

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:2, SAYI:3 VOLUME:2,ISSUE:3

EDİTÖRLER

PROF. DR. ÜÇLER BULDUK - PROF. DR. SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ

SEMA ORSOY-ALİ TORAMAN-MUSTAFA KALKAN-KÜRŞAD KÖSE-MUHİTTİN KAVIK-
ABDULHALİK BAKIR-FERİDUN ŞENOL-AHMET TOKSOY-VERA MUHAMEDJANOVA-
ALPASLAN DEMİR-DAVUT ŞAHBAZ-ELİF MERVE KOÇ-ZEYNEP ÖZDEM KÖSE-İBRAHİM
ERDAL-MUSTAFA SAFRAN-HÜSEYİN KÖKSAL-ULİ SCHAMILOGLU-UMUT YOLSEVER-
PINAR YİĞİT TÜRKER-İLHAN ASLAN-ONUR YILDIZ-NİZAMETTİN TOPCU-SEMA
SERTKAYA-REMZİYE YILMAZ-MEİİRBOL MUTALİYEV-
KONURALP ERCİLASUN-TUNCER BAYKARA-ABDULLAH GÜNDOĞDU

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI ÖZEL SAYISI

DEVLETLE...

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:2, SAYI:3 VOLUME:2, ISSUE:3

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI ÖZEL SAYISI

EDİTÖRLER

PROF. DR. ÜÇLER BULDUK
PROF. DR. SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 2, Sayı: 3, Ocak 2020

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 2, Issue: 3, January 2020

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kùltürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kùltür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. No article is returned to the authors.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIşMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakùltesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

DERGİ SAHİBİ / OWNER

Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Ar. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Ahmet KARADENİZ

Halil Can AKGÜN

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Onur YILDIZ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Fatma Gülşah EKİZOĞLU

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Burak YABA

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosk./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Gaybullah BABAYAR (Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Alper ALP (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi- Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Piroška PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZILAGYI (Universty of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)
Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Cezmi KARASU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Halide DEVRİŞEVA (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Müslüme Melis ÇELİKTAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZÓLLÓSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography-Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics-Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

Directory of
Research Journal
Indexing

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Adnan ÇEVİK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bayram AKÇA (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gaybullah BABAYAR (Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadulah GÜLTEN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdullah BAKIR (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Alpaslan AŞIK (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cengiz BUYAR (Türkiye Manas Üniversitesi-Bişkek/KIRGIZİSTAN)
Doç. Dr. Derya Derin PAŞAOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Gülнар KARA (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Akif PAMUK (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi D. Volkan KARABOĞA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv.-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK (Türkiye Manas Üniversitesi-Bişkek/KIRGIZİSTAN)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Serdal SOYLUER (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)

SUNUŞ...

“KAFALI HOCAMIZI ANARKEN”...

Yazıyı kaleme aldığım bugün, yani 20 Ocak, Mustafa Kafalı Hocamın doğduğu gündü. 20 Ocak 1934 yılında Konya’da doğan Hocamız 28 Ağustos 2019 yılında 85 yıl yaş aldıktan sonra Darü’l-Fenâ’dan Darü’l-Bekâ’ya yürüdü, uçmağa vardı. Kafalı Hocam henüz sağlığında, Ankara-Gölbaşı’nda tam beş yıl evvel kabir yerini ayırtmıştı. Bununla da kalmadı ve benden ısrarla mezarını yaptırmanı istedi. Hocam kabrini, mezar taşını sağlığında görme cesaretini gösteren nadir kişilerdendi. Konyalı olmasına rağmen, “Gâzi Paşa”nın, Türkiye Cumhuriyeti’nin payitahtını ebedi istirahatgâhı olarak tercih etmişti. Şüphesiz bu karar ve kararlılığının arkasında, dağ gibi bir vakar, irade ve tevekkül yatmaktaydı. Onun hayata ve ölüme bakışı, gerçek mânâda görmüş-geçirmiş olduğu yılların kazandırdığı şahsiyet ve tecrübenin bir neticesiydi. Hoca kimliğinde yazan yaşın çok üstünde bir hayat tecrübesine sahipti. Belki de bundan dolayı yaşını hep daha büyük göstermeye çalışırdı. Dönemin Türkiye’si göz önüne alındığında, çevremizden de bildiğimiz gibi, belki de söylediği doğru idi. Kim günü gününe yazılıyordu ki o zamanlar? Üstelik sizden yaşça büyük insanlarla daima haşır-neşir olursanız, onlarla beraber memleketin dertlerini kendinize dert edinirseniz, hep bir mücadele ve kavganın içinde olursanız, kısacası yılların içinde yıllar taşırırsanız kafa kağıdındakinden daha yaşlı hissetmez misiniz?

Henüz 1950 başlarında Milliyetçiler Derneği ile tanışan Kafalı Hoca, 1957 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nden mezun olmuş; 1960 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’ne asistan olmuştu. Umumi/Genel Türk Tarihçisi olan bu genç, Osman Turan, Zeki Velidi Togan, İbrahim Kafesoğlu, Orhan Şaik Gökyay, Hüseyin Namık Orkun gibi hocalara sahipti. Atsız Bey’in kalbinde ayrı bir yeri vardı. Atsız ona “Yamtar”, eşi Sevgi Hanım’a “Almula” diye hitap ediyordu. Hocanın ilmi dünyası ile fikri dünyası ayrı düşünülemezdi. Bir taraftan fakültede hocalık yaparken, diğer taraftan Milliyetçiler Derneği, Aydınlar Ocağı, Türk Ocağı gibi milli cemiyetlerin faaliyetlerinin içerisinde, hatta ön safında yer almaktaydı. Rahmetli Türkes ile özel bir hukuku vardı. Türk Dünyasının mazlum liderleri, Mustafa Cemiloğlu, İsa Yusuf Alptekin, Sadık Ahmet, Rauf Denктаş, Ebulfez Elçibey ile gönül bağları hiç kopmadı. Türk Dünyasına çok hizmetleri dokundu. Kerkük’ten, Batı Trakya’dan, Azerbaycan’dan, Gagauz Yeri’nden, Suriye/Bayır-Bucak’tan, Türkistan’dan pek çok kişiye kol kanat gerdi, kucak açtı. Hocamızın ölümü üzerine Kerkük’te onun aziz ruhu için Mevlüt okunduğunu öğrenen muhterem Sevgi Hocamızın kapıldığı duygu seli ve gurur, emeklerinin zayi olmadığını göstermeye yetmez mi?

Mustafa Kafalı Hocamız Konya-Ermenekli idi. Tarih şuurunu ilk defa babası emekli hakim Mehmet Said Ertuğrul’dan, ilk eğitimini de muallime olan annesi Feride Hanım’dan almıştı. Kendi ifadesiyle beş yüz yıl öncesine giden Karamanoğullarının “Kafalızade”lerine mensuptu. Büyük ataları Oğuzhan’dı. Oğuz-Türkmen ruhluydu. Ancak Karamanoğlu- Osmanlı çekişmesinde, duygularının aksine Osmanlıların doğruyu yaptığını belirtmekten çekinmezdi. Asistanlığa başladığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Umumi Türk Tarihi kürsüsünde Altın Orda’dan Timur’a kadarki dönemler hakkında araştırmalar yaptı. Osmanlı’nın payitahtında, cihanşümül Türk devletlerini ve felsefelerini tetkik ederken elbette bunu dünya görüşüyle de mecediyordu. 1984 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi kürsüsünde ise çalışmalarını daha ziyade Anadolu’ya ve Milli Mücadele’ye teksif etmişti. Kısacası Hocamız, Konya-İstanbul-Ankara gibi üç Türk başkentinde, Türk Tarihi’nin bütünlüğünü ortaya koyan bir tarih felsefesini, şuurunu ilmi ve fikri dünyasında yerli yerine oturtmuştu. Onun üslendiği misyon, gençler arasında büyük itibar görmekteydi. Hatta yaşça kendinden büyük olan hocalar -ki onların da talebesi olmaktan gurur ve onur duyuyorum- örneğin Bahaeddin Ögel ve Mehmet Altay Köymen kendisine büyük bir saygı ve sevgi duymaktaydılar. Kafalı Hocamızın odasının müdavimi idiler. Rahmetli Ögel Hocamızın tabiriyle Kafalı’nın “hacet koltuğu” hiç boş kalmamaktaydı. Kendisinden ilim feyz almak isteyen, iş hatta aş bekleyen, herhangi bir meramı veya derdini dökmek isteyen genç-yaşlı herkesi kabul eder, onlara yardımcı olurdu. Mustafa Hocam, ben dâhil çok kişiye babalık, atalık ve hocalık yapmıştır.

Kafalı Hocam sadece ilmi araştırma ve eserleri ile değil, yetiştirdiği talebelerle Türk tarihçiliğine ve Türk milliyetçiliğine büyük bir damga vurmuştur. Onun resmi olarak 20 yüksek lisans 20 de doktora olmak üzere 40 talebesi bulunmaktaydı. Ancak yurdun dört bir yanına dağılmış, binlerce talebenin bir şekilde onun rahle-i tedrisinden geçtiği inkâr edilemez. Onun için hocalık babalık ile eş değerd. Talebeleri onun evladı mesabesinde idi. Bu nedenle talebelerinin özel hayatından ilmi hayatına kadar her aşamada yanında yer alır, takip eder ve varsa müşküllerini çözerdi. Bizler onun talebesi ve evladı olduğumuzdan, bizim yetiştirdiğimiz talebelere de torunu gözüyle ve aynı duygularla bakardı.

Kafalı Hoca'ya göre Türkler pek çok badireyi, iyi devlet adamları, sağlam töre ve güçlü ordular sayesinde atlatmışlardır. Bilinen bu hususlar dışında hoca milletimizi ayakta tutan âlimler, veliler ve delilere de her zaman ihtiyaç duyulduğunu söylerdi. Kafalı Hoca bu nedenle özellikle akademik dünyayı tercih edenlere ayrı bir önem verirdi. Akademik hayatı tercih edenlerin umumi anlamda zorluklara tâlip ve tâbi olduklarını, herkesin (özellikle tuzu kuru olan veya milli hassiyetleri bulunmayanların) bu fedakârlığı gösteremeyeceğini, bu yolu tercih edenlerin bir anlamda "*mukaddes enayi*" olduğunu bizlere anlatırdı. Tarih aşkı ve şuuru, vatan ve millet sevgisi ile gelecek kaygusu çeken bizler "*mukaddes enayiliğe*" her zaman soyunduk. İnaniyoruz ki bizden sonra da bu değerleri mukaddes bilen nesiller arkamızdan gelecektir. Dede Korkut biligli Mustafa Kafalı'nın açtığı yol ve ufuktan nice "*evlat*" ve "*torun*" yürüyecektir. Genel Türk Tarihi Dergisi'ni çıkaran genç akademisyenlere, bu sayıya emek ve katkı veren değerli hocalarıma, meslektaşlarıma, Hocamızın eserlerini titiz bir şekilde inceleyip kaleme alan değerli talebelerimize, müstakbel meslektaşlarımıza teşekkür ve şükranlarımızı sunuyoruz. Mustafa Kafalı Hocamızın dediği gibi kalın...

"DEVLETLE..."

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Editör

Editörden...

Prof. Dr. Mustafa Kafalı 20. yüzyıl Türk tarihçiliğine yaptığı çalışmalar ile damgasını vurduğu gibi, Türk milliyetçilik hareketinin de önde gelen mümtaz simalarından birisi olması itibarıyla Türk tarihine geçmiştir. İşte bu noktada Mustafa Kafalı'nın hayatı iki aşamada ele alınabilir; birincisi tarihçi ve ilim adamı Mustafa Kafalı, ikincisi fikir adamı Mustafa Kafalı.

Onun tarihçiliğinin yanı sıra en büyük eserlerim dediği öğrencileri Kafalı Hoca'dan aldıkları bilgi ve terbiyeyi bugün Türk Dünyası'nın her yerine ulaştırmaktadırlar. Tarih ilminin milletlerin hayatında önemli bir yerinin olduğuna inanan Mustafa Kafalı, hem kendisi hem de yetiştirdiği talebeler itibarıyla önde gelmektedir. Daha öğrencilik yıllarında Türkiye'nin pek çok değerli ilim ve fikir adamından dersler alan Kafalı Hoca, kendisini mükemmel bir şekilde yetiştirmiş, Türk Dünyası'nda "*Milli Tarih Akımı*" olarak bilinen ilmî hareketin kurucusu Hüseyin Nihal Atsız'ın talebesi ve onun peşinden giden bir kişi olmuş, buna binaen Mustafa Kafalı da Türk tarihini aralıksız bir bütün şeklinde düşünmüş ve bunun gereği olarak yaşadığı sürece Türk tarihini en iyi bilen kişi hüviyetini kazanmıştır. Fakat birileri gibi bazı mahfillere yanaşmadığı ve ülkülerinden taviz vermediği için maalesef hayatta iken görmezden gelinmiştir.

Orta Asya coğrafyasındaki Hun, Kök Türk, Uygur, Kırgız tarihi ve kültürü ile Türkistan'ın biraz batısına doğru geldiğimizde Gazneli, Kara Hanlı, Selçuklu, Harezmsahlı ve Çingizlileri çok iyi tetkik edip, öğrenmesi bir yana Osmanlı ve Cumhuriyet arşivlerinde de çalışmalar yaparak, bu dönemleri de layıkıyla inceleyen Prof. Dr. Mustafa Kafalı tam manasıyla bir Genel Türk Tarihçisi olmuştur.

Hem ilim hem de fikir adamlığını, yani her iki özelliği de bünyesinde barındıran Mustafa Kafalı Hoca, en başta yapılan işin millet ve devlete faydası yok ise hiçbir hükmünün olmadığını savunan bir kişi idi. O yüzden de asil Türk milletinin tarihinde karanlık bir nokta kalmaması için talebelerini sadece bir konu veya döneme değil, Türk tarihi ve kültürünün her alanına yönelterek büyük bir hizmet gerçekleştirmiştir.

Bugün Türkiye'deki pek çok tarihçinin bir yerlere gelmesinde emeği geçen bir kişi olan Mustafa Kafalı Hoca, sağlığında hemen hemen her ay Türkiye'nin bir bölgesine gidip, oralarda konferanslar vermiş, hem tarih hem de milli mukaddesatlar noktasında Türk milletini aydınlatmaya gayret etmiştir. İşte Mustafa Kafalı böylesine ulvi düşünceli bir görev insanıydı. Bugün hocalığı sadece ders vermek ve talebelerini sınav yapmaktan ibaret sanarlara gösterilebilecek klasik mânâda bir hoca örneği idi.

Memleket meselelerinden asla uzak durmayan Prof. Dr. Mustafa Kafalı söz ve hareketleriyle genç nesillerin kendisini rehber edindiği bir hayat sürdü. Ne ilminden ne de fikrinden asla taviz vermedi. Sözün özü "adam gibi adamdı". Talebeleri olarak onu rahmet ve saygı ile anıyoruz.

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Editör

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 2, Sayı: 3, Ocak 2020

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 2, Issue: 3, January 2020

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

SEMA ORSOY

*Jin Shu'daki Bilgiler Işığında MS 3. Yüzyılda Hunlara
(Xiong-Nu) Genel Bir Bakış*

*An Overall Evaluation of the Huns (Xiong-Nu) in the
3rd Century AD According to Jin Shu*

ss. 1-10

ALİ TORAMAN

*Türk Tarihinin Kaynakları: Altay'da Hun Maddi
Kültürünün Arkeolojik Kaynaklarına
Genel Bir Bakış*

*Sources of Turkish History: An Overview of the
Archeological Resources of Hun Material
Culture in Altai*

ss. 11-28

MUSTAFA KALKAN

*Türk Devletlerine-Beyliklerine Ait Unik-Nadir Sikke
Örnekleri ve Numizmatik Bilimi
Açısından Önemleri*

*Samples of Unique-Rare Coins of the Turkish States-
Memberships and Its Importance in Terms Of
Numismatic Science*

ss. 29-62

KÜRŞAD KÖSE

*Rus ve Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmanlı
Devleti'nin 1569 Astarhan Seferi*

*The 1569 Astrakhan Expedition of the Ottoman
Empire According to Russian and Ottoman Sources*

ss. 63-76

MUHİTTİN KAVIK

*XVIII. Yüzyılda Kazak-Kalmuk
Mücadeleleri*

*Kazakh-Kalmuk Struggles
in 18th Century*

ss. 77-86

ABDULHALİK BAKIR-FERİDUN ŞENOL

*Azerbaycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine
Genel Bir Bakış
(Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar)*

*A General Overview of Azerbaijan's
Eyelash Baku
(From Antiquity to the End of the Middle Ages)*

ss. 87-122

AHMET TOKSOY

*Mengücekli Hükümdarı Fahr ed-Din
Behramşah*

*Mengujek's Ruler Fakhr al-Dîn
Bahrâmshâh*

ss. 123-128

VERA MUHAMEDJANOVA

*Türkistan Ceditçileri'nin Ulusal-Siyasal
Değerler Tarihinden*

*From the History of National-Political Values of
Turkestan Jadides*

ss. 129-136

ALPASLAN DEMİR

*15-16. Yüzyıl Göç Çalışmalarında Yöntem ve
Terkedilmiş Köyler Meselesi:
Menemen Kazası Örneği*

*The Method in Migration Studies in the 15-16th
Century and Problem of Lost Villages: The Case of
Menemen District*

ss. 137-142

DAVUT ŞAHBAZ

*1831 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Bozok
Sancağında Aşiretler*

*Tribes in Bozok Sanjak According to Census Registers
Dated to 1831*

ss. 143-164

ELİF MERVE KOÇ

*Ahmed Cevdet Paşa ve Modernizm'e
Bakışı*

*Ahmed Cevdet Pasha and His Overview of
Modernism*

ss. 165-178

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE

*Kırımlı Devlet Sultan Hanım'ın Muhallefatı
(17. Yüzyılın İkinci Yarısı)*

*The Inheritance of the Crimean Devlet Sultan Hanım
(The Second Half of the 17th Century)*

ss. 179-184

İBRAHİM ERDAL

*Mhp'nin Türk Kimliği ve Türk Milliyetçiliği
Anlayışı ve
Türk Dünyası'na Bakışı*

*Mhp's Understanding of Turkish Identity and
Turkish Nationalism,
and Its View on the Turkic World*

ss. 185-200

MUSTAFA SAFRAN-HÜSEYİN KÖKSAL

*Küreselleşme Olgusu Karşısında Türk Tarihçiliğinin
Zihinsel Sorunları*

*Mental Problems Of Turkish Historiography
Against Globalization*

ss. 201-208

ÇEVİRİ MAKALE

TRANSLATION ARTICLE

ULİ SCHAMILOGLU
çev. **UMUT YOLSEVER**

*Altın Orda'daki Kent Merkezlerinin Gelişimi
ve Ükek Şehri*

*The Development of Urban Centers in Golden Horde
and the City of Ukek*

ss. 209-226

KİTAP İNCELEMESİ

BOOK REVIEW

PINAR YİĞİT TÜRKER

*Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda
Kültürel Hayat*

*Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda
Kültürel Hayat*

ss. 227-228

DERLEME MAKALELER

COLLECTED ARTICLES

İ. ASLAN-O. YILDIZ-N. TOPÇU-S. SERTKAYA-R. YILMAZ-M. MUTALİYEV

*Bir Ömre Sığanlar: Genç Tarihçilerin Gözünden
Prof. Dr. Mustafa Kafalı'nın
Eserleri*

*Masterpieces of a Lifetime: The Works of Prof. Dr.
Mustafa Kafalı From The Viewpoint of Young
Historians*

ss. 229-254

DÜŞÜNCE YAZILARI

THINK PIECES

KONURALP ERCİLASUN

Modern Dede Korkut: Mustafa Kafalı

Modern Dede Korkut: Mustafa Kafalı

ss. 255-256

TUNCER BAYKARA

*Hocam Mustafa K. Kafalı'dan (1934-2019)
1960'lardan Hatıralar*

*Hocam Mustafa K. Kafalı'dan (1934-2019)
1960'lardan Hatıralar*

ss. 257-258

ABDULLAH GÜNDOĞDU

İnsan, Tarihçi, Mütefekkir: Kafalı

İnsan, Tarihçi, Mütefekkir: Kafalı

ss. 259

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 1-10.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

JİN SHU'DAKİ BİLGİLER IŞIĞINDA MS 3. YÜZYILDA HUNLARA (XİONG-NU)

GENEL BİR BAKIŞ

SEMA ORSOY*

ÖZET

Çin'deki Batı Jin (MS 265-317) ve Doğu Jin (MS 317-420) Hanedanlarının tarihinin kaydedildiği *Jin Shu* (*Jin Hanedanı Tarihi*), dönemin olaylarını aktarmanın yanı sıra özellikle o devirde kurulmuş olan üç tanesi Çin kökenli 13 tanesi Çinli olmayan kavimlerin kurduğu 16 devletin siyasi güçleri hakkında da bilgiler içermektedir. O dönemde etkili olan toplumlar arasında Xiong-nu(Hun), Xian-bei, Di ve Qianglar görülmektedir. Çalışmamızda *Jin Shu*'nun 97. Bölümü'nde yer alan 67. Monografi içinde Bei (Kuzey) Di başlığı altında Xiong-nu(Hun) kısmı temel kaynak olarak ele alınacaktır. Belgede, Hunların kimliğinden, Han Hanedanı (MÖ 206-MS 220) dönemi ortalarında parçalanmalarını takiben Çin topraklarında yerleşmelerinden söz edilmektedir. Ayrıca başlıca Hun boylarının adları verilmekte, devlet teşkilatı ve Çin ile olan ilişkilerinden bahsedilmektedir. Metnin sonunda da tarihçinin yorumu yer almaktadır. MS 4. yüzyıl başlarında yeniden güçlenip devlet kuran Hunların bu sürece kadar yaşadıkları gelişimi değerlendirme açısından metnin önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu bağlamda araştırmamızda, belgedeki bilgilerden yola çıkılarak MS 200-296 yılları arasında Hunların siyasi sosyal yapısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Jin Shu, Bei Di, Xiong-nu, Hun, Hun Devlet Teşkilatı.

AN OVERALL EVALUATION OF THE HUNS (XIONG-NU) IN THE 3RD CENTURY AD ACCORDING TO JIN SHU

ABSTRACT

Jin Shu (*Dynastic Histories of the Jin*), includes the historical records of the West (AD 265-317) and East Jin (AD 317-420) Dynasties, conveys the events of the period. Also, *Jin Shu* especially gives information about the political powers of the 16 states that 3 of which are Chinese originated and 13 of them are non-Chinese originated. Xiong-nu (Hun), Xian-bei, Di and Qiangs are regarded as the influential communities of the period. In our work, Xiong-nu (Hun) part under the Bei Di (North Di) title in the 67. monography of the 97. chapter in *Jin Shu* will be taken as the main sources. In the document, the identity of Xiong-nu community and their settlement in Chinese territory after their collapse in the middle of the Han Dynasty (BC 206- AD 220) period are mentioned. Besides, names of the important Hun tribes, state structure and their relations with China are mentioned. At the end of the monograph, the comment of the historian takes place. We assume that the document is so important because it contains the accounts about the Huns till their reestablishment stage at the first years of 4th century AD for that reason, in our work, the socio-political structure of Huns between 200-296 will be exposed by taking the information in the document as the reference.

Key Words: Jin Shu, Bei Di, Xiong-nu, Hun, The State Organization of the Huns.

GİRİŞ

*Jin*¹ *Shu*'daki² monografide aktarılan bilgilere geçmeden önce, bu Çin resmi hanedan kaydı ile ilgili genel bir bilgi vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Jin Hanedanı'nın tarihinin kaydedildiği ve dönemin resmi tarih kaydı sayılan *Jin Shu*, Tang Hanedanı (MS 618-907) döneminde, Fan Xuanling ile birlikte birçok kişi tarafından

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: semaorsoy@yahoo.com

¹ Çince karakterlerin transkripsiyonunda pinyin sistemi kullanılmıştır.

² *Jin Shu*'nun birçok nüshası bulunmaktadır. Çalışmamızda, 1974 yılında Pekin'de yayınlanmış olan Zhong-hua Shu Jü nüshasındaki metin esas alınmıştır.

hazırlanmıştır. Tang Hanedanı İmparatoru Taizong'un (MS 627-649) Zhen Guan saltanat devresinin 20. yılında (MS 646) yazılmaya başlanmış, aynı saltanat devresinin 23. yılında (MS 648) üç yıldan kısa bir zamanda tamamlanmıştır.³ Eserin yazımında görev alan 21 kişi içinde, Fang Xuanling, Chu Sui Liang, Xü Jing Zong, Ling Hu De Fen, Jing Bo, Lai Ji, Li Chun Feng, Li Yi Fu, Cui Xin Gong gibi isimler sayılabilir. Bu tarihçilerden Li Chun Feng, *Tian Wen*, *Lü Li* ve *Wu Xing* olmak üzere üç tane *Zhi*'yi kendine özgü bir biçimde yazmıştı. Jing Bo, onun bu tarih yazma şeklini geliştirmişti, ancak ne yazık ki bu tarz nesilden nesile aktarılamamıştır.⁴ Tang Hanedanı İmparatoru Tai Zong, eserdeki Xuan Di ve Wu Di kayıtları ile Lu Ji ve Wang Xi Zhi biyografilerini yazmıştı.⁵ Batı Jin (MS 265-317) ve Doğu Jin (MS 317-420) hanedanlarının tarihi olaylarının kaydedildiği *Jin Shu*, 10 bölüm *Ben Ji*, 20 bölüm *Zhi*, 70 bölüm *Lie Zhuan* ve 30 bölüm *Zai Ji* olmak üzere toplam 130 bölümden oluşmuştur. *Zai Ji* bölümünde, hanedan sınırları dışındaki olaylar anlatılmış, özellikle 16 devletin siyasi güçleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Jin Hanedanı'nın tarihi ile ilgili olarak yirmiden fazla kitap yazılmış, ancak Tang Hanedanı'nın ilk yıllarında bazıları kaybolmuştur. Mevcut kitapların sayısı çok olmasına rağmen içerdikleri bilgileri yetersiz bulan İmparator Tai Zong, *Jin Shu*'nun yeniden yazılması için emir vermiştir. Kitap yazılırken, Jin Hanedanı'na ait dokümanlardan faydalanılmış, özel tarihler dışında ayrıca mevkiler, törenler, günlük yaşam hakkında da bilgilere yer verilmiştir. Seçici davranılarak kullanılan belgelerle birlikte özenli bir çalışma yapılmıştır. Kitabın yazımında Zang Rongxü'nün *Jin Shu*'su temel kaynak olarak kullanılmıştır.⁶ Ayrıca toplanan çeşitli hikâyeler de kaydedilmiş ve ilaveler yapılmıştır. Böylece hazırlanan Jin Hanedanı tarihi nitelikli bir referans kaynağı olmuştur.

Jin Shu'daki 97. Monografi 67. Kısım "Dört Yi"⁷ içinde "Bei (Kuzey) Di" başlığında Xiong-nu(Hunlar) ile ilgili metin⁸, kısa olmasına rağmen, verdiği bilgiler açısından önemlidir. Daha önce çeşitli çalışmalarda bu kayıttan yararlanılmış ancak bilgilerin tamamını içeren bir araştırmaya rastlanmamıştır. Çalışmamızda, belgedeki bilgiler ışığında MS 200-296 yılları arasında Hunların yaşadıkları siyasi olaylar, buldukları coğrafi bölgeler, boyları hakkındaki bilgiler neşredilecektir.

Monografideki bilgiler, "*Xiong-nu(Hun) soylarının hepsine Bei (Kuzey) Di denilmektedir*"⁹ ifadesi ile başlamakta, topraklarının kuzeyden güneye, doğudan batıya uzandığı yerler verilmektedir.

Belgeye göre, Hunların toprakları güneyde Yan-zhao ile bağlantılı, kuzeyde Sha-mo'ya (Çöl) uzanmakta, doğuda *Dokuz Yi* ile bağlantılı, batıda *Altı Rong*'a¹⁰ uzanmaktaydı.¹¹

Metinde coğrafi yerleşim ana hatları ile verildikten sonra Xiong-nuların aldıkları isimlerden bahsedilmektedir. Xia Hanedanı¹² döneminde "Xün-yü", Yin¹³ Hanedanı devrinde "Gui-fang", Zhou Hanedanı¹⁴ döneminde "Xian-yün", Han Hanedanı¹⁵ devrinde "Xiong-nu" olarak adlandırıldıkları kaydedilmektedir.¹⁶ Bu bilgi, Çin kaynaklarında farklı dönemlerde geçen Hun adlarındaki değişikliklerin anlaşılması adına çok önemlidir. İsimlerin neden değiştiğine dair bir açıklama yapılmamasına rağmen yıllar içindeki adlandırmanın belirtilmesi, Han Hanedanı dönemi itibari ile "Hun" isminin kayıtlarda "Xiong-nu" olarak yer aldığı bilgisi ve MÖ 2205 yılında Hunların varlığından söz ediliyor olması bundan sonraki çalışmalara da ışık tutacak bir nitelik taşımaktadır diyebiliriz.

Hunların Qian (Önceki) Han dönemi (MÖ 206-MS 24) sonundan Batı Jin devri hükümdarlarından Hui Di (290-306) zamanına kadar yaşadıkları siyasi olaylar hakkında kısa olarak bilgi verilmektedir.

Önceki Han dönemi sonunda, Hunlarda büyük karışıklık çıktığı, beş *Chan-yü*'nün¹⁷ çekişmeye başladığı, aynı zamanda Hu-han-ye *Chan-yü*'nün topraklarını kaybederek halkı ile birlikte Han Hanedanı'na gelip tabi

³ *Jin Shu*, Önsöz, s. 1.

⁴ *Jin Shu*, Önsöz, s. 1.

⁵ Aynı yer.

⁶ *Jin Shu*, Önsöz s. 2.

⁷ "İ" sözcüğü, Çin'in doğusundaki yabancıları ifade etmektedir. Qun-Qiu (İlkbahar Sonbahar) dönemi (MÖ 722- MÖ 484) sonrası kullanılmaya başlanmıştır. *Ci Yuan (Çince Sözlük)*, Taiwan Shang-wu Yayınevi, Taiwan, 1979, s. 713.

⁸ Kaynaktaki Hun kısmı, 2548-2551 sayfaları arasında yer almaktadır.

⁹ *Jin Shu* 97, s. 2548.

¹⁰ "Rong" sözcüğü, Çin'in batısındaki yabancıları ifade etmektedir. *Ci Yuan*, s. 1183.

¹¹ *Jin Shu* 97, s. 2548.

¹² MÖ 2205 yılından MÖ 1766 yılına kadar 439 yıl hüküm süren Çin hanedanı.

¹³ Çin'de MÖ 1766 yılından itibaren Shang Hanedanı (MÖ 1766-MÖ 1122) hüküm sürmekteydi, hanedanın adı MÖ 1401'de Yin olarak değiştirilmiştir ve Yin Hanedanı, MÖ 1401 yılından MÖ 1122'ye kadar 279 yıl hüküm sürmüştür.

¹⁴ Çin'de, MÖ 1122 yılından MÖ 255 yılına kadar 867 yıl başta kalan hanedan.

¹⁵ Çin'de MÖ 206-MS 220 tarihleri arasında hüküm süren hanedan.

¹⁶ *Jin Shu* 97, s. 2548.

¹⁷ Çincesi, "單于" olarak yazılan sözcükteki "單" karakterinin "dan", "shan", "chan" okunuşları mevcuttur. Hun hükümdarlarına verilen bu unvanın transkripsiyonunda farklılıklar hep görülmüştür. Oysa karakterin nasıl okunması gerektiği ile ilgili Çince sözlükteki açıklama nettir: "Han Hanedanı döneminde Hunların başında bulunan yönetici Chan-yü'dür". *Ci Yuan*, s. 535.

olduğu belirtilmektedir. Böylece kuzey sınırlarında düzen sağlandığı ifade edilmekte ve Hunların 5.000 küsür boy ile Shou-fang bölgesine geldikleri ve Han Hanedanı'ndan kişiler ile karışık olarak oturdukları kaydedilmektedir.¹⁸

Çin'de MS 220 yılında, “Üç Devlet Dönemi” başlamıştır. MS 265 tarihine kadar sürecek bu devirde, batıda Wu, güneybatıda Shu ve kuzeyde Wei Devleti kurulmuştur. Belgede, Wei Devleti dönemi (MS 220-264) sonunda, *Büyük Generallerin* idaresinde beş bölgeye yayılan Hunların sayısı ve yaşadıkları yerler şu biçimde kaydedilmiştir:

“*Sol Kanat Büyük Generali* 10.000’den fazla obayı idare ediyor, Tai-yüan’de oturuyordu, burası eskiden Zi-shi ilçesi idi. *Sağ Kanat Büyük Generali* 6.000 küsür kabile ile Qi ilçesinde, *Güney Kanadı Büyük Generali* 3.000’den fazla oba ile Pu-zi ilçesinde, *Kuzey Kanadı Büyük Generali* 4.000 küsür oba ile Xin-xing ilçesinde, *Merkez Kanat Büyük Generali* 6.000’den fazla oba ile Da-ling ilçesinde ikamet ediyordu.”¹⁹

Bu bilgiden generallerin liderliğinde yaklaşık 29.000’den fazla kabilenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Metinde, Batı Jin Hanedanı hükümdarı Wu Di (265-289) zamanına gelindiğinde, yaşanan olaylar şu biçimde ifade edilmektedir:

“Wu Di başa geçtikten sonra, [Çin] sınırları dışındaki Xiong-nu (Hunlardan) Da-shui, Sai-ni, Hei-nan ve diğerleri 20.000’den fazla kabile ile [Çin’e] geldiler. İmparator onları memnuniyetle karşılayarak Nehrin batısındaki I-yang-cheng’in aşağı kısımlarına yerleştirdi. Jin hanedanından kişilerle karışık oturmalarını sağladı. Böylece Ping-yang, Xi-he, Tai-yüan, Xin-xing, Shang-dang, Le-ping illerinin tümüne [Xiong-nu (Hunlar)] yerleşmiş oldu.”²⁰

Belgede verilen bilgiler doğrultusunda, MS 3. yüzyıl ortalarında Hunların Çin topraklarında geniş bir alana yerleştikleri görülmektedir. Çin’in kuzeybatısında nüfus olarak çoğalmaya başlayan Hunlar ile ilgili aktarılanlar şu şekilde devam etmektedir:

“Tai-shi [saltanat devresinin] 7. yılında (MS 271), *Chan-yü Meng* isyan çıkardı, Kong-xie-cheng’a yerleşti. [İmparator] Wudi yüksek rütbeli bir memur olan He Jian’i görevlendirdi. [He] Jian kurnazca bir plan yapmayı düşündü, Meng’in askerleri iyi savaşçı olduğundan sayıları hiç de az olmayan bir ordu oluşturarak gizlice anlaştığı Sol Bölgenin lideri Li Ge’ya Meng’i öldürttü. Böylece Xiong-nu (Hunlar) teslim oldular, birkaç yıl tekrar ayaklanmaya cesaret edemediler. Daha sonraları nefretleri arttığından çeşitli bölgelerdeki valileri öldürdüler. Çin içlerine gelerek bölgeye yerleşmeye başladılar. Yüksek makamda bir memur olan Xi-he’lı Guo Chen imparatora bir rapor sunarak bölgedeki durumu şöyle ifade etmiştir: “Rong ile Tiler güçlü ve zalimdirler. Her dönemde tehlike yaratmışlardır. Wei [Hanedanı’nın] ilk günlerinde nüfus az olduğundan, kuzeybatı bölgelerimize Ronglar yerleştirilmiştir. Bugün bize itaat ediyor gibi görünmekle beraber yüzyıl sonra mutlaka tehlike yaratacaklardır. Onların süvarileri Ping-yang ve Shan-tang’dan hareketle üç gün geçmeden Meng-chü, Bei-di, Hi-he, Tai-yüan, Feng-i, An-ding, Shang-jun bölgelerine gelip Dilerin merkezi yapabileceklerdir. Bunun için yabancıları sınırlarda yerleştirmeliyiz. Böylece onları kontrol edebiliriz” demiştir. Ancak imparator memnun olmamıştır.”²¹

Burada Guo Chen’in aslında ileriye gören biri olduğu ve 100 yıl değil yaklaşık 20 yıl sonra Çin içlerinde yaşayan yabancı kavimlerin ayaklanarak Çin’de “5 Kavim 16 Devlet Dönemi”ni başlattıkları görülecektir.

Metinde, yaklaşık on yıl sonraki gelişmeler, Hunların Çin içlerine gelip yerleşmeleri şu şekilde kaydedilmiştir:

“Tai-kang [saltanat devresinin] 5. yılına (MS 284) gelindiğinde, Xiong-nu (Hunlardan) Tai-a-hou’nun liderlik ettiği boy 29.300 kişi olarak [Çin’e] tabi olmak için geldiler. 7. yılda (MS 286), Xiong-nu (Hun) kabilelerinden Dou Tai-fu ile Wei Sha ve diğerleri her biri liderlik ettiği soylarla büyüklü küçüklü toplam 100.000’den fazla kişi ile geldiler. Ertesi yıl (MS 287), Xiong-nu (Hun)lardan Da Dou-de Yi-yü-jü ve diğerleri büyüklü küçüklü 11.500 kişi, 22.000 baş sığır, 15.000 koyun ile Çin’e geldiler. İmparator onları memnuniyetle kabul etti.”²²

¹⁸ *Jin Shu* 97, s. 2548.

¹⁹ *Aynı yer.*

²⁰ *Jin Shu* 97, s. 2549.

²¹ *Aynı yer.*

²² *Jin Shu* 97, s. 2549.

Böylece Çin içlerine yerleşen Hun nüfusunun yeni gelen 140.800 kişi ile birlikte birkaç yıl içinde daha da arttığı görülmektedir. Metinde siyasi olaylar ile ilgili olarak en son MS 295-296 yılına ait bilgi şöyle yer almaktadır:

“[Batı Jin hükümdarı] Hui Di'nin Yuan-kang [saltanat devresinin] ortalarında (MS 295), Xiong-nu(Hunlardan) Hao San Shang-tang'a saldırdı, valiyi öldürdü. Shang-jun'e girdi. Ertesi yıl (MS 296), Hao [San'ın] erkek kardeşi Tu Yuan, Feng-i [ve] Bei-di'deki Qianglar ile iki ilde isyan çıkardılar. Bundan sonra Bei (Kuzey) Diler güçlerini arttırdı, merkezde karışıklık çıktı.”²³

Bu gelişmeleri takiben Çin'de ayaklanmaların sayısı artmış ve Çinli olmayan 5 kavim ki bunlar Hunlar, Xian-beiler, Jieler, Tiler ve Qianglardır, 13 tane devlet kurmuştur.

Metinde kısaca anlatılan bu olayların yanı sıra ayrıca Hunların boylarından ve bu boyların siyasi teşkilatlanmadaki yerlerinden de bahsedilmektedir. Bu bilgiler şu biçimde kaydedilmiştir:

“Bei (Kuzey) Dilerin boyları çok çeşitlidir, Du-ge, Xian-zhi, Kou-tou, Wu-tan, Chi-le, Han-zhi, Hei-lang, Chi-sha, Yü-bing, Wei-suo, Tu-tong, Bo-mie, Qiang-qü, He-lai, Zhong-qi, Da-lou, Yong-qü, Zhen-shu, Li-jie olmak üzere toplam 19 önemli soyu bulunmaktadır. Bunlar içinde en savaşçı ve asil olanı Tu-ge'dir. Bu özelliklerinden dolayı mensupları *Chan-yü* olur, tüm soylar arasında en nüfuzlu soydur. Onların(Hunların) ülkesinde, *Sol Xian Beyi*, *Sağ Xian Beyi*, *Sol Yi-li Beyi*, *Sağ Yi-li Beyi*, *Sol Yü-lu Beyi*, *Sağ Yü-lu Beyi*, *Sol Jian-shang Beyi*, *Sağ Jian-shang Beyi*, *Sol Shuo-fang Beyi*, *Sağ Shuo-fang Beyi*, *Sol Du-lu Beyi*, *Sağ Du-lu Beyi*, *Sol Xian-lu Beyi*, *Sağ Xian-lu Beyi*, *Sol An-le Beyi*, *Sağ An-le Beyi* olmak üzere toplam 16 beylik bulunmaktadır, hepsi de *Chan-yü*'nün oğulları, erkek kardeşleridir. Beyliklerden *Sol Xian Beyliği* en önemli olanıdır, veliaht da bu (makamda) ikamet eder. Onların (Hunların) dört ailesi bulunmaktadır, bunlar Hu-yan, Bu, Lan, Qiao'dur. En soylu olanı Hu-yan'dır, *Sol Ri-jü*, *Sağ Ri-jü* makamında bulunur. Bu ailesi *Sol Jü-qü*, *Sağ Jü-qü* makamında yer alır, Lan ailesi *Sol Dan-hu*, *Sağ Tan-hu* makamındadır. Qiao ailesi *Sol Du-hou*, *Sağ Du-hou* makamında bulunmaktadır. Ayrıca Jün-yang, Jü-qü gibi makamlar da teşkilatlanmada yer almaktadır, bunlar Merkezi Ülkenin (Çin'in) memuriyet sistemine benzemektedir. Onların (Hunların) ülkesinde Qi-wu ailesi, Le ailesi vardır, hepsi cesur, güçlü, isyancıdırlar.”²⁴

Başlangıçta belirttiğimiz gibi monografideki Hun kısmı, kısa bir metinden oluşmasına rağmen aktardığı bilgiler açısından detaylar içeriyor olması büyük önem arz etmektedir. Belge, MS 3. yüzyılda Çin içlerine gelerek yerleşen, burada yeniden güçlenmeye başlayan ve 4. Yüzyılda Çin'de yeniden devletler kuran Hunların yaklaşık 100 yıl boyunca yaşadıklarını özet biçimde öğrenmemizi sağlamaktadır. Çin'deki Wei Devleti dönemi (MS 220-264) sonunda beş generalin liderliğinde takribi 29.000'den fazla Hun kabilesinin Çin içlerinde ikamet etmeye başladığı bilgisi aktarılmaktadır. Daha sonra Batı Jin Hanedanı hükümdarı Wu Di devrine (MS 265-289) gelindiğinde 20.000'den fazla kabilenin Çin topraklarında yerleştikleri ifade edilmektedir. Böylece yıllar içinde Çin içlerinde nüfusu artan, gücünü toplayıp siyasi birlik kurmak adına harekete geçen Hunlar hakkında genel bir bilgi sahibi olma şansına erişilebilmektedir.

Hunların siyasi faaliyetleri ile ilgili aktarılan bilgilere ek olarak metinde, Hunların farklı dönemlerdeki isimlerinin verilmiş olması da oldukça mühimdir. Çin'deki Xia Hanedanı döneminden itibaren Hunların hangi dönemde nasıl adlandırıldığı kaydedilmiştir. Belgede aktarılan bilgilere göre Hunlar için “Xün-yü”, “Gui-fang”, “Xian-yün”, “Xiong-nu” gibi adlandırılmaların neye göre yapıldığı? neden değiştiği hakkında bir açıklama olmasa da değişik devirlerdeki okunuşların verilmesi, Han Hanedanı dönemi ile birlikte “Hun” adının Çin kaynaklarında “Xiong-nu” olarak geçtiği bilgisi bundan sonra yapılacak çalışmalar için aydınlatıcı olacaktır diyebiliriz. Ayrıca MÖ 2205 yılından itibaren Hunların varlığından söz ediliyor olması da önem taşımaktadır denilebilir.

Metinde ayrıca Hunların toplam 19 boyunun adının kaydedilmiş olması değerli bir bilgi niteliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra 16 Beyliğin sıralanması Hun siyasi teşkilatındaki yapılanmanın aydınlığa kavuşması için mühim bir veridir. Bu aktarılanlara ilave olarak, Hunların dört soylu ailesi Hu-yan, Bu, Lan ve Qiao'nun verilmesi, bunların siyasi teşkilatta yer aldıkları makamların belirtilmesi de belgenin değerini arttırmaktadır. İleride bu aktarılan bilgiler ile Çin'in resmi hanedan kayıtlarından *Shi Ji*, *Han Shu* ve *Hou Han Shu*'da yer alan Xiong-nu(Hun) monografilerinin tümünün karşılaştırması yapılarak Hunlar ile ilgili bilgilerin toparlanmasının gerekli olduğu düşüncesindeyiz.

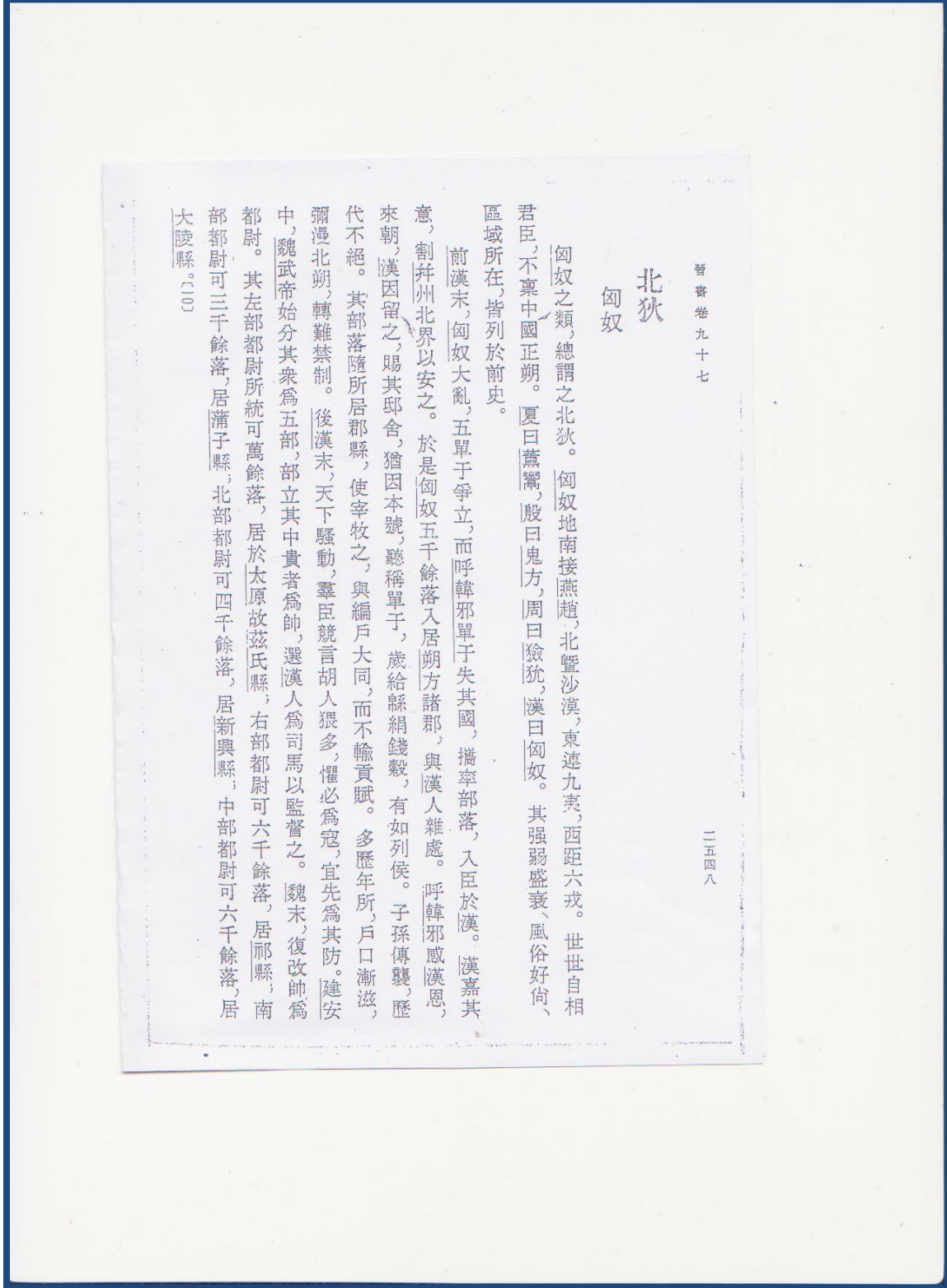
²³ *Jin Shu* 97, s. 2550.

²⁴ *Jin Shu* 97, s. 2549-2550.

Ci Yuan (Çince Sözlük), Taiwan Shang-wu Yayınevi, Taiwan, 1979.

Fan Xuan Ling vd., *Jin Shu*, Zhong-hua Shu Jü nüshası, Pekin, 1974.

EK

武帝踐阼後，塞外匈奴大水，塞泥、黑難等二萬餘落歸化，帝復納之，使居河西故宜陽城下。後復與晉人雜居，由是平陽、西河、太原、新興、上黨、樂平諸郡靡不有焉。泰始七年，單于猛叛，屯孔邪城。武帝遣婁侯何楨持節討之。楨素有志略，以猛衆凶悍，非少兵所制，乃潛誘猛左部督李恪殺猛，於是匈奴震服，積年不敢復反。其後稍因忿恨，殺害長史，^三漸爲邊患。侍御史西河郭欽上疏曰：「戎狄強橫，歷古爲患。魏初人寡，西北諸郡皆爲戎居。今雖服從，若百年之後有風塵之警，胡騎自平陽、上黨不三日而至孟津，北地、西河、太原、馮翊、安定、上郡盡爲狄庭矣。宜及平吳之威，謀臣猛將之略，出北地、西河、安定，復上郡，實馮翊，於平陽已北諸縣募取死罪，徙三河、三魏見士四萬家以充之。裔不亂華，漸徙平陽、弘農、魏郡、京兆、上黨雜胡，峻四夷出入之防，明先王荒服之制，萬世之長策也。」帝不納。至太康五年，復有匈奴胡太后厚率其部落二萬九千三百人歸化。七年，又有匈奴胡都大博及萎莎胡等各率種類大小凡十萬餘口，詣雍州刺史扶風王駿降附。明年，匈奴都督大豆得一育鞠等復率種落大小萬一千五百口，牛二萬二千頭，羊十萬五千口，車廬什物不可勝紀，來降，并貢其方物，帝並撫納之。

北狄以部落爲類，其入居塞者有屠各種、鮮支種、寇頭種、烏譚種、赤勒種、捍姪種、黑狼種、赤沙種、鬱鞮種、萎莎種、禿童種、勃蔑種、羌渠種、賀賴種、鍾鼓種、大樓種、雍屈種、

真樹種、力羯種，凡十九種，皆有部落，不相雜錯。屠各最豪貴，故得爲單于，統領諸種。其國號有左賢王、右賢王、左奕蠡王、右奕蠡王、左於陸王、右於陸王、左漸尙王、右漸尙王、左朔方王、右朔方王、左獨鹿王、右獨鹿王、左顯祿王、右顯祿王、左安樂王、右安樂王，凡十六等，皆用單于親子弟也。其左賢王最貴，唯太子得居之。其四姓，有呼延氏、卜氏、蘭氏、喬氏。而呼延氏最貴，則有左日逐、右日逐，世爲輔相；卜氏則有左沮渠、右沮渠；蘭氏則有左當戶、右當戶；喬氏則有左都侯、右都侯。又有車陽、沮渠、餘地諸雜號，猶中國百官也。其國人有綦毋氏、勒氏，皆勇健，好反叛。武帝時，有騎督綦毋倪邪伐吳有功，遷赤沙都尉。惠帝元康中，匈奴郝散攻上黨，殺長吏，入守上郡。明年，散弟度元又率馮翊、北地羌胡攻破二郡。自此已後，北狄漸盛，中原亂矣。

史臣曰：夫宵形稟氣，是稱萬物之靈；繫土隨方，迺有羣分之異。蹈仁義者爲中寓，肆凶獷者爲外夷，譬諸草木，區以別矣。夷狄之徒，名教所絕，闕邊候隙，自古爲患，稽諸前史，憑陵匪一。軒皇北逐，唐帝南征，殷后東戡，周王西狩，皆所以禦其侵亂也。嬴劉之際，匈奴最強；元成之間，呼韓委質；漢嘉其節，處之中壤。歷年斯永，種類逾繁，舛號殊名，不可勝載。爰及泰始，匪革前迷，廣開塞垣，更招種落，納萎莎之後附，開育鞠之新降，接帳連

鞬，充郊掩旬。既而沸脣成俗，鳴鐃爲羣，振鴉響而挺災，恣狼心而逞暴。何楨縱策，弗沮於
 姦萌；郭欽馳疏，無救於妖漸。未環星紀，坐傾都邑，黎元塗地，凶族滔天。迹其所由，抑武皇
 之失也。吐谷渾分緒僞燕，遠辭正嫡，率東胡之餘衆，掩西羌之舊宇，網疏政暇，地廣兵全，
 廓萬里之基，貽一匡之訓，弗忘忠義，良可嘉焉。吐延夙標宏偉，見方於項籍，始違朝化，遽
 天於姜聰，高節不羣，亦殊藩之秀也。葉延至孝，寄新哀於射草，辟奚深友，邁古烈於分荆；
 視連蒸蒸，光奉先之義；視罷矯矯，蘊經時之略；洛干童幼，早擅英規，未騁雄心，先摧凶手，
 奉順者必敗，豈天亡晉乎！且渾廐連枝，生自邊極，各謀孫而翼子，咸革裔而希華。廐胤姦
 凶，假鳳圖而竊號，渾嗣忠謹，距龍涸而歸誠。懷姦者數世而亡，資忠者累葉彌劭，積善餘
 慶，斯言信矣。

贊曰：逝矣前王，區別羣方。叛由德弛，朝因化昌。武后升圖，智昧遷胡。遽淪家國，
 多謝明謨。谷渾英奮，思矯積運；克昌其緒，實資忠訓。

校勘記

〔一〕 依羅遺詣龕 御覽七八一引「遣」下有「使」字。

〔二〕 督郵 周校 當照慕容廆載記作「督護」。按：通鑑八一亦作「督護」。

列傳第六十七 校勘記

二五五

- 〔三〕咸寧三年復來。〔註〕咸寧建元在太康太熙之前，本傳先後互倒。
- 〔四〕至武帝元康初復來貢獻。〔註〕武紀獻楛矢石磐在咸寧五年。「元康」為惠帝年號，大誤。按：咸寧五年十二月使來，翌年春即改元太康，疑「元康」為「太康」之誤。
- 〔五〕乖別甚易。「易」，各本均作「異」，但宋書、魏書、通典、北史、通志一九五均作「易」，今據改。
- 〔六〕視羆。「羆」，各本均作「熊」，今據下文及魏書、北史吐谷渾傳改。
- 〔七〕胡國。〔註〕通鑑作「胡園」。
- 〔八〕乞伏熾磐。「磐」，各本均作「盤」，唯殿本作「磐」，今從殿本，以歸一致。
- 〔九〕戢死絕。「絕」字疑衍。〔冊府一〇〇〇〕引無。
- 〔一〇〕居大陵縣。「大」，各本作「太」，據地理志上、劉元海載記改「大」。
- 〔一一〕殺害長史。〔周校〕「長吏」誤「長史」。

中華書局

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 11-28.

Geliş Tarihi–Received Date: 02.10.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY’DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN
ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ**

ALİ TORAMAN*

ÖZET

Türk tarihi ve kültürü Orta Asya’dan Avrupa’ya, Sibirya’dan Hindistan’a kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış ve bu geniş coğrafyada Türk tarihine kaynaklık eden sayısız eser meydana getirilmiştir. Türk tarihine ve kültürüne kaynaklık eden bu eserlerden birisi de arkeolojik buluntular veya arkeolojik kaynaklar dediğimiz kurganlar, kaya resimleri vs. gibi kalıntılardır. Çalışmamızın sınırını oluşturan ve Türk tarihinin anayurdu olan Altay bölgesi de bahsini ettiğimiz arkeolojik kalıntılar açısından oldukça zengin bir yerdir. Altay coğrafyası sayısız arkeolojik eserleriyle doğal bir müze gibidir. Altay’ın herhangi bir yerinde dolaşırken kurgan, kaya resimleri veya diğer arkeolojik eserlerden birisine denk gelmek mümkün değildir. Her döneme ait sayısız arkeolojik eser bütün bir coğrafyaya adeta serpilmiş durumdadır. Bu dönemlerden birisi de hiç şüphesiz Hun dönemidir. Hun kültürüne ait çok sayıda kurgan, kaya resimleri Altay coğrafyasındaki Türk tarihine tanıklık eden maddi kültür kalıntılarını oluşturmakta ve tarihin temel kaynaklarından birisi olma özelliğini göstermektedir. Yüz yılı aşkın bir süredir bu bölgede kazı çalışmaları ve saha araştırmaları sürdürülmekte ve bu sayede Türk kültür tarihinin aydınlatılmasında somut bilgiler elde edilmektedir. Kazı çalışmaları sayesinde kültürlerin günlük hayatları, dini inançları, yiyecekleri, giyim-kuşamları, kullandıkları silahları, at koşumları, teknolojileri, ekonomik uğraş alanları, sanat eserleri gün yüzüne çıkarılmaktadır. Aşağıda Hun dönemine ait Altay’daki kurganlar, kaya resimleri gibi arkeolojik eserleri anlatmaya çalıştık. Bu eserleri anlatırken konumlarını ve kazılarda elde edilen buluntuları da mümkün olduğunca açıkladık.

Anahtar Kelimeler: Altay, Hun, Arkeoloji, Maddi Kültür, Kurgan.

**SOURCES OF TURKISH HISTORY: AN OVERVIEW OF THE ARCHEOLOGICAL
RESOURCES OF HUN MATERIAL CULTURE IN ALTAI**

ABSTRACT

Turkish history and culture spread from Central Asia to Europe, from Siberia to India. The Turks left countless works which constitute the sources of Turkish history in this wide geography. One of these works, which is a source of Turkish history and culture, is archaeological finds or archaeological sources such as kurgans, petroglyphs. The Altai region, which constitutes the boundary of our study and is the homeland of Turkic history, is also a very rich place in terms of the archaeological remains mentioned. Altai region is like a natural museum with numerous archaeological remains. While wandering anywhere in the Altai, it is impossible not to see kurgans, petroglyphs or other archaeological remains. There are archaeological remains belonging to all periods in the Altai region. One of these periods is undoubtedly the Hun period. Numerous kurgans and petroglyphs of Hunnic culture are the material remains of culture that witness to Turkish history in the Altai geography and they show that one of the main sources of history. For more than a century, excavations and field surveys have been carried out in this region and thus, concrete information is obtained in the illumination of

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: alitoraman84@gmail.com

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Turkish cultural history. Thanks to the excavations are being explained daily life, religious beliefs, food, clothing, weapons, horse harnesses, technologies, economic fields and artworks of cultures. In this study we tried to explain the archaeological remains of the Hunnic period such as kurgans and petroglyph in the Altai. While explaining these archaeological remains, we tried to explain their locations and the finds obtained in the excavations.

Key Words: Altai, Hun, Archaeology, Material Culture, Kurgan.

GİRİŞ

Türk kavimlerini ilk defa bir çatı altında toplayan Hun Devleti, siyasi ve kültür tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Tarihimiz ve kültürümüz açısından büyük öneme sahip olan bu devrin aydınlatılması da aynı derecede önemlidir. Hunlar hakkında değerli bilgiler vermesi sebebiyle Çin yıllıkları bu konudaki temel kaynaklardandır. Ancak son yüzyılda ve özellikle son yıllarda yapılan çok sayıdaki arkeolojik kazılar, özellikle maddi kültür tarihi açısından kayda değer bilgiler vermekte ve Türk tarihinin kültürel hayatını bize tasvir etmektedir. Altay bölgesinde yapılan kazılarda elde edilen bilgiler kapalı kalmış birçok konuyu aydınlatmakta, yazılı kaynakların olmadığı veya yetersiz kaldığı durumlarda ya da yazılı kaynakların teyit edilmesi hususunda temel kaynak rolünü üstlenmektedir. Bu vesileyle Hun tarihi ve kültürüne katkı sağlaması temennisiyle Altay'da kazılmış olan ve maddi kültürün en önemli kaynaklarından olan arkeolojik kalıntıları aşağıda açıklamaya çalıştık.

Türkiye'de Altay bölgesinin arkeolojik kaynakları ve arkeolojik kazı raporları yeteri kadar incelenmemiştir. Bu alanda Bahaeddin Ögel, Yaşar Çoruhlu gibi araştırmacılar birtakım değerli eserler meydana getirmekle birlikte son yıllarda yapılan yeni araştırmalar ve kazılar, yeni eserlerin ve değerlendirmelerin yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Coğrafi sınırını Altay bölgesi ve tarihsel sınırını MS 3. - MS 4. yüzyıllar oluşturan bu çalışmada, Altay bölgesindeki Hun dönemine ait kurganların incelenmesi, kurganlardaki maddi kültür kalıntılarının aktarılması ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bölgedeki kazı çalışmaları daha çok Rus arkeologlar tarafından yapıldığından, ele aldığımız kaynaklar da ağırlıklı olarak Rusça kaleme alınmış arkeoloji raporları, kazı çalışmaları sonucunda hazırlanmış kitaplar ve makalelerden oluşmaktadır. Kaynaklar, Dağlık-Altay Milli Kütüphanesi'nden, Dağlık-Altay Devlet Üniversitesi Kütüphanesi'nden temin edilmiş, ayrıca Dağlık-Altay Milli Müzesi'ndeki eserler, yayımlanmış elektronik kitap ve makaleler ve yaptığımız saha çalışmaları kaynak temini konusunda yardımcı olmuştur.

Altay bölgesindeki Hun dönemine ait arkeolojik eserlerin incelenmesinde önde gelen arkeologlar ise V. İ. Soyönov, Yu. T. Mamadakov, N. N. Seregin, S. S. Matrenin, Yu.S. Hudyakov, A. V. Ebel, A. A. Tişkin, A. A. Gorbunov, Yu. V. Teterin, S. S. Sorokin ve diğerleridir. Ancak bu arkeologlar arasında bu dönemin adlandırılması konusunda bir görüş birliği yoktur. Bazı arkeologlar bu döneme: Hun; bazıları: Hun-Siyenpi; bazıları: Hun-Sarmat; bazıları ise Bulan-Kobinsk Kültürü demektedir. Bu sonuncusu olan Bulan-Kobinsk Kültürü'nü ise gelişim aşamasına göre kendi içinde üç farklı döneme ayırmışlardır: Ust-Edigan (MS II.-MS I. yüzyıllar), Belobom (MS II. yüzyıl-MS IV. yüzyılın ilk yarısı), Verh-Uymon (MS IV. yüzyılın ikinci yarısı - MS V. yüzyılın ilk yarısı).¹ Aşağıda bu döneme ait Altay'daki kurganları inceledikten sonra sonuç ve değerlendirme kısmında bu konuyu tekrar ele alacağız ve elde edilen sonuçlar çerçevesinde yeniden değerlendireceğiz.

1. Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyeti'ndeki Hun Dönemi Maddi Kültür Kalıntıları

1.1. Onguday Bölgesindeki Hun Kurganları

Balık-Sook II: Aynı isimle anılan yerde bulunan mezarlıktır. Çüy yolunun kuzeyindeki sıradağların eteğinde Kurot Nehri ağzında yer alır. 1985 yılında V. D. Kubarev'in başkanlığındaki kazı ekibi tarafından burada 11 kurgan kazıldı. 1 numaralı kurganda 50 cm derinlikte İskit sonrası döneme ait defin kalıntısı tespit edildi. Kenarlarına taş plaka döşenmişti, tavan yapısı yoktu ve yanında eşya olmayan yetişkin bir insan gömülüydü. Defin sırtüstü uzatılmış ve başı da kuzeybatıya çevrilmişti. Kurgan MS II. - MS V. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.²

Beliy-Bom II: Bu mezarlık, Beliy-Bom köyünün 2,5-3 km güneydoğusunda Çüy Nehri'nin sol tarafında yer alır. 1980 yılında M. T. Abdulganeyev tarafından bulunmuştur, aynı yıl G. D. Globa Bulan-Kobinsk

¹ A. A. Tişkin, V. V. Gorbunov, "Gornyy Altay v Hunnuskoye Vremya: Kulturno Hronologičeskij analiz Arheologičeskij Materialov (Горный Алтай в хуннское время: культурно хронологический анализ археологических материалов)", *Rossiyskaya Arheologiya*, Sayı 3, 2006, s. 31.

² V. D. Kubarev, P. İ. Şulga, *Pazırıkская Kultura (Kurganı Çui i Ursula) (Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула)*, Barnaul 2007, s. 182.

kültürüne ait bu mezarlıkta 14 kurgan kazısı gerçekleştirmiştir.³ 1987-1989 yıllarında Yu. T. Mamadakov tarafından kazılar devam ettirildi. Mezarlıkta 20'den fazla kurgan incelendi, bunların çoğu yuvarlak ve taş dolguluydu, dış yapıları birbirine çok yakındı hatta birbirine bitişik olanları vardı. Mezar çukurları tekti ve derin değillerdi (70 cm'e kadar), dikdörtgen şeklindeydi ve kuzeybatı-güneydoğu istikametinde kazılmıştı. Mezar odaları taş plakalarla, bazıları da ağaç kütüklerle kaplanmış, tavanı da aynı şekilde yapılmıştı. Her birinde 1 kişi vardı ve sırtüstü yatırılmışlardı, kafaları da doğuya veya güneye çevrilmişti.⁴ Bazı mezar odalarının tavanında ve mezar odasının arka duvarının köşesinde kafası kurgandaki insanın kafasıyla aynı yöne çevrilmiş ve yan yatırılmış at iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda bulunan ok kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, savaş bıçakları, hançerler, damga, kemer takımları, metal ve kemikten süs eşyaları, gemler, at koşumlarına ait diğer eşyalar, günlük ev eşyaları, silahlar vs. gibi eşyalardan yola çıkılarak MS II. yüzyıldan-MS IV. yüzyılın ilk yarısına kadar olan döneme ait oldukları tespit edilmiştir.

Booçi: Booçi köyünün kuzeybatısındaki farklı zamanlara ait kurganların bulunduğu mezarlıktır. 1987 yılında Yu. T. Mamadakov başkanlığındaki ekip tarafından 10 civarında kurgan incelenmiştir. Mezar çukurları oval ve dikdörtgen şeklinde, duvarları dik, derinlikleri 60 cm'den fazla değildi. Mezar çukurlarında genellikle taştan yapılmış odalar mevcut olup sırtüstü yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmiş bir veya iki ceset tespit edilmiştir. Kompozit yapılı ok parçaları, demir ok uçları, kemerler, süs eşyaları, çeşitli el araçları, günlük eşyalar buluntuları oluşturmuştur. Kurganlar MS II. yy. ile IV. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zamana aittir.⁵

Boş-Tuu I: Mezarlık, Malaya İnya köyünün 1,5 km kuzeybatısında yer almaktadır. Mezarlıkta 1,5 ila 16 m çaplarında, 15 ila 50 cm yüksekliklerinde 104 adet taş kurgan tespit edilmiştir. 1988 yılında mezarlığın güney tarafında Mogilnikov ve Surazakov tarafından 6 adet kurgan incelenmiştir.⁶ Aynı yıl Yu.T. Mamadakov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 55 kurgan kazılmıştır. Kurganlar doğu-batı istikametinde hatlar oluşturmaktadır. Cesetler derinlikleri 0,35-1,2 m olan dikdörtgen ve biraz yamuk şekillerdeki dar mezar çukurlarına gömülmüştü ve mezar çukurlarında taştan, ağaçtan ve bazen de taş ve ağaçtan, birisinde ise kütüklerden yapılmış odalar bulunmaktaydı. Ölüler sırtüstü veya yan yatırılmış ve kafaları batı ve doğu istikametlerine çevrilmişti. Bazı mezar odalarının tavanında ve iskeletlerin hemen yanında insanla aynı yöne çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. Yu. T. Mamadakov bu mezarlığın MS II.-IV. yüzyıllara ait olduğunu bildirmektedir. Kurganlarda kompozit yapılı yaylar, demir ve kemik ok uçları, tokalar, küpeler, ahşap eşyalar bulunmuştur.⁷

Bulan-Kobi IV: Mezarlık, İnya köyünün 5,5 km güneyinde, Katun Nehri'nin sol tarafında yer almaktadır. İçerisinde farklı dönemlere ait kurganlar bulunmaktadır. Bunların incelenmesi Yu. T. Mamadakov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1981 yılında başlamış ve 1983, 1985, 1990 yıllarında devam etmiş ve 69 adet kurgan kazılmıştır. Mezarlığın çevresi taşlarla duvar şeklinde çevrilmişti ve kurganlar birbirine çok yakındı. Dikdörtgen veya hafif yamuk şekildeki mezar çukurları bir veya birden fazlaydı ve genellikle duvarları dik kazılmıştı, çukurlarda taş plakalarla yapılmış odalar mevcuttu. Ölüler sırtüstü yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Bazı mezar odalarının tavanlarının üstünde veya ölünün hemen üstünde sırtüstü veya yan yatırılmış ve kafası insanla aynı yöne, doğuya, çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Bu kurganlardaki buluntuların büyük çoğunluğunu silahlar ve diğer savaş aletleri oluşturmaktaydı. Bununla birlikte kemer takımları, kemik ve metal süs eşyaları, iş araçları, günlük ev eşyaları, at koşum takımları bulunmuştur. Kurganların MS I. yy. ile MS II.-III. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.⁸

Kara-Koba II: Mezarlık, Kara-Koba köyünden 2 km kuzey-kuzeydoğuda yer almaktadır. V. A. Mogilnikov 1981 yılında Pazırık kültürüne ait 6 kurgan kazmıştır. 6 numaralı kurganda farklı dönemlere ait iki mezar çukuru vardı, birisinde bir çocuğa, diğerinde ise yetişkin bir kadına ait eşyalar bulunmaktaydı. Çok sayıda

³ G. D. Globa, "Raskopki Kurgannogo Mogilnika Belyi-Bom-II (Раскопки курганного могильника Белый-Бом-II)", *Arheologičeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 годах)*, Gorno-Altaysk 1983, s. 116-126.

⁴ Yu. T. Mamadakov, "İssledovaniya v Gornom Altaye (Исследования в Горном Алтае)", *Arheologičeskiye Otkritiya 1985 goda (Археологические открытия 1985 года)*, Moskova 1987a, s. 159.

⁵ Yu. T. Mamadakov, "Avarayniye Raskopki u s. Booçi (Аварийные раскопки у с. Боочи)", *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)*, Sayı VIII, Barnaul 1997a, s. 150–153.

⁶ V. A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Raskopki Kurganov Gunnskogo Vremeni u s. Malaya İnya v Gornom Altaye (Раскопки курганов гуннского времени у с. Малая Иня в Горном Алтае)", *Pamyatniki Yevrazii Skifo-Sarmatskoy Epohi (Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи)*, Moskova 1995, s. 62-74.

⁷ Yu. T. Mamadakov, *Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Pervoy Polovine I. Tısç. n.e.: Avtoferat (Культура населения Центрального Алтая в первой половине I тыс. н.э.: автореферат)*, Novosibirsk 1990, s. 14-18.

⁸ N. N. Seregin, S. S. Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspekti İnterpretatsi (Археологические комплексы Алтая II в. до н.э. – XI в. н.э.: история исследований и основные аспекты интерпретации)*, Barnaul, Azbuka 2014, s. 125.

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

eşya olması bu kurganların tarihini belirlemeyi zorlaştırmıştır fakat MS II.-IV. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.⁹

Saldyar II: Küçük Yalomon köyünün 6 km kuzeybatısında yer almaktadır. Mezarlıkta birbirine bitişik gruplar hâlinde 100'ün üzerinde kurgan mevcuttur. 1990 yılında V. A. Mogilnikov ve A. S. Surazakov tarafından kuzeydoğu-güneybatı istikametinde dizilmiş 5 kurgan kazıldı. Bunların höyükleri oval şekilde yığma taştan oluşmakta ve yükseklikleri 40 cm, uzunlukları 4,5 m'den meydana gelmekteydi. Kurganların çukurları fazla derin değildi ve dikdörtgen şeklindeydi, çukurlarda taş kabinler mevcuttu. Taş kabinlerde sırtüstü yatırılmış ve kafası güneydoğu istikametine çevrilmiş birer kişi mevcuttu. Buluntular arasında gerdanlıklar vardı. Kurganların MS II.-IV. yüzyıllara ait oldukları tahmin edilmektedir.¹⁰

Sarı-Bel: Kupçegen köyünün 5 km güneydoğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta diziler hâlinde 300'den fazla kurgan ve ritüel eser mevcuttur. 1995 yılında V. İ. Soyönov tarafından 4 kurgan ve bir de daire şeklinde taş döşeli ve içinde at gömülü ayin yeri kazılmıştır. Kazı raporları da Soyönov tarafından yayınlanmıştır.¹¹ Bu raporlara göre; kurganların höyükleri oval şekilde taş ve toprak karışımından oluşmakta ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde yer almaktaydı. Her birinde dibe doğru önemli ölçüde genişleyen birer çukur vardı. Çukurlarda taş veya taş-ağaç karışımından oluşmuş birer kabin ve kabinler içerisinde sırtüstü veya hafif yan şekilde yatırılarak kafası kuzeydoğu istikametine çevrilmiş birer kişi bulunmaktaydı. Kabinlerin üzerinde veya çukurun dolgusu arasında kafaları doğu istikametine çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Bu kazılarda küçük kaşık şeklinde toka, hançer, üç kanatlı ve üç köşeli demir ok uçları, kemer tokası, uçları halka şeklinde birbirine birleşen gem bulunmuştur. Bu kurganların MS II.-MS I. yüzyıllara, Hun dönemine ait oldukları kaydedilmektedir.

Semisart I: Yelo köyünün 4 km güneybatısında, Kara-Bom kayalıklarında yer alan mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar bulunmaktadır. Burada L. S. Marsadolov başkanlığındaki Ermitaj Sayan-Altay arkeoloji ekibi tarafından incelemeler yapılmış ve kazı raporları da Marsadolov tarafından yayınlanmıştır.¹² Bu döneme ait 18 numaralı eserin kazısı yapılmıştır. Kurgan aşırı derecede çimlenmişti ve fazla derin değildi, çukurda ağaç kabin izlerinin yer aldığı girinti mevcuttu. Kurgan yağmalanmıştı. Burada bulunan demir tokadan kurganın MS II.-V. yüzyıllara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Stepuşka I-II: Terkedilmiş Stepuşka köyünün aşağısında yer almaktadır. 2010 yılında Altay Devlet Üniversitesi arkeoloji ekibi tarafından Stepuşka I'de 30 adet kurgan ve ritüel eser* kazılmış, Dağlık Altay Devlet Üniversitesi arkeoloji ekibi tarafından ise 37 kurgan ve 27 ritüel eser olmak üzere 64 kazı yapılmıştır. Kurganlar ve ritüel eserler gruplar hâlinde ve genellikle birbirlerine paralel sıralar hâlinde yer almaktaydılar. Kurganların çukurları birer taneydi ve dikdörtgen şeklinde, hafif yamuk şekilde veya oval şekildeydi. Çukurlar genellikle dik duvarlıydı, bazı kurganlarda ise padboy** mevcuttu. Çukurlarda genellikle taştan yapılmış, bir kısmında ise ağaçtan yapılmış kabinler mevcuttu. Kurganlarda sırtüstü yatırılmış, kafası genellikle doğuya bazılarında ise batıya çevrilmiş birer kişi gömülüydü. Bazılarında insanla birlikte at da gömülmüştü, atlar insanların yanına onlarla aynı seviyede, onlardan bir basamak yukarda veya bir basamak aşağıda olmak üzere farklı düzeylerde gömülmüşlerdi ve genellikle insanın kuzey tarafında yer almaktaydılar. Stepuşka I'deki kurganların büyük bölümünün MS III.-IV. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir. Stepuşka II mezarlığına ait kazı raporları ise henüz yayınlanmamıştır.¹³

Tuekta: Tuekta köyü civarında yer alan mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar vardır. 1937 yılında S. V. Kiselev başkanlığındaki kazı ekibi tarafından birkaç tanesi kazıldı. Genellikle taş kabinler mevcuttu, Göktürk

⁹ V. A. Mogilnikov, "Kurganı Kara-Koba-II (Курганы Кара-Коба-II)", *Arheologičeskiye İssleddovaniya v Gornom Altaye v 1980-1983 gg. (Arheologičeskiye İssleddovaniya v Gornom Altaye v 1980-1983 gg.)*, Gorno-Altaysk 1983a, s. 52-89.

¹⁰ V. A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Raskopki Vtorogo Saldyarskogo Mogilnika (Раскопки Второго Сальдьярского могильника)", *İstočniki po İstorii Respubliki Altay (İсточники по истории Республики Алтай)*, Gorno-Altaysk 1997, s. 126-144.

¹¹ V. İ. Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel (Раскопки на могильнике Сары-Бел)", *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)*, №4, Gorno-Altaysk 1999, s. 134-152.

¹² L. S. Marsadolov, "Kompleks Arheologičeskih Pamyatnikov v Semisarte na Altaye (Комплекс археологических памятников в Семисарте на Алтае)", *Materialı Sayano-Altayskoy Arheologičeskih Ekspeditsii Gosudersvennogo Ermitaje (Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа)*, Sayı 4, San-Petersburg 2001, s. 42.

* Ritüel Eser: Dinsel bir törenin, bir ayinin veya inançla ilgili herhangi bir uygulamanın yapıldığı yer.

** Padboy: Kurgan çukuru kazıldıktan sonra, kazılan çukurun bir duvarına ölü sığacak kadar bir odacık, bir bölme açılır ve ölü buraya yerleştirildikten sonra ağız da taş, toprak gibi çeşitli malzemelerle kapatılır. Ölünün gömülmesi için gizli bir bölme olarak açılan bu mezar geleneğine padboy adı verilmektedir. Kelimenin kökeni Rusça'dır. Bahaeddin Ögel bir eserinde, mezar çukuru kazıldıktan sonra ölüyü yerleştirmek için yapılan bu ikinci bölmeyi "niş" kelimesiyle tabir etmektedir. Bkz; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 75.

¹³ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 137-138.

dönemine ait büyük kurganların yanında yer alan 2 ve 4 numaralı kurganlarda at iskeleti de tespit edilmiştir. A. A. Gavrilova, boynuz yay kaplamaları bulunduğunu ve Hun dönemine ait olduklarını kaydetmektedir.¹⁴

Ulita: Yelo köyünün 3,5-4 km güneydoğusunda yer alan mezarlıkta, Altay Devlet Üniversitesi kazı ekibi tarafından 1987 yılında 33 kurgan kazılmıştır. Kurganlar hakkında Yu. T. Mamadakov kısa bilgiler vermektedir.¹⁵ İçlerinde 16 ve 25 numaralı kurganlar dikkat çekmektedir, bunların çukurları taş kabine benzer şekilde taş plakalarla kaplanmış, ölüler sırtüstü ve kafaları batı tarafa gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Kurgan çukurlarının kuzey duvarları boyunca at iskeletleri yer almaktaydı ve at iskeletleri insan iskeletinden bir basamak yukarıdaydı. Mamadakov, MS III.-IV. yüzyıllara ait olduğunu kaydetmektedir.

Ust-Kojolyu: Kupçegen köyünün kuzeydoğu kenarında yer almaktadır. Kurganlar hakkında V. A. Koçeyev bilgi vermektedir. 1989 yılında Ust-Kojolyu II mezarlığında Pazırık kültürüne ait 3 numaralı kurgan kazılmıştır. Sırtüstü yatırılarak kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti mevcuttu ve yanında eşya yoktu. Bu definin II. yüzyıla veya daha sonraki döneme ait olduğu sanılmaktadır. Aynı yıl Ust-Kojolyu IV mezarlığında da farklı zamanlara ait iki defin bulunan bir kurgan kazılmıştır. Yine Pazırık kültürüne ait olan bu 10 numaralı kurgan 1,1 m derinlikteydi ve çukuru taşla kaplanmıştı. Burada sırtüstü uzatılmış ve kafası doğuya çevrilmiş bir iskelet yer almaktaydı. İçinde eşya olmayan bu kurganın MS II.-V. yüzyıllara ait olduğu kaydedilmektedir.¹⁶

Yaloman II: Büyük Yaloman Nehri'nin sağ tarafında yer alan ve içerisinde farklı zamanlara ait kurganlar bulunan mezarlıktır. A. A. Tişkin başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 2002-2005 ve 2007-2008 yıllarında mezarlığın batı tarafında ve ortasında 25'in üzerinde kurgan kazılmıştır. Batı taraftaki kurgan grubu kuzeydoğu-güneybatı istikametinde sıralanan birkaç dizi oluşturur. Bunların höyüğü küçüktür ve taş-toprak karışımından meydana gelmektedir, ayrıca çevresinde çember şeklinde dizilmiş taşlardan oluşan bir yapı yer almakta ve bu yapının da altında 1,5 m'ye kadar inen mezar çukurları bulunmaktaydı ve bu yapıların bazılarının yanında küçük taş sütunlar vardı. Kurgan çukurlarında büyük taş kabinler, nadiren ise kütüklerden yapılmış kabinler vardı ve kabinlerin üzerine ise bir veya birkaç at iskeleti yerleştirilmişti. Cesetler sağ tarafı üzerine veya sırtüstü yatırılmış, bacakları hafif bükülmüş veya dümdüz uzatılarak ve kafaları doğuya, güneydoğuya çevrilerek yerleştirilmişti. Orta kısımdakilerin höyükleri 1 metreye kadar yükselmekteydi ve höyüğün çevresinde daire şeklinde birbirine birleşik olarak yerleştirilmiş taşlar yer almaktaydı, kurgan çukurları da taş-toprak karışımıyla doldurulmuştu. Kurganlarda derinliği 1,5 metreden 3 metreye kadar olan dikdörtgen şeklinde çukurlar vardı. Çukurlarda, taş kabinlerden oluşmuş ve tavanı büyük taşlarla kapatılmış bir veya birkaç kabin bulunmaktaydı. Cesetler taş kabinler içinde sırtüstü uzatılmış ve kafaları kuzeybatı istikametine çevrilmişti. Taş kabinlerin taşla kapatılmış tavanları üzerine bir veya birkaç at yerleştirilmişti. Kurganlar ölüyle birlikte gömülen eşyalar bakımından oldukça zengindi. Bol miktarda savaş aletleri, at koşumları, süs eşyaları, günlük ev eşyaları, çeşitli iş aletleri, vahşi hayvan stilinde sanat eserleri mevcuttu. Batı gurubundaki kurganlar MS II.-MS I. yüzyıllara ait olup, merkezde yer alan kurganlar ise MS IV. yüzyılın ikinci yarısı – V. yüzyılın ilk yarısına aittir.¹⁷

1.2. Koş-Ağaç Bölgesindeki Hun Kurganları

Akkol I: Ak-Alaha Nehri'nin sağ tarafında Akkol Nehri'nin ağzından 70-90 m kuzey-kuzeydoğuda yer alır. Mezarlıkta Hun dönemine ait dikdörtgen şeklinde dizilmiş taşlardan oluşan 42 kurgan mevcuttu, bunlar doğu-batı ve kuzeybatı-güneydoğu istikametinde yer almaktaydılar. 1994 yılında V. İ. Molodin¹⁸ başkanlığında dikdörtgen şeklinde bir kurgan kazıldı. Kurganın dış yapısı 3,4x2,1 m büyüklüğünde, 25 cm yüksekliğinde idi. Bu yapının kenar kısmında 1,4 m derinliğinde bir kurgan kazılmıştır. Tavanı desteklemek için bir direk dikilmiş, direk mezar çukurunun dibine yerleştirilerek, etrafına da taşlar konmuştur. Ceset sırtüstü uzatılmış ve kafası da güneye çevrilmişti. Ölünün yanında eşya yoktu. MS III. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

Kalcin: Ak-Alaha Nehri'nin sol tarafında yer alan bir mezarlıktır. V. İ. Molodin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1990 yılında gezi düzenlenmiş, Kalcin VI'da 9 kurgan kazılmıştır. Birisinde erken Hun dönemine ait bir tabaka da mevcuttu. Burada iki tip kurgan vardı. Birinci tipteki kurganların dış yapısı dikdörtgen şeklinde bir veya birkaç tabaka hâlinde döşenmiş taşlardan oluşmaktaydı, mezar çukurları derindi ve çukurların içinde

¹⁴ Gavrilova, *Mogilnik Kudurge kak Istočnik po İstorii Altayskih Plemen...*, s. 87-89.

¹⁵ Mamadakov, *Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Pervoy Polovine I. Tışç. n.e...*, s. 6-20.

¹⁶ V. A. Koçeyev, "Raskopka Gorno-Altayskogo Krajevedçeskogo Museya na Mogilnikah Ust-Kojolyu v 1989 godu (Раскопки Горно-Алтайского Краеведческого музея на могильниках Усть-Кожоло в 1989 году)", *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Drevnosti Altaya: İzvestiya laboratorii arheologii)*, №12, Gorno-Altaysk 2004, s. 58-70.

¹⁷ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 146.

¹⁸ V. İ. Molodin, "Mogilniki Kaljin-6 i Ak-kol-1 na Plosgorye Ukoki ih Kulturno-Hronologičeskaya İnterpretatsiya (Могильники Калджин-6 и Ак-Кол-1 на плоскогорье Укок и их культурно-хронологическая интерпретация)", *Problemi Arheologii, Etnografii, Antropologii sibirii i Sopredelnih Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)*, Cilt IV, Novosibirsk 1997a, s. 230-232.

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

ağaçtan ve taştan yapılmış mezar odaları, kütükler bulunmaktaydı. İkinci tiptekilerin dış yapısı daire şeklinde döşenmiş taşlardan oluşmaktaydı, mezar çukuru 50 cm olan ve taştan yapılmış mezar odası bulunan kurganlardır. Ölüler ayakları uzatılmış ve sırtüstü yatırılmıştı, kafaları ise batıya çevrilmişti, yalnız birisinde kafası doğuya çevrilerek yerleştirilmişti. 6 numaralı kurgandaki mezar çukurunun dolgusu arasında at iskeletine de rastlanmıştır. Kurganlarda boncuklar, bronz halkalar, akik boncuklu altın telli askı bulunmuştur. Kazı raporu Molodin tarafından 1997 yılında yayınlanmıştır.¹⁹ MS II.-IV. yüzyıllara aittirler. Kalcin VIII'deki 4 numaralı olan da bu döneme aittir. Kurganın dış yapısı 2,5 m çapında dairesel şekildeki taş döşemeden oluşmakta ve 64 cm derinliğindeki mezar çukurunda taştan yapılmış mezar odası bulunmaktaydı. Burada sırtüstü yatırılmış ve kafası batıya çevrilmiş bebek iskeleti mevcuttu. İskeletin yanında eşya yoktu. V. İ. Molodin kurganın MS II. yüzyılın ilk çeyreğine ait olduğunu belirtmektedir.²⁰

Kam-Tıtugem: Kokorya köyü civarındaki Kam-Tıtugem Nehri'nde yer alan mumyalanmış bir cesedin bulunduğu kaya mezarıdır. Kurgan yerli sakinler tarafından keşfedilmiştir. 1990 yılında V.A. Koçeyev tarafından özel olarak incelenmiş ve cesedin deri, kürk elbise giydirilerek ahşap bir tabut içine koyulup, oyulmuş kayanın içine yerleştirildiği sonucuna varılmıştır. Üzerinde yumuşak kumaş ve yün iplikten dikiş izleri olan cesedin mumyalanmış kafasıyla birlikte, kolları ve yanındaki eşyaları (ağaç ve kemik yay kalıntıları, ok sapları, kemik düdük, okluk parçaları, okluk askısı) Kokorya köyü okul müzesinde sergilenmektedir. Kurganın MS III.-V. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir. Hudyakov, Ebel ve Koçeyev²¹ tarafından yayınlanmıştır.

Kızıl: Tomul dağı tepesinin hemen altında, Koir Nehri'nin 5 km kuzeybatısında dağlar arasındaki aynı isimle anılan Kızıl vadisinde yer almaktadır. Mezarlıkta aşırı derecede çimlerle kaplanmış 30'un üzerinde kurgan bulunmaktadır. 1995 yılında 3 tanesi kazıldı, 3 numaralı kurganda aynı seviyede iki farklı kültür katmanı keşfedildi. Cesetler sırtüstü yatırılmış ve kafaları batı tarafa çevrilmişti. İskeletlerin çevresinde çürümüş ağaç kalıntılarının görülmesi ağaçtan yapılmış kabin olduğunu göstermektedir, aynı zamanda taş plakalar da yer almaktaydı. 1 numaralı kurgan, bulunan eşyaların çeşitliliği açısından dikkat çekmektedir, burada boynuz yay kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, demirden yapılmış kemer kancaları, bileği taşı, bıçak, seramik kap bulunmuştur. 2 numaralıda demir bıçak ve taştan yapılmış disk şeklinde bir eşya bulunmuştur. Kurganların MS I. bin yılın ilk yarısına ait oldukları zannedilmektedir.²²

Kızıl-Car I: Ak-Kel Nehri'nin sol tarafında Kızıl-Car vadisinde yer almaktadır. V. A. Mogilnikov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1977 yılında çalışma yapıldı. İskit dönemine ait 9 numaralı kurganın çukurunda 25 cm derinlikte daha sonraki dönemlere ait ikinci bir katman vardı ve burada sırtüstü uzatılmış ve kafası batı-güneybatı istikametine çevrilmiş 20-25 yaşlarında bir erkek iskeleti mevcuttu. İskeletin yanında dört köşeli demir ok ucu yer almaktaydı. Kurganın MS II. yüzyıl ile IV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu tahmin edilmektedir.²³

Kurayka: Kuray köyünün 2 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta 100'ün üzerinde kurgan bulunmaktadır. 1994 yılında V. İ. Soyönov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 19 tanesi kazılmıştır. Kazı raporlarının tamamı yayınlanmıştır.²⁴ 2001, 2003 yıllarında İ. Yu. Slyusarenko başkanlığındaki kazı ekibi tarafından ikinci kazılar yapılmıştır. Aynı ekip tarafından 2005-2007 yıllarında mezarlığın kuzeybatı tarafında tahrip edilmiş 6 kurgan daha kazılmıştır. Bunların derinliği 1 metreden fazlaydı ve mezar çukurları oval şekilde olup dibe doğru genişlemekteydi. Mezar çukurlarında kütükler, tavanı tahtayla kaplanmış ağaç mezar odaları ve bazen de taş plakalarla kaplanmış odalar mevcuttu. Ölüler genellikle tek olmakla birlikte, bir yetişkin ve bir çocuktan oluşan iki kişinin gömüldüğü kurganlar da mevcuttu, cesetler sırtüstü, bazen de yan yatırılmış şekildeydiler ve kafaları batı ve kuzeybatı istikametlerine çevrilmişti. Kurganlarda kemik yay kaplamaları, demir

¹⁹ Molodin, "Mogilniki Kaljin-6 i Ak-kol-1...", s. 230-232.

²⁰ V. İ. Molodin, N. V. Polosmak, A. V. Novikov, Ye. S. Bogdanov, İ. Yu. Slyusarenko, D. V. Çeremisin, *Arheologičeskiye Pamyatniki Ploskogorya Ukok (Arheologičeskiye pamyatniki ploskogorya Ukok)*, Novosibirsk 2004, s. 175-177.

²¹ Yu. S. Hudyakov, A. V. Ebel, V. A. Koçeyev, "Nahodka iz Mumifitsirovannogo Pogrebeniya na Reke Kam-Tıtugem v Gornom Altaye (Находки из мумифицированного погребения на реке Кам-Тыттугем в Горном Алтае)", *İstoriya i kultura Sayano-Altaya: v Proşlom, Nastoyuşet i Buduşet (İstoriya i kultura narodov Sayano-Altaya: v prošlom, nastoyuşem i buduşem)*, Gorno-Altaysk 1998a, s. 21-22.

²² V. A. Koçeyev, A.S. Surazakov, "Arheologičeskiye İssledovaniya v Basseyne r. Koir (Arheologičeskiye issledovaniya v basseyne r. Koir)", *Drevnosti Altaya (Drevnosti Altaya)*, №10, 2003, s. 70-83.

²³ V. A. Mogilnikov, "Kurganı Kızıl-Car-I, VIII - Pamyatnik Pazımskoıy Kulturı Altaya (Курганы Кызыл-Джар-I, VIII - памятник пазырыкской культуры Алтая)", *Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya (Voprosy arheologii i etnografii Gornogo Altaya)*, Gorno-Altaysk 1983b, s. 3-49.

²⁴ V. İ. Soyönov, A. V. Ebel, "İssledovaniya na Mogilnike Kurayka (İssledovaniya na mogilnike Kurayka)", *Drevnosti Altaya: İzvesiyiya Laboratorii Arheologii (Drevnosti Altaya: İzvestiya laboratorii arheologii)*, №3, Gorno-Altaysk 1998a, s. 113-135.

hançerler, kayışlarıyla birlikte kemer tokaları, küpe, boncuklar, askılar, bileği taşı, ağaç ve seramik kaplar, elbise parçaları bulunmuştur. Genel olarak MS III.-V. yüzyıllara tarihlendirilirler.²⁵

Tete IV: Kuray stebinde yer almaktadır. 1983 yılında V. D. Kubarev tarafından çalışma yapılmış ve yayınlanmıştır.²⁶ 4 numaralı kurganda Hun dönemine ait ayrı bir katman yer almaktaydı. 40-45 cm derinlikte taş döşeme içinde sırtüstü yatırılmış ve kafası kuzeybatıya çevrilmiş bir çocuk iskeleti yer almaktaydı. Sağ bacağı boyunca kömürleşmiş bir değnek izi vardı. Kafatasının altında ise yeşil renkli boncuk mevcuttu.

1.3. Çemalsk Bölgesindeki Hun Kurganları

Ayrıdaş I: Kuyus köyünün 3 km güneybatısında Ayrıdaş vadisinde yer alır. Katun Nehri'nin sağ tarafındaki vadide iki yüzden fazla arkeolojik eser bulunmaktadır ve çoğu Hun dönemine aittir. A. S. Surazakov başkanlığında 1980'de, 1982'de ve 1984-1990 yılları arasında kazı çalışması yapılmıştır. Kurganların dış yapıları oval şekildedir, 1 m derinlikte ağaçtan, taş ve ağaçtan veya taştan mezar odaları bulunmaktadır. Ölüler genel olarak sırtüstü uzatılmış ve kafası kuzeybatı istikametine çevrilmiştir. Bazılarında aynı istikametlere veya ters taraflara çevrilmiş iki veya ikiden fazla ceset bulunmuştur. Sekiz kurganda mezar çukurunun kuzey tarafına yerleştirilmiş at cesetleri bulunmuştur. Kazılarda silahlar, kemer takımları, süs eşyaları, iş gereçleri, günlük eşyalar tespit edilmiştir. Bu kurganların tarihlendirilmesi konusunda arkeologlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Teterin MS I.-III. yüzyıla,²⁷ Soyönov MS II.-V. yüzyıla,²⁸ Tişkin ve Gorbunov MS II.-IV. yüzyıllara tarihlendirmektedir.²⁹

Biyke: Elenda köyünden 8 km uzaklıkta, Biyke Nehri'nin ağzından 500 m kuzeydoğuda yer alır. A. A. Tişkin başkanlığındaki Altay Devlet Üniversitesi Biyke kazı ekibi Bulan-Kobinsk kültürüne ait 16 numaralı kurganı kazdı. Kurgan 3,5 m çapındaydı ve höyüğü 40 cm yüksekliğinde 3 kat taş yığınının oluşmaktaydı. Mezar çukuru dikdörtgen şeklinde, 2,45x1,67 m büyüklüğünde ve derinliği 40 cm idi. Mezar çukuru ve tavanı taş plakalardan oluşmaktaydı. Bu taştan mezar odasının içinde sırtüstü yatırılmış, kafası kuzeye çevrilmiş bir yaşlı erkek iskeleti yer almaktaydı. Cesedin yanında hiç eşya yoktu. MS II.-IV. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir.³⁰

Bike I: Bike ve Çoburak nehirleri arasında, Pazırık kültürünün batı tarafında yer alır. Bu mezarlıkta 100'den fazla farklı zamanlara ait kurgan bulunmaktadır. 1988-1990 yıllarında V. D. Kubarev, S. M. Kireyev, D. V. Çeremisin tarafından Hun dönemine ait 19 kurgan incelenmiş ve kazı raporu da Kubarev, Kireyev, Çeremisin tarafından yayınlanmıştır.³¹ Taş dolgudan oluşan bu kurganların mezar çukurları oval şekildedir. Birisinin mezar çukurunda taştan yapılmış bölme ve içinde de kafatası ve ayak iskeletleri mevcuttu. Ancak çoğunun mezar odası basit şekildedir. Çocukların ve gençlerin cesetleri sırtüstü yatırılmış, ayakları uzatılmış veya ayakları toplanmış şekildedir, kafaları doğuya bazen de batıya çevrilmiştir. Cesetlerin birçoğunun ayakları kesilmişti. Kazılarda genel olarak süs eşyaları ve elbise parçaları (kemer tokaları, bronz ve taş plakalar, askılar, küpeler, boncuklar), bazılarında ise günlük eşyalar (bıçaklar, seramik kaplar) bulunmuştur. Bu kurganların III.-IV. yüzyıllara ait oldukları düşünülmektedir.

Çoba: Yelanda köyünün 15 km güneydoğusunda yer almaktadır. Dağlık Altay Devlet Üniversitesi tarafından 1989 yılında Çoba V mezarlığında 4 kurgan kazılmış, bulunan materyallerden Bulan-Kobinsk kültürüne ait oldukları anlaşılmıştır. 1992 yılında Çoba VI mezarlığında da kazılar yapılmıştır. Buradaki Hun-Sien-Pi dönemine ait 2 numaralı kurgan çember şeklinde olup 5x6 m büyüklüğündedir. Kurgan çukurunda 80 cm aşağıda taş döşeme mevcut olup, içinde sırtüstü uzatılmış ve kafası batıya çevrilmiş bir insan iskeleti vardı. İskeletin yanında ise altın folyo parçaları ve kemik iğne yer almaktaydı.³²

²⁵ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 133.

²⁶ Kubarev, Şulga, *Pazırıkskaya Kultura (Kurgan Çui i Ursula)*, s. 65.

²⁷ Yu. V. Teterin, "Grivni Gunno-Sarmatskoj Epojı Yujnoj Sibiri (Гривны гунно-сарматской эпохи Южной Сибири)", *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтай: Известия лаборатории археологии)*, №6, Gorno-Altaysk 2001, s. 107-115.

²⁸ V. İ. Soyönov, *Pogrebalny Obrad Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskoj Epojı: Avtoşefarat (Погребальный обряд населения Горного Алтая в гунно-сарматскую эпоху: Автореф.)*, Barnaul 1997, s. 19.

²⁹ A. A. Tişkin, A. A. Gorbunov, *Kompleks Arheologičeskih Pamyatnikov v Doline r. Biyke (Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке)*, Barnaul 2005a, s. 160-163.

³⁰ A. A. Tişkin, T. V. Tişkina, "Rezultati Arheologičeskogo İssledovaniya Kurgannogo Mogilnika Biyke v Gornom Altaye (Rezultaty arheologičeskogo issledovaniya kurgannogo mogilnika Bıyke v Gornom Altaye)", *Gornıy Altay i Rossiya – 240 let (Горный Алтай и Россия – 240 лет)*, Gorno-Altaysk 1996, s. 34-38.

³¹ V. D. Kubarev, S. M. Kireyev, D. V. Çeremisin, "Kurganı Uroçışe Bike (Kurganı uruçışıa Bıke)", *Arheologičeskiye İssledovaniya na Katunı (Археологические исследования на Катуні)*, Novosibirsk 1990, s. 43-95.

³² O. V. Larin, V. A. Koçeyev, "Mogilnik Çoba VI na Sredney Katunı (Могильник Чоба-VI на Средней Катуні)", *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)*, Barnaul 1999, s. 161-163.

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Dyalyan: Oroktoy Nehri'nin ağzından 3 km güneydoğuda yer almaktadır. 1989-1990 yıllarında Yu. V. Teterin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 34 civarında kurgan sayılmış ve 9 tanesinin kazısı yapılmıştır. Kurganlar küçük taş yığınlarından (küçük taş höyüklerden) oluşmaktadır, mezar çukurları dik duvarlı veya dibe doğru genişlemekteydi, uzunlukları 3-4 m ve derinlikleri de 1,5 m'ye kadardı. Mezar odaları taş ve ağaç kaplamalardan, tavanları ise kütük ve ağaçtan oluşmaktaydı. Genellikle mezar odalarının güneydoğu kısmında yan veya karın üzerine yatırılmış ve kafası da insanlarınkiyle aynı yöne çevrilmiş at iskeletleri yer almaktaydı. Definle birlikte boynuzdan yapılmış yay kaplamaları, kemik ve demir ok uçları, hançerler, bıçaklar, kılıç, kemer takımları, kemik tarak, küpeler, şerit plakalar, gemler, zırhlanmış sert eyerler, ata vurmak için yapılmış sopalar, dizgin takımları, ağaç kaplar ve diğer eşyalar bulunmuştur. Bunların MS IV.-V. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir.³³

Karban I: Kuyus köyünün 1,5 km aşağısında yer almaktadır. Mezarlık 1983 yılında M. T. Abdulganayev tarafından keşfedildi ve 1989-1990 yıllarında kazıldı. MS II.-IV. yüzyıllara ait 21 kurgan açığa çıkarıldı. Oval şekilde yığılmış taşlardan oluşan kurganlar 3,5 m'ye kadar büyümekte, yükseklikleri ise 20-30 cm arasında değişmekteydi ve kuzey-güney istikametinde dizilmişlerdi. Mezar çukurları fazla derin değildi 50 cm'ye kadardı, dikdörtgen veya biraz yamuk şekildeydi, çukurlarda ince taş plakalardan yapılmış mezar odaları bulunmaktaydı ve bu mezar odalarının bazılarının tavanları da kapatılmıştı ancak 2 kurganın mezar çukurunda kenarları biçilmiş kütükler de bulunmuştu. Bunların dışında minyatür anıt mezar da bulunmuştur. Kurganlara sırtüstü yatırılmış ve kafaları kuzey-kuzeybatı istikametlerine çevrilmiş şekilde birer kişi gömülmüştü. Bulunan eşyalar arasında ise boynuzdan yay kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, savaş bıçakları, hançerler, farklı kemer takımları; boncuklar, küpeler, askılar gibi süs eşyaları ve elbise takımları; bıçak, bileği taşı, rende gibi gereçler; kemik borular ve gem parçaları yer almaktadır. Kazı raporları yayınlanmamıştır.³⁴

Kızık-Telan II: Kuyus köyünün 4-5 km güneydoğusunda Kızık-Telan vadisinde yer almaktadır. Burada A. S. Surazakov tarafından inceleme yapılmıştır. 1980 yılında erken İskit dönemine ait 2 numaralı kurgan kazılmıştır. Aynı kurganın güney tarafında Bulan-Kobinsk kültürüne ait ikinci bir çukur keşfedilmiştir, bu çukurun ölçüleri 1,68x0,56 m ve yüksekliği de 40 cm idi, duvarı ve tavanı taşla kaplanmış dar bir taş kabin mevcuttu. Bu taş kabinin içinde kafası güneydoğuya çevrilmiş bir iskelet yer almaktaydı. İskeletle birlikte demir kemer tokası ve ince küçük boru bulunmuştur. A. S. Surazakov, MS I. bin yılın ilk yarısına ait olduğunu ve Ayrıca I kurganı ile zamandaş olduğunu kaydetmektedir.³⁵

Kok-Edigan: Edigan köyüne 2 km uzaklıkta yer almaktadır. 1995-1999 yılları arasında Yu. S. Hudyakov başkanlığında Pazırık kültürüne ait olan 11 kurgan kazılmıştır. 5, 12, 14 numaralı kurganlarda Hun-Cungar ve Orta çağ dönemlerine ait birden fazla katman keşfedilmiştir.³⁶

Kor-Kobi I: Kuyus köyünün 1,7 km kuzey batısında yer almaktadır. 1989 yılında 1 numaralı kurganda Afanasyevo kültürüne ait bir katman keşfedilmiştir. Kurganda taş plakalarla yapılmış mezar odası mevcuttu ve 40 cm derinlikteydi, bu taş mezar odasının güneybatı tarafında ise erken İskit dönemine ait ikinci bir katman mevcuttu. Yapılan incelemede ölünün sırtüstü uzatıldığı ve kafasının da kuzeybatı istikametine çevrildiği gözlenmiştir. Bu eserin kazısını yapan O.V. Larin onun MS I. bin yıla ait olduğunu kaydetmektedir.³⁷

Titkesken VI: Yelenda köyünün 2 km güneyinde yer alan, farklı dönemlere ait kurganlar içeren mezarlıktır. 1989 yılında Altay Devlet Üniversitesi arkeoloji ekibi tarafından mezarlığın güney tarafında bulunan Hun dönemine ait 6 kurgan kazılmıştır. Kurganların höyükleri oval şekilde yığılmış taşlardan oluşmaktaydı ve çapları 4,5 m'ye kadardı. Kurganların çukurları dar dikdörtgen şeklinde, duvarları dik, derinlikleri 50 cm'ye kadardı ve sadece birisinde taş ve ağaçtan yapılmış kabin mevcuttu, diğerleri sıradan çukurlardı. İnsan iskeletleri sırtüstü yatırılmış ve kafaları batıya çevrilmişti. Kazılarda boynuz yay kaplamaları, kemik ve demir ok uçları,

³³ Yu. V. Teterin, "Mogilnik Dyalyan Noviy Pamyatnik Predturkskogo Vremeni Gornogo Altaya (Mogilnik Dyalyan-novyy pamyatnik predturkskogo vremeni Gornogo Altaya)", *Problemi Hronologii i Periodizatsii Arheologicheskikh Pamyatnikov Yujnoy Sibiri (Problemy khronologii i periodizatsii arheologicheskikh pamyatnikov Yuzhnoy Sibiri)*, Barnaul 1991a, s. 155-157.

³⁴ Seregin, Matrenin, *Arheologicheskii Kompleksi Altaya...*, s. 129-130.

³⁵ A. S. Surazakov, "Kızık-Telan-II (Kызык-Телань-II)", *Drevnosti Altaya: İzvesiya Laboratorii Arheologii (Drevnosti Altaya: İzvestiya laboratorii arheologii)*, №6, Gorno-Altaysk 2001, s. 70-72.

³⁶ Yu. S. Hudyakov, Yu.S. Mironov, "Raskopki Kurganov Pazırıkskoy Kulturi na Pamyatnikah Kok-Edigan i Tyangıs-Tıt v 1999 g. (Раскопки курганов пазырыкской культуры на памятниках Кок-Эдиган и Тянгис-Тыт в 1999 г.)", *Problemi Arheologii, Einologii i Antropologii Sibiri i Sopredel'nykh Territoriy (Problemy arheologii, etnografii i antropologii Sibiri i sopredel'nykh territoriy)*, Cilt V, Novosibirsk 1999, s. 537-541.

³⁷ Seregin, Matrenin, *Arheologicheskii Kompleksi Altaya...*, s. 132-133.

kemik borucuklar, kemer tokaları, boncuklar, bıçak ve iğ bulunmuştur. Bu grup MS II-IV. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.³⁸

Tyangıs-Tıt: Edigan köyünden 2 km uzaklıkta yer almaktadır. Yu. S. Hudyakov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1988 yılında kazı çalışması yapılmıştır. 2 numaralı kurganda Bulan-Kobinsk kültürüne ait ikinci bir cesede rastlanmıştır. İskit dönemi kurganının üzerine ikinci bir katman olarak yetişkin bir insan sırtüstü yatırılarak ve kafası batıya çevrilerek gömülmüştür. Ölüyle birlikte 2 adet demir toka, okluk kancası, demir plaka, boynuz yay kaplaması parçaları bulunmuştur. Kurgan MS III-IV. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Kazı raporları yayınlanmamıştır.³⁹

Ulug-Çoltuh I: Edigan köyünün 800 m batısında yer almaktadır. Mezarlık 1998 yılında keşfedildi ve 2001, 2002, 2003, 2005 yıllarında Yu. S. Hudyakov başkanlığında kazılar yapıldı. Mezarlıkta bulunan 75 kurganın 50'den fazlası kazıldı, kurganlar Hun dönemine ait oval şekildedeki taş höyüklerden oluşmaktaydı ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde sıralar oluşturmaktaydılar. Her birinde dik duvarlı birer çukur mevcuttu ve derinlikleri 70 cm'den azdı. Çukurlarda taştan, ağaçtan, taş ve ağaç karışımından kabinler, dikeyine yerleştirilmiş taş plakalar, kaya parçaları vardı. Ölüler sırtüstü yatırılmış ve kafaları da doğu istikametine çevrilmişti. 19 numaralı kurganda yüzükoyun yatırılmış bir erkek iskeleti mevcuttu. Bulunan eşyalar ise çok sayıda kompozit yapılı yaylardan, demir ve kemik ok uçlarından, savaş bıçaklarından, hançerlerden, kemer takımlarından, çeşitli aletlerden, süs eşyalarından oluşmaktaydı. MS III-IV. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.⁴⁰

Ust-Biyke III: Yelanda köyünün 6,5 km güneydoğusunda yer almaktadır. 1997 yılında A. A. Tişkin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 4 numaralı kurgan kazıldı. Kurganın çukuru dikdörtgen şeklindeydi, içindeki insan iskeleti sırtüstü yatırılmış ve kafası da güneybatı istikametine çevrilmişti. İskeletin yanında boynuz kaplamalı kompozit yapılı yay, demir ve kemik ok uçları, savaş bıçağı, kemer tokası, bronz levhalar, gem, boynuz makara ve boru, biz, bileği taşı, bıçak ve boncuk bulunmuştur. A. A. Tişkin ve V. V. Gorbunov⁴¹ tarafından kazı raporları yayınlanmıştır.

Ust-Edigan: Edigan Nehri'nin ağzından 3 km güneyde yer almaktadır. 1988-1994 yılları içinde Yu. S. Hudyakov başkanlığında Hun dönemine ait 69 kurgan kazılmış ve kazı raporları da Hudyakov⁴² tarafından yayınlanmıştır. Yaklaşık 10 tanesi MS I. bin yıla aittir. İki hariç hepsinde dikdörtgen veya oval şekilde birer çukur, diğer 2 kurganda ise 2 mezar çukuru tespit edilmiştir. Cesetler genellikle taş, bazen ise ağaç kabinlere yerleştirilmiş, kabinlerin tavanı da aynı şekilde taş ve ağaçla kapatılmıştı, bazılarında ise cesedin başucuna ve ayakucuna dik şekilde taş plaka yerleştirilmişti. Bir kısmının mezar çukurunda hiçbir yapı yoktu. Ölüler sırtüstü veya yan yatırılmış, ayakları hafif toplanmış veya tamamen bükülmüş, bazen de dümdüz uzatılmış şekilde yerleştirilmişti. Cesetlerin kafaları ise genellikle doğu ve batı istikametlerine çevrilmişti. Bazı erkek ve kadın iskeletlerinin ayaklarının üzerinde ve aynı şekilde yanlarında kafası insanınkiyle aynı istikamete çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda boynuz yay kaplamaları, erken dönemlere ait demir ve kemik ok uçları, demir hançerler, kılıç parçası, kemer takımları, kemerler, küçük kaşık şeklinde tokalar, delikli tokalar, kemik tokalar, bronz aynalar, bıçaklar, seramik kaplar, gem, çok sayıda süs eşyası, seramik ve ağaç eşyalar bulunmuştur. MS II-MS II. yüzyıllara ait oldukları kaydedilir.

Verh-Yelanda II (Yukarı-Yelanda II): Yelanda köyünden 500-700 m doğuda yer almaktadır. 1987 yılında Altay Devlet Üniversitesi tarafından 3,4 m çapındaki, 20 cm yükseklikte tek sıra taş dizilerek oluşturulmuş 10 numaralı kurgan kazılmıştır. Dikdörtgen şeklinde 2x0,9 m ölçüsünde ve 42 cm derinliğinde olan bu kurganda sırtüstü yatırılmış ve kafası kuzey-kuzeybatı istikametine çevrilmiş bir erkek iskeleti yer almaktaydı. Başucuna ve ayakucuna, taş plakalar yerleştirilmişti. İskeletin yanında yay, demir ok uçları, kemer

³⁸ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 139.

³⁹ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 139-140.

⁴⁰ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 140-141.

⁴¹ Tişkin, Gorbunov, *Kompleks Arheologičeskih Pamyatnikov v Doline r. Biyke*, s. 140-143.

⁴² Yu. S. Hudyakov, "Paleodemografičeskiye Aspekti İzuceniya Mogilnika Ust-Edigan (Палеодемографические аспекты изучения могильника Усть-Эдиган)", *Paleodemografiya i Migratsionniye Protsessi v Zapadnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye (Палеодемогрaфия и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье)*, Barnaul 19946, s. 134-136; Yu.S. Hudyakov, "Noviye Nahodki Hunnskogo Vremeni iz Mogilnika Ust-Edigan v Gornom Altae (Новые находки хуннского времени из могильника Усть-Эдиган в Горном Алтае)", *Istočniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)*, Gorno-Altaysk 1997b, s. 145-155; Yu. S. Hudyakov, "Raskopki Mogilnika Ust-Edigan v 1990 godu (Раскопки могильника Усть-Эдиган в 1990 году)", *Voprosi Arheologii Severnoy i Tsentralnoy Azii (Вопросы археологии Северной и Центральной Азии)*, Kemerovo 1998, s. 160-206.

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

takımları, bıçak, dairesel süsleri olan boynuzdan nesnelere yer almaktaydı. Kurganın MS II. yy. - IV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu çıkan eşyalardan anlaşılmaktadır.⁴³

1.4. Ulagan Bölgesindeki Hun Kurganları

Balıktıyul: Büyük Ulagan'ın sağ kıyısında Balıktıyul Nehri'nin birleştiği yerden yukarıda, Pazırık bölgesinin 2 km güneybatısında yer alır. 1967 yılında S. S. Sorokin başkanlığında 225 ve 227 numaralı kurganlar kazılmış ve kazı raporları da Sorokin⁴⁴ tarafından yayınlanmıştır. Bunların höyükleri 5 ve 7 m çaplarındaki taş dolgudan oluşmaktaydı, yüksekliği 30 ve 40 cm idi. İkisinde de tek ceset mevcut olup mezar çukurları dikdörtgen şeklindeydi ve 2,5-3 m derinlikteydiler. Sırtüstü yatırılan kadın ve erkek cesetlerinin bulunduğu yerde ağaç kütükler mevcuttu ve cesetlerin kafaları doğuya çevrilmişti. Demir ok uçları, hançerler, kemer takımları, bronz kazan, ağaç kap ve ağaç bardak, yarım daire şeklinde bronz plaka, boncuklar ve birtakım diğer eşyalar buluntular arasında yer almaktaydı. Kurganların MS I. bin yılın ikinci çeyreğine ait olduğu düşünülmektedir.

Kok-Paş: Çulışman ve Başkaus nehirlerinin birleştiği yerde bulunmaktadır. Günümüzde dahi ölü gömülen mezarlıkta neolitik çağdan günümüze kadar her döneme ait 328 adet kurgan ve mezar bulunmaktadır, mezarlığın kuzey ve güney kısımlarında yer alan 151 yapı kurgandır. Kurganların büyük bölümü doğu-batı istikametinde sıralanmaktadır. 1983-1987 yılları arasında A. S. Vasyutin başkanlığında 43 kurgan kazıldı, bunlardan 22'si mezarlığın güney tarafında, 21'i kuzey tarafında bulunmaktaydı. Bunlar dikdörtgen şeklinde dizilmiş taşlardan ve çok katmanlı yığma taştan, aynı zamanda daire şeklinde taş döşemelerden meydana gelmekteydiler. Mezar çukurları ise dik duvarlı, dikdörtgen ve oval şekilde olup, kuzey-güney istikametinde kazılmıştı. Her birine birer kişi gömülmüştü, çukurlar farklı derinlikteydi, mezar odaları genellikle taş döşemelerden oluşmaktaydı ve bazılarının tavanı yoktu, bazıları ise ağaç döşemelerden oluşmaktaydı. 43 numaralı kurganda bir köşede ölü yakma adetine rastlanılmıştı. Bulunan eşyalar arasında kemik yay kaplamaları, bıçaklar, kılıçlar, demir ve kemik ok uçları, zırh plakaları, avcı kemeri ve diğer kemer takımları, şerit plakalar, askılar, demir kazan parçaları ve diğer birtakım eşyalar yer almaktadır. Genel görüşe göre MS III.-V. yüzyıllara aittirler.⁴⁵

Koo I: Koo köyünün 1 km aşağısında Çulışman Nehri'nin sağ tarafında yer alan ve 115 kurgandan oluşan mezarlıktır. 1980'li yıllarda A. S. Vasyutin, V. N. Yelin, A. M. Miklaşeviç tarafından kazılar yapılmıştır.⁴⁶

Pazırık: Balıktıyul Nehri'nin Büyük Ulagan Nehri'ne döküldüğü yerden 2 km kuzeydoğuda yer almaktadır. 1949 yılında S. İ. Rudenko ve A. A. Gavrilova tarafından Pazırık-6 numaralı kurgan kazılmış, 20-49 yaş aralığında, sırtüstü yatırılmış ve kafası güney-güneybatı istikametine çevrilmiş bir erkek cesedi bulunmuştur. Cesedin yanında kemik ve demir ok uçları, bıçaklar, tokalar bulunmuştur. Gavrilova, MS II.-IV. yüzyıllara ait olduğunu kaydetmektedir.⁴⁷ 1967 yılında S. S. Sorokin, beşinci Pazırık kurganının yanında yer alan Hun dönemine ait 2 kurgan kazmıştır. Bunlar oval şekilde döşenmiş taşlardan oluşmaktaydı ve doğu-batı istikametinde yer almaktaydı, içlerinde taş kabinler vardı ve kabinlerde sırtüstü yatırılarak kafası doğuya çevrilmiş birer kişi gömülüydü. 23 numaralı kurganda küçük bronz şerit plakalar, 24 numaralı kurganda klasik Hun tipi bileşik yapıya yay ve küçük kaşık şeklinde toka bulunmuştur. S. S. Sorokin, bunların MS I. bin yılın ikinci çeyreğine ait olduklarını kaydetmektedir.⁴⁸ 1985, 1988, 1989 yıllarında Rusya Kemerovo Devlet Üniversitesi arkeoloji ekibi tarafından mezarlığın kuzey ve güney taraflarında Hun dönemine ait 3 kurgan daha kazıldı. Bunların höyükleri yığma taştan oluşmakla birlikte birisi dört köşe hâlinde taş dizilerek yapılmıştı, çukurları fazla derin değildi ve çukurlarda taş kabinler mevcuttu. Cesetler sırtüstü yatırılmıştı ve kafaları doğuya çevrilmişti. Kurganlarda bıçak ve okluk kancası bulunmuştur. A. A. Tişkin ve V.V. Gorbunov tarafından 23 ve 24 numaralı kurganların MS II. yüzyıl - MS I. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.⁴⁹

1.5. Ust-Koks Bölgesindeki Hun Kurganları

Çendek: Çendek köyünün güneydoğu kenarında yer almaktadır. Mezarlıkta farklı dönemlere ait 60'dan fazla eser mevcuttur ve büyük çoğunluğu Bulan-Kobinsk kültürüne aittir. Mezarlığın ortasında ve doğu tarafında Hun-Sien-Pi dönemine ait 2 grup kurgan vardır. Dağlık Altay Devlet Üniversitesi tarafından mezarlığın ortasında yer alan 26 tanesi kazılmıştır. Bunlar taş dolgudan oluşmaktaydı ve çukurları oval şeklinde olup fazla derin değildi. Ölüler sırtüstü uzatılmış ve kafaları batı ve kuzeybatı istikametlerine çevrilmişti. 4 kurganda

⁴³ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 125-126.

⁴⁴ S. S. Sorokin, "Pogrebeniya Epohi Velikogo Peregeleniya Narodov v Rayone Pazırıka (Pogrebeniya epohi velikogo pereseleniya narodov v rayone Pazyryka)", *ASGE (ACT)*, Sayı 18, 1977, s. 57-67.

⁴⁵ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 131.

⁴⁶ Gavrilova, *Mogilnik Kudurğe kak Istočnik po İstorii Altayskih Plemen...*, s. 11.

⁴⁷ Gavrilova, *Mogilnik Kudurğe kak Istočnik po İstorii Altayskih Plemen...*, s. 4-6.

⁴⁸ Sorokin, "Pogrebeniya Epohi Velikogo Peregeleniya Narodov v Rayone Pazırıka", s. 57-67.

⁴⁹ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 135-136.

insandan bir basamak üstte, yanında veya ayrı bir çukurda yan yatırılmış ve kafası batıya çevrilmiş at iskeletleri de tespit edilmiştir. 7 kurganda ise çukur yoktu ve anıt mezar özelliği taşımaktaydı. Mezarlığın ortasında yer alan 7 kurganın höyükleri taş ve toprak karışımından oluşmaktaydı ve içinde taş kabin olanlar daha derindi. Buradaki cesetler sırtüstü yatırılmış ve ayakları uzatılmış veya hafif toplanmış şekildeydi, kafaları da doğu istikametine çevrilmişti. Bu kurganlardan birisinin taş kabini üzerinde kafası doğuya çevrilmiş bir at iskeleti mevcuttu. Kazılarda genel olarak zırh parçaları, ayna parçaları, küçük kaşık şeklinde kemik toka, farklı tiplerde tokalar, bileşik yapılı yay parçaları, süs eşyaları bulunmuştur. Doğudaki kurganlarla orta kısımdaki kurganlar birbirlerinden farklı zamanlara aittir, Soyenov ve Ebel⁵⁰ tarafından doğudakiler MS II.-I. yüzyıllara, orta kısımdakiler MS III.-V. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

Katanda I: Katanda köyünde Küçük Katanda Nehri'nin sol tarafında yer almakta olup, 1865 yılında V. V. Radlov tarafından 8 tanesi kazılmıştır fakat kurganlar hakkında Zaharov⁵¹ ve Gavrilova⁵² bilgi vermektedir. Yüksekliği 50 cm olan 5 ve 7 numaralı kurganların çukurları dikdörtgen şeklindeydi, derinlikleri 1,35 m idi ve birer tane insan iskeleti mevcuttu. Bu iskeletlerin güney tarafında insandan bir basamak yukarıda yan yatırılmış ve kafaları batıya çevrilmiş birkaç at bulunmuştur. 6 m çapında ve 70 cm yüksekliğinde höyüğü olan 8 numaralı kurgan ise ölçüleri bakımından farklıdır, kurgandaki doğuya çevrilmiş at iskeleti ve yetişkin bir insana ait geçeden elbise kalıntıları anıt mezar olduğunu göstermektedir. Kazılarda demir mızrak ve ok uçları, boynuz yay kaplamaları, gem, kemer takımları, bronz kemer tokaları, askılar, küpeler, yüzük, bileği taşı gibi eşyalar çıkarılmıştır. Genel olarak MS IV.-V. yüzyıllara ait oldukları düşünülmektedir.

Katanda III: Katanda köyünden 7-8 km kuzeybatıda Katanda Nehri'nin sağ tarafında yer almaktadır. 1984 yılında burada Altay Devlet Üniversitesi tarafından Pazırık kültürüne ait 3 kurgan kazıldı. Bunlardan 9 numaralı olanda ikinci bir defin olarak Hun kurganı vardı. İnsan, oval bir mezar çukurunda kuzeydoğu-güneybatı istikametinde sırtüstü uzatılmış ve kafası kuzeydoğuya çevrilmişti. Onunla birlikte boynuz bir boru, kemik ve demir ok uçları, bıçak ve diğer birtakım eşyalar bulunmuştur. Bunlar MS I. yy.- MS II.-III. yüzyıla aittir.⁵³

Koksa: Katun nehrinin kollarından biri olan Koksa Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. 1925 yılında S. İ. Rudenko başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1 numaralı kurgan kazılmış, Hun-Cungar dönemine ait defin izlerine rastlanmıştır. Kurganın fazla derin olmayan çukurunda kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve yanında da bir at bulunmuştur. Demir kılıç, kemik yay kaplamaları, demir ok uçları, boynuzdan zırh plakaları, kemik düdüklükler, nakışlı kemik borucuklar bulunan diğer eşyalardır. Kazı raporu yayınlanmamıştır.⁵⁴

Yukarı Uymon: Yukarı Uymon köyünün batı tarafında yer almaktadır. Mezarlığın ortasında erken demir devrine ait birkaç düzine kurgan topluluğu vardır. İlk kazılar Koçeyev ve Kireyev tarafından 1980 yılında yapıldı ve eşya bulunmayan ama at iskeletleri olan 4 adet kurgan kazıldı.⁵⁵ 1991, 1992, 1995, 1999, 2003, 2004 yıllarında Soyönov başkanlığında kazılar gerçekleştirildi. Şimdiye kadar bu mezarlıkta 40'ın üzerinde kurgan kazılmıştır. Bunlar oval şekilde taş höyüklerden oluşmaktaydı ve doğu-batı, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde yer almaktaydılar. Çukurları dibe doğru genişlemekte veya padboy yer almaktaydı, taş veya ağaçtan yapılmış mezar odaları mevcuttu ve bu odaların tavanları da aynı malzemelerle kapatılmıştı. Ölüler sırtüstü yatırılmış ve kafaları da batı ve kuzeybatı istikametine çevrilmişti. Kurganların çoğunda insan iskeletiyle aynı seviyede veya ondan bir üst seviyede at iskeletleri yer almaktaydı ve kafaları insanlarınkiyle aynı yöne çevrilmişti. Buradaki arkeolojik buluntular arasında yayların kemik kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, kılıç, zırh plakaları, demir

⁵⁰ Soyönov, Ebel, *Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni...*, s. 54-60.

⁵¹ A. A. Zaharov, "Materialy po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.) (Материалы по археологии Сибири (раскопки В.В. Радлова в 1965 г.)", *Trudy GIM (Труды ГИМ)*, Sayı 1, 1926, s. 71-106.

⁵² A. A. Gavrilova, *Mogilnik Kudırge kak Istoçnik po İstorii Altayskih Plemen (Могильник Кудырге как источник по истории алтайских племен)*, Moskova, Leningrad 1965, s. 54-60.

⁵³ Yu. T. Mamadakov, "Аварийные раскопки могильника Катанда-3 (Аварийные раскопки могильника Катанда-3)", *Problemi Ohrani, İzuçeniya i İspolzovaniya Kulturnogo Naslediya Altaya (Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая)*, Barnaul 1995, s. 125-131.

⁵⁴ Gavrilova, *Mogilnik Kudırge kak Istoçnik po İstorii Altayskih Plemen...*, s. 54-60.

⁵⁵ V. İ. Soyönov, V. İ. Ebel, *Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni (Курганы гунно-сарматской эпохи на Верхней Катуні)*, Gorno-Altaysk 1992, s. 19-20.

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

bıçaklar, çeşitli kemer parçaları, at koşumları, çok sayıda el sanatları, günlük ev eşyaları, süs eşyaları mevcuttur.⁵⁶ MS IV.-V. yüzyıllara ait oldukları düşünülmektedir.

1.6.Ust-Kan Bölgesindeki Hun Kurganları

Yabogan III: Ust-Kan köyünün 4 km doğusundaki Sarı-Kobi'da yer alır, Yabogan ve Kırık nehirlerinin birleştiği yere yakındır. 1991'de bu mezarlıktaki bir sıra hâlinde dizili 6 kurgan kazılmıştır. Bunlardan 5'inde ikinci bir tabaka olarak Hun-Sien-Pi dönemine ait 9 mezar bulunmuştur. Cesetler çukurlardaki saptırmalara, bazen de taş döşemenin içine gömülmüştür. İskeletler genellikle sırtüstü yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Kazılarda kompozit yapılı yay, demir kemer tokası, bıçak, boynuz borucuk, seramik parçaları bulunmuştur, bulunan eşyaların neredeyse tamamı 2 numaralı kurgandaki 1. definden elde edilmiştir. Genel olarak MS II.-IV. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.⁵⁷

1.7. Mayma Bölgesindeki Hun Kurganları

Çultukov Log I: Manjerok köyü civarında yer almaktadır. A.P. Borodovskiy başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından Hun-Sien-Pi dönemine ait 9 kurgan (59, 60, 61, 62, 63, 67, 70, 73, 86) kazıldı. Dış yapıları oval şekilde dizilmiş taşlardan oluşmaktaydı ve kurgan çukurları 50 cm'ye kadardı. Çukurlarda özel yapılar yoktu ve cesetler sırtüstü yatırılarak kafaları doğu, kuzeydoğu, batı, kuzeybatı, güneybatı istikametlerine çevrilmişti. Sadece 2 kurganda ölüyle birlikte eşya gömülmüştü, bu eşyalar; bronz şerit plakalar, oynar başlıklı kancası olan demir toka, bezekli seramik kaplar idi. Kurganlar MS II.-V. yüzyıllara aittir.⁵⁸

Mayma VII: Mayma köyü civarında yer almaktadır. A. P. Borodovskiy⁵⁹ başkanlığındaki kazı ekibi tarafından toprak höyükli 87 numaralı kurgan incelenmiş, tek bir kişinin gömülmesi adetine rastlanmıştır. Kurganda bir başlığa ait gümüş şerit plaka, iki adet demir toka, demir bıçak bulunmuştur. Bulunan eşyalardan yola çıkılarak MS II.-V. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.

Ust-Muni I: Muni köyünün güney tarafında yer almaktadır. Burada A.P. Borodovskiy tarafından 3,5 m çapında bir kurgan kazıldı. Kurganda sırtüstü uzatılmış, kafası güneydoğuya çevrilmiş bir insan iskeleti mevcuttu. İskeletle birlikte demir ok uçları, kemer tokası, bıçak, boynuz yay kaplaması, bronz plaka ve iki adet çürümüş demir eşya vardı. MS I. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.⁶⁰

2. Rusya Altay Bölgesindeki Hun Kurganları

Uroçişe Balçikova III: Rusya Altay bölgesi Çarış ilçesinde Sentelek Nehri vadisinde yer alan mezarlıktır. P.İ. Şulga başkanlığındaki Sentelek arkeoloji ekibi tarafından 2000 yılında birkaç kurgan kazıldı. Bunlardan 5 ve 6 numaralı kurganlar Sien-Pi dönemine aittir. Bunların çukurları fazla derin değildi ve sırtüstü yatırılmış, kafaları kuzeydoğuya çevrilmiş birer kişi gömülüydü. Kurganlarda MS III.-V. yüzyıllara ait 3 tane demir ok ucu vardı.⁶¹

3. Kazakistan Altaylarındaki Hun Kurganları

Berel: Mezarlık, Kazakistan Cumhuriyeti, Doğu Kazakistan bölgesi Koton-Karagayskiy ilçesinde, Buhtarma Nehri'nin sağ tarafında Berel Nehri'nin birleştiği yerden 6 km aşağıdadır. 1865 yılında V.V. Radlov tarafından bu mezarlıkta 3 küçük kurgan açıldı ve birisinde iskelet yoktu. 2 numaralı kurgan 6 m çapında, 1,5 m yüksekliğinde ve 3 numaralı kurgan 10 m çapında, 2 m yüksekliğindeydi, Büyük Berel kurganının kuzeydoğu ve batı tarafında yer alıyorlardı. Mezar çukurları dikdörtgen şeklindeki ve derindi. 2 numaralı kurganda 1 adet, 3 numaralı kurganda ise 3 adet doğu tarafa çevrilmiş ve iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda sırtüstü yatırılmış birer adet insan iskeleti vardı ve bunlar da doğu istikametine çevrilmişti. Demir ve kemik ok uçları, kılıçlar, savaş bıçakları, zırh plakaları, gemler, dizgin takımları ve diğer eşyalar buluntular arasındaydı. Bunları MS IV.-V.

⁵⁶ Soyõnov, Ebel, *Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhнем Katuni...*, s. 19-20; V.İ. Soyõnov, S. V. Trifanova, T. A. Vdovina, M. A. Çerepanov, "Raskopki Pogrebeniy Gunno-Sarmatskoy Epohi na Mogilnike Verh-Uymon v 2003-2004 gg. (Раскопки погребений гунно-сарматской эпохи на могильнике Верх-Уймон в 2003–2004 гг.)", *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая)*, Sayı XIV, 2005, s. 169-171; V. İ. Soyõnov, S. V. Trifanova, "İspolzovaniye Yestestvennonauçnih metodov pri Uziçenii Arheologičeskih Materialov iz Pogrebeniy Mogilnika Verh-Uymon (Использование естественнонаучных методов при изучении археологических материалов из погребений могильника Верх-Уймон)", *Drevniye i Srednevekovıye Koçevniki Tsentralnoy Azii (Древние и средневековые кочевники Центральной Азии)*, Barnaul, Azbuka, 2008, s. 194-196.

⁵⁷ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 145-146.

⁵⁸ Borodovskiy, Borodovskaya, *Arheologičeskiye Pamyatniki Dolim Nijney Katuni...*, s. 56-57.

⁵⁹ A. P. Borodovskiy, Ye. L. Borodovskaya, *Arheologičeskiye Pamyatniki Dolim Nijney Katuni v Epohu Paleometalla (Археологические памятники долины нижней Катуні в эпоху палеометалла)*, Novosibirsk 2013, s. 56.

⁶⁰ Borodovskiy, Borodovskaya, *Arheologičeskiye Pamyatniki Dolim Nijney Katuni...*, s. 56-57.

⁶¹ P. İ. Şulga, V. V. Gorbunov, "Fragment Dospeha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek (Фрагмент доспеха из тюркского кенотафа в долине р. Сентелек)", *Materiali po Voennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy (Материалы по военной археологии Алтая и сопредельных территорий)*, Barbaul 2002, s. 112-130.

yüzyıla tarihlendirenler olduğu gibi farklı dönemlere tarihlendirenler de vardır.⁶² Bu üçü dışında bir de büyük Berel kurganı vardı, bu da aynı tarihte Radlov tarafından kazılmıştı. Karaçam kütükleriyle yapılmış mezar odasında 16 tane at iskeleti yer almaktaydı. Kurganda demir kını olan kılıç, gümüş eşyalar da yer almaktaydı.⁶³

SONUÇ

Kurganlar, yerleşim yerleri, kaya resimleri gibi arkeolojik eserler ve kalıntılar sayesinde maddi kültüre ait önemli bilgiler elde edilmektedir. Bununla birlikte bulunan eşyalara, eşyaların tipine, desenine, yapı maddesine, yapım tekniğine, kurgana yerleştirilme tarzına, yerleştirildiği yere dayanarak, kurgan içindeki envanterlerin düzenini göz önüne alarak günlük yaşam tarzı hakkında, dini inanışlar ve ritüeller hakkında çok değerli verilere ulaşılmaktadır. Kültür tarihinin açıklanmasında arkeolojik kazılar ve kalıntılar önemli bir kaynak rolü görmekte, kültür tarihinin birçok yönünü açıklığa kavuşturmaktadır.

Kültürel Özellikler: Yukarıda, Altay bölgesindeki Hun dönemine ait onlarca mezarlık ve bu mezarlıklarda yer alan yüzlerce kurgan hakkında kısa ve genel bilgiler vermeye çalıştık. Bu kurganların kültürel özelliklerini incelediğimizde Türk kültüründeki kurgan geleneğinin genel özelliklerini görmekteyiz. Bu özelliklerin en başında bir kurgan yapma geleneği görülmektedir. Bu yapı taş veya toprak dolgudan oluşmakta, dikdörtgen veya oval şekilde kendini göstermektedir. Göktürk dönemi de dahil olmak üzere Türk kültüründeki defin geleneğinde sıkça rastladığımız insanla birlikte atın gömülmesi adetine, yukarıda saydığımız 200'ün üzerindeki kurganda rastlanmıştır. Bu çalışmada ele alınan kurganlardaki insan definleri genellikle sırtüstü yatırılmış ve kurganlardaki insanların kafaları da genellikle doğu istikametine çevrilmiştir. Bununla birlikte farklı tarzlardaki istisnaları da vardır, örneğin; yan yatırılarak gömülmüş ya da kafası batı, kuzey, güney veya diğer istikametlere çevrilerek gömülmüş olanlar gibi. Bu istisnaların sebebi şimdiye kadar açıklığa kavuşturulamamıştır. Kurganların tamamında görülen ortak noktalardan birisi: taş plakalardan, kütüklerden veya taş-ağaç karışımından yapılmış bir mezar odasının bulunmasıdır. Bir diğer ortak nokta at gömülü olan kurganlardaki atların tamamının insan iskeletinin kafasıyla aynı yöne çevrilmiş olmasıdır. Örneğin; kafası doğuya çevrilen bir insanın yanına at gömülmüşse atın kafası da doğuya çevrilmiştir. Kurganlardaki atlar birkaç istisna dışında kurgan odasının kuzey tarafına yerleştirilmiştir. Atların ayakları karnına doğru bükülerek yan yatırılmış vaziyette yerleştirilmiştir. İnsan cesetlerinin yanına ise kemikten, demirden yapılmış ok uçları, yay kalıntıları (Mamadakov'un Bulan-Kobi IV mezarlığında sıklıkla rastladığı ve Hunlara özgü dediği ok uçları ve yay kalıntılarıdır.⁶⁴), çeşitli savaş aletleri, süs eşyaları, altından ve gümüşten yapılmış değerli eşyalar, kap-kacak türü eşyalar yerleştirilmiştir. Türk kültüründeki, insanın atı ve eşyalarıyla birlikte gömülmesi adetini kurganlarda izleyebilmekteyiz.

Dönemin Adlandırılması ve Aidiyet Meselesi: Bu konu hakkında çalışmanın giriş kısmında bahsetmiştik ve çalışmanın sonunda tekrar ele alacağımızı kaydetmiştik. Altay bölgesindeki MS III. - MS V. yüzyılları kapsayan bu dönem hakkında arkeologlar arasında bir fikir birliği yoktur. Hudyakov⁶⁵, daha çok Hun dönemi tabirini kullanırken (son eserlerinde Bulan-Kobinsk ismine de yer vermiştir), V.İ. Soyönov, A.V. Ebel gibi arkeologlar Hun-Sarmat dönemi⁶⁶ tabirini kullanmakta, Yu. T. Mamadakov, A. A. Tişkin, V. V. Gorbunov gibi arkeologlar da Bulan-Kobinsk kültürü⁶⁷ ismini kullanmaktadırlar. Böylece bir adlandırma sorunu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Bulan-Kobinsk adı son zamanlarda yaygınlaşmış ve Altay'ın MS III. yüzyıl ile MS V. yüzyıla kadarki dönemine bir bütün hâlinde bu isim verilmeye başlanmıştır. Daha açık ifadeyle Altay'da Hun hâkimiyetinin başladığı tarihten Göktürk dönemine kadarki zamana bu isim verilmiştir. Bulan-Kobinsk ismi ise İnya köyü yakınlarında Katun Nehri kıyısında bulunan Bulan-Kobi adındaki kurgan gurubundan gelmektedir. Kültüre ismini veren bu kurgan gurubunun kazılarının 1990 yılında tamamlandığını yukarıda kaydetmiştik. Bu vesileyle Bulan-Kobinsk isminin yakın zamanda ortaya çıktığını ve son zamanlarda kullanılmaya başladığını tekrar kaydedelim. Kaynaklarda bu adın kullanılmış olmasından dolayı biz de metin içerisinde bazı yerlerde kullandığımız kaynaktaki ismini değiştirmeden Bulan-Kobinsk olarak aktardık. Böylece Bulan-Kobinsk adı literatürde yeni bir isim olarak, daha önce kullanılan Hun dönemi, Hun-Sarmat dönemi, Hun-Siyen-pi dönemi,

⁶² N. N. Seregin, S. S. Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspekti Interpretatsi (Arheolojik kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: istoriya issledovaniy i osnovniye aspekty interpretatsi)*, Barnaul, Azbuka 2014, s. 122.

⁶³ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 71-72.

⁶⁴ Yu. T. Mamadakov, "Noviye Materiali Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Новые материалы гунно-сарматского времени в Горном Алтае)", *Altay v Epohu Kamna i Rannego Metalla (Altay v epohu kamna i rannego metalla)*, Barnaul 1985, s. 182,186.

⁶⁵ Yu. S. Hudyakov, "Problema Genezisa Kulturi Hunnskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Проблема генезиса культуры хуннского времени в горном алтае)", *Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтай. Известия лаборатории археологии)*, Dağlık-Altay 1998, s. 91-92.

⁶⁶ Soyönov, *Pogrebalnyi Obrad Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskoju Epohu...*; Soyönov, Ebel, *Kurganı Gunno-Sarmatskoju Epohi na Verhnem Katuni...*

⁶⁷ Mamadakov, *Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya...*; Tişkin, Gorbunov, "Gorniy Altay v Hunnuskoye Vremya...", s. 31-40.

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Hun-Sarmat-Siyenpi-Cungar dönemleri gibi adlandırmaların yerini almaya başlamıştır. Bununla birlikte başında “Hun” adının bulunduğu ve az önce kaydettiğimiz isimler de hâlen çalışmalarda kullanılmaya devam etmektedir. Bu durumda hangi isim kullanılmalıdır? Bu döneme ne ad verilmelidir?

Bu bölgenin bahsi geçen zaman aralığına sahip tarihi bir arka planı vardır ve tarihi gerçeklikte bu devir Hun dönemi olarak kayıtlara geçmiştir. Altay, bu dönemde Hun Devleti sınırları içerisinde yer almaktaydı bu sebeple bazı arkeologlar ve bilim adamları haklı olarak Hun dönemi tabirini kullanmışlardır veya kullandıkları isimlendirmelerden “Hun” adını çıkaramamışlardır. Kaldı ki, Bulan-Kobinsk kültürü adı altında maddi eşyalar tarif edilirken “Hunlara özgü ok uçları”, “Hunlara özgü yaylar” gibi terimler sıklıkla kullanılır. Örneğin Mamadakov, Bulan-Kobı IV mezarlığındaki ok uçlarını ve yayları anlatırken Hunlara özgü olduklarını da dile getirir. Diğer taraftan bu dönem hakkında çok değerli bilgiler veren ve dönemin yazılı kaynakları olan Çin yıllıkları asla göz ardı edilmemelidir. Zira, Hun Devleti'nin Mete Han zamanında bu bölgeye hâkim olduğunu Çin yıllıkları açıkça kaydetmektedir.⁶⁸ Çin arşivlerinin bize aktardığı bilgilerden Mete Han'ın Çin İmparatoru'na MS 176'da bir mektup yazdığı ve bu mektubunda “Kuzeydeki yay çekebilen bütün kavimlerin tek bir ailede birleştikleri” kaydedilmektedir.⁶⁹ Bu kuzey sınırı Baykal Gölü'nden Ob ve İrtiş nehirlerine uzanan hattır ve Altayları içerisine almaktadır, bu vesileyle Türk kavimlerinin tek bir devlet çatısı altında birleştikleri de yine kaynaklarda geçmektedir.⁷⁰

Bu sebeple, gerek dönemin yazılı kaynaklarındaki tarihî gerçekliği dolayısıyla gerekse yansıttığı kültürel özelliklerden dolayı çalışmamızın başlığında “Hun” ismini kullanmayı tercih ettik ve bu devri Hun Dönemi olarak ele aldık. Hun Devleti'nin ise bir Türk Devleti olduğunu yine az önce verdiğimiz Çin yıllıklarından faydalanılarak kaleme alınmış kaynaklar bize bildirmektedir.

Altay'ın bahsi geçen Hun dönemi kendisinden önceki dönemden de bağımsız değildir. Bulan-Kobı IV mezarlığında A. R. Kim tarafından yapılan antropolojik incelemeler Bulan-Kobinsk kültürüyle İskit dönemine ait Pazırık halkının birbirine çok yakın olduğunu ortaya koymuştur.⁷¹ Bu durum ise Pazırık ile Bulan-Kobinsk kültürünün genetik olarak birbiriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu konuda Mamadakov da Bulan-Kobı kurganlarında bulunan ok uçlarının Baykal çevresindeki MS I.-MS I. yüzyıllara ait Hun ok uçlarıyla aynı olduklarını belirtmektedir.⁷² Ayrıca Bulan-Kobı'da bulunan bazı yay kalıntılarının da şekil itibarı ile Kara-Hol'daki, Kokel'deki, Baykal çevresindeki Hun yaylarıyla benzer olduklarını kaydetmektedir.⁷³ Mamadakov, Bulan-Kobı IV mezarlığındaki ahşap kapların, Pazırık'taki ahşap kaplarla oldukça benzer olduklarını da kaydetmektedir. Bulan-Kobı kurganlarındaki kültürel özelliklerle İskit dönemine ait Pazırık kurganlarındaki kültürel özellikleri karşılaştırarak bu ikisi arasında bağlantı kurar.⁷⁴

Hudyakov ise İskit ve Hun arasındaki bağların Ust-Edigan kurganlarında daha iyi izlendiğini dile getirir. O, Ust-Edigan kurganlarının Bulan-Kobinsk kültürünün (Altay'da Hun dönemi) ilk aşamasını oluşturduğunu söyleyerek, Ust-Edigan kurganlarının bazılarının yapısı ve kültürel özelliklerinden kısaca bahseder ve sonra bu kurganların geç İskit dönemi ve erken Hun dönemi kurganlarında görülen özellikleri taşıdığını kaydeder. Hudyakov'a göre Ust-Edigan kurganları İskit döneminin Hun dönemine dönüşüm sürecini yansıtmaktadır. Ona göre Ust-Edigan'daki bu değişim süreci MS III. yüzyıldan sonra Orta Asya'ya ve Altaylara hâkim olan Hun Devleti'nin kurulması ile alakalıdır.⁷⁵ Böylece hem İskit dönemi ile Hun dönemi arasındaki kültürel bağları kurar hem de Hunların bu tarihlerde Altay'a hâkim olduğunu teyit eder.

Gerek Çin yıllıkları, gerekse arkeolojik kaynaklardan elde ettiğimiz sonuçlar, çalışmada ele aldığımız kurganların Hun dönemiyle alakalı olduğunu ortaya koymaktadır. Ele alınan kurganlardaki tarihsel sürecin MS V. yüzyıla kadar uzaması ise Hun Devleti yıkıldıktan sonra, burada Hunlardan kalan bakiyelerin varlıklarını devam ettirmesiyle alakalıdır. Zaten MS V. yüzyıla kadar uzanan kurganlardaki kültürel özellikler de MS II. yüzyıllardaki kurganlarla aynıdır. Bu vesileyle, çeşitli isimlendirmelere rağmen çalışmamızı bir bütün olarak

⁶⁸ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 57-70; Salim Koca, “Büyük Hun Devleti”, *Türkler I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 688-709.

⁶⁹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, s. 441.

⁷⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 61.

⁷¹ A. R. Kim, “Rasogenetiçeskiye Svyazi Naseleniya Gornogo-Altaya v Pervoy Polovine I. Tıs. n.e. (Rasogenetiçeskiye svyazi naseleniya Gornogo Altaya v pervoy polovine I tys.n.e.)”, *Turkologiya-1988 (Turkologiya-88)*, Frunze 1988, s. 581.

⁷² Yu. T. Mamadakov, “Noviye Materiali Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Noviye materialy gunno-sarmatskogo vremeni v Gornom Altaye)”, *Altay v Epohu Kamna i Rannego Metalla (Altay v epohu kamna i rannego metalla)*, Barnaul 1985, s. 182.

⁷³ Mamadakov, “Noviye Materiali Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye”, s. 186.

⁷⁴ Mamadakov, “Noviye Materiali Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye”, s. 189.

⁷⁵ Yu. S. Hudyakov, “Problema Genezisa Kulturi Hunnskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Problema genezisa kultury hunnskogo vremeni v gornom altaye)”, *Drevnosti Altaya. Izvestiya Laboratorii Arheologii (Drevnosti Altaya. Izvestiya laboratorii arheologii)*, Dağlık-Altay 1998, s. 91-92.

Hun dönemi adıyla ele aldık ve bu döneme ait maddi kültür kalıntılarını, bu kalıntılardan elde edilen kültürel özellikleri, dönemin arkeolojik kaynaklarını bir nebze de olsa anlatmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

BORODOVSKİY, A. P., BORODOVSKAYA, Ye. L., *Arheologičeskiye Pamyatniki Dolini Nijney Katuni v Epohu Paleometalla (Археологические памятники долины нижней Катунь в эпоху палеометалла)*, Novosibirsk 2013.

GAVRİLOVA, A. A., *Mogilnik Kudırge kak İstočnik po İstorii Altayskih Plemen (Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен)*, Moskova, Leningrad 1965.

GLOBA, G. D., “Raskopki Kurgannogo Mogilnika Beliy-Bom-II (Глоба Г.Д. Раскопки курганного могильника Белый-Бом-II)”, *Arheologičeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 годах)*, Gorno-Altaysk 1983, s. 116-126.

HUDYAKOV, Yu. S., “Noviye Nahodki Hunnskogo Vremeni iz Mogilnika Ust-Edigan v Gornom Altaye (Новые находки хуннского времени из могильника Усть-Эдиган в Горном Алтае)”, *İstočniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)*, Gorno-Altaysk 1997b, s. 145-155.

HUDYAKOV, Yu. S., “Paleodemografičeskiye Aspekti İzuçeniya Mogilnika Ust-Edigan (Палеодемографические аспекты изучения могильника Усть-Эдиган)”, *Paleodemografiya i Migratsionniye Protssesi v Zapadnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye (Палеодемография и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье)*, Barnaul 1994b, s. 134-136.

HUDYAKOV, Yu. S., “Problema Genezisa Kulturi Hunnskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Проблема генезиса культуры хуннского времени в горном алтае)”, *Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii 3 (Древности Алтай. Известия лаборатории археологии №3)*, Dağlık-Altay 1998, s. 89-103.

HUDYAKOV, Yu. S., “Raskopki Mogilnika Ust-Edigan v 1990 godu (Раскопки могильника Усть-Эдиган в 1990 году)”, *Voprosi Arheologii Severnoy i Tsentralnoy Azii (Вопросы археологии Северной и Центральной Азии)*, Kemerovo 1998, s. 160-206.

HUDYAKOV, Yu. S., EBEL, A. V., KOÇEYEV, V. A., “Nahodki iz Mumifitsirovannogo Pogrebeniya na Reke Kam-Tittugem v Gornom Altaye (Находки из мумифицированного погребения на реке Кам-Тыттугем в Горном Алтае)”, *İstoriya i Kultura Sayano-Altaya: v Proşlom, Nastoyaçem i Buduşem (История и культура народов Саяно-Алтая: в прошлом, настоящем и будущем)*, Gorno-Altaysk 1998a.

HUDYAKOV, Yu. S., MİRONOV, Yu. S., “Raskopki Kurganov Pazırıksoy Kulturi na Pamyatnikah Kok-Edigan i Tyangis-Tıt v 1999 g. (Раскопки курганов пазырыкской культуры на памятниках Кок-Эдиган и Тянгис-Тыт в 1999 г.)”, *Problemi Arheologii, Etnologii i Antropologii Sibiri i Sopredelnh Territoriy (Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий)*, Cilt V, Novosibirsk 1999, s. 537-541.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

KİM, A. R., “Rasogenetičeskiye Svyazi Naseleniya Gornogo-Altaya v Pervoy Polovine I. Tıs. n.e. (Расогенетические связи населения Горного Алтая в первой половине I тыс.н.э.)”, *Turkologiya-1988 (Туркология-88)*, Frunze 1988.

KOCA, Salim, “Büyük Hun Devleti”, *Türkler I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 688-709.

KOÇEYEV, V. A., “Raskopka Gorno-Altayskogo Kraevedçeskogo Museya na Mogilnikah Ust-Kojolyu v 1989 godu (Раскопки Горно-Алтайского Краеведческого музея на могильниках Усть-Кожолу в 1989 году)”, *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтай: Известия лаборатории археологии)*, №12, Gorno-Altaysk 2004, s. 58-70.

KOÇEYEV, V. A., SURAZAKOV, A. S., “Arheologičeskiye İssledovaniya v Basseyne r. Koir (Археологические исследования в бассейне р. Коир)”, *Drevnosti Altaya (Древности Алтай)*, №10, 2003, s. 70-83.

KUBAREV, V. D., KİREYEV, S. M., ÇEREMİSİN, D. V., “Kurganı Uroçişe Bıke (Курганы урочища Бике)”, *Arheologičeskiye İssledovaniya na Katuni (Археологические исследования на Катунь)*, Novosibirsk 1990, s. 43-95.

**TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN
ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ**

KUBAREV, V. D., ŞULGA, P. İ., *Pazırıkская Kultura (Kurganı Çui i Ursula) (Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула))*, Barnaul 2007.

LARİN, O. V., KOÇEYEV, V. A., “Mogilnik Çoba VI na Sredney Katuni (Могильник Чоба-VI на Средней Катуні)”, *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)*, Barnaul 1999, s. 161-163.

MAMADAKOV, Yu. T., “Avariyniye Raskopki Mogilnika Katanda-3 (Аварийные раскопки могильника Катанда-3)”, *Problemi Ohrani, İzuçeniya i İspolzovaniya Kulturnogo Naslediya Altaya (Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтай)*, Barnaul, 1995, s. 125-131.

MAMADAKOV, Yu. T., “Avariyniye Raskopki u s. Booçi (Аварийные раскопки у с. Боочи)”, *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)*, Sayı VIII, Barnaul 1997a, s. 150–153.

MAMADAKOV, Yu. T., “İssledovaniya v Gornom Altaye (Исследования в Горном Алтае)”, *Arheologičeskiye Otkritiya 1985 goda (Археологические открытия 1985 года)*, Moskova, 1987a.

MAMADAKOV, Yu. T., *Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Pervoy Polovine I Tısq. n.e.: Avtoreferat (Культура населения Центрального Алтая в первой половине I тыс. н.э.: авторефер)*, Novosibirsk 1990.

MAMADAKOV, Yu. T., “Noviye Materialı Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Новые материалы гунно-сарматского времени в Горном Алтае)”, *Altay v Epohu Kamna i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)*, Barnaul, 1985, s. 173-192.

MARSADOLOV, L. S. , “Kompleks Arheologičeskih Pamyatnikov v Semisarte na Altaye (Комплекс археологических памятников в Семисарте на Алтае)”, *Materialı Sayano-Altayskoy Arheologičeskih Ekspeditsii Gosuderstvennogo Ermitaje (Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа)*, Sayı 4, San-Petersburg 2001.

MOĞİLNİKOV, V. A., “Kurganı Kara-Koba-II (Курганы Кара-Коба-II)”, *Arheologičeskiye İssleddovaniya v Gornom Altaye v 1980-1983 gg. (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1983 гг.)*, Gorno-Altaysk 1983a, s. 52-89.

MOĞİLNİKOV, V. A., “Kurganı Kızıl-Car-I, VIII - Pamyatnik Pazırıkской Kulture Altaya (Курганы Кызыл-Джар-I, VIII - памятник пазырыкской культуры Алтая)”, *Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya (Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая)*, Gorno-Altaysk 1983b, s. 3-49.

MOĞİLNİKOV, V. A., SURAZAKOV, A.S. , “Raskopki Kurganov Gunnskogo Vremeni u s. Malaya İnya v Gornom Altaye (Раскопки курганов гуннского времени у с. Малая Иня в Горном Алтае)”, *Pamyatniki Yevrazii Skifo-Sarmatskoy Epohi (Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи)*, Moskova 1995, s. 62-74.

MOĞİLNİKOV, V. A., SURAZAKOV, A.S. , “Raskopki Vtorogo Saldyarskogo Mogilnika (Раскопки Второго Сальдьярского могильника)”, *İstocniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)*, Gorno-Altaysk 1997, s. 126-144.

MOLODİN, V. İ., “Mogilniki Kaljin-6 i Ak-kol-1 na Plosgorye Ukoki ih Kulturno-Hronologičeskaya İnterpretatsiya (Могильники Калджин-6 и Ак-Кол-1 на плоскогорье Укок и их культурно-хронологическая интерпретация)”, *Problemi Arheologii, Etnografii, Antropologii sibirı i Sopredelnih Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)*, Cilt IV, Novosibirsk 1997a, s. 230-234.

MOLODİN, V. İ., POLOSMAK, N. V., NOVİKOV A. V., vd., *Arheologičeskiye Pamyatniki Ploskogorya Ukok (Археологические памятники плоскогорья Укок)*, Novosibirsk 2004.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

SEREGİN, N. N., MATRENİN, S. S. , *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspekti İnterpretatsi (Археологические комплексы Алтая II в. до н.э. – XI в. н.э.: история исследований и основные аспекты интерпретации)*, Barnaul, Azbuka 2014.

SOROKİN, S. S., “Pogrebeniya Epohi Velikogo Pereceleniya Narodov v Rayone Pazırıka (Погребения эпохи великого переселения народов в районе Пазырыка)”, *ASGE (АСГЭ)*, Sayı 18, 1977, s. 57-67.

SOYÖNOV, V. İ., *Pogrebalmıy Obrad Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskoyu Epohu: Avtoreferat (Погребальный обряд населения Горного Алтая в гунно-сарматскую эпоху: Авторефер)*, Barnaul, 1997.

SOYÖNOV, V. İ., “Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel (Раскопки на могильнике Сары-Бел)”, *Drevnosti Altaya: Izvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтай: Известия лаборатории археологии)*, №4, Gorno-Altaysk 1999, s. 134-152.

SOYÖNOV, V. İ., EBEL, A. V., “İssledovaniya na Mogilnike Kurayka (Исследования на могильнике Курайка)”, *Drevnosti Altaya: İzvesiyaya Laboratorii Arheologii (Древности Алтай: Известия лаборатории археологии)*, №3, Gorno-Altaysk 1998a, s. 113-135.

SOYÖNOV, V. İ., EBEL, A. V., *Kurganl Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni (Курганы гунно-сарматской эпохи на Верхней Катунь)*, Gorno-Altaysk 1992.

SOYÖNOV, V. İ., TRİFANOVA, S. V., “İspolzovaniye Yestestvennonauçnih metodov pri Uziçenii Arheologičeskikh Materialov iz Pogrebeniy Mogilnika Verh-Uymon (Использование естественнонаучных методов при изучении археологических материалов из погребений могильника Верх-Уймон)”, *Drevniye i Srednevekovniye Koçevniki Tsentralnoy Azii (Древние и средневековые кочевники Центральной Азии)*, Barnaul, Azbuka 2008, s. 194-196.

SOYÖNOV, V. İ., TRİFANOVA, S. V., VDOVİNA, T. A., ÇEREPANOV, M. A., “Raskopki Pogrebeniy Gunno-Sarmatskoy Epohi na Mogilnike Verh-Uymon v 2003-2004 gg. (Раскопки погребений гунно-сарматской эпохи на могильнике Верх-Уймон в 2003–2004 гг.)”, *Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтай)*, Sayı XIV, 2005, s. 169-171.

SURAZAKOV, A. S., “Kızık-Telan-II (Кызык-Телань-II)”, *Drevnosti Altaya: İzvesiyaya Laboratorii Arheologii (Древности Алтай: Известия лаборатории археологии)*, №6, Gorno-Altaysk 2001, s. 70-72.

ŞULGA, P. İ., GORBUNOV, V. V., “Fragment Dospaha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek (Фрагмент доспеха из тюркского кенотафа в долине р. Сентелек)”, *Materiali po Voennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy (Материалы по военной археологии Алтай и сопредельных территорий)*, Barbaul 2002, s. 112-130.

TETERİN, Yu. V., “Grivni Gunno-Sarmatskoy Epohi Yužnoy Sibiri (Гривны гунно-сарматской эпохи Южной Сибири)”, *Drevnosti Altaya: Izvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтай: Известия лаборатории археологии)*, №6, Gorno-Altaysk 2001, s. 107-115.

TETERİN, Yu. V., “Mogilnik Dyalyan Noviy Pamyatnik Predturkskogo Vremeni Gornogo Altaya (Могильник Дялян-новый памятник предтюркского времени Горного Алтай)”, *Problemi Hronologii i Periodizatsii Arheologičeskikh Pamyatnikov Yužnoy Sibiri (Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников Южной Сибири)*, Barnaul 1991a, s. 155-157.

TİŞKİN, A. A., GORBUNOV, A. A., *Kompleks Arheologičeskikh Pamyatnikov v Doline r. Biyke (Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке)*, Barnaul 2005a.

TİŞKİN, A. A., TİŞKİNA, T.V., “Rezultati Arheologičeskogo İssledovaniya Kurgannogo Mogilnika Biyke v Gornom Altae (Результаты археологического исследования курганного могильника Бийке в Горном Алтае)”, *Gorniy Altay i Rossiya – 240 let (Горный Алтай и Россия – 240 лет)*, Gorno-Altaysk 1996, s. 34-38.

TİŞKİN, A. A., GORBUNOV, V.V., “Gorniy Altay v Hunnuskoye Vremya: Kulturno Hronologičeskij analiz Arheologičeskikh Materialov (Горный Алтай в хуннское время: культурно хронологический анализ археологических материалов)”, *Rossiyskaya Arheologiya*, Sayı 3, 2006, s. 31-40.

ZAHAROV, A. A., “Materiali po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.) (Материалы по археологии Сибири (раскопки В.В. Радлова в 1965 г.)”, *Trudi GİM (Труды ГИМ)*, Sayı I, 1926, s. 71-106.

**TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI: ALTAY'DA HUN MADDİ KÜLTÜRÜNÜN
ARKEOLOJİK KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ**

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 29-62.

Geliş Tarihi–Received Date: 01.12.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE
NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ**

MUSTAFA KALKAN*

ÖZET

Nüvizmatik bilimi açısından nadirlik derecesi göz önünde tutularak, çeşitli devletlere ve beyliklere ait olan sikke örnekleri incelenmiştir. İncelenen örneklerin yazı dilleri çözülerek, araştırmacıların ve geniş okuyucu kitlelerinin faydalanması için detayları açıklanmıştır. Bugüne kadar hiç görülmemiş olan unik örnekler ele alınarak, detayları paylaşılıp buldukları dönem açısından önemleri vurgulanmıştır. Sadece içerik olarak değil aynı zamanda sanatsal açıdan sikkeleri, dönemindeki diğer sikkelerden ayıran noktalar dile getirilerek her sikkenin spesifik noktaları izah edilmiştir. Bu arada Türklerin konargöçer yaşam biçiminden yarı yerleşik ve yerleşik hayata geçiş süreci içinde iktisadi farklılıkları öğrenme seyrine işaret edilmiştir. Zamanla yerleşik hayat içinde mübadele usulünü terk ederek para kullanmaya başlayan Türklerin kurdukları devletlerin kullandıkları sikke örnekleri verilerek, paraların gelişim seyri sergilenmeye çalışılmıştır.

Ekonomik hareketlilik açısından değerli olan sikkenin aslında bir sosyal gösterge aracı olarak da kullanılabilceği, dini nitelikteki metinlerin sikkenin üzerine yüklenerek mezhebi farklılıklar oluşturabilecek özellikler taşıdığı, üzerinde yer alan damga, işaret, süsleme ve yazı hatlarıyla da kültürel kimlik aracı olduğu izah edilmiştir. Selçuklu sikkelerinin üzerlerinde kullanılan hat, özel işaret ve ifadeler ayrı bir araştırma alanıdır. Özel bir yazı hattı kullanılarak adeta şifreleme yöntemi uygulanıncasına her yıl ve dönem için farklı stiller tercih edilmiştir. Bir şehrin yazımının on, on iki farklı şekli kullanılmıştır. Bu özel yazım türlerini öğrenmeden yazıların çözülmesi ve anlaşılabilmesi imkânsızdır. Genel Türk Tarihi açısından büyük önem taşıyan ama üzerinde çalışılmayan Türk Nüvizmatığı alanının ne türden önem ve detaya sahip olduğu vurgulanarak, mevcut araştırma sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nüvizmatik, Türkesler, Karluklar, Tolunoğulları, Karahanlılar, Timuriler, Anadolu Devletleri, Anadolu Selçukluları ve Beylikleri.

**SAMPLES OF UNIQUE-RARE COINS OF THE TURKISH STATES-MEMBERSHIPS AND ITS
IMPORTANCE IN TERMS OF NUMISMATIC SCIENCE**

ABSTRACT

Coin samples belonging to various states and principalities were examined considering the degree of rarity in terms of numismatic science. The written languages of the samples were analyzed and their details were explained for the benefit of researchers and large readers. Unic samples, which have never been seen before, have been examined and their details have been shared and their importance in terms of the period in which they were found. Not only in terms of content but also from the artistic point of view, the points that differentiate the coins from other coins of the period were expressed and the specific points of each coin were explained. In the meantime, the process of learning the economic differences in the transition process of the Turkish settler from semi-life to semi-settled and settled life was pointed out. It was tried to show the course of development of the coins by giving examples of coins used by the states established by the Turks who abandoned the exchange procedure in settled life and started to use money.

It is explained that the coin, which is valuable in terms of economic mobility, can actually be used as a social indicator tool, religious texts are loaded on the coin and have features that can create sectarian differences, and it is also a cultural identity tool with the stamps, signs, ornaments and writing lines on it. The line, special signs and expressions used on the Seljuk coins is a separate research area. Different styles have been preferred for each year and period as if using a special line of writing as if the encryption method was applied. Ten, twelve

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: kalkan12@hotmail.com

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

different ways of writing a city were used. It is impossible to decipher and understand the texts without learning these special spelling types. The present research has been tried to be presented by emphasizing the importance and details of the field of Turkish Numismatics which is important for General Turkish History but not studied.

Key Words: Numismatic, Turgesh's, Qarluqs, Tulunid, Qarakhanid, Timurid, States of Anatolia, Anatolian Seljuks and Principalities.

GİRİŞ

Numizmatik disiplini, zengin materyallere sahip olmasına rağmen Türk tarihinin seyri içerisinde az çalışılan ve üzerinde önemle durulan bir alan değildir. Son yıllarda Orta Asya'da bulunan numizmatik materyaller, Türk tarihine ve para bilimine olan ilgiyi artırmış, tarih disiplinine sağladığı katkı sebebiyle önemi bir daha ortaya konmuştur. Tarihi bilgileri sarsan buluntular, bazı dönemlerin yazımının yeniden gözden geçirilmesine neden olduğu gibi, bu disiplinin sağladığı yeni bilgi akışının tarihimiz açısından değeri anlaşılmasına başlanmıştır.

Konargöçer hayat gereği mübadele usullerinin geç dönemlere kadar devam ettirildiği, zamanla ticari münasebetlerde mübadelenin yerini paraya bırakmaya başlamasıyla birlikte Türklerin de sikke kullandığı görülecektir. Sikkenin kullanımına kadar onun yerine geçen bronzdan yapılmış metalleri ve gümüş parçaları değişim değeri olarak kullandıkları bilinmektedir. Önceden sikke kullanmayı bilmeyen Türklerin İskitlerle birlikte Grek ustalara Grekçe darp ettirdikleri sikkelerin yerini, zamanla sanat eseri niteliğine bürünecek kadar güzel örnekler verebilecek bir noktaya taşıdıkları da görülecektir. Bu hızlı gelişmenin, konargöçer halkların zamanla yerleşim alanlarına yaklaşmaları, önceden yılda bir iki defa kurulan pazarlarda-panayirlarda şehirliyle yapılan mübadelelerin artık ihtiyacı karşılamaması ve kışlak hayatının uzun sürmesi gibi sebeplerden kaynaklandığı da tespit edilmiştir.

Konargöçer halkların batıya doğru ilerleyerek, büyük nehir ağlarına sahip bereketli toprakların buldukları bölgelerle ve vadilerle çevrili tarım toplumlarıyla yakınlaştıkları görülecektir. Erken dönemlerden itibaren Orta Asya'da Minusinsk, Fergana, Zerafşan, Tarım ve Çu gibi bereketli vadilerde tarımın yapıldığı ve şehirlerin inşa edildiği, yapılan arkeolojik kazılarda eski yerleşimlerin tespitleriyle kesinleşmiştir. Tarım hayatı, Türkler arasında sınırlı ölçüde olmasına rağmen bu üretimin önemi bilinmekte ve tarımla uğraşan halklarla sosyo-ekonomik ilişkiler sürdürülmektedir. Hun Devleti'nin batı kanadının ticari ilişkilerin yoğun olduğu bir bölgede bulunması ve zengin tarım vadileriyle çevrili yerleşim alanlarına yakın olması, erken dönemlerde ilişkilerin şekillenmesine imkân tanıyacaktı. Göktürklerle birlikte daha da batıya yönelen sağ kanat, İpek Yolu'nun bölgeye kazandırdığı zenginliği görmüş, tarım toplumlarının zengin vadilerde ürettikleri ürünlerin bölge açısından önemini kavramış ve askeri-ekonomik politikalarını da buna göre şekillendirmişlerdir. Özellikle İstemi Yabgu'nun bölgedeki diğer devletlerle olan ilişkilerinde ticarete, tarıma ve yerleşik hayata verdiği önemle bunu pekiştirdiği ve elde edilen gelirin devlet hayatı açısından büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmıştır.

Batıya kayan boyların yerli halklarla temasları sırasında tarımın önemini kavramaya başlamaları, ticaretin getirdiği kazancın ne kadar önemli bir gelir kaynağı olduğunu anlamalarıyla birlikte yerleşiklere bakışlarında önemli değişiklikler yaşandığı görülecektir. Ticaret, devlet hayatı açısından can alıcı değer taşısa da sosyal hayat açısından çeşitli tehlikeleri de barındırmaktadır. Şehir hayatının ve yerleşik toplum olmanın getirdiği rahat ve huzurlu yaşam, Türkleri konargöçer hayattan koparma ve maişet kaynağı olan hayvancılıktan uzaklaştırma tehlikesi taşımaktadır. Bunun büyük bir sosyal dönüşüm olması sebebiyle, inşa edilen sınırlı sayıda şehirlerde-ordugâhlarda ve kışlaklarda yaşamının dışında, toplumu yaşam biçiminden uzaklaştırmadan bu ilişkileri yürütmenin önemli bir nirengi noktası olduğu devlet erkânı tarafından görülmüştür.

Hayvancılığın tarım hayatına oranla daha çok tercih edildiği toplumlarda, mal varlığıyla zenginleşen kesimlerin yerleşik toplumların yaşam biçimine ve hayat standartlarına ilgi duyduğu bilinen bir gerçektir. Konargöçer dünyada çok erken dönemlerden itibaren kışlaklarda sınırlı ölçüde şehir hayatının tesis edildiği, şehirli toplumlara çok da uzak bir yaşam biçiminin bulunmadığı bilinmektedir. Zengin toprak örtüsünün, büyük nehirlerin suladığı geniş alanların, ılıman iklimin ve sık yağmur alan bir bölgenin erken dönemlerden itibaren önemli medeniyet merkezlerinin oluşumuna zemin hazırladığı görülür. Fergana ve Zerafşan Vadisi'nde yetiştirilen ürün çeşitliliği, elde edilen ürünün yüksek rekolteye sahip olması, üretim fazlasının büyük pazarlarda satışının gerçekleştirilebiliyor olması zenginleşen bir toplum düzenini de beraberinde getirecektir. Sanata, mimariye ve musikiye önem veren bu tarım toplumlarında çok tanrılı dinlerin, farklı inanç sistemlerinin bulunması sebebiyle bir hoşgörü ikliminin de oluştuğu anlaşılabacaktır.

Binlerce yıl önce bölgeye göç eden ve İran platosunda kalan ana grubun dışında Orta Asya'ya gelen Hint-Avrupa kökenli Aryenlerin yerleşik toplum olmaları sebebiyle şehir düzenlerini kısa süre içinde tesis ettikleri görülecektir. Bu döneme ve sonrasına ait şehir kalıntıları tespit edilmiş ve ileri düzeyde medeniyetlerin Orta Asya'da şehir kurulumuna uygun bölgelerde ve yolların kavşak noktalarında inşa edildikleri anlaşılmıştır. Rus Arkeoloji Cemiyeti, Fransız Arkeoloji Araştırmaları Cemiyeti, Alman Arkeoloji Araştırmaları Merkezlerinin

daha Çarlık Rusyası döneminde tespit etmeye başladıkları bu şehirlerin son iki yüzyılda kazıları tamamlanmış ve bütün detayları ile gün ışığına çıkarılmıştır.

Ortaya çıkarılan şehirlere ait krokiler, sulama kanalları, pazar yerleri, ibadet merkezleri, silolar, ev planları bütün detayları ile çalışılmış ve ileri düzeyde bir medeniyetin MÖ 5000-4000’li yıllarda Orta Asya’nın yerleşime uygun vadilerinde inşa edildiği kesinleştirilmiştir. Bu toplumların Hint-Avrupa kökenli olması sebebiyle onlardan geriye kalan materyaller değerli kabul edilmiş, Avrupalıların kendi köklerine ulaşmak amacıyla en ince ayrıntısına kadar şehirlerin detayları üzerinde çalıştıkları görülmüştür. Bu dönemde de değişim değeri olarak kullanılan, kemik, metal-değerli metallere yapılan ağırlık ölçüleri bulunan malzemelerin ticari hayat içinde yer aldığı bilinmektedir. Bu medeniyetlerin bölgedeki uzun hâkimiyet sürecinden sonra Maveraünnehir ve Yedisu sahasına inmeye başlayan Türklerin Hint-Avrupalılarla askeri-ticari ilişkilere girdikleri ve zamanla bölge üzerinde askeri hâkimiyet tesis etmeye başladıkları anlaşılacaktır. Bölgede dolikisefallerle kaynaşmaya başlayan brekisefaller zamanla bazı bölgelerde demografik üstünlüğü de tesis edeceklerdir. Şehirlerin ve yerleşim birimlerinin asıl meskûnları Hint-Avrupalı topluluklar olacak, bu nüfus dengesi asırlarca dolikisefallerin lehine devam edecektir. Yüzyıllar sonra brekisefaller kesif olarak yerleşim alanlarına yakın bölgelere yaklaşabilecek ve kurganlardaki ceset örneklerinden oranları tespit edilebilecektir.

1. İslam Öncesi Dönem Türk Devletlerine-Beyliklerine Ait Sikkeler

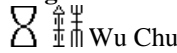
Türklerin Sibir sahasından daha batıya doğru göç etmeye ve bölgede yaşayan kavimleri yerlerinden sürmeye başladıkları göç serüveni ile, Merkezi Asya tarihi değişmeye başlayacaktır. Sayan-Altay, Minusinsk ve Pamir-Alay dağ silsilelerini izleyerek daha batıdaki bölgelere gelmeye başlamalarıyla birlikte yerleşik medeniyetlerin yaşam seyirlerinde de önemli gelişmeler yaşanacaktır. İskitlerin konfederatif yapıları sebebiyle dağınmış gruplar halinde yaşıyor olmalarından dolayı bu tehdit, Hun Devleti kurulana kadar tam anlamı ile fark edilmeyecektir.

İskitlerin dağılması ve Hun Tanrıkuşunun kurulması ile birlikte karargâh-ordugâh daha batıdaki Güney Moğolistan sahasına Ötüken-Ordos bölgesine kayacaktır. Hunlar döneminde Çinlilerle ve Sogdlularla ticari ilişkilerin sürdürüldüğü bilinmektedir. Elimizde gerek Han Hanedanlığı gerekse şehir devletleri tarafından darp ettirilen Wu chu örnekleri mevcuttur ama Türkler tarafından kestirilmediği için detaylı olarak paylaşılmamıştır. Hunlar döneminde mübadele usulünün kullanılıyor olmasının yanı sıra Han sikkelerinin sınır boylarındaki pazarlarda işlem gördüğü kurganlarda yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılmıştır.¹ Bazı Hun mezarlarından Erken Han Hanedanlığı’na ait aşağıdaki wu chu örnekleri çıkmıştır.

Zeno: 65916/47924

Ç.: 24.3 mm, A.:2.1764 gr. AE/A. RRR. Wu chu (Çju).²

Batı Han Hanedanlığı (MÖ 206-MS 8) yılları arasında hüküm sürmüştür, İmparator Wudi Junguo Wuzhu (MÖ 140-141/87-86) dönemine aittir. Erken Tip/Proto Tip B’dir ve 5 Çju değerindedir. Kurşun ve bronz alaşımli erken dönem sikkesidir.³ A. M. Kamışev, U-1 olarak tanımlamakta ve MÖ 118’den MS’ki tarihlere kadar kullanıldığını ifade etmektedir.⁴

Hunların İpek Yolu güzergâhı üzerindeki ticari faaliyetlere geç dönemlerde yönelmeleri, batı kanadının kervan yolları üzerindeki mücadelesinin MÖ 80’li yıllarda sıklaşmasıyla fark edilecektir. Yılda iki kez sınır

¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 4.

² Araştırmamızda kullanılan resimlerin büyük olanları arkeolojik kazılarda ele geçirilen sikkelerdir, yanlarında yer alan küçük sikkeler ise www.zeno.ru’dan örnekleri esas alınarak daha detaylı bilgilere ulaşılması amacıyla araştırmacılar-nümisimatlar için verilmiştir. Çok sayıda orta ya da küçük sikkelerin art arda sıralandığı resimler, araştırmamıza ait örneklerden oluşmaktadır ve ilk kez yayımlanmıştır.

³ François Thierry, “Wuzhu des Sui ou Wuzhu des Wei”, *Bulletin de la Societe Française de Numismatique*, No 4, Avril, 1988, pp. 349-351.

⁴ A. M. Kamışev, *Rannesrednekoviy Manetny Kompleks Semireçya*, İzd. Rarited Info, Bişkek 2002, s. 84.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

boylarında kurulan pazarlarda, konargöçerler ile yerleşiklerin mal değişimi gerçekleştirdikleri zaman dilimleri dışında yoğun bir ticari canlılık görülmez. Çinlilerle Sogdluların ve şehir devletlerinin ticari hareketlilikleri bütün hızıyla devam edecek, her iki ülke arasında para birimlerinin değişim değerlerinin devlet tarafından garanti altına alınmış olması sebebiyle ticaret güven içinde yapılacaktır. Her ne kadar bazı dönemlerde konargöçerlerin saldırıları sebebiyle İpek Yolu'ndaki ticari ağ zarar görmüşse de şehir devletlerinin ve İpek Yolu muhafızlarının gayretleriyle genel anlamda asayişin tesis edildiği anlaşılacaktır. Bu ticari bağ, aşırı mal çeşitliliğinin bulunduğu büyük pazarlarda farklı ülkelerden gelen malların satılmasıyla devam ettirilmiş, alınan vergiler ve yapılan ticaretten elde edilen kâr oranlarının yüksek olması sebebiyle sınır boylarındaki şehirlerin zenginleştikleri ve şehir devletlerinin oldukça güçlü bir ekonomik canlılığa kavuştukları görülecektir.

Hunların erken dönemlerden itibaren Han Hanedanlığı ile olan mücadelelerinde ağır yenilgiler almaya başlamalarıyla birlikte yavaş yavaş şehir devletleri üzerindeki güçlerini kaybetmeye başladıkları anlaşılacaktır. Hun Devleti'nin ikiye bölünme süreci ile birlikte de batıda kontrol kaybolacak ve Han askeri birlikleri şehir devletlerini kontrol altına almaya çalışacaktır. İpek Yolu ticareti sebebiyle şehir devletleri Çin'le olan ilişkilerini bozmak istemeyecek, güç dengeleri arasında kalmadan her iki askeri güç karşısında ticaret yapmanın yollarını arayacaklardır. Hun Devleti'nin bölünmesinden sonraki süreç içerisinde gerek Kırgızlar, gerek Wuhuan ve Hsienpiler gerekse Wusunlar zamanla Han Hanedanlığı ile birlikte hareket edecek, Hunlara karşı koymak için ittifak oluşturacaklardır. Hun Devleti yıkıldıktan sonra da dağılan Hun boyları, Göktürk Devleti kurulana kadar dağınık gruplar halinde farklı coğrafi çevrelerde yaşayacak, Juan juanlar devletlerini kurana kadar mübadele usulüyle ve alışverişlerde imparator damgalı ağırlıkları ve ayarları standart hale getirilmiş olan gümüşlerle alışverişlerini yapacaklardır.

Juan juanların 420'li yıllardan sonra güçlerini artırmaları ve genişleyerek Türklerin hâkimiyetleri altındaki bölgeleri ele geçirecek ilerlemeleriyle bölgede tek otorite haline gelmeye başladıkları anlaşılacaktır. Bu zaman diliminde Juan juanlar ekonomik güçlerini de artıracak İpek Yolu üzerinde varlıklarını ortaya koyabilmek için para darp ettireceklerdir. Her ne kadar Çin sikkeleri kadar gelişmiş bir teknikle darp edilmemiş olsa da bakır paralar kestireceklerdir. Bu paralar, Yedisu ve Kuzey Çin sahasındaki İpek Yolu şehirlerinde ve Güney Moğolistan bölgesinde kullanılacaktır. Bakır paralar gerek darp kalitesi gerekse metal ayarı itibarıyla kötü durumdadırlar. Şehir harabelerinde çıkan sikke örnekleri, az da olsa mevcut sikkelerin ticaret hayatı içinde kullanım sıklığına sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Göktürk Devleti'nin kurulması ve Juan juan paralarının kullanımdan kalkmasıyla birlikte Çin'de görülen iktidar değişiklikleri ile beraber yeniden siyasi coğrafya üzerinde hâkimiyet mücadelesi başlayacak ve ticari dağılım el değiştirecektir. Türklerin doğu kanadının İpek Yolu'nun ticaret ağından uzakta olması sebebiyle bu ticari ilişkiler ağına dâhil olmasa da batı kanadı bizzat bu ilişkilere dâhil olacak ve sikke darp ettirilecektir. Son yıllarda Özbek kökenli araştırmacı Gaybullah Babayarov'un tespit ettiği yüzlerce farklı çeşitten müteşekkil sikkenin tanımlanması ve Sodg yazı metinleri ile üzerlerindeki damgaların çözülmesiyle birlikte batı bölgesinde yoğun bir ticari hareketliliğin yaşandığı anlaşılmıştır. Her şehir devletinin darp ettirdiği sikkenin hangi yabguya ya da şehir hâkimine ait olduğu tek tek tespit edilmiş, hangi şehir devletlerinin Türklere hangilerinin Han Hanedanlığına, hangilerinin Sogdluların hâkimiyeti altında olduğunu anlama imkânı doğmuştur. Kazılarda, kurganlarda, şehir harabelerinde, kervansaraylarda bulunan sikkeler, katalog haline getirilerek detaylı şekilde yayımlanmıştır.⁵

Göktürk sikkelerinin olabileceği bugüne kadar araştırmacıların aklından dahi geçmemiş, Türklerin İpek Yolu üzerinde bu kadar fazla sikke darp ettirerek ticaret yapmış olmaları önceleri şaşkınlıkla karşılanmıştır. Detaylar ortaya çıkıp, V. A. Livşits tarafından yazılar okununca, akabinde G. Babayarov'un detaylı çalışmalarıyla ayrıntılar anlaşılınca, bu tespitler Türk tarihinin bazı dönemleri için araştırmacıları çığır açan bir noktaya taşımaya başlamıştır. Çıkan yeni sikkelerle her geçen gün durum iyice değişmiş, yüzlerce çeşit ve farklı metalle darp edilen yeni örnekler bulunmuştur. Göktürklerin batı kanadının ne kadar zengin bir ticari ilişki ağına sahip olduğu ve yabgu statüsündeki devlet yöneticilerinin kağan adına ya da bağımsız olarak sikke kestirdikleri anlaşılmıştır. İpek Yolu'nun hâkimiyetini ele geçirme noktasında Türklerin askeri mücadele verdiği düşünülürken, aslında ticari rekabetin askeri mücadeleden daha fazla olabileceği hiçbir saha uzmanının aklının ucundan dahi geçmemiştir.

Sikkelerin tarihi olayların seyri hakkında verdikleri bilgilerin nasıl can alıcı noktalarda açıklayıcı ve kesin bilgiler ihtiva ettikleri daha sarıh bir şekilde anlaşılmaya başlanmıştır. Kazıların devam ettiriliyor olması ve

⁵ G. Babayarov, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu (The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate)*, TİKA Yayınları, Ankara 2007.

çıkabilecek yeni sikkelerin hangi bilgilerimizde köklü değişiklikleri meydana getirebileceği düşüncesi bile heyecan yaratmaktadır. Mevcut sikkeler, uzun süre tedavülde kalacak ve bölgedeki ticaret bu sikkelerin yanı sıra önce Sui daha sonra ise Tang Hanedanlığı'nın sikkeleri ile birlikte kullanılacaklardır. İpek Yolu üzerinde ticaret o kadar canlı olacaktır ki sürekli şekilde Tang Hanedanlığı'na ait sikkelerin sahtelerinin basılması sebebiyle imparatorluk 4-5 kez sikkelerde çap ve ağırlıkla birlikte tip farklılığına giderek sahte para darbının önüne geçmeye çalışacaktır.

Ayrıca bölgedeki Yerli Hanedanlar ve Şehir Kralları kendi adlarına paralar bastırarak, bazıları Çin imparatorlarına ait damgaları sikkeleri üzerine nakşederek tabiiyetlerini arz edip, bastırdıkları paraların tedavülde kabul görmelerini sağlayacaklardır. Aşağıdaki örneklerin her biri şehir devletlerine ve yerel hâkimlere ait paralar olarak İpek Yolu üzerinde kullanılmıştır. Mevcut sikkeler neredeyse bütün şehir kalıntıları arasında görülmüştür, nadir de olsa kurganlarda cesetlerin yanlarında ya da ölümlerin boyunlara asıldığı kalıntılardan anlaşılmıştır.⁶ Yedisu ve Çu Vadisi sahası sikkelerin sıklıkla görüldükleri yerlerdir, aynı zamanda bu bölgede bulunan ve yok olmuş birçok şehrin kalıntılarının tespitiyle sikkelerin kimliklerinin teşhislerinin yanı sıra hangi şehir devletine ait olduğunu da anlamak mümkün hale gelmiştir. Aşağıda yer alanlar, şehir kalıntılarında ve kurganlardan çıkan sikkelerdir.

Zeno: ?

Ç.: 29.1 mm, A.: 13.1870 gr. AE. RRR. Ç.: 22.5 mm, A.: 4.8240 gr. AE. RRR.

5 delikli tekerlek sikkeler, proto tip paralar, dünyanın farklı bölgelerinde ilk dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Türkistan sahasında yer alan şehir devletlerinin hâkimleri ise, bu sikkeleri Çin'de bronz sikkelerin tedavüle girmesiyle birlikte Orta Asya'da da darp ettirmişlerdir.

Zeno: 128840/128831/47785/40239/128838/128831/128838/47785/40239/128840/40239

Ç.: 21 mm, A.: 4.5118 gr. AE. RRR. Ç.: 24.5 mm, A.: 6.8125 gr. AE. RRR. Ç.: 21 mm, A.: 4.5891 gr. AE. RRR.

760 yılından X. asrın ortalarına kadar kullanılmıştır. Yedisu sahasında bulunan sikkelerdir. Kamişev tarafından 11 çukurlu olması sebebiyle M-4 Grup IV şeklinde tanımlanmıştır.⁷

8 çukurlu proto tip sikkeler olarak da bilinmektedir. Yerel Beyler tarafından darp edilen ve Tang Hanedanlığı (618-907) döneminde tedavülde bulunan Kai Yuan Tong Bao stilli paraların çağdaşları arasındadır. Yedisu sahasında, bugünkü Kırgızistan sınırları dâhilinde darp edilmiştir.

Yedisu bölgesinde, Yerel Beyler tarafından darp edilen 13 noktalı sikkelerdir. Türkler arasında 3, 5, 7, 9, 11, 12, 13, 24, 40 gibi rakamların kutsal kabul edilmelerinin bir etkisi var mıdır bu tam olarak anlaşılamamıştır.

Zeno: 94905/146050/146055/108496/94905/124645/36770/115616

⁶ A. Kamişev, *Rannesrednekoviy Manetnyy Semireçya*, İzd. Rarited İno, Bişkek 2002, s. 28.

⁷ A. M. Kamişev, *Rannesrednekoviy Manetnyy Kompleks Semireçya*, İzd. Rarited İno, Bişkek 2002, s. 87.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Ç.: 24 mm, A.: 14.3733 gr.AE.RRR. Ç.: 23.5 mm, A.: 7.7043 gr.AE.RRR. Ç.: 22.5 mm, A.: 2.3411 gr.AE.RRR.

Tang Hanedanlığı (618-907) dönemi sikkedir ve Kai Yuan Tong Bao'ya ait olan sikkelerin Yedisu sahasında Yerel Beyler tarafından darp edilen sahte örnekleri arasındadır ve 5 mm kalınlığındadır. Nadir bir örnektir, her iki tarafına da Kai Yuan Tong Bao işareti darp edilmiştir. VIII. yüzyıla ait sikkedir. 1 Wen değerindedir.

Tang Hanedanlığı (618-907)dönemine ait bir Kai Yuan Tong Bao sikkedir. Yedisu sahasında, Novopakrovka yakınlığında bulunmuştur. Kare delikli olan bu para taklittir, yine Yerel Beyler tarafından darp ettirilmiştir. VIII. yüzyıla aittir ve 1 Wen değerindedir.

730-760 yılları arasında darp edilen sikke, II. grup olarak tanımlanmıştır. Ortası yuvarlak olan sikke, diğer kare şeklindeki Çin sikkelerinden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Bu sikkede, diğer sikkelerde olduğu gibi Yerel Hâkimler tarafından imparatora bağlıklarını bildirmek ve vassallık statüsünü belirtmek amacıyla darp ettirilmiştir. Tang Hanedanlığı dönemine ait bir Kai Yuan Tong Bao sikkedir. Kuzey Sogdiana ve Yedisu bölgesine aittir. VII. -VIII. yüzyıllara aittir, 1 Wen değerindedir.⁸

Bu dönem içinde yer alan en önemli devletlerden biri de Arslanîlerdir, hanedanın Türkelere bağlı olabileceği ifade edilmektedir. Bu devlete ait sikkelerin bir yüzünde Göktürk runiği ile diğer yüzünde ise Sogd alfabesiyle hakanın adı yazılmıştır. Her iki toplumun kullanılıyor olması ve kabul görmesi amacıyla çok dilli kestirilmiş olmalıdır. Sikkelerin büyük bir bölümü iki dillidir ama Toharistan ve Sogdiana topraklarında Pers-Sogd kökenli halkların şehirdeki demografik çoğunluğu oluşturmaları sebebiyle sadece Sogd dilinde darp ettirdikleri sikkeler de mevcuttur. Aşağıdaki sikkeler son zamanlarda şehir kalıntıları arasında bulunan en iyi örnekler arasındadır. Sikke çeşitliliğini sergilemek amacıyla örnekler verilmiş ama sikkelere ait aşırı detaya girilmemiştir. Gerek sayfa sınırlaması gerekse makale boyutlarını aşabilecek detaylar sebebiyle, bu yöntem kullanılmıştır.

Zeno: 52721

Ç.: 23 mm, A.:4.7827 gr. AE. RRR.

VIII. asrın birinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Arslanî sikkelerinin üzerindeki yazı ('yn'1 tkyn xwBw pny) runik "R" işaretli olup "p" veya "prn" şeklinde okunmaktadır.⁹ Kral İnal Tegin'e ait bir sikkedir. Arka tarafı Sogd alfabesi ile yazılıdır.¹⁰

Zeno: 1742

Ç.:21 mm, A.:4.2662 gr. AE. RRR.

⁸ www. sogdcoins. narod. ru. Coins of Semirechie. Sr 1.

⁹ https://www.sarc.auction/SEMIRECH-E-Arslanid-Inal-Tegin-8th-century-AE-cash-4-29g-VF_i32004953

¹⁰ A. M. Kamişev, *Rannesrednevekoviyy Manetmiy Kompleks Semireçya*, İzd. Rarited İno, Bişkek, 2002, s.92;www. sogdcoins. narod. ru. Coins of Semirechie, Sr 9.

IX. asrın sonu X. asrın başlarında kullanılan, bir tarafında “Byy 'rsl'n pylk' y'y'n pny”, diğer tarafında “Arslan Bilge Kağan” yazılı olan sikkedir, Kamışev tarafından AR-4 şeklinde tanımlanmıştır.¹¹

Zeno: 22476/205153

Ç.: 19 mm, A.: 2.1193gr. RRR.

Ön yüzünde Baga Türkeş Kağan Punu, diğer yüzünde Öğitmiş Gubu yazısı trident damga ile birlikte yer almaktadır. VIII. yüzyılda Yedisu bölgesinin hâkimi Türkeşlerdir. Bu farklı bir okumadır¹². Farklı bir okumayla diğer tarafında “βγγ twrkys γ'γ'n pny” yazılıdır. Bu okunuşun dışında Yutaka Yoshida tarafından "Lord Wanāndmāx" “wn'ntm'x xwβw yerine tγwss γwβw” formuyla bir okuma şekli daha vardır.¹³ Sikkeler, VIII. -IX. yüzyıllara tarihlenmektedir.¹⁴

Zeno: 48343 ?

Ç.: 17 mm, A.:1.2518 gr. AE. RRRRR.

Türkeş sikkesi olduğu bilinen bu sikke, nadir bir örnektir. Yedisu bölgesinde Talas şehri yakınlarında bulunan sikkenin ön yüzünde Sogd alfabesi kullanılmıştır. Alan otoriteleri tarafından okunabilmiş değildir. Arka tarafı ise darp edilmemiştir.

Zeno: ?

Ç.: 15.5 mm, A.:1.1512 gr. AE. RRRRR.

¹¹ Kamışev, *age*, s.102; www. sogdcoins. narod. ru. Coins of Semirechie, Sr 20; www. cybernumis. com.

¹² François Thierry, “Three Notes on Turgesh Numismatics”, *Proceedings of the Symposium on Ancient Coins and the Culture of the Silk Road, Sichou zhi lu guguo qianbi ji Silu wenhua guoji xueshu yantaohui lunwenji, Shanghai Bowuguan Decembre 2002*, Shanghai 2011, pp. 413-442.

¹³ Mehmet Tezcan, “Paraların Işığında Türk ve İran Kavimlerinde Ay Yıldız/Güneş Motifi ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi”, *ICANAS 2007, Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, C.VI, 2012, s. 3102.

¹⁴ Yutaka Yoshida, “First Fruits of Ryukoku-Berlin Joint Project on the Turfan Iranian Manuscript”, *Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, 78, Tokyo 2000, Ikeda On (Ed.) Tun-huang and Turfan Studies, p. 83-85.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Türkes sikkesi olduğu bilinen bu sikke, nadir bir örnektir. Yedisu bölgesinde Talas şehri yakınlarında bulunan sikkenin ön yüzünde Sogd alfabesi kullanılmıştır. Alan otoriteleri tarafından okunabilmiş değildir. Arka tarafı ise darp edilmemiştir.

Zeno: 46265/37836

Ç.: 19.5 mm, A.: 1.9117 gr. AE. RRR.

V. A. Livšits'in-Livshits'in ise, ön tarafı xwt'w w'xswt'wy pny olarak arka tarafı ise xwt'w wrnxwt'wy pny şeklinde okuduğu görülmektedir. Yutaka Yoshida ise xr'lwg ve xr'r'wg şeklinde okumuştur.¹⁵

Yukarıda farklı devletlere ait örnekleri verilen sikkeler, stilistik olarak Çin darp tarzıyla baskısı yapılan ama üzerindeki yazıları itibarıyla Orta Asya'ya has olan örneklerden meydana gelmektedir. Sikkelerin bugüne kadar okunamayan örnekleri beş rare (nadir) olarak verilmiştir, unik (unique) olabilme ihtimali de mevcuttur, okunamadığı için değerlendirmesi şu ana kadar yapılamamıştır. Alan otoritelerinin bu sikkeleri okuma çalışmaları devam etmektedir.¹⁶

2. İslami Dönem Türk Devletlerine-Beyliklerine Ait Sikkeler

Türklerin İslam kültür kuşağı içerisine girmelerinden önce Orta Asya'da konargöçer yaşam tarzını sürdürdükleri süreç içinde kurdukları devletler, Sogdlulara yakın coğrafi bölgelerde yer almıştır. Tarımı, ticareti, sanatın bazı dallarını, musikiyi, şehirliyelerden öğrenen ve kendilerine ait müzik aletleri dışında farklı kültür kuşaklarına ait musiki aletlerini de kullanmaya başlayan Türkler, zamanla sosyal bir dönüşüm yaşayacaklardır. Şehir hayatına çokta uzak olmayan (kışlaklarda oluşturdukları şehirleri sebebiyle) bir sosyal yaşam seyrine sahip olan konargöçerler, İslam diniyle tanışıp zamanla bu dinle karışıp kaynaşırken yerleşik hayatın da içine dâhil olmaya başlayacaklardır. Üç yüz yılı aşkın bir süre din değiştirme seyrine direnen, yanlış politikalar sebebiyle bu dine uzun süre uzak duran geniş kitlelerin yaklaşım değiştirmesi, Abbasiler döneminde gerçekleştirilecektir. Emevîlerin askeri mücadeleyle yapamadıklarını, Abbasiler siyaset sosyolojisini ve din sosyolojisini doğru kurgulayarak yapmayı başaracaklardır.

Türkleri askeri yöntemlerle dize getiremeyeceğini anlayan Araplar, dailer vasıtasıyla bu engeli de aşacak ve sosyal dokuya nüfuz ederek kılıcın yerine kalemi ve asabiye yerine ise tasavvufi sosyal dokuya yakın özelliklerini keşfettikleri Türklerin mantalitetlerini çözecek ve kitleler halinde bu dine dâhil olma sürecini başlatacaklardır. Müslüman olduktan sonra içinde yer aldıkları dairenin etkin güçlerinden biri olarak ilk yüz yıl içinde fark edilmeye başlayan Türkler, askeri ve idari istidatları sebebiyle kısa süre içinde İslam dünyasında diğer güçler tarafından algılanacaktır. Liderlik özelliklerini, askeri istidatlarıyla bütünleştirince idari mekanizmalarda yer edinmeye, ordu komutanlıklarına yükselmeye ve sosyal dokuyla bütünleşebilme meziyetleriyle de yerli halklarla karışıp kaynaşmaya başlayacaklardır.

Zamanla buldukları idari görevlerde güçlenen Türkler, valilikleri kontrolleri altına alacak ve buldukları ülkelerin ordu komutanlıklarına kadar yükselerek, idari mekanizmanın en üst noktalarına kadar nüfuz edeceklerdir. Bununla yetinmeyen liderler kısa süre içinde yarı bağımsız ya da tam bağımsız devletler kurarak, varlıklarını ispatlamanın yollarını aramaya başlayacaklardır. Tolunoğulları, Arap coğrafyasında yer edinerek Mısır gibi zengin ve güçlü bir ülkenin kontrolünü sağlayıp kendi adlarına (halifenin adını sikkelerinde

¹⁵ "Arts from the Land of Timur", *An Exhibition from a Scottish Private Collection*, Paisley 2012, p. 311, cat. 582.

¹⁶ G. Babayarov, "Semerkant'ta Bulunan "Kağan" ve "Hatun" Unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürleri Üzerine", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.2, Temmuz 2019, ss. 177-202.

zikretmiş olsalar da) sikke kestirmişlerdir. Her ne kadar uzun süreli olmasa da (868-905) Abbasi halifelerine ve devlet idaresine rağmen bağımsız olmayı başaracak ve kendi adlarına farklı metallere (dinar, dirhem, fels) para bastıracaklardır. Aşağıdaki örnekler, İslam coğrafyasında ve İran sahasında yer edinen büyük devletler kuran Türk sultanlarının halifelerin adını zikrederek ya da zikretmeden bastırılmış oldukları sikke örneklerinden meydana gelmektedir.

Zeno: 134791

لااله الاالله وحده لاشریک له المعتمد الله

احمد بن طولون ضرب طوغور اشامييه سنه ٢٦٤

Ç.: 24X23.5 mm, A.: 3.103 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde la ilaha illallah vahdehu la şerike leh el Mutemid alallah, arka yüzünde Ahmed bin Tolun, duribe Tugur eş Şamiye, sene H.264/M.877-8 ? yazılıdır. Klikya-Tarsus bölgesinde bu sikkelerin darp edildiği düşünülmektedir. Tolunoğlu Ahmed, H.255-270-1/M.868-884 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Ahmed'in hâkimiyet yılları, Halife Ebu'l Abbas Ahmed el Mutemid alallah (H.256-279/M.869-870) dönemine tekabül etmektedir.

Zeno: 62139

لااله الاالله وحده محمد رسول الله مما امر به

الامير ابن ابي عيسى ضرب طرسوس

Ç.: 16.2X16 mm, A.: 2.264 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında la ilaha illallah vahdehu Muhammed resulallah, arka tarafında mimma amara bihi el emir ibn Ebi İsa duribe Tarsus yazılıdır. Tolunoğullarına tabi olan Klikya-Tarsus bölgesi hâkimi İbn Abi (Ebi) Ebu İsa'ya ait sikkedir. Darp tarihi mevcut değildir.

Orta Asya orjinli olan ve Maverünnehir ile Yedisu sahasında kurulan Türk devletleri arasında yer alan en önemli devletlerden biri de Karahanlılardır. Karahanlılar, konargöçer yaşam biçimi ile şehir hayatını meczetmeyi başaran ikinci Türk devletidir. Uygurlardan sonra bölgedeki ticari hayatı yönlendirmeleri, İpek Yolu'nun geçiş güzergahı üzerinde yer almaları, Araplar ve Persler ile yakın ilişkiler kurmaları sebebiyle İslam dünyasında farklı bir konuma sahip olmuşlardır. İnşa edilen şehirlerde, Araplar ve Perslerle kısa süre içinde kaynaşan, ticari ilişkilerin yanı sıra eğitim sisteminin yapılanmasında Pers sistemini kendi eğitim sistemi içine dâhil ederek yapılandıran Karahanlılar, kısa sürede Orta Asya'nın en önemli devletlerinden biri haline gelecektir. Eğitim sisteminin yanı sıra oluşturdukları mali sistemle de idari düzeni toparlayacak ve kendilerine ait özel bir devlet yönetimi anlayışı şekillendireceklerdir. Önceleri esas aldıkları Samanî mali sistemi sikke ölçü ayarlarını değiştirecek ve farklı ağırlık ölçülerine dayalı özel bir sistem meydana getireceklerdir. Aşağıda gümüş, bakır ve bronzdan oluşan sikkeler arasından en iyi-en nadir tiplerin arasından seçilenler örnek olarak verilmiştir.

Zeno: 16272

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

لااله الاالله وحده لا شريكه الله محمد رسول الله الامير الجليل الممكن
المنصور مولى الخ ارسلان خان ايلك العدل بادشاه

Ç.: 26.7 mm, A.: 3.1982 gr. AR. RRR. Dirhem.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Nuru'd devle Arslan Han (Mansur bin Ali), Şaş-Taşkend darplı ve H.407/M.1016/1017 tarihlidir. Arslan Han Mansur bin Ali (H.406-415/M.1016-1025) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁷

Zeno: 123046

لااله الاالله وحده لا شريكه الله محمد رسول الله
الامير السيد الملك المظفر
قطب الدولة نصرالملة احمد بن على خان

Ç.: 25.3 mm, A.: 3.5679 gr. AR. RRR. Dirhem.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Han (Uygur alfabesiyle yazılıdır), Ahmed bin Ali, Taraz darplı ve H.39(7-9)/M. 1006/1007 tarihlidir. Koçnev'in listesinde H.396-397,398 tarihlidir. Togan Han Ahmed bin Ali (H.388-406/M.998-1016) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁸

Zeno: 55813/15844 ?

لااله الاالله وحده لا شريكه الله محمد رسول الله الامير الجليل
الممكن المنصور مولى الخ ارسلان خان ايلك العدل بادشاه

Ç.: 25.5 mm, A.: 1.8630 gr. AE. RRR. Fels.

¹⁷ B. D. Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 1", *VİSİD*, Vıp. IV, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya, Moskva 1995, s. 237, Nu.372.

¹⁸ B. D. Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 1", *VİSİD*, Vıp. IV, Moskva: Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya, Moskva 1995, s. 217, Nu.172-199.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Arslan Han/İlig/el emir el celil, Hodjant darplı ve H.410/M.1019/1020 tarihli dir. Arslan Han Mansur bin Ali (H.405/6-415/M.1016-1024/5) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁹

Zeno: 17188

لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول الله
الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولى امير المؤمنين
الامير الاجل ملك با حصر الامير الاجل

Ç.:24.5 mm, A.:3.1171 gr. AE. RRR. Fels.

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir). Arslan Han Süleyman bin Yusuf, Kasan darplı ve H.433/M.1041/1042 tarihli dir. Arslan Han Süleyman bin Yusuf bin Harun (H.431-447/M.1040-1056) yılları arasında hüküm sürmüştür.²⁰

Zeno: 50357/76634

لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول الله الامير نصر بن على
مولى الخ نظام الدولة المظفر طنغا تكين بادشا

Ç.:27 mm, A.:2.4919 gr. AE. RRRRR. Fels.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). İlig, Nasr bin Ali, Padşa, Fergana darplı ve H.401/M.1010/1011 tarihli dir. Yandaki sikkeye benzeyen fakat "İlig" unvanının olmadığı diğer yüz, kıtaları içine alan yüzündeki "koçbaşı" ve diğer işaretler, soldaki sikkeyi farklı kılmaktadır. Togan Han Ahmed ibn Ali (H.388-406/408/M.998-1016/1018) yılları arasında hüküm sürmüştür.²¹

Zeno: 146069/66574

لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول الله
الاميرالسيد الملك العادل نورالدولة ابولمظفر ارسلان خان

¹⁹ B. D. Koçnev, agm., s. 237, Nu. 468.

²⁰ B. D. Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 2", *VİSİD*, Vıp. V, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstiüt Vastokovediya. Moskva 1997, s. 277, Nu1186.

²¹ B. D. Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 1", *VİSİD*, Vıp. IV, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstiüt Vastokovediya. Moskva 1995, s. 221, Nu.261.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Ç.: 25.5 mm, A.: 3.9338 gr. AE. RRR. Fels.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Arslan Han Mansur bin Ali, Kuzordu darplı ve H.41(2-3)/M. 1021/1022/1023 tarihlidir. Akbeşim-Suyab bölgesinde bulunmuştur. Arslan Han Mansur bin Ali (H.405/6-415/M.1016-1024/5) yılları arasında hüküm sürmüştür.²²

Zeno: 17425/17401

لااله الاالله وحده لاشریکله الله محمد رسول الله
الامير نصر بن على مولى الخ المويد العادل ايلك العادل

Ç.: 27.5 mm, A.: 3.3814 gr. AE. RRR. Fels.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). İlek Nasr bin Ali, Fergana darplı ve H.397/M.1006/1007 tarihlidir. Koçnev'in listesinde yer alan yukarıdaki sikkeden, solda yer alan büyük sikke unvan ve stil yönüyle farklıdır. Togan Han Ahmed ibn Ali (H.388-406/408/M.998-1016/1018) yılları arasında hüküm sürmüştür.²³

Zeno: ?

لااله الاالله وحده لاشریکله الله محمد رسول الله
الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولى امير المومنين ملك الملك المظفر بغرا قرا خاقان جلال الدولة طنغا تكين

Ç.: 27 mm, A.: 2.8989 gr. AE. RRRRR. Fels.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Koçnev'in listesinde yer almamaktadır. Togan Han Ahmed bin Ali, Fergana darplı ve H.387/M.997/998 tarihlidir. Benzer bir sikke, Koçnev'de Nu 52'de mevcuttur. Sikke, nadir bir örnek ve darp hatasıdır. İlig unvanının darpı unutulmuştur. Togan Han Ahmed ibn Ali (H.388-406/408/M.998-1016/1018) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Zeno: 56393/15849/152149

²² B. D. Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 3", *VİİSİD*, Vıp. VI, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya, Moskva 2004, ss. 273, Nu 592a;

²³ B. D. Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 1", *VİİSİD*, Vıp. IV, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya, Moskva 1995, s. 215, Nu.177.

لااله الاالله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله الامير الجليل محمد بن علي
مولي الخ ارسلان خان المير السيد محمد بن نصر

Ç.: 24 mm, A.: 1.9999 gr. AE. RRRR. Fels.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Arslan Han Mansur b. Ali, Muhammed bin Nasr, Ahsikend darphı ve H.413/M.1022/1023 tarihlidir. Arslan Han Mansur bin Ali (H.405/6-415/M.1016-1024/5) yılları arasında hüküm sürmüştür.²⁴

Zeno: 16270

لااله الاالله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله
الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولی امير المؤمنين
جلال بغرا قرا حاقان الدولة سفي ولی خليفة الله

Ç.: 26 mm, A.: 7.3458 gr. AE. RRR. Fels.

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir)

دولة Seyf-i veli halifetullah /Celal/Buğra Kara Hakan/e'd devle, darph yeri ve tarihi yoktur, kullanılan unvanlardan (مارده) H.444/446/M.1052/3-1054/5 tarihli olabileceğini göstermektedir. Koçnev'in tasnifinde dirhem olarak zikredilmektedir. Buğra Han Muhammed bin Yusuf (H.447-449/M.1056-8) yılları arasında hüküm sürmüştür.²⁵

Zeno: 21171/97795/108981

لااله الاالله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله
الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولی امير المؤمنين
الخاقان العالم العادل والدين يوسف ارسلان خان

Ç.: 24.5 mm, A.: 5.3902 gr. AE. RRR. Fels.

²⁴ B. D. Koçnev, agm, s. 244, Nu.570.

²⁵ B. D. Koçnev, "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimı i Titulatura, Çast 2", *VİSİD*, Vıp. V, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstıtüt Vastokovediya. Moskva, 1997, s. 280, Nu.1222.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir)
يوسف ارسلان خان el Hakan alim'ül adil...ved'in Yusuf (bin Muhammed) Arslan Han, darp edildiği yer ve tarih belli değildir, Kaşgar şehrinde H.574/M.1180 tarihinden sonra kesilmiş olmalıdır. Arslan Han Yusuf bin Muhammed bin İbrahim (H.574/M.1180-601/1205) yılları arasında hüküm sürmüştür.²⁶

Kronolojik sıralama sebebiyle yine İslam kültür coğrafyası içinde yer alan ve Mısır'da kurulan Memlukululara ait nadir sikke örneklerine ait detaylar üzerinde durmamız gerekir. Tolunoğullarından yüzyıllar sonra aynı coğrafyada Orta Asya'dan köle olarak getirildikleri ülkelerde yer edinerek, valilikler ve devletler tesis eden Türk komutanlar ve valiler, tarihi süreç içerisinde yerlerini alacaklardır. Kıpçak kökenli olan Memlukulular askeri istidatları ile kısa sürede içinde buldukları coğrafyalarda liderlik özellikleriyle sıyrılarak etkili olmaya ve ülke yönetiminin kontrolünü ele geçirmeye başlayacaklardır. Kurdukları devlet (1250-1517) bu kez Mısır'da kısa süreli bir hâkimiyet seyrine sahip olmayacak, yine bir Türk devleti olan Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılana kadar İslam dünyasının en güçlü devletlerinden biri şeklinde tanınacaktır. Memlukuluların sikke darp gelenekleri stilistik olarak oldukça farklıdır, kullanılan hayvan figürleri, sikkelerde yer alan sembol ve damgalar, Abbasi sikke geleneğinden büyük oranda farklıdır ve kendilerine has yazı karakterleriyle dikkat çeken örneklerden oluşmaktadır. Gerek altın, gümüş ve bakır olarak gerekse tip farklılığı sebebiyle Memlukulular, Arap coğrafyasında en çok para kestiren devlet olarak bilinmektedir. İsimlerin tamamen Türk adlarından oluşması, kullanılan sembollerin ve damgaların Türklere has niteliklere sahip olması sebebiyle rahatlıkla hemen diğer sikkelerden tip olarak ayrılabilir. Aşağıda örnekleri verilen gümüş ve bakırlar Anadolu topraklarında Güneydoğu Anadolu sahasında bulunan Memluklu sikkeleridir.

Zeno: 173829/118838

ضرب دمشق

Ç.: 13.8X12 mm, A.: 0.815 gr. AE. RRR. Fels.

Memluklu Devleti'ne aittir, Dimaşk darplıdır, darp tarihi okunamamıştır. I. Muhammed (el Nasr Nasreddin) H.709-741/M.1309/10-1340/1 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Üçüncü saltanat dönemine aittir.²⁷

Zeno: 231919

قایتبای نصف

Ç.: 16X14.5 mm, A.: 1.363 gr. AR. RRRR. Nısf (Yarım) Dirhem.

Memluklu Devleti'ne aittir, ön yüzünde Kayıtbay, arka yüzünde Nısf yazılıdır. Darp tarihi ve yeri yoktur.²⁸
Kayıtbay (el Eşref Ebu'l Nasr) H.873-901/M.1468-1496 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Zeno: ?

²⁶ B. D. Koçnev, agm, s. 289, Nu1352.

²⁷ Paul-Balog, *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt-and-Syria*, The American Numismatic Society, New York 1964, s. 148.

²⁸ Paul-Balog, *age*, s. 353.

ضرب ماردين

Ç.: 13.5x12 mm, A.: 1.818 gr. AE. RRRR. Fels.

Memluklu Devleti'ne ait olabilir, ön tarafında Mardin yazılı olan sikkenin darp tarihi yoktur, arka tarafında ise geometrik şekiller mevcuttur ve sikkenin kime ait olduğu belli değildir.

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından Azerbaycan ve Irak sahasında kurulan Calayır Devleti, Anadolu'nun güneyinde bazı illeri ele geçirmiş ve adına sikke darbettirmiştir. Diyarbakır, Van ve Mardin şehirlerinde son yıllarda ortaya çıkmaya başlayan çok sayıda sikke, bölgede Calayırların oldukça etkili olduklarını ve ticari hayat açısından darp ettirdikleri sikkelerin geniş bir kullanım alanı içinde yer aldıklarını göstermektedir. Ülkemizde akademik anlamda üzerinde durulmayan bu devletin bölge üzerindeki askeri hareketleri ve tabilik statüsüyle vergi aldığı illerimizdeki ticari ilişkileri gün ışığına çıkarabilecek yeni sikkeler bulunmuştur. Aşağıda bir örneği paylaşılan sikke oldukça nadirdir ve Van darplıdır.

Zeno: ?

لااله الاالله محمد رسول الله ضرب وان
السلطان الاعظم سلطان احمد بحادر خان خلد ملكه

Ç.: 14.3x14 mm, A.: 1.024 gr. AR. RRRR. Dirhem.

Ön tarafında la ilahe illallah Muhammed Resulallah, duribe Van, arka tarafında el sultanu'l azam Sultan Ahmed Bahadır Han, hullide mülkehu yazısı vardır. Dirhem'in darp tarihi okunamamıştır. Diğer örnekler, H.784/M.1382 tarihlidir.²⁹ Sultan Gıyaseddin Ahmed (H.784-813/M.1382-1410) yılları arasında hüküm sürmüştür.³⁰ Celayirlere ait bir sikkedir,³¹ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Celayirli'lere ait çok nadir ve unik olan örnekler bulunmuştur.³²

Akkoyunlu Devleti, 1378-1508 tarihleri arasında Doğu Anadolu-Batı İran sahasında hüküm süren ve Bayındır boyunun hanedan mensuplarından oluşan Türk devletidir. Safevilerin saldırılarına uzun süre dayanmış ama zamanla hâkimiyetine son verilmiştir. Doğu Anadolu ve İran sahasında oldukça farklı tiplerle darp ettirilen sikkeleri mevcuttur. Amid (Diyarbakır), Hısn, Erzincan, Mardin, Ruha darplı çok sayıda sikke Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinde darp ettirilmiştir. Tipik konargöçer yaşam şekline sahip olan Akkoyunlular, Anadolu'da derin izler bırakmışlardır. Dirhemleri dikkat çekmesine rağmen, özellikle Türk boyları arasında kutsal olan ve uygun şeklinde kabul gören hayvan resimleriyle süslü felsleri mevcuttur. Aşağıda örnekleri verilen

²⁹ P. Savelyeva, *Moneti Djuçidov, Djagataidov, Djalairidov i Drugiya Obraşçavşiyasiya v Zolotoy Orda v Epohu Tohtamişa*, Vıp I, Sanktpeterburg 1857, s. 178.

³⁰ P. Savelyeva, *Moneti Djuçidov, Djagataidov, Djalairidov i Drugiya Obraşçavşiyasiya v Zolotoy Ord v Epohu Tohtamişa*, Vıp II, Sanktpeterburg 1858, s. 270-1.

³¹ *Meskûkât-ı Kadimei İslamiye Kataloğu, Müluku Cengiziye ve İlhaniye, Celayir ve Kırım Hanları Meskûkâtı*, Kısmı Salis, Mahmut Bey Matbaası, Kostantiniye 1318, s. 202-206.

³² M. İ. Targaç, "Ünik Bir Celayiroğlu Sikkesi", *Türk Numismatik Derneği*, Bülten No:44, İstanbul 2015, s. 4-6.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

felsler, derecelendirmeleriyle oldukça nadir kabul edilen örnekler arasındadır.

Zeno: 132614 ?

لااله الا الله محمد رسول الله سلطان جهانكبر

Ç.: 17X16.5 mm, A.: 2.049 gr.AE. RRRR. Fels.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka yüzünde Sultan Cihangir yazısının yer aldığı felsin darp yılı ve tarihi okunamamıştır. Akkoyunlu-Karakoyunlu müşterek felsi olabilir. Akkoyunlulara ait olan anonim mangır şeklinde kabul edilmesi daha doğru olacaktır çünkü sikkenin ortasında Akkoyunluların kullandığı damga yer almaktadır. Akkoyunlu Sultan Cihangir'e H.848-857/M.1444-1453 ait felserden biri olabilir.

Zeno: ?

الله

Ç.: 13.2X12 mm, A.: 0.513gr. AE. RRRR. Fels.

Ön yüzünde Allah formu stilize bir yazıyla yazılmış, arka yüzünde Mühr-ü Süleyman içinde altı yapraklı bir çiçek vardır. Hangi beyliğe ait olduğu tespit edilemediği için, anonim sikke olarak tanımlanmıştır. Alan uzmanları, Akkoyunlu Devletine ait olabileceğini de özellikle vurgulamışlardır.

Zeno: ?

Ç.: 14X13.5 mm, A.:0.649 gr. AE. RRRR. Fels.

Ön tarafında farklı bir saadet düğümü formu vardır, Akkoyunlu hatta Karakoyunlu sikkelerinde görülen işaretlerdir, arka tarafında ise duribe yazısının üzerinde Van ya da Bitlis adına benzer bir yazı mevcuttur. Hangi beyliğe ait olduğu tespit edilemediği için, anonim sikke olarak tanımlanmıştır.

Zeno: ?

Ç.: 18X16.5 mm, A.: 2.354 gr. AE. RRRR. Mangır.

Ön yüzünde Mührü Süleyman motifi, arka yüzünde aslan güneş motifi mevcuttur, darp yeri ve tarihi yoktur. Akkoyunlu hatta Karakoyunlu sikkelerinde görülen işaretler mevcuttur.

Zeno: ?

لااله الا الله محمد رسول الله

Ç.: 21.5X19 mm, A.: 1.959 gr. AE. RRRRR. Fels-Mangır.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka yüzünde sağa doğru hareket eden üstünde ve göbek altında iki yıldız bulunan fels, uzmanlara göre Akkoyunlu ya da İlhanlı olabilir. Bazı özellikleri Akkoyunlu sikkelerine daha çok benzediği için uzmanların ittifakıyla Akkoyunlu kategorisine alınmıştır.³³

Timurîler (1370-1507) soyları Barlas boyuna dayanan zamanla bulunduğu kültür çevresinde Türkleşen bir devlettir. Timuruların Emir Timur'un tarih sahnesinde yerini almaya başlamasıyla birlikte önce bugünkü Özbekistan'ı daha sonra Altın Orda topraklarını akabinde Maverâünnehir ve Yedisu bölgesini fethettiği görülecektir. Önünde hiçbir askeri güç kalmayan Timur daha sonra Azerbaycan, Kafkaslar ve Suriye ile Irak'ı son olarak da Ankara Savaşı'nın sonucunda Anadolu'yu ele geçiren ve Osmanlı Devleti'ne fetret dönemini yaşatan büyük bir ordu komutanı-devlet adamıdır. Büyüklüğü sadece askeri başarılarına değil, iktisadi tedbirleri ve imar faaliyetleri ile ülkesini dünyanın en mamur devleti haline getirmesi, ilim meclislerinde boy göstererek âlimlerle tartışmalara girmesi, çekim merkezi haline getirdiği Semerkand, Buhara, Şaş (Taşkent) ve Fergana medreseleriyle de eğitim odağı haline gelen bir ülkeyi geride bırakmayı başarmasına da bağlıdır. Timurîlere ait sikkeler, çok az sayıda dinardan, fazla miktarda dirhem ve sayısız felsten oluşan bir orana sahiptir. Sadece kendi ülkelerinde değil bütün Orta Asya'da Timurî sikkeleri tedavülde olmuş, birçok bölgede kestirilen sikkelerde de vassalları Timur'un adını sikkenin ön yüzüne darp ettirmişlerdir. Arka yüzünde beyliğin ya da devletin sultanına ait detayların bulunduğu bu darp formu, bütün devletlerde kullanılmıştır. Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti de Timur'un adını sikkelerde zikretmiştir.

En güzel örnekleri arasından seçilen ve unik sikkelerinde içinde yer aldığı Timurlu sikkeleri, Orta Asya'da bilinen en büyük nümizmatik zenginliktir. Uzun süre varlığını sürdüren devletin başına geçen sultanların bastırdıkları sikkelerin yanı sıra beyliklere ait örneklerde göz önünde tutulduğunda sınırsız sayıda numunenin Timurî sikkeleri arasındaki yerini aldığı görülür. Aşağıdaki örnekler, Timurîlere ve ardıllarına aittir.

Zeno: ?

ضرب شاش بخارا

³³https://www.vcoins.com/en/stores/alibaba_coins/244/product/aq_qoyunlu__anonymous_fals_17_gr_1954_mm/844435/Default.aspx

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Ç.: 26mm, A.: 5.3864 gr. AE. UQ. Fels.

Sikkenin ön tarafında Şaş (Taşkent), arka tarafında ise Buhara yazılıdır. Timur ya da Şahruh, Şaş ve Buhara şehirlerine verdiği önemi göstermek amacıyla darp ettirmiştir. Bazı uzmanların değerlendirmelerine göre ise Şahruh (H.807-850/M.1404-1447) dönemine aittir. Oldukça ilginç ve sıra dışı bir sikkedir. Timuri sikkeleri açısından “olağanüstü bir fantezi” olarak kabul edilir. 100.000 üzerinde Timurî sikkelerini gözden geçirmesine rağmen Prof. Dr. P. Petrov’un gördüğü ilk sikkedir. Başka bir örneği bugüne kadar tespit edilememiştir.

Zeno: 79921 ?

ضرب سمرقند سنة ٩٠٦

Ç.: 26 mm, A.: 4.114 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında duribe Semerkand, arka tarafında H.906/ M.1500/1501 tarihi yer alır. Para birimi *adliye* olarak bilinir. Sultan Hüseyin (H.873-911/M.1468/1469-1505/1506) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Karakoyunlular, 1406-1470 yılları arasında hüküm sürmüş Türk soylu bir devlettir. İran, Irak ve Azerbaycan sahasının yanı sıra farklı zaman dilimlerinde de Anadolu’da hâkim oldukları birçok şehirde adlarına sikke darp ettirdikleri bilinmektedir. Çok zor bir dönemde devlet kurdukları için Timur’la şiddetli çarpışmalara girişmiş, büyük fatih karşısında direnmeye çalışmışlarsa da başarılı olamamış ama Azerbaycan’ın Türkleşmesinde en büyük rolü oynamışlardır. Osmanlılara sığınan hanedan mensupları iki ülke arasındaki çatışma konuları arasında yer almış, onca badire ve mücadeleye rağmen sonları yine bir başka Türk devleti olan Akkoyunluların elinden olmuştur. Oldukça nadir olan iki Karakoyunlu sikkesi aşağıda örnek olarak verilmiştir. Stilistik olarak şahane sikkeler olarak kabul edilen Karakoyunlu paraları gerek yazı hatları gerekse süslemeleriyle diğer devletlerin örneklerine oranla belirgin bir üstünlüğe sahiptirler. Sikkelerinden Sünni oldukları anlaşılan Karakoyunluların Şii eğilimi gösterdiklerine dair hiçbir işaret mevcut değildir.

Zeno: 104626

لاله الا الله محمد رسول الله ضرب بدليس حلد ملكه السلطان العالم بربوداق خان شاه يوسف نويان سنة ٨١٤

Zeno: 153405/KEK:Env.4085

لاله الا الله محمد رسول الله ضرب بدليس حلد ملكه السلطان العالم بربوداق خان

Ç.: 25X24 mm, A.: 5.411 gr. AR. RRR. Tenke.

Ön yüzünde la ilaha illallah Muhammed Resulallah, duribe Bidlis, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, arka yüzünde hullide el sultanu'ı alim Pir Budak Han Şah Yusuf Noyan hullide mülkehu yazılıdır.³⁴ H.814/M.1411-12 tarihli bir tenkedir. Karakoyunlu Kara Yusuf ve Pir Budak (H.809-823/M.1406/7-1420/1) yılları arasında hüküm sürmüştür. Karakoyunlu Devleti'ne aittir.

Ç.: 15.5X15 mm, A.: 0.979 gr. AR. RRR. Yarım Tenke.

Ön yüzünde la ilaha illallah Muhammed Resulallah, duribe Bidlis, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, arka yüzünde hullide el sultanu'ı alim Pir Budak Han hullide mülkehu yazılıdır. Karakoyunlu Pir Budak (H.809-823/M.1406/7-1420/1) yılları arasında hüküm sürmüştür. Karakoyunlu Devleti'ne aittir.

Anadolu Devletleri ya da diğer adlarıyla Büyük Beylikler/Erken Beylikler olarak bilinen Saltuklular, Danişmendler, Mengücekliler ve Artuklulara ait sikke örnekleri ele alınmıştır. Anadolu'nun erken dönemlerden itibaren Türkleşmesini sağlayan bu beylikler/devletler, Anadolu Selçuklu Devleti'ne zemin hazırlayacak ve kurulacak güçlü devletin alt yapısı bu beyliklerin Bizans'la mücadeleleri sayesinde gerçekleşecektir. Her biri güçlü bir komutan ve Büyük Selçuklu ordusunun öncü birlikleri olarak Anadolu'ya gelip yanlarındaki Türkmenlerle bölgeye yerleşen alperenlerdir. Gerek Anadolu'nun fethinde gerekse nüfus iskân politikasında büyük bir etkiye sahip olan bu beyliklerin sikkeleri multilinguedir. Gerek yönetimi altındaki tebaanın Rum, Ermeni, Yahudi ve Süryani olması gerekse sikkelerin ticari faaliyetlerde kullanılması sebebiyle ülkedeki bütün etnik gruplar tarafından benimsenmesi sağlamak amacıyla bu yola başvurulmuştur. Bunda da başarılı olmuş, Rum, Ermeni, Grek ya da Yahudi ustalara darp ettirdikleri anlaşılın sikkeler mükemmel örnekler olarak sanatsal açıdan en güzel sikkeler şeklinde kabul görmüştür. Özellikle Artuklu sikkeleri kullanılan metal, baskı kalitesi ve bombe ya da kabartma teknikleri ile gösterişli formlarda basılmış bu da sanat eseri niteliğinde paraların kesilmesini sağlamıştır.

Nadirlik derecesi çok yüksek olan bu devletlere ait sikkelerin dünya piyasalarında yüksek değer taşıyor olmaları, az olmalarından ve paralara duyulan ilginin fazlalığından kaynaklanmaktadır. Sikkelerin üzerlerindeki figürler, Türk yaşam biçimini sergileyen ve genellikle askeri nitelikli görsel betimlemelerdir. Anneleri ya da aile fertlerinden bazılarının Hıristiyan dinine mensup olmaları sebebiyle, sultanların Roma-Bizans tipinde sikkeler de darp ettirdikleri görülecektir. Örnekler, aşağıda seçilen tiplerden oluşmaktadır.

KEK: Env.5075/ŞBK: Env.1341/1561

عز الدنيا و الدين

Ç.: 12X11 mm, A.: 0.737 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında sağ elinde labarum tutan imparator tasviri cepheden verilmiştir, arka tarafında izzed'dünya ved'din yazılıdır. Alan otoritelerinden Kamil Eron sikkeyi Anonim Selçuklu olarak değerlendirmektedir. İzzeddin Saltuk ibn Ali (H.523-563/M.1129-1168) yılları arasında tahtta kalmıştır. Saltukoğullarına ait olduğu düşünülmektedir.

Zeno: ?

عز الدنيا و الدين

³⁴ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974, s. 833.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Ç.: 22.5X21.5 mm, A.: 4.930 gr. AE. **RRRRR**. Fels.

Ön tarafında izzed'dünya, arka tarafında ise tam olarak anlaşılabilen bir sultan portresinin yanında ved'din yazısı mevcuttur. Örneği tespit edilememiştir. Saltukoğullarına ait olduğu düşünülmektedir.

Zeno: 172420

عز الدين

Ç.: 17X14.5 mm, A.: 1.075 gr. AE. **RRRRR**. Follis-Fels.

Ön yüzünde "izzeddin" yazısı, arka yüzünde ise ortası noktalı olarak çerçevelenmiş büyük haç resmi mevcuttur. Anadolu'ya düzenlenen Haçlı Seferleri döneminde darp edilmiş olabilir. www.zeno.ru benzeri bir sikkeyi, Christian East sikkeleri arasında tasnif etmiştir. Sikkenin benzerliği sebebiyle Saltuklular ait bilinmeyen bir başka sikke olabileceği de düşünülmektedir. İzzeddin Saltuk ibn Ali (H.523-563/M.1129-1168) yılları arasında tahtta kalmıştır.

KEK: Env.5659/Zeno: 155006/54030

سيف الدين شاهنشاه بن سليمان بن اسحق حسام امير المؤمنين
سلطان المعظم عز الدنيا والدين ابو الفتح قلج ارسلان بن مسعود ناصر امير المؤمنين

Ç.: 26.5X22 mm, A.: 8.378 gr. AE. **RRRRR**. Dirhem.

Ön yüzünde fahrü'l ümera Seyfeddin Şahinşah bin Süleyman bin İshak Hüsam emirü'l müminin, diğer yüzünde sultanu'l muazzam izzed'dünya ved'din Ebu'l feth Kılıç Arslan bin Mesud, Nasr emirü'l müminin yazılıdır.³⁵ Mengücekoğullarının Divriği Kolu'na mensup olan Seyfeddin Şahinşah'e aittir ve H.573/M.1177 tarihidir. Bu beylik, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a tabidir. Seyfeddin Şahinşah bin Süleyman bin İshak Hüsam'ın H.573/M.1177-8 tarihlerinde hüküm sürdüğü bilinmektedir.

Anadolu Selçukluları, 1075-1308 tarihleri arasında hüküm süren ve büyük badireler atlatarak uzun süre

³⁵ Ahmed Tevhid, *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Katalogu, Türkistan Hakanları, el Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukileri, Beni Salduk, Beni Mengüce, Danişmendliler, Rum Selçukileri, Karaman, Aydın, Saruhan, Mintka-i Germiyan ve İsfendiyaroğulları, Beni Eratna, Karakoyunlu, Akkoyunlu Meskkatı*, Kostantiniye 1321, s. 522.

devleti ayakta tutmayı başaran Türkmen boylarından müteşekkil bir devlet olarak bilinmektedir. Bizans'la, Ermeni Krallıklarıyla, Moğollarla ve Haçlı Seferleri ile boğuşmak zorunda kalan ve buna rağmen varlığını her türlü zorluk altında devam ettirebilen bir devlettir. Selçuklu sikkeleri ilk dönemlerde Bizans stilini andırır formlarda basılmış, daha sonra ekonomi toparlanıp sikke darlığı öğrenilmeye başlanınca Türklere ait av sahneleri, sefer görüntüleri, süvarilerin saldırı şekilleri, kılıç, mızrak, teber gibi silahların at üzerinde hareket halinde nasıl kullanıldığının tasvir edildiği kompozisyonlara sahip olmuştur. Dragonu mızrakla öldüren sultanlar, elinde bürkülle ava giden şehzadeler, teberle atın üzerinde tasvir edilen melikler özellikle felslere ayrı bir güzellik katmış, Selçuklu sikkelerine farklı bir stil kazandırmıştır.

Dinarlar ve dirhemler zamanla sanat eseri denilebilecek kadar güzel yazı kompozisyonları ve süslemelerle canlandırılmış, yüksek ayarlı altın ve kaliteli gümüşler darp edilen yazıları bütün güzellikleriyle sergilemiştir. Dinarlar ve dirhemlerde ağırlık ölçüleri çok iyi muhafaza edilmiş ve ekonomik canlılığın en önemli notasını teşkil eden ayar ve değer karşılıkları devlet garantisi altına alındığı için tüccarlar, Selçuklu paralarını kullanmayı tercih etmeye, Bizans paralarına az yönelmeye başlamışlardır. Değişim değerleriyle birlikte, her türlü paranın düşük ya da hiç değişim değeri alınmadan devlet tarafından yapılması tüccarların büyük ticari hareketlilik yakalamalarını sağlamış, zenginleşen aileler ve çeşitli kesimler farklı şehirlere ticari yatırımlar yapmaya, zenginliklerini mimari faaliyetlere harcamaya başlamışlardır. Farklı örnekleri verilen Selçuklu sikkeleri özellikle tipolojik olarak tasnif edilmiştir.

Zeno: 55192/KEK: Env.3337

مسعود بن قلیج ارسلان
العبد الضیف المحتاج الی رحمت الله ضرب هذا الدرهم انکوریه

Ç.: 29.5X28.5 mm, A.: 6.264 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde Mesud bin Kılıç Arslan bin Mesud (ortak hâkimiyet dönemi), arka tarafında el abdüz'zaif el muhtaç ilah rahmetullah etrafında hazel fülüs bi Ankara yazılıdır ve H.587-9/M.1191/1192-1193 tarihlidir.³⁶ Mesud bin Kılıç Arslan bin Mesud, Engürü/Ankara Meliki'dir.³⁷ Bölünmüş ya da paylaşılmış sultanlık dönemi olarak da bilinen bir hükümlerlik zamanıdır. Anadolu Selçuklularına aittir.

Zeno: 131889/KEK: Env.1278

ابوالفتح ملکشاہ بن قلیج ارسلان

Ç.: 18X16.5 mm, A.: 2.721 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde Ebu'l feth Melikşah bin Kılıç Arslan yazısı, arka yüzünde ise sağa doğru süvarinin arkasında atın terkinde insan formunda bir melek vardır. II. Melikşah bin Kılıç Arslan (H.593/4-595/M.1197-1198) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Anadolu Selçuklularına aittir.

³⁶ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 353; Şennur Aydın vd., *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s. 25.

³⁷ http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=20&lot=392&lang=1

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Zeno: ?

Ç.: 16.8X16 mm, A.: 2.746 gr. AE. RRR. Fels.

Sikkenin her iki yüzüne imparator büstü (X. Konstantin ya da VII. Mihail tipinde) işlenmiştir.³⁸ Ya da ön tarafa yapılan baskı (ayna baskı) arka tarafa geçmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.588/592/M.1192-1196/H.601-606/M.1205-1211) yılları arasında tahtta kalmıştır.³⁹ İlk saltanat dönemine aittir. Anadolu Selçuklularına aittir.

Zeno: 210311

السلطان العظم كیحسرو بن قلیج ارسلان

Ç.: 16.5X15 mm, A.: 0.946 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında el sultanu'1 azam Keyhüsrev bin Kılıç Arslan yazılıdır, arka tarafında ise atın üzerindeki süvarinin sağ elinde kılıç vardır. Sikke, H.600-607/M.1203/1204-1210/1211 yılları arasında darp edilmiştir. Darp yeri belli değildir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.588/593/M.1192-1197/H.601-606/M.1205-1211) yılları arasında tahtta kalmıştır.⁴⁰ İkinci saltanat dönemine aittir.⁴¹ Anadolu Selçuklularına aittir.

Zeno: 186699

الامام المستنصر با الله امیر المومنین

السلطان المعظم کیقباد بن کیخسرو ضرب هذا الدرهم ارزروم

Ç.: 22X20 mm, A.: 2.990 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde el imam el Mustansır billah emirü'1 müminin, arka yüzünde el sultanu'1 azam Keykubad bin Keyhüsrev duribe hazel dirhem Erzurum yazılıdır. I. Alaaddin Keykubad bin Keyhüsrev (H.616-634/M.1220-

³⁸https://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=20&lot=391&lang=1

³⁹ Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık AŞ, İstanbul 2010, s. 95.

⁴⁰ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Milli Eğitim Basımevi, C. I, İstanbul 1974, s. 357.

⁴¹ Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık AŞ, İstanbul 2010, s. 97.

1237) yılları arasında hüküm sürmüştür. el imam el Mustansır billah emirü'l müminin (H.623-640/M.1226-1243) dönemine tekabül etmektedir. Anadolu Selçuklularına aittir.

KEK: Env. 3784

لا اله الا الله محمد رسول الله ضرب دارالجلال
السلطان الاعظم كيخسرو بن كيقباد

Ç.: 21X20 mm, A.: 3.577 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde kelime-i tevhid üzerinde duribe Darü'l Celal, arka yüzünde el sultanu'l azam Keyhüsrev bin Keykubad yazılıdır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad (H.634-644/M.1237-1246) yılları arasında hüküm sürmüştür. Anadolu Selçuklularına aittir.

KEK: Env.3207

Ç.: 21.2X21 mm, A.2.777 grAR. RRR. Dirhem.

Ön yüzünde el minnetu lillah duribe bi Gümüşbazar sene Safer H.661/M.1262-3, arka yüzünde el sultanu'l azam Rükneddünya veddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev yazılıdır. IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev (H.646-647/M. 1248-1249/H.660-664/M.1261-1266) yılları arasında iki kez tahta çıkarak hüküm sürmüştür.

Anadolu Selçuklularına aittir.

KEK: Env.3211/Zeno :?

لا اله الا الله محمد رسول الله بازار سنه ٦٦٥ المنة الله
السلطان العظم ركن الدنيا والدين قلعج ارسلان بن كيخسرو ضرب كمش

Ç.: 21.5X21 mm, A.: 2.800 gr. AR. RRR. Dirhem.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, Bazar sene 665, arka yüzünde el minnetü lillah el sultanu'l azam rükned'dünya ved'din Kılıç Arslan bin Keyhüsrev duribe Gümüş yazılıdır.⁴² Saha otoritelerinden Kamil Eron'a göre III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan döneminde Kılıç Arslan adına darpettirilmiştir. IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev (H.646-647/M.1248-1249/H.660-664/M.1261-1266) yılları arasında iki kez tahta çıkarak hüküm sürmüştür. Anadolu Selçuklularına aittir.

⁴² Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık AŞ, İstanbul 2010, s. 278.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

KEK: Env.1594/Zeno: 41725

الملك الله السلطان الاعظم غياث الدين سيواس سنة ٦٧٧

Ç.: 18.5X17 mm, A.: 2.506 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde el mülkü lillah, etrafında el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din, arka yüzünde sekiz yapraklı yıldız etrafında Sivas sene H.677/M.1278-9 ? yazılıdır.⁴³ III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.664-682/M.1266-1284) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Anadolu Selçuklularına aittir.

Ç.: 20.5X20 mm, A.: 1.484 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde el mülkü lillah, etrafında etrafında el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din, arka yüzünde sekiz yapraklı yıldız etrafında Sivas sene H.677/M.1278-9 ? yazılıdır.⁴⁴ III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.664-682/M.1266-1284) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

KEK: Env.1479/Zeno:13012/185030

السلطان الاعظم غياث الدين

Ç.: 20X17 mm, A.: 2.342 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafta el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din yazılıdır, arka tarafta ise sağa doğru ok atan bir süvari vardır. II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus (H.679-682/682-695/M.1280-1284/1284-1296) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ilk saltanat dönemine aittir. Anadolu Selçuklularına aittir.

Ç.: 18.8X17 mm, A.: 1.941 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafta el sultanu'l azam gıyasüd'dünya ved'din yazılıdır, arka tarafta ise sağa doğru ok atan bir süvari vardır. II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus (H.679-682/682-695/M.1280-1284/1284-1296) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ilk saltanat dönemine aittir.

KEK: Env.6039/Zeno: 52994/11682

السلطان الاعظم غياث الدين مسعود

Ç.: 16.5X13.5 mm, A.: 1.670 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde el sultanu'l azam Gıyaseddin Mesud, arka yüzünde cepheden çift başlı kartal figürü vardır. II.

⁴³ İzmirlier, *age.*, s. 397.

⁴⁴ İzmirlier, *age.*, s. 397.

Gıyaseddin Mesud bin Keykavus (H.679-682/682-695/M.1280-1284/1284-1296) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ilk saltanat dönemine aittir. Anadolu Selçuklularına aittir.

Zeno: 135569/KEK: Env.5398

Ç.: 21X21 mm, A.: 3.065 gr. AE. RRRR. Fels.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, el imam el Mustasım billah emirü'l müminin duribe Konya sene H.647/M. 1249-1250, arka yüzünde el selatinü'l azam izzeddünya veddin Keykavus ve Rükneddünya veddin Kılıç Arslan ve Alaeddünya veddin Keykubad benü Keyhüsrev berahin emirü'l müminin yazılıdır. Anadolu Selçuklularına aittir.

Zeno: 187707

لا اله الا الله محمد رسول الله السلطان شاه

Zeno: 213346

لا اله الا الله محمد رسول الله ضرب انطاقيه

Ç.: 23X21 mm, A.: 1.632 gr. AE. RRR. Fels. Ç.: 21X20 mm, A.: 2.623 gr. AE. RRR. Fels.

Suriye Selçuklularına ait olan felsin ön yüzünde Sultan Şah yazısı arka yüzünde aslan resmi gibi stilize edilmiş fil, üzerinde ise hilal içinde insan başı resmedilmiştir. Üst kısımda ise ay resminin içinde bir yüz ya da yıldız resmi mevcuttur.

Suriye Selçuklularına ait olan felsin ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah yazısı, arka yüzünde ise Allah yazısının altında aslan resmi mevcuttur. Sikke, Antakya darplıdır.

Küçük Beylikler ya da Geç Dönem Beylikleri olarak bilinen beyliklerden Aydınoğulları, Candaroğulları, Anonim olan Beylikler, Eratna Beyliği, Karamanoğulları Beyliği, Germiyoğulları Beyliği ve Erzincan Mutahharten Beyliği'ne ait sikkeler arasından seçmeler yapılarak en nadir örnekler sergilenmeye çalışılmıştır. Diğer beyliklere ait yüzlerce sikke olmasına rağmen sayfa sınırlaması sebebiyle örnekler verilememiştir. Beylikler dönemi sikke darbı açısından oldukça ilginç bir dönemdir, her beyliğin kendine ait damga ya da sembollerini sikkelerinde kullanmaları, bölgeye ait ya da önem verilen hayvanların resimlerini sikkelerde stilize olarak darp etmeleri ve vassallık statüsü olanların ilginç ifadeleri kullanmaları dönemi farklı kılmaktadır. Kullanılan metal türleri beyliğin ekonomik gücünü gösterirken, bazı bakır-bronz alaşımli sikkelerin darbında görülen kötü darp kalitesinin ise beyliğin sikke darp etme becerisine sahip ustalarının bulunmadığına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Aynı ustaların Arapça ve Osmanlıca ifadelerin-adların-rakamların yazımında hatalar yaptıkları görülmekte bu da iyi düzeyde eğitim almamış kişilerin sikke darbı işleri ile iştigal eylediklerini açıklamaktadır.

Beylik sikkeleri ülkemizde üzerinde en az çalışılan sahalardan biridir. Özellikle alan otoritelerinden Gültekin Teoman⁴⁵ ve Betül Sağıt Teoman'ın yayımladıkları sikkeler son döneme mührünü vurmuş birçok yeni beylik sikkeleri gün ışığına çıkarılmıştır.⁴⁶ Lokal olarak beylikleri çalışan saha uzmanları sayesinde her geçen gün yeni sikkeler gün ışığına çıkarılmakta Beylikler Tarihi'ne ait birçok detay ortaya konulmaktadır. Özellikle zikredilmesi gereken alan otoritesi diğer isimler ise Kamil Eron, Şevkullah Bal ve Yılmaz İzmirlier'dir. Özellikle

⁴⁵ <https://independent.academia.edu/SmyrnaCoins>

⁴⁶ <https://deu.academia.edu/Bet%C3%BClSa%C4%9F%C4%B1Teoman>

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Yılmaz İzmirlier'in Anadolu Selçukluları üzerine neşrettiği kitap ve beylik sikkeleri ile ilgili yayınları olağanüstü değere sahiptir. Türkiye'nin en büyük koleksiyonerleri ve lokal alan uzmanları olan bu isimlerin yayımladıkları yayınlara, dünya literatüründe kabul görmekte ve ortaya koydukları yeni bilgiler sayesinde bir çok çetrefil problem aşılabilmektedir.

Aşağıda örnekleri verilen sikkeler arasında en nadir olanları kırmızı ile vurgulanırken, diğerlerine ait detaylar üzerinde fazla ayrıntıya girmeden verilmeye çalışılmıştır.

Zeno: 43562

ضرب یکی شهر

Ç.: 15.8X15 mm, A.: 0.658gr. AE. RRR. Mangır.

Ön yüzünde Mührü Süleyman'ın yer aldığı yıldızın içinde farklı bir yazı vardır. Darp yerinin Yenişehir olabileceği alan otoritelerinden Yılmaz İzmirlier tarafından belirtilmiştir. Arka yüzünde ise kötü darp sebebiyle çıkan yazı okunamamaktadır. Aydınöğulları Beyliği'ne (1308-1426) aittir.

KEK: Env.2114/ŞBK: Env.1332

لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان علي
السلطان العدل ابو سعيد خلد الله ملكه

Ç.: 18.5X18 mm, A.: 0.972 gr.AR. R/RRRR. ½Dirhem.

Ön tarafında kelime-i tevhid, arka tarafında el sultanu'l adil Ebu Said halledallahu mülkehu yazılıdır.⁴⁷ İlhanlı Sultanı Ebu Said'e tabi olarak sikke darp ettirmiştir. Candaroğlu I. Süleyman Bey (H.709/742-M.1309/10-1341/42) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Candaroğlu Beyliği'ne (1292-1461) aittir.

Zeno: 44490/42182

Ç.: 16 mm, A.:0.681 gr. AE. RRRR. Fels.

⁴⁷ Haluk Perk, Hüsnü Öztürk, *Candaroğulları Beyliği Sikke Definesi*, Haluk Perk Müzesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 31.

Sağda yer alan yuvarlak çember, www.zeno.ru'da yer alan örnekten farklıdır. Arka yüzünde stilize edilmiş olan kurt şekli ise birebir aynıdır. Candaroğulları Beyliğine ait olduğu düşünülmektedir. Şevkullah Bal, Anonim Beylik olarak tanımlamıştır.

KEK: Env.4126/Zeno: 174230

لا اله الا الله محمد رسول الله السلطان العدل خلد ملكه

Ç.: 15X14.5 mm, A.: 0.808 gr. AR. RRR. Dirhem.

Ön tarafında kelime-i tevhid vardır, arka tarafında Uygurca Alaaddin Eratna ve Arapça el sultanu'l adil halledallahu mülkehu yazılıdır. Eratna Devleti (H.736-753/M.1335/6-1352-3) dönemine ait gümüş lokal (hangi şehirde darp ettirildiği anlaşılamayan) bir sikkedir.⁴⁸ Alaaddin Eratna, H.736-753/ M.1335/6-1352-3 yılları arasında hüküm sürmüştür.

KEK: Env.6532

Ç.: 21X17 mm, A.: 1.375 gr. AE. RRRR. Fels.

Ön yüzünde duribe Sivas, arka yüzünde sol elinde mızrak ya da asa tutan oturur halde insan figürü tasvir edilmiştir. Darp tarihi yoktur. Alaaddin Eratna, H.736-753/M.1335/6-1352-3 yılları arasında hüküm sürmüştür. Eratna Devleti'ne aittir.

KEK: Env.5460

لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على

السلطان العدل خلد الله ملكه ضرب كنگر في سنة ٧٤٦

Ç.: 18X17.9 mm, A.: 1.715 gr. AR. RRR. Dirhem.

Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah, arka yüzünde el sultanu'l adil hullide mülkehu duribe Çankırı (Kengir-Kanker) fi sene H.746/M.1345-6 yazılıdır. Eratna Devleti (H.736-753/M.1335/6-1352-3)

⁴⁸ H. Perk, H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin ve Erzincan (Mutahhaten) Emirliği Sikkeleri*, Haluk Perk Müzesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 257.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

dönemine ait gümüş bir sikkedir.⁴⁹ Alaaddin Eratna, H.736-753/M.1335/6-1352-3 yılları arasında hüküm sürmüştür.

KEK: Env.5760

توكلى الله السلطان ضرب لارنده على بن فرمان حلد ملكه

Ç.: 22X19.1 mm, A.: 1.638 gr. AR. RRRR. Dirhem.

Ön yüzünde tevekkeli Allah el sultan duribe Larende, diğer yüzünde Ali bin Karaman hullide mülkehu yazılıdır, Dört Halife'nin isimleri köşelerde zikredilmiştir. H.823/M.1420-1 tarihlidir. Ali Bengi, (H.822-824/M.1419-1421) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Karamanoğulları Beyliği'ne (1256-1487) aittir.

ŞBK: Env.1745/KEK: Env.3015

يعقوب ابن سليمان ضرب كرميان السلطان تيمور خان ٨٠٨

Ç.: 15.5X13.5 mm, A.: 0.699 gr. AR. RRR. Akçe.

Ön yüzünde Yakup ibni Süleyman duribe Germiyan, arka yüzünde el sultan Timur Han, H.808/M.1405-6 yazılıdır. Germiyanogulları Beyliği'ne (1299-1429) aittir.

ŞBK: Env.1884/KEK: Env.1998

لا اله الا محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على

يعقوب ابن سليمان حلد ملكه ٨٠٩

Ç.: 15X14 mm, A.: 0.909 gr. AR. RRRRR. Akçe.

Ön yüzünde kelime-i tevhid ve Dört Halife'nin adı, arka yüzünde Yakup bin Süleyman hullide mülkehu Simav, H.809/M.1406-7 yazılıdır. Germiyanogulları Beyliği'ne (1299-1429) aittir.

KEK: Env.1998

⁴⁹ H. Perk, H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin ve Erzincan (Mutahhaten) Emirliği Sikkeleri*, Haluk Perk Müzesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 220.

لا اله الا الله الا محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على

يعقوب ابن سليمان حلد ملكه ٨١٠

Ç.: 15X14 mm, A.: 0.756 gr. AR. RRR. Akçe.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka yüzünde Yakup bin Süleyman hullide mülkehu H.810/M.1407-8 yazılıdır. Germiyanogulları Beyliği'ne (1299-1429) aittir.

Zeno: ?

السلطان الاعظم

Ç.: 17.5X16.5 mm, A.: 1.330 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında el sultanu'l azam, arka tarafında ise sola doğru hareket halinde bir aslan tasvir edilmiştir. Hangi beyliğe ait olduğu tespit edilemediği için, anonim beylik sikkesi olarak tanımlanmıştır.

Zeno: ?

السلطان الاعظم

Ç.: 16X15 mm, A.:1.546 gr. AE. RRRRR. Fels.

Ön yüzünde el sultanu'l azam, arka yüzünde hangi Türk boyun ait olduğu anlaşılamayan anahtara benzer ilginç bir damga vardır. Anadolu Selçuklu sikke tipine büyük benzerlikler sergilemektedir. Menşei tespit edilemediği için, anonim beylik sikkesi olarak tanımlanmıştır.

Zeno: ?

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

Ç.: 18.17.8 mm, A.:1.565 gr. AE. UQ. Fels.

Sikkenin bugüne kadar literatüre kaydedilmiş bir örneği tespit edilememiştir. Bulunduğu yer göz önünde tutulduğunda Eratna, Mutaharten ya da İlhanlı sikkesi olma ihtimali söz konusudur. Erzurum, Erzincan sınırına yakın bir bölgede bulunmuştur. Tipinden hareketle benzer örneklerin özelliklerine dayanılarak Mutaharten Beyliği'ne ait olduğunu söylemek mümkündür.

Değerlendirme

Nüvizmatik disiplini açısından Türk sikkelerinin gelişim seyri ele alındığında önemli değişikliklerin olduğu ve zamana yayılan bir gelişim sürecini tamamladıkları görülmektedir. Sonradan içine dâhil oldukları bir medeniyetin güçlü sosyoekonomik baskısı karşısında yer edinebilmek, geniş kitlelerin zecri uygulamaları karşısında tutunabilmek ve varlık mücadelesi verebilmek oldukça zordur. Bütün bunlar üstün gayret gerektiren bir çalışma disiplini getirdiği için Türkler yerleşiklerden ekonomiye dair bütün detayları etap etap almıştır. Önceleri bilmedikleri sikke darp etme ameliyesini zamanla Çinli, Grek, Ermeni, İranlı ve Arap zanaatkârlardan öğrenmişlerdir. Yabancı zanaatkârların ilkel yöntemlerle ilk zamanlarda darp ettikleri sikkelerin yerine daha kaliteli kalıplarla ve yüksek metal ayarına sahip malzemelerden kesilmesi, tüccarların ayar ve ağırlık garantisi olan para birimlerine yönelmesine neden olmuştur. Özellikle Tolunoğulları ile başlayan ve Karahanlılarla devam eden sikke darp etme seyri, ayar kalitesi, gramaj kusursuzluğu ve süsleme sanatının farklı hatlarla metalin dizaynında kullanımıyla birlikte, sanat eseri niteliği taşıyan sikkeleri meydana getirdiği görülür.

Halk arasında itibar gördüğü gibi, yabancı tüccarlar tarafından da tercih edilen sikkeler, panayır dönemlerinde ve merkezi pazarlarda sürekli kullanılmış, tedavülde kalma seyirleri oldukça uzun süreli olmuştur. Karahanlıların gümüş krizi yaşadıkları dönemler hariç, Çin pazarlarında, Harezm tüccarlarının elinde, kuzey pazarı olarak bilinen Belencer ve Semender şehrinde, Gaznelilere ait Kuzey Hindistan sahasında geniş bir kullanım alanına sahip olduğu, uzun yüzyıllar sonra arkeolojik kazılarda elde edilen nüvizmatik verilerin bulunmasıyla anlaşılmıştır. Karahanlı, Gazneli, Harzemşah ve Büyük Selçuklu çağı, güçlü devletlerin yakın coğrafi sahalarda yaşadıkları ve askeri ilişkilerinin yanı sıra yoğun bir ekonomi ağına sahip oldukları dönem olarak da görülmektedir. Karahanlıların sınırları dâhilinde yer alan ve önceden Samani Devleti'nin tebaası olan İran soylu halkların erken dönemlerden itibaren kendi adlarına vassallarını belirtmek kaydıyla sikke darp ettirdikleri bilinmektedir. Aynı durumda, Samanilere tabi olan Türk soylu Afşiniler ve Simcuriler de vardır, onlarda kendi adlarına ama Samani sultanına tabi olarak sikke kestirmişlerdir. Özellikle bu geleneği Karahanlı yöneticilerinin izniyle ilk dönemlerde devam ettirdikleri, daha sonra ise devletin ekonomik alt yapıyı oluşturur oluşturmaz dihanların bu iznini kaldırarak bütün ülke sınırları içerisinde tek para biriminin kullanımına yöneldikleri görülecektir.

Memlûkluların Mısır'da inşa ettikleri devlet düzeninin halk arasında geniş bir taraftar kitlesi toplaması sayesinde hâkimiyet süreleri uzun bir zaman dilimine yayılmıştır. Emevilerin ve Abbasilerin ilk dönemlerden itibaren halk üzerinde ağır bir vergi sistemi uygulamaları sebebiyle halkın bu zulümlere büyük tepki göstererek farklı zaman dilimlerinde isyan çıkarıp Abbasi ordularına ağır kayıplar verdirdikleri bilinmektedir. Deniz ticaretinden ve kara ticaretinden elde edilen gelirlerin yanı sıra tarım politikaları desteklenerek sulama kanallarının her yıl yeniden onarımı ile birlikte verimli ürünlerin hasadı ile halk zenginleşecek vergi oranları düşürüldüğü için memnuniyet şekli devlete bağlılık olarak kendini gösterecektir. Vergi tahsilinin büyük bir yolsuzluk alanı olması sebebiyle vergi tahsildarları devlet tarafından görevlendirilecek ve halktan alınması gereken oran kadar vergi alınacaktır. O yılki yağış oranı, ürün miktarı, bir yıl sonraki tohum miktarı ve diğer ihtiyaçların karşılanması için köylüye ayrılacak oran belirlendikten sonra tahsilat yapılmıştır. Bu da halkın memnuniyetini sağlayacak, devlete olan bağlılığın yanı sıra topraklarını terk ederek başka ülkelere giden köylülerin ve halkın ülkelerinde kalmaları temin edilerek sağlam bir ekonomi alt yapısı oluşturulacaktır. Darp edilen dinar, dirhem ve felslerin bütün Afrika, Mezopotamya ve Arap Yarımadası'nın yanı sıra Anadolu'da da kullanıldığı bilinmektedir. Memlûklulara ait yüzlerce altın, bakır ve gümüş sikke Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere Orta Anadolu'da bulunmuş hatta bu bölgelerde darp edilen ve örneği başka yerlerde bugüne kadar görülmemiş olan sikke numunelerinin varlığı nüvizmatları şaşkına çevirmiştir. Memlûkluların sikkeleri, İslam

kültür kuşağı içerisinde olmasına rağmen stilistik olarak tamamen Türk sikke geleneğinin devamı şeklinde kabul edilmektedir.

İlhanlıların yıkılmasıyla birlikte Calayrlar, Karakoyunlular-Akkoyunlular Suriye, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun güney ve doğusundaki şehirlerde etkili olmaya, bölgeyi ele geçirmeye ve adlarına sikke darp ettirmeye başlamışlardır. Aslında buldukları coğrafi saha itibarıyla Fars-Arap geleneği altında sikke darp ettirmeleri gereken bu devletlerin aksine mezhebi çatışmalardan uzak durarak kendilerine has özellikler taşıyan ve tipik oturmuş kalıp ve tiplerle para kestirdikleri ve İran sikke geleneğiyle birlikte Arap stilineki paralarla rekabete girecek düzeyde gelişmiş örnekler sergiledikleri görülecektir.

Timurîler olarak bilinen ve emirlerinin ölümünden sonra uzun süre geniş coğrafyalarda hakimiyetini devam ettiren bu devlet, köklü eğitim sistemi, mimari faaliyetleri ve zengin ticaret yollarının getirileriyle sağlam bir ekonomik alt yapı oluşturduğu için varlığını fasilasız sürdürmeyi başarmıştır. Zenginliğin sanata, mimariye, musikiye, ilme ve sosyal hayata yansıtıldığı ülkede halk tarımın ve ticaretin getirileriyle önemli ilerlemeler kat etmiştir. Astronomide, tıpta, kimyada, matematikte ve diğer disiplinlerde ilerleme kaydeden Timurîler, çağının çığır açan gelişmelerine imza atmış ve medreseleri dünyanın dört bir yanından gelen talebelerle dolmuştur. Timurîler çok geniş bir sahaya yayıldıkları için hâkimiyeti altındaki topraklarda farklı tür ve tipte sikkeler darp ederek ticareti canlı tutmanın yollarını aramışlardır. Timurî sikkeleri büyük oranda dirhem oldukları ve ağırlık standartları dikkatli bir şekilde denetlendiği için uzun süre standart kaybına uğramamıştır. Stilistik olarak kendilerine has tarz yaratan Timurî sikkeleri ilk bakışta hemen anlaşılabilir, sebebi ise kullanılan işaretlerin Timurî hanedanını gösteriyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Anadolu Devletleri ve Anadolu Selçukluları aslında birbirinin devamı olan Türkmen boylarının kurdukları siyasi teşekküllerdir. Selçukluların akabinde kurulan Anadolu Beylikleri de aynı şekilde yıkılan Selçuklu Hanedanıyla akraba olan boyların kurdukları beyliklerden meydana gelmektedir. Erken Dönem Beylikleri olarak da bilinen beyliklerin sikkeleri oldukça farklı ve dikkat çekicidir, büyük olasılıkla Grek, Süryani ya da Yahudi ustalara darp ettirilen sikkeler sanatsal açıdan değerlidir. Gerek sikke kompozisyonu gerek çok dilli olması gerekse adeta sanatsal nitelik taşıyor olmaları sebebiyle diğer dönem sikkelerinden ayrıldıkları görülür. Saltuklulara ait sikke örnekleri, Artuklulara ait sikkeler ve Mengüceklilerle Danişmendlere ait tipik numuneler stilistik hatlara sahip oldukları için hemen fark edilebilmektedir. Bu da sikkelere bir kimlik katmakta ve dönem sikkeleri arasında seçkin bir yere sahip olmalarını sağlamaktadır.

Bu dönem, bütün kargaşaya, birden fazla sultanın ortak saltanat (İki Kardeş ve Üç Kardeş) dönemine, Haçlı saldırılarına, Moğol saldırılarına ve ağır vergi politikalarına, salgın hastalıklara rağmen ekonominin ayakta durabildiği, korku döneminde dahi ad verilmeden sikke darp ettirildiği zor bir zamandır. Selçuklu sikkeleri, özellikle dirhemler sanatsal açıdan değerli örneklerdir, süsleme sanatındaki zarafet, yazı hatlarındaki güzellik, sikkede milimetrelilik alanların dahi boş bırakılmadan değerlendirildiği nadir örneklerden oluşmaktadır. Selçukluların Korku Dönemi olarak bilinen bu seyirde darp ettikleri sikkelerin çok azı günümüze kadar ulaşmıştır, dönem sahtelerinde dahi bir standart vardır, gümüş ayarlarında bozulma dikkat çekecek kadar fazla değildir. Devletin son zamanları ve ağır vergi dönemleri hariç genellikle standarta ve ağırlık ayarlarına uyulmuştur.

Beylikler döneminde farklı örnekler, özellikle sikke çeşitliliğini ortaya koyması açısından verilmiş, dönemin iktisadi anlayışı görülsün diye dirhem ve fels örneklerinin ağırlık ölçüleri bilerek vurgulanmıştır. Aslan, kurt, kartal, tavşan, turna, leylek gibi birçok hayvanın sikkelerin üzerinde stilize edilerek sergilenmesi konargöçer yaşam biçiminin devam ediyor olduğunun en güzel göstergesi olarak görülebilir. Diğer sikkelerdeki tasvirler ise, genellikle silah, ok yay, teber, mızrak cıda gibi silahların yaya ya da süvarilerin elindeki duruş şekilleri üzerinden gösterilmiştir.

KAYNAKLAR

ARTUK İ., C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ARTUK İ., C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.

“Arts from the Land of Timur”, *An Exhibition from a Scottish Private Collection*, Paisley, 2012.

AYDIN Şennur vd., *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s.25.

BABAYAROV G. *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu (The Catalogue of coins of Turcic Qaghanate)*, Ankara 2007.

BABAYAROV G. “Semerkant'ta Bulunan “Kağan” ve “Hatun” Unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürleri Üzerine”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, Temmuz 2019, ss.177-202.

BALOG Paul, *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt-and-Syria*, The American Numismatic Society, New York 1964.

İZMİRLİER Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2010.

TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ

- KAMIŞEV A. M., *Rannesrednevekoviy Manetny Kompleks Semireçya*, İzd. Rarited İno, Bişkek 2002.
- KOÇNEV, B. D., "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 1", *VİSİD*, Vıp. IV, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstıtüt Vastokovediya, Moskva 1995, s. 201-276.
- KOÇNEV, B. D., "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 2", *VİSİD*, Vıp. V, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstıtüt Vastokovediya, Moskva 1997, s. 245-314.
- KOÇNEV, B. D., "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 3", *VİSİD*, Vıp. VI, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstıtüt Vastokovediya, Moskva 2004, ss. 261-291.
- Meskûkât-ı Kadimei İslamiye Kataloğu, Müluku Cengiziye ve İlhaniye, Celayir ve Kırım Hanları Meskûkâtı*, Kısmı Salis, Mahmut Bey Matbaası, Kostantiniye 1318.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- PERK Haluk, Hüsni Öztürk, *Candaroğulları Beyliği Sikke Definesi*, Haluk Perk Müzesi Yayınları, İstanbul 2003.
- PERK Haluk Hüsni Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin ve Erzincan (Mutahaten) Emirliği Sikkeleri*, Haluk Perk Müzesi Yayınları, İstanbul 2008.
- SAVELYEVA P., *Moneti Djuçidov, Djugataidov, Djalairidov i Drugiya Obraşçavşiyasiya v Zolotoy Orda v Epohu Tohtamişa*, Vıp I, Sanktpeterburg 1857.
- SAVELYEVA, P., *Moneti Djuçidov, Djugataidov, Djalairidov i Drugiya Obraşçavşiyasiya v Zolotoy Ord v Epohu Tohtamişa*, Vıp II, Sanktpeterburg 1858.
- TARGAÇ, M. İ., "Ünik Bir Celayiroğlu Sikkesi", *Türk Numismatik Derneği*, Bülten No:44, İstanbul 2015, s.4-6.
- TEVHİD Ahmed, *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Katalogu, Türkistan Hakanları, el Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukileri, Beni Salduk, Beni Mengüç, Danişmendliler, Rum Selçukileri, Karaman, Aydın, Saruhan, Mıntika-i Germiyan ve İsfendiyaroğulları, Beni Eratna, Karakoyunlu, Akkoyunlu Meskukatı*, Kostantiniye 1321.
- TEZCAN Mehmet, "Paraların Işığında Türk ve İran Kavimlerinde Ay Yıldız/Güneş Motifi ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi", *ICANAS 2007, Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, C.VI, 2012.
- THIERRY François, "Three Notes on Turgesh Numismatics", *Proceedings of the Symposium on Ancient Coins and the Culture of the Silk Road, Sichou zhi lu guguo qianbi ji Silu wenhua guoji xueshu yantaohui lunwenji, Shanghai Bowugan Decembre 2002*, Shangai 2011, pp.413-442.
- THIERRY François, "Wuzhu des Sui ou Wuzhu des Wei", *Bulletin de la Societe Française de Numismatique*, No 4, Avril, 1988, pp. 349-351.
- YOSHIDA Yutaka, "First Fruits of Ryukoku-Berlin Joint Project on the Turfan İranian Manuscript", *Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, 78, Tokyo 2000, Ikeda On (Ed.) Tun-huang and Turfan Studies, p.83-85.
- İnternet Kaynakları**
- <https://altaycoins.com/login.php>
- <http://www.balcoins.com/>
- <https://deu.academia.edu/Bet%C3%BCIsa%C4%9F%C4%B1tTeoman>
- www.cybernumis.com
- http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=20&lot=392&lang=1
- https://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=20&lot=391&lang=1
- <http://www.eroncoins.com/>
- <https://independent.academia.edu/SmyrnaCoins>
- www.rasmir.com
- https://www.sarc.auction/SEMIRECH-E-Arslanid-Inal-Tegin-8th-century-AE-cash-4-29g-VF_i32004953
- www.sogdcoins.narod.ru. Coins of Semirechie, Sr 20

https://www.vcoins.com/en/stores/alibaba_coins/244/product/aq_qoyunlu__anonymous_fals_17_gr__1954_mm/844435/Default.aspx

www.zeno.ru

Kısaltmalar

KEK: Kamil ERON Koleksiyonu: <http://www.eroncoins.com/>

ŞBK: Şevkullah Bal Koleksiyonu: <http://www.balcoins.com/>

YA: Yiğit ALTAY Koleksiyonu: <https://altaycoins.com/login.php>

**TÜRK DEVLETLERİNE-BEYLİKLERİNE AİT UNİK-NADİR SİKKE ÖRNEKLERİ VE NUMİZMATİK
BİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMLERİ**

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 63-76.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.10.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**RUS VE OSMANLI KAYNAKLARINA GÖRE OSMANLI DEVLETİ’NİN 1569
ASTARHAN SEFERİ**

KÜRŞAD KÖSE*

ÖZET

Astarhan 1566 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgalden sonra hem Astarhan’daki ahaliden hem de Türkistan’daki ahaliden Osmanlı Devleti’ne çeşitli şikayetler gelmeye başlamıştır. Astarhan Türkleri Rus zulmünden şikayet ediyor ve Osmanlı sultanın kendilerini bu zulümden kurtarmasını bekliyordu. Ayrıca Astarhan’ın işgali ile Türkistan’daki Müslümanlara hac yolu da kapanmış oldu. Osmanlı-İran savaşlarından dolayı Türkistanlı hacılar hac yolu olarak İran yolunu da kullanamıyordu. Ancak Osmanlı Devleti açısından 1569 Astarhan seferinin asıl amacı Rusların Astarhan’ı işgal ettikten sonra giderek güçlenmesi ve Osmanlı Devleti’nin bunu engellemeye çalışması olduğu görülebilir. Osmanlı Devleti ayrıca Astarhan seferi ile birlikte Don-Volga nehirleri arasına bir kanal yaptırmaya çalışmış, ancak bu proje başarısız olmuştur. 1569 yılında Kasım Paşa’nın komutasında başlayan bu sefer, Rusya ile herhangi bir savaş yapılmamasına rağmen, Osmanlı Devleti için felakete sonuçlanmıştır. Astarhan’dan Azak Kalesi’ne çekilirken Osmanlı askerlerinden binlerce kişi açlık ve susuzluk yüzünden ölmüştür. Astarhan seferinden sonra Osmanlı Devleti Karadeniz’in kuzeyi ile ilgili bütün işleri Kırım Hanlığına bırakmıştır. Rus Çarı Korkunç İvan 1571 yılında Kırım Hanlığı’nın Moskova’ya karşı düzenlediği yıkıcı seferden sonra, elçisi Novosilteyev’i İstanbul’a göndermiştir. Rusya ve Osmanlı Devleti arasında yapılan barış anlaşması ile Astarhan seferinin nedenlerinden birini oluşturan Terek Kalesi, Ruslar tarafından yıkılmıştır. Rusların bu dönemde Litvanya ile savaş halinde olması, onların Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yapmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Astarhan, Don-Volga Kanalı, Kırım Hanlığı, Devlet Giray, Korkunç İvan.

**THE 1569 ASTRAKHAN EXPEDITION OF THE OTTOMAN EMPIRE ACCORDING TO
RUSSIAN AND OTTOMAN SOURCES**

ABSTRACT

Astrakhan was occupied by the Russians in 1566. After this occupation, various complaints were received by the Ottoman State both from the citizens of Astrakhan and Turkestan. The Astrakhan Turks complained about the Russian persecution and expected the Ottoman Sultan to save them from the persecution. In addition, with the invasion of Astrakhan, the road to pilgrimage to Muslims in Turkestan was blocked. Due to the Ottoman-Persian wars, the Turkestan pilgrims could not use the Iranian route as a pilgrimage route. However, it can be seen that the main purpose of the 1569 Astrakhan campaign for the Ottoman Empire was Russia, growing stronger after the invasion of Astrakhan and to try to prevent this by the Ottoman State. The Ottoman Empire also tried to build a canal between the Don-Volga rivers with The Astrakhan campaign, but this Project failed. This campaign under the command of Kasım Pasha in 1569, although no war was fought with Russia, resulted in disaster for The Ottoman Empire. Thousands of Ottoman soldiers died of starvation and thirst while retreating from Astrakhan to the Azov fortress. After The Astrakhan campaign, The Ottoman Empire left all the affairs of the Black Sea to the Crimean Khanate. After the devastating campaign of the Crimean Khanate in 1571 against Moscow, tsar Ivan the Terrible sent Ambassador Novosilteyev to İstanbul. Terek castle, which was one of the reasons of the Astrakhan campaign with the peace agreement between Russia and the Ottoman Empire, was destroyed by the Russians. The fact that the Russians were at war with Lithunia during this period caused them to make an agreement with the Ottoman Empire.

Key Words: Astrakhan, Volga-Don Canal, Crimean Khanate, Devlet Giray, Ivan the Terrible.

GİRİŞ

* Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Umumi Tarih Programı, E-posta: kursadkose207@gmail.com

1556 yılında Rusların Astarhan'ı ele geçirmesi üzerine Rus nüfuzu Kafkasya'ya doğru yayılmaya başlamıştır. Rusların bölgeye yaklaşması üzerine burada bulunan Çerkezler Moskova Knezi Korkunç İvan ile temas kurmuşlardır. Çerkezlerin başvurusu üzerine Moskova'dan gönderilen papazlar vasıtasıyla Hristiyanlık Çerkezler arasında yayılmaya başlamıştır. Buna ilave olarak bazı Çerkez beyler Çar'ın hizmetine girmiş 1557-1558 yıllarındaki Livonya harplerine katılmışlardır. Rusların 1563 yılında Terek'te bir kale inşa etmek istemesi ve Rusların Kuzey Kafkasya'da hızla güçlenmeye başlaması üzerine Osmanlıların Kuzey Karadeniz ve Kafkaslardaki hakimiyeti tehlikeye girmiş, özellikle Terek Kalesi'nin yapılması Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı harekete geçmesinde etkili olmuştur. 1567 yılında Rus elçisi Afanasiv Nagoy'u huzuruna kabul eden Kırım Han'ı Devlet Giray, elçiden Rusların Terek'te kale yapmaktan vazgeçmelerini istemiş, bu olmadığı takdirde, barışın olmayacağını, Rusların Kazan ve Astarhan'ı ele geçirdikten sonra Terek'te kale yapmasının Kırım topraklarını tehdit ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Korkunç İvan geri dönen elçiyi dinledikten sonra boyarlarla bir toplantı yapmış barış yapmanın herhangi bir yararı olmadığını söyleyerek, Kırım Hanlığına haraç vermenin hiçbir faydası olmadığını da eklemiştir.¹ Ruslar Terek'te kale yapıp, Kabartay Çerkezlerinin de desteğiyle bu sırada aşağı Kuban boyuna göç eden Küçük Nogayları kendi hâkimiyetleri altına alabilirlerdi. Küçük Nogay Ordasının başındaki Kadı (Kazı) mirza bu tehlikeyi görmüş ve Osmanlı Devleti ile anlaşma yolunu aramaya başlamıştır. Osmanlılar Ruslara karşı müttefik olarak Nogaylarla anlaşma yolları aramaya başlamıştır.² Görüldüğü gibi stratejik olarak önemli bir konumda olan Kafkaslardaki Terek mevkiinde Rusların kale yapması hem Osmanlı Devleti'nin hem de Osmanlıya bağlı Kırım Hanlığının toprak bütünlüğünü tehdit ediyordu. Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ortak hareket ederek Rusya'nın güneye sarkmasını engellemeye çalışmışlardır.

Öte yandan Rus kaynaklarında da Astarhan seferi öncesinde Rusya'nın Osmanlıya bakışı ve genel politikası hakkında bilgiler vardır. Moskova Knezi IV.(Korkunç) İvan'ın liderliğinde Rusya, 1552 yılında Kazan, 1556 yılında Astarhan'ı alarak XVI. yüzyılda oldukça güçlenmiş bu şekilde Cuci ulusunun topraklarını ele geçirerek hem Kazan hem de Astarhan'ın mirasçısı olmuştur. Rus kaynaklarına göre, Moskova'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerin başlamasından beri devam ettirdiği diplomatik temas, 1550'li yıllara kadar değişmeden devam etmiştir. Osmanlı Devleti bu zamana kadar hep aynı taktiği izleyerek Rusya ile savaşmamıştır.³ XVI. yüzyılın ortalarına kadar iki güç açık bir çatışmaya girmemiştir. 1554 yılında Korkunç İvan Çerkez prenslerin Osmanlı Sultanına karşı yardım isteğini " Türk Sultanı Çar ile barış içindedir" diyerek reddetmiştir. A.F. Adaşev isimli birisi Kırım'a düzenlediği bir akından sonra esir edilen Türkleri "Osmanlı Devleti ile var olan dostluktan" dolayı serbest bırakmıştır.1555-1559 yılları arasında Moskova ve Litvanya arasında yapılan sözde Türk karşıtı proje, Osmanlı Devletine karşı değil, Kırım'a karşı bir mücadeleyi öngörüyordu.⁴

Yukarıda verdiğimiz Nikonovskaya kroniğindeki bilgiler tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Resmi kroniklerdeki bilgiler çoğu zaman abartılı olmakta ve bu bilgiler kasıtlı olarak çarpıtılarak verilmektedir. Daha 1552 yılında Çerkez beyleri kendilerini Kırım Hanı'na karşı koruması maksadıyla Moskova ile temas geçmiştir. Moskova bu temas sonucunda A.F. Şçepotov isimli birini Çerkez beylerine elçi olarak göndermiştir. Rusya, Çerkez beyleri ile kurulacak münasebetin Ruslara çok büyük menfaatler getireceğini biliyordu. Çerkez beyleri Rusya'dan daha büyük menfaatler elde etmek için kalabalık heyetler halinde Moskova'ya gitmiş hatta çocuklarını Çar'ın sarayında bırakarak burada yetişmelerini sağlamışlardır. Moskova'nın kıskırtmasıyla şımaran Çerkezler Osmanlıya saldırma cesaretini bularak ani saldırılarla Temrük ve Taman kalelerini ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti buraya donanma sevk etmiş ve Çerkezler bu kaleleri bırakmışlardır. Moskova ve Çerkezler arasında Kırım Hanlığı ve Osmanlıya karşı bir ittifak gerçekleşmiştir.⁵ Görüldüğü gibi Rus kroniğinde verilen bilgiler ile Akdes Nimet Kurat'ın aktardığı bilgiler birbiriyle çelişmektedir. Kronik de 1554 yılında Çerkez beylerinin yaptığı yardım talebinin Çar tarafından Osmanlı ile olan dostluk münasebeti gerekçe gösterilerek reddedildiğini görürüz. Devamında ise bir Rus tarafından yapılan akından sonra esir edilen Türklerin yine Türklerle olan dostluk ilişkileri bahane gösterilerek serbest bırakıldığını görürüz. Diğer taraftan da Akdes Nimet Kurat'ın aktardığı bilgilerde 1552 yılında Çerkez beylerinin Moskova'ya geldiğini, bu olaydan sonra da Moskova'dan Çerkezlere bir elçi gittiğini görürüz.

Buradan da anlıyoruz ki Korkunç İvan kurnaz bir politika takip ederek bir yandan Çerkez beylerine yardım ederken bir yandan da Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekmemek için güya Osmanlı Devleti'ne Çerkezlere yardım etmiyoruz mesajını vermek istemiştir. Rusya XVI. yüzyılın ortalarında özellikle Kanuni

¹ A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Ter. Kemal Ortaylı, Yayına Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kemalöğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 19.

² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 56-57.

³ İlya Zaytsev, *Astrahanckoye Hanstvo, Vostoçhaya Literatura*, Moskva 2006, s. 172.

⁴ PSRL, VIII, *Nikonovskaya Letopisy*, s. 318-259.

⁵ Kurat, *age*, s. 55-56.

Sultan Süleyman döneminde gücünün zirvesinde olan Osmanlıya karşı açıktan açık açık cephe alacak güçte değildi.

Rus Tarihçi Mihail Hudyakov yazdığı Kazan Hanlı Tarihi isimli eserinde Osmanlı Devleti'nin 1561 yılında Astarhan'ı, Rusların elinden almak için Rusya'ya savaş açacak olduğunu ancak seferin 1569 yılında yapıldığını söyler. Ancak devamında Kırım ve Türk askerlerinin Astarhan'ı ele geçirdiklerini fakat burayı koruyamadıklarını söyler. Devamında ise 1570 yılında Osmanlı ve Rusya arasındaki anlaşma ile Rusların Kabarda bölgesindeki kaleyi yıktığını ve söyler. Ayrıca Osmanlı padişahının Kazan ve Astarhan'daki Rus işgalinden vazgeçilmesini istediğini yazar.⁶ Osmanlı Devleti'nin 1561 yılında Astarhan'a karşı sefer açmak istediği ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Ayrıca Kırım ve Osmanlı askerlerinin hiçbir şekilde Astarhan'ı ele geçirip burayı muhafaza edememesi söz konusu değildir. Ancak Astarhan seferinden sonra Moskova'nın Osmanlı Sultanı II. Selim'e İvan Novosilysev⁷ isimli bir elçi gönderdiği ve yapılan anlaşma ile Kafkaslardaki Terek Kalesi'nin yıkıldığını görebiliriz. Fakat yapılan anlaşmada Kazan ve Astarhan'daki Rus işgalinden vazgeçilmesi ile ilgili herhangi bir ibare yoktur.⁸ Korkunç İvan Osmanlı Devleti'ne karşı kurnaz bir politika izleyerek bu kalenin Osmanlıların olduğunu bilmediğini ve kalenin yıkımına hazır olduğunu söylemiştir.⁹

Büyük Tatar Tarihçisi Şehabeddin-i Mercani yazdığı Müstefadü'l- Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar isimli eserinde Rusların Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarında Kırım Hanlarına bir miktar vergi ödeyip bu iki şehri ele geçirdiğini söylemiştir. Yaptığı değerlendirmede Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'na yapacağı yardım ile Kazan ve Astarhan'ın alınmasının kolay olacağını, ancak Kırım Hanlarında olan fitnecilik yüzünden Kırım Hanlığının bu iki şehri ele geçirmesinin uygun bulunmadığını söyler. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Rusya'ya önem vermediğini, daha çok Almanların elindeki ülkeleri almak için uğraştığını söyler.¹⁰ Kazan ve Astarhan'ın mesafe olarak Osmanlı topraklarından uzakta bulunması sebebiyle Osmanlı Devleti bu bölgeye yeterli önemi vermemiş, buralarla ilgilenme işi tamamen Kırım Hanlarına bırakılmıştır.¹¹ Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman döneminde Hicaz'a giden ticari gemilere Maltalı korsanların saldırıları sonucunda 1565 yılında Malta adasına sefer açılmıştır ve Osmanlı donanmasının bu dönemde Malta seferi ile meşgul olması sebebiyle Astarhan seferi yapılamamıştır.¹²

1. Astarhan Seferinin Dini ve Ekonomik Sebepleri

Osmanlı Devleti'nin Astarhan'a savaş açmasının dini ve ekonomik sebepleri de vardır. İtil Bulgar Devleti'nin 920 yılından itibaren İslamiyet'i kabul etmesiyle "İdil boyu" neredeyse 700 yıl boyunca bir Türk- İslam yurdu olmuştu. 1552 yılında Kazan, 1556 yılında Astarhan'ın Rus işgaline uğraması ile İdil Nehri bir Türk nehri olma özelliğini kaybetmiş ve bir Rus nehri olarak Volga ismini almıştır. Bu işgaller her ne kadar o yıllarda Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmemişse de, kısa zaman içinde Osmanlılar bu işgallerin önemini anlayacak ve harekete geçeceklerdir. 1552 yılında Kazan'ın işgalinden sonra Kazanlılar bir süre daha işgalcilere karşı direnmeye devam etmişler, bu dönemde Nogaylılardan, kısmen de az da olsa Kırımlılardan yardım almışlardır. Ancak 1556 yılında Astarhan'ın işgali ile Kazan'ın İslam ülkelerinden bağı tamamen kopmuş, bunun üzerine önde gelen Kazanlı din alimleri Osmanlı hükümdarı, aynı zamanda "Müslümanların halifesi" olan Osmanlı padişahına Rus baskısından şikayet etmişlerdir.¹³ II. Selim 1567 tarihinde Kırım Hanına gönderdiği fermanla İstanbul'da bulunan Hive ve Buharalı hacıların ağızından naklen Moskova'nın, Kazan ve Astarhan'ı ele geçirdikten sonra bu iki bölgede İslamiyet'i ortadan kaldırmaya çalıştığını ve burada Hristiyanlığı yayma gibi bir çabası olduğunu söylemiştir.¹⁴ Bundan daha önce Kanuni Sultan Süleyman 1563 yılında yeniçeri ağasını Kırım Han'ı Devlet Giray'ın yanına göndermiş ona sefer için hazırlık yapmasını emretmiştir. Bu sırada Kırım'da olan Moskova elçileri Osmanlı Sultanının neden böyle bir sefere çıkmak istediğini araştırmışlardır.

⁶ Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kemalöğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 149

⁷ İvan Novosilysev 1570 yılında Osmanlı Devleti'ne gönderilen Rus elçisidir. İvan'ın amacı 1566 yılında tahta çıkan II. Selim'i tebrik ederek aynı zaman da Çar'ın kendisine yolladığı hediyeleri vermektir. Ancak Rus elçisinin temel gayesinin 1569 yılındaki Astarhan seferi ile ilgili bilgi toplamak olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca bu yıllarda Korkunç İvan, Litvanya ile savaş halindeydi ve aynı anda Osmanlılar ile savaşamazdı. Bunun için Korkunç İvan İstanbul'a elçi göndererek Osmanlı Devleti ile barış yolları aramaya çabalamıştır. Novosilysev Azak-Kefe yoluyla İstanbul'a ulaşmıştır. Burada Sokullu Mehmet Paşa ile görüşen sonra da padişah II. Selim'in huzuruna çıkan Novosilysev Astarhan seferi ile gerek Osmanlı Devleti'nin sefere nasıl hazırlandığı gerekse seferin aşamaları ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. İlyas Kemalöğlu "Rus Elçi Raporlarında Astarhan Seferi", s. 15-20. Novosilysev ve Maltsev'in raporu "Rus elçi Raporlarında Astrahan Seferi" adı altında İlyas Kemalöğlu tarafından kitap olarak yayınlanmıştır.

⁸ Kurat, *age*, s. 150

⁹ N. M. Karamzin *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Tom IX, Sankt Peterburg 1821, s. 113.

¹⁰ Şehabeddin-i Mercani, *Müstefadü'l- Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Yayınlayan: E.N. Hayrullin, Türkiye Türkçesine Aktaran: Dr. Mustafa Kalkan Ankara, 2008, s. 138.

¹¹ S. M. Solov'yev, *İstoriya Rosiyi s Drevneyşih Vremön*, Tom 6, X., Sank Peterburg, s. 214.

¹² Ahmet Refik, *Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi*, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sayı 43, İstanbul 1333-1917, s. 1.

¹³ Kurat, *age*, s. 77-78.

¹⁴ Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998, s. 38.

Bu araştırma sonucunda Moskova elçileri, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Astarhan, Nogay, Çerkez ve Kazanlı Müslümanların Osmanlı padişahına çeşitli şikayetlerde bulunduğunu öğrenmişlerdir. Buradaki Müslümanlar Rus Çarının Astarhan'ı ele geçirmesinden sonra Ruslar tarafından kendilerine hac yolunun kapatıldığını ve kendilerinin hacca gidemediklerini belirtmişlerdir.¹⁵

Başarısız Astarhan seferinden bir yıl sonra, 1570 yılında İstanbul'da bulunan Moskova elçisi İvan Novosilteyev padişah II. Selimin huzuruna çıkmadan önce Vezir-i Azam Sokullu Mehmet paşa ile de bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Mehmet Paşa Novosilteyev'den, Buhara ve Şemahlı ahalinin hacca giderken Astarhan'dan geçtikleri sırada, onlara zorluk çıkarılmamasını istemiştir.¹⁶ Rusların Azak üzerinden hacca gitmek isteyen Müslümanlara birçok zorluk çıkardığı ve hatta bu yolu kapattığı biliniyordu.¹⁷ 1558-1602 yılları arasında Hive Hanlığı tahtında bulunan Hacı Muhammet (Mehmet) han döneminde Rusların Astarhan'ı ele geçmesiyle Hive ile Astarhan arasındaki ticaret sekteye uğramış, ancak Hive Hanlığı bu işgale ses çıkaramamıştır. Bu dönemde Rus Çarlığı Hiveli tüccarların hem Astarhan'da ticari faaliyette bulunmasına engel oluyor hem de bu dönemde Rus Kazakları ve Çerkezler Astarhan-Azak- Kefe yolunu kapattığı için Hiveli hacılar hacca gidemiyorlardı. Hive Hanlığı'nın İran'daki Safeviler ile savaşta olması da İran yolunun da kapanmasına sebep olmuştur.¹⁸ Ruslar Astarhan'ı işgal ettikten sonra burada sadece camilerin enkazı kalmış, ancak bölgedeki Türk ve Müslüman ahali tamamen katledilmiştir.¹⁹ Osmanlı hükümdarı bütün dünyadaki Müslümanların halifesi olduğu için bütün bunlara daha fazla sessiz kalmazdı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti Şii olan Safevi Devleti'ne karşı, Türkistan'da Sünni olan Şeybani Hanedanlığı ile bir ittifak kurmuştu. Şeybanilerden Abdüllatif Han'ın (1540-1551) İstanbul' a yolladığı mektupla Kanuni'yi Safeviler aleyhine kışkırttığını görebiliriz. Kanuni'de 1551 yılında yazdığı bir mektupta, iki tarafın ittifak yaptığı zaman Safevilerin tamamen ortadan kalkacağını söylemekte idi. 1554 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Semerkant da hükümdar olan Barak (Nevruz Ahmet Han)'a 300 yeniçeri ile birlikte topçu birlikleri de gönderdiğini görebiliriz. Nevruz Ahmet Han bu kuvvetlerden iç mücadelelerde yararlanmış, ayrıca İran'a karşı savaşlarda da bu kuvvetleri kullanmıştı. Abdullah Han duruma hâkim olduktan sonra Osmanlıları, Hazar sahillerine gelmeleri ve Astarhan'ı Ruslardan kurtarmaları konusunda kışkırtmaya başladı. Hive, Buhara ve Semerkant hanlarının gücü Moskof Çarını durdurmaya yetmediğinden sürekli sefer konusunda Osmanlı Devleti'ni teşvik ediyorlar ve gönderdikleri mektuplarda Osmanlı Devleti'nin Ehl-i İslam'ın hamisi olması dolayısıyla Moskova'ya karşı girişimde bulunması gerektiğini sık sık hatırlatıyorlardı. Türkistan hükümdarlarında gelen bu talep ve ricalar Sokullu Mehmet Paşa'nın Astarhan'a sefer açma girişimlerini hızlandırmıştır.²⁰ Hive, Buhara hanlıklarından ve ayrıca buralarda yaşayan Müslüman ahalden gelen istek ve ricalar 1569 Astarhan seferinin yapılmasının ana sebeplerinden birisi olmuştur.²¹

1557 yılında Astarhan'ın Rus işgaline uğraması ile Rus Çarlığının gücü artmış, özellikle Hazar Denizindeki ticari zenginlik Rusya için yeni fırsatlar doğurmuştur. Rusların ekonomik ve politik gücü hızla artmaya başlamıştır. Astarhan'ın işgale uğradığı dönemde politik istikrarsızlıktan dolayı yabancı tüccarlar Astarhan'ı terk etmişlerdir. Rusya'nın burada istikrarı sağlaması ile birlikte bölgeyi terk eden başta Şamahı, Derbent, Hiveli tüccarlar, Rus Çarına vergi ödemek kaydıyla tekrar ticari faaliyetlere başlamışlardır.²²

Bütün bu sebeplerden dolayı 1563 yılında Astarhan'a bir sefer açılması fikri İstanbul'da yüksek sesle dillendirilmeye başlandı.²³ 1562 yılında Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile barış yapması ile bu seferin yapılması için uygun bir ortam oluşturdu. Kırım Hanına Astarhan'a sefere gidileceği, gerekli hazırlıkları yapması ile ilgili bir emir gönderildi.²⁴ Bu sırada Kırım'da bulunan Moskova elçisi, Korkunç İvan'a Osmanlı'nın sefer hazırlıkları ile ilgili bilgi vermiştir. Osmanlı Hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman Kırım Hanına bir çavuş göndererek, İlkbahar ayında Astarhan'a sefer açılacağı, hayvanların iyi beslenmesi gerektiğini ve ayrıca Han'dan bin araba hazırlamasını istemiştir.²⁵ Osmanlı Devleti Çerkezleri, Nogayları, Kazan halkını sefere katılmaya davet etmiştir. Astarhan Türkleri zaten Osmanlı Devleti'nin gelip şehri Rusların elinden kurtarmasını bekliyordu. Sultan Süleyman'ın yanında daha önce Kefe'de defterdarlık yapan

¹⁵ İlyas Kemalöglü, *Rus Elçi raporlarında Astarhan Seferi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 3.

¹⁶ *Age*, s. 47.

¹⁷ Kurat, *age*, s. 76.

¹⁸ *Age*, s. 64-65.

¹⁹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981 s. 330.

²⁰ Ahmet Refik, Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-1, *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası, Haftalık Siyasi, Edebi ve İlmî Gazete*, Cilt:1, Sene:1, 13 Safer 1335(1917) Cumartesi, 26 Teşrin-i Sani 1332(1914), Numara 6, s. 124.

²¹ Halil İnalçık, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569), *Belleten*, XII/46, Ankara 1948, s. 351-352. Kurat, *age*, s. 65.

²² N.M. Karamzin *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Tom V, Moskva, s. 688-689.

²³ Kurat, *age*, s. 96.

²⁴ Solov'yev, *age*, s. 215.

²⁵ *Age*, s. 216.

Çerkez Kasım Bey isimli önemli bir kişi vardı. Daha sonra II. Selim döneminde yapılacak Astarhan seferinin önemli figürlerinden birisi olan Çerkez Kasım Bey Sokullu Mehmet Paşa'nın da güvenini kazanmış bir devlet adamıydı.²⁶ Kasım Bey padişaha Astarhan'a birçok tüccar geldiğini, buradaki ticaretten elde edilen gelirlerin Rus Çarına gittiğini, burası ele geçirildiği takdirde Osmanlı Devleti'nin çok büyük bir ekonomik kaynak elde edeceğini söylemiştir. Ancak Sultan Süleyman Kasım Bey'in bu teklifini reddetmiştir. Sultan Süleyman Kasım Bey'e Osmanlı Devleti'nin geçmişte Rusya ile savaşmadığını, iki devlet arasında tüccarların ticaret yaptığını, iki devlette de elçilerin bulunduğunu söylemiştir. Astarhan'ın hiçbir zaman Osmanlı toprağı olmadığını da eklemiştir.²⁷ Bu dönemde Kırım Hanı olan Devlet Giray Osmanlı Devleti'nin Astarhan seferine karşı çıkıyordu.²⁸ Devlet Giray'ın Kanuni Sultan Süleyman'ı sefer fikrinden vazgeçirmede büyük etkisi olmuştur. Devlet Giray Osmanlı Devleti'nin gönderdiği çavuşu İstanbul'a geri yollamış ve padişaha Astarhan'ın ele geçirilse bile uzun süre elde tutulamayacağını, Rusların Astarhan'a yakın olmasından dolayı, buranın tekrar elden çıkacağını söylemiştir.²⁹ Kırım Hanı bir yandan Da Korkunç İvan'a elçi göndererek kendisine Kazan ve Astarhan'ın verilmesini, verilmediği takdirde Türklerin buraları ele geçireceğini söylemiştir. Korkunç İvan bu teklifi kesin olarak reddetmiştir. Fakat Devlet Giray'ın sefere karşı çıkmasının ana sebebi, Osmanlı Devleti İdil ve Don nehirleri arasındaki bölgeyi ele geçirdiği takdirde, Kırım Hanlığının Osmanlı'nın bir eyaleti olacağı korkusudur.³⁰

Bütün bunlara ek olarak Astarhan'a sefer kararı alınmasının bir sebebi de Don-Volga nehirleri arasında bir kanal yapılması istenmesidir. Bu kanal ile hem Rusların İdil (Volga) Nehri ile bağlantısı kopacak hem de İran'a yapılacak olan seferlerde Hazar Denizi vasıtasıyla silah, zahire, araç-gereç daha kolay bir şekilde nakledilebilecekti.³¹ Kanal ile ilgili bilgi aşağıda verilecektir.

2. Astarhan'a Sefer Kararının Alınması ve Yapılan Hazırlıklar

1566 yılında Kanuni Sultan Süleyman ölmüş, yerine oğlu II. Selim geçmiştir. II. Selim döneminde Vezir- Azam Sokullu Mehmet Paşa'nın da sefere taraftar olması ve Kefe defterdarı Kasım Beyi de Kefe sancakbeyliğine tayin etmesiyle³² Sultan Süleyman döneminde askıya alınan Astarhan seferi tekrar gündeme gelmiştir. 1568'de Kırım Han'ı Devlet Giray hem II. Selim'in tahta çıkışını tebrik etmek, hem de Sultan'ı Çerkez-Rus ittifakı ile uyarmak için bir name göndermiştir.³³ Aynı yıl Hive Hanının elçisi Haydar Bahadır, Sultan Selim'e, Harezm'den hacca giden tüccarlara engel olduğunu söylemiştir.³⁴ Hem Müslüman olan hacılardan gelen şikayetler hem de Astarhan'ın alınmasının sağlayacağı ticari yararlar sebebiyle 1568 yılında sefer kararı alınmıştır. Kırım Hanı'nın daha önce Astarhan seferine karşı çıkıp birdenbire seferi destekler mahiyette pozisyon almasının sebebi nedir? Kanaatimizce Kırım Hanı Devlet Giray, Rus ilerleyişinin artık iyice tehlikeli olmaya başladığını anlamış ve Osmanlı yardımı olmadan Ruslara karşı tek başına müdahale edemeyeceğinin farkına varmıştır. Ancak Devlet Giray yine de Osmanlı Devleti'nin sefere çıkmasını istemiyordu. Astarhan seferini Osmanlı'nın yardımı ile Kırım Hanlığının yapmasından taraftı. Ancak Padişah Osmanlı Ordusunun başına Kasım Bey'i getirdiği gibi Kırım Hanının da onun emrine girmesini istemiştir. Ayrıca Padişah II. Selim'de Kefe beyi Kasım Bey'e bir name-i hümayun göndererek Kırım Hanı ile seferin şekli ve zamanı konusunda müzakere yapmasını ve sonucun kendilerine bildirilmesini emretmiştir.³⁵

Osmanlı belgelerinde ordusunun sefere kaç asker ile katıldığı ile ilgili bir bilgi yoktur. Mühimme defterlerinde sadece sefere katılacak askerlerin hangi sancak ve yörelerden gönderileceği ile ilgili bilgiler ve askerinin zahire ihtiyacının sağlanmasına yönelik bilgiler mevcuttur. Sefer için Boğdan voyvodasından gemilerle Kefe'ye buğday göndermesi,³⁶ aynı şekilde Boğdan voyvodasından Kefe seferi için sekiz yüz baş beygir göndermesi istenmiştir. Vezir-i Azam Sokullu Mehmet Paşa'nın Astarhan seferine göndereceği kuvvetler üç bin yeniçeri ve yirmi bin sipahiden meydana geliyordu. Sefere Silistre, Köstendil, Amasya, Canik ve Çorum beyleri de bizzat katılacaktı. Sefer çıkmadan önce sipahiler nal, mih gibi çeşitli araçları yanlarında bulunduracaklardı. Buna ilaveten sefer esnasında kendilerine yetecek kadar zahireyi de yanlarında götüreceklerdi.³⁷ Ayrıca Eflak voyvodasından da iki yüz baş beygir göndermesi istenmiştir.³⁸ Kastamonu ve

²⁶ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 150.

²⁷ Kemalöglü, *age*, s. 51.

²⁸ İnalçık, *agm*, s. 366-367.

²⁹ Solov'yev, *age*, s. 215.

³⁰ İnalçık, *agm*, s. 367.

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 34-35.

³² *Age*, s. 35, *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 2015, s. 6, V. D. Smirnov, *Kırımsoke Hanstva Pod Verhovnstvom Otomanskoy Portu Do Naçala XVIII Veka*, Sankt Peterburg 1887, s. 432.

³³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri*, VII, Ankara 1998, s.42.

³⁴ BOA, s. 421.

³⁵ BOA, s. 421.

³⁶ BOA, s.11.

³⁷ Ahmet Refik, Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-1, *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası, Haftalık Siyasi, Edebi ve İlmî Gazete*, C. 1, Sene:1, 25 Safer 1335(1917) Cumartesi, 3 Kanun-u Evvel 1332(1914), Numara, s. 139.

³⁸ BOA, s. 12.

Sinop dizdarlarından³⁹ Kefe’de yapılan gemilerde Astarhan seferinde yararlanmak üzere asker göndermesi istenmiş, Bolu ve Amasra dizdarından Kefe’de yapılan gemiler için cenkçi göndermesi istenmiştir. Trabzon beyi ve dizdarından yeterli miktarda cenkçi yollaması istenmiştir.⁴⁰ Çorum, Canik, Amasya, Köstendil, Silistre, Niğbolu,⁴¹ dan askerlerin sancak beyleriyle Astarhan seferine katılmaları istenmiştir. Toplanan bu askerlerin nevrüz ayında Kefe beylerbeyine katılmaları emredilmiştir.⁴²

Osmanlı kaynaklarının aksine Rus kaynakları sefere katılan asker sayısı ve yapılan hazırlıklarla ilgili daha ayrıntılı bilgi verir. 1570 yılında Astarhan seferinden sonra İstanbul’da Rusya elçisi olarak görev yapan İvan Novosilteyev, Moskova’dan İstanbul’a doğru yola çıktığında Azak Kalesi’nde bir süre duraklamış ve Azak Kalesi’nin komutanı Sefer isimli bir kişiden Astarhan hareketi ile ilgili ayrıntılı bilgi almıştır. Zaten Rus çarı IV. (Korkunç) İvan’ın Novosilteyev’i İstanbul’a yollamasının asıl amacı Astarhan’a kaç Kırım ve Osmanlı askerinin gittiği, bu askerlerin hangi yolla Astarhan’a ulaştığı, sefer sonucunda asker kaybının ne kadar olduğu, askerlerin ve lojistik malzemenin ne şekilde sefer bölgesine ulaştırıldığı ile ilgili bilgi almaktır.⁴³ Novosilteyev bu soruları Azak Kalesi’nin komutanı Sefer’e sormuş, o da ayrıntılı bir şekilde cevap vermiştir. Sefer Astarhan’a 8 sancak beyi, 25 bin Türk askeri, Kırım Han’ı Mehmet Giray ve üç oğlu, 50 bin civarında Tatar askerinin katıldığını söylemiştir. Buradan anlıyoruz Osmanlı ordusunun Kırım kuvvetleriyle birlikte toplam asker sayısı 75 bindir. Azak Kalesi komutanı Sefer Bey devamında Türk askerlerinin Kefe’den Azak’a atlar ile gittiklerini, gerekli lojistik malzeme ve iâşenin gemiler vasıtasıyla İstanbul ve sahil kesimindeki şehirlerden sağlandığını söylemiştir. Kefe beylerbeyi Kasım Bey ve adamları malzemeleri Azak’tan alarak atlarla Don Nehri boyunca giderek, bu malzemeleri Don Nehri’nde gemilere yükleyerek Astarhan’a ulaştırmışlardır.⁴⁴

Bir diğer Rus elçisi olan Semon Elizeryaviç Maltsev⁴⁵ Astarhan seferi ve Osmanlı Devleti’nin yaptığı hazırlıklarla ilgili bilgiler verir. Maltsev Nogay Ordasına elçi olarak gönderilmiş Moskova’ya geri dönmek üzereyken Azak Kazakları ve Tatarların saldırısına uğramıştır. Bu saldırı sonucunda yaralanan Maltsev bir sürfe zincire vurulu bir vaziyette Kefe’de kürekçi olarak çalışmıştır. Sonradan Bahçesaray’a gönderilen Maltsev burada Osmanlı Devleti’nin Astarhan seferini de içeren bir rapor yazarak 1569 yılında Moskova’ya göndermiştir.⁴⁶ Maltsev iki bin yeniçeri ve 15 bin Türk atlısının sefer için geldiğini, bunların başında Kasım Bey’in olduğunu söyler. Türk kadırgalarında kürekçilerin sayısının 2500 olduğunu, bu kürekçilerin Arnavut, Frank ve Macarlardan oluştuğunu söyler. 2500 kürekçi arasında 500 tane bile yeniçerinin olmadığını belirtir. Daha önce hiçbir yerde yazmayan bir bilgiyi de ekleyerek bütün Osmanlı askerlerinin üç yıllığına Astarhan’a geldiğini söyler. Buraya getirilen teçhizatın sayısının bir hayli fazla olduğunu ifade eder.⁴⁷

Akdes Nimet Kurat Osmanlı askerlerinin sayısı ile ilgili yaptığı değerlendirmede sefere 15 bine yakın Türk, 40-50 bin Kırım atlısının katıldığını belirtir. Bunlara ek olarak 20 bin civarında Nogay askerinin yardımcı kuvvet olarak sefere iştirak ettiğini söyler.⁴⁸ Bu rakamlar hem Novosilteyev hem Maltsev’in verdiği rakamlara birebir uymasa da yakın rakamlardır. Bize göre de bu sayılar Osmanlı asker mevcudunu doğru olarak yansıtır. Kırım Tatarları 40-50 bin gibi yüksek bir kuvvetle sefere katıldığı düşünülse bile bu kuvvetler sadece Osmanlı askerlerin emniyetini sağlamak için bölgede bulunacak ve geriden gelebilecek olan olası Kazak ve Rus baskımına karşı Türk askerlerini koruyacaktı. Süvari kuvvetlerinin kale kuşatmalarında zaten bir işe yaraması mümkün değildi.⁴⁹ Akdes Nimet Kurat Leh Diplomat Andrey Taranowski’nin⁵⁰

³⁹ Türk-İslam şehirlerinde kalelerde asayışı sağlayan, kaledeki değerli eşyaları korumakla görevli, aynı zamanda hapishanelerden de sorumlu kişi. (Yusuf Oğuzoğlu, Dizdar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 480-481.

⁴⁰ BOA, s. 10.

⁴¹ BOA, s. 11.

⁴² BOA, s. 12.

⁴³ Kemalöglü, *age*, s. 30-31.

⁴⁴ *Age*, s. 33.

⁴⁵ Semön Elizeryevič Maltsev bir diğer Rus elçisidir. Tatarca’ya da hakim olduğu bilinen Maltsev 1556- 1557, 1558 1559 tarihlerinde birçok kez Nogay Ordasına elçi olarak gönderilmiştir. Korkunç İvan Maltsev’i 1568 yılında Nogay ordasına elçi olarak göndermiştir. Korkunç İvan, Maltsev’i buraya göndererek Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı’nın Astarhan seferi ile ilgili yaptığı hazırlıkları öğrenmek ve Nogay ordasındaki gelişmeler hakkında bilgi almak istiyordu. Maltsev Moskova’ya geri dönerken diğer Nogay elçileri ile birlikte Kazaklar ve Tatarlar tarafından esir alınmıştır. Esir alınan Maltsev yaralı olarak Kefeye gönderilmiştir. Daha sonra Bahçesaray’a gönderilen Maltsev burada kaldığı müddet boyunca Astarhan seferi ile ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlayarak bunu Kırım’daki Rus elçileri vasıtasıyla Mart 1569 yılında Moskova’ya göndermiştir. (Kemalöglü, *age*, s. 21-23).

⁴⁶ *Age*, s. 23.

⁴⁷ *Age*, s. 75-76.

⁴⁸ Kurat, *age*, s. 130.

⁴⁹ *Age*, s. 111-112.

⁵⁰ Andrey Taranowski Leh-Litvanya Devleti’nin elçisidir. 1569 yılında Osmanlı Devleti’nin Astarhan seferine ve Kırım ile Osmanlı kuvvetlerinin Astarhan’dan çekilişine bizzat şahitlik etmiştir. Yazdığı seyahatnamede bütün bu olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Seyahatname Akdes Nimet Kurat tarafından 1966 yılında, Türkiye ve İdil boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleri) adlı kitapta ek olarak yayımlanmıştır. (Ek No VI. s. 027-048).

seyahatnamesinden aktardığına göre sefere katılan yeniçeri sayısı 2000'dir⁵¹. Bu rakam yukarıda verdiğimiz Maltsev raporundaki yeniçeri sayısı ile hemen hemen aynıdır. Novosilytsev raporunda Osmanlı ordusunda sadece 3 top bulunduğunu ve bunların çok küçük olduğunu söyler. Türklerin Azak'a geldiklerinde yanlarına fazla top almadıklarını söyler.⁵² Osmanlı ordusu bu kadar önemli bir seferde neden yanına yeteri kadar top almamıştı? Bu konuda herhangi bir bilgi yoktur. Kasım bey belki de kışı burada geçirip sonraki baharda büyük topları Astarhan'a sevk edecekti. Belki de ilk aşama da sadece Don-Volga kanalının kazılması ile uğraşılmasını istiyordu. Maltsev'in söylediğine göre Kefe beylerbeyi Kasım, seferin süresini 3 yıl olarak öngörmüş ve buna göre plan yapmıştı. Maltsev raporunun devamında Astarhan seferi sırasında bir grup Türk askeri sınırlı bir şekilde Kasım Bey'in yanına gelerek sultanın sefer için 3 yıllık iâşe verdiğini, Kasım Paşa'nın ise Azak'tan Astarhan'a gelirken 40 günlük iâşe aldığını söyleyerek, paşaya isyan etmiştir.⁵³ Burada yazılanlara göre acaba Kasım Paşa Astarhanlırdan iâşe temin edeceğini düşündüğü için mi yanına 40 günlük iâşe almıştı? Biz bu olayın bu şekilde olduğunu düşünüyoruz. Kasım Bey sadece Astarhanlıların değil, aynı zamanda Kazan ve Nogaylılardan gelecek yardıma fazla güvenmiş, iâşenin büyük bir kısmını Azak'da bırakmıştı.

3. Don- Volga Kanal projesi

Don-Volga nehirleri arasında bir kanal yapma ilk defa 1563 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde gündeme gelmiş, ancak kısa süre içinde terkedilmiştir.⁵⁴ 1568 yılında Astarhan seferinden 1 yıl önce kanal fikri tekrar gündeme gelmiş, Kasım Bey'in de teşvikiyle Vezir-i Azam Sokullu Mehmet Paşa'nın da Don-Volga nehirleri arasında bir kanal açılması fikrini kabul etmiştir. Osmanlı müverrihi Peçevi Ten-İtil nehirleri arasında yapılması düşünülen kanalın açılma amacını, İran seferlerinde askerinin zahire ihtiyacını bu yolla karşılamak ve Şirvan, Karabağ ve Gürcistan taraflarının Osmanlı Devleti'ne itaatini sağlamak olarak açıklar.⁵⁵ Bu kanal yoluyla Osmanlı kuvvetlerinin İran'ın içlerine kadar ulaşması kolay olacaktı.⁵⁶ Ayrıca bu kanal Rusların İdil boyuna sokulmalarını sağlayacak ve Astarhan'ın ele geçirilmesini kolaylaştıracaktı.⁵⁷

Rus elçi Novosilytsev raporunda kanal ile ilgili hiçbir şey söylememekte sadece Kırım ve Türk askerlerinin Astarhan'ı ele geçirmek için hendek kazmaya teşebbüs ettiklerinden bahsetmektedir.⁵⁸ Maltsev'in raporunda kısa da olsa bahis vardır. Maltsev Don-Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı yerde yaklaşık 2 hafta kaldıklarını, burada bulunan Osmanlı askerlerinin yanlarında bulunan kazmaları ve kadirgaları buraya taşımaya çalıştıklarını, ancak bunu başaramadıklarını söyler. Bu askerler öfkeli bir halde Kasım Paşaya giderek kendisinin onlara Don-Volga'nın nehirlerini bir yere akıtmanın mümkün olduğunu söylediğini, ancak 100 yıl çalışılsa bile bunun mümkün olamayacağını söylerler. Bunun akabinde de Kırım Hanı Don-Volga nehirlerinin birbirine bağlandığı yerden geri dönmek istemiş, hatta Kasım Paşa'yı da geri götürmek istemiştir.⁵⁹ Buradan kanal projesinin fikir babalarından birinin Kefe beylerbeyi olan Kasım Paşa olduğunu anlıyoruz. Bizim fikrimizce Kasım Paşa doğru düzgün bir ön hazırlık çalışması olmadan ortaya atmış, Osmanlı sarayına ve özellikle Sokullu Mehmet Paşa'ya da bu fikri kabul ettirmiştir. Ancak buraya gelen askerler bu kanalın yapımının mümkün olmadığını anlamış ve Kasım Paşaya öfkelenmişlerdir. Maltsev raporunun devamında Safevi şahının Rus çarına bir elçi göndererek Türklerin Astarhan üzerinden İran'a giden yolu açmaya çalıştıklarını, bunun için de Rus çarının kendisine yardım etmesi için çağrıda bulunmuştur.⁶⁰ Buradaki Astarhan üzerinden İran'a giden yol açmaya çalışmaları lafından Don-Volga kanal projesini anlıyoruz. Anlaşılan o dur ki Safeviler'in bu kanal projesinden haberleri olmuş, bundan ciddi anlamda rahatsız olmuşlardır.

Ten-İdil (Don-Volga) nehirleri arasında kanal açma projesi Osmanlı Tarihindeki en tartışmalı konulardan birisidir. Akdes Nimet Kurat bu konu hakkında Osmanlı tarihçilerine ciddi tenkitlerde bulunmuştur. Kurat genel olarak Peçevi ve Gelibolulu Mustafa Ali gibi Osmanlı kronikçilerini eleştirmiş, bu iki ismi kaynak olarak kullanarak Osmanlı tarihi yazan İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, Ahmet Refik Bey ve Halil İnalçık gibi tarihçileri tenkit etmiştir. Kurat'ın kanal meselesindeki en büyük eleştirisi neredeyse bütün Osmanlı tarihçilerinin Don-Volga kanal projesini Astarhan seferinin asıl amacı olarak göstermeleridir. 1569 yılından neredeyse 100 yıl sonra bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi burada çok büyük bir hendeğin kazıldığından bahseder⁶¹. Kurat her defasında seferin gerçek gayesinin Astarhan'ı ele geçirmek olduğunu

⁵¹ Age, s. 117.

⁵² Kemalöglü, age, s. 33.

⁵³ Kemalöglü, age, s. 78.

⁵⁴ İnalçık, agm, s. 371.

⁵⁵ Peçevi, age, s. 330.

⁵⁶ İnalçık, agm, s. 372.

⁵⁷ Uzunçarşılı, age, s. 34.

⁵⁸ Kemalöglü, age, s. 55.

⁵⁹ Age, s. 77.

⁶⁰ Age, s. 79.

⁶¹ Evliya Çelebi Bin Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 2. Cilt, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 439.

belirtmiştir. Aynı şekilde Peçevi ve Gelibolulu Mustafa Ali'nin kanalın üçte birinin kazıldığı ile ilgili yazdıklarının hiçbir tenkit süzgecinden geçirilmeden günümüzde kabul edilmiş olmasını eleştirmiştir.⁶² Osmanlı Devleti'nin bölgeyi iyi tanımadığını, Aşağı İdil bölgesinin coğrafi durumunu ve buradaki Ten-İtil nehirlerinin arasındaki mesafeyi tahlil etmeden böyle bir projeyi hayata geçirmeye kalkmıştır. Ancak Kurat'a göre Osmanlı Devleti Ten (Don) Nehri'nin kuzeyindeki Don ile Volga Nehri'nin en çok birbirine yaklaştığı bölge olan Perevoloka denen yere küçük gemiler yollayarak, buradan Don Nehri'ne doğru akan çaylar vasıtasıyla Volga Nehri'ne en yakın yere inip daha sonra gemileri karadan sürükleyip hatta küçük de olsa bir yer kazıp Volga Nehri'ne ulaşmayı hedefliyordu.⁶³ Bu kanal fikrinin heyecanı sadece Osmanlı ahalisi ve yabancı ülke temsilcileri arasında yayılmamış, yukarıda Maltsev'in raporunda aktardığımız gibi İran Şahının bile bundan korkmasına neden olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin o dönemin şartlarında böyle büyük bir projeyi başarabilecek ne ekonomik ne askeri ne de teknolojik gücü vardı. İkinci Dünya Savaşından önce Sovyetler birliği tarafından hayata geçirilmeye çalışan Don-Volga kanalı projesi savaşın çıkması ile bir süre ertelenmiş, 1948-1952 yılları arasında yapımı tamamlanmış ve hizmete açılmıştır. Sovyetlerin yaptığı Don-Volga nehirlerini birleştiren bu kanalın uzunluğunun 101 km olduğu göz önüne alınırsa ve günümüz teknolojik imkanları ile 4 yılda bittiği düşünülürse Osmanlı Devleti'nin 1569 yılının şartları ile böyle dev bir projeyi hayata geçirmesinin neredeyse imkansız olduğunu anlarız.⁶⁴

4. Astarhan Seferi (16 Eylül-26 Eylül 1569) ve Seferin Başarısızlığa Uğraması

Hidrellez ayında bütün Osmanlı birliklerine hazır olmalarının emredilmesi ile sefer başlamış oldu. Yukarıda söylediğimiz gibi Çorum, Canik, Amasya'dan gelecek olan askerlere Karadeniz yoluyla Kefeye hareket etmeleri emredilmiştir. Aynı şekilde Köstendil, Silistre, Niğbolu gibi yerlerden gelen birlikler de Kefe'ye hareket edeceklerdi. Kasım Paşa 1569 Mayıs ayında yanında sipahi, yeniçeri ve toplarla Kefe'den Azak Kalesine doğru hareket etmiştir.⁶⁵ Azak'tan Kasım Paşa ve Osmanlı askerleri kara yoluyla Don Nehri'ni takip ederek, yukarıya doğru Tsaritsino Nehri'ne kadar atlarla gitmişlerdir. Silah ve teçhizat ise Don Nehri'nden Tsaritsino bölgesine aktarılıyordu. Kasım Paşa ve Osmanlı askerleri Azak'tan Tsaritsino denilen bölgeye yaklaşık 1,5 ayda ulaşmışlardır. Sonrasında ise Don Nehri'nden gelen silah ve teçhizat kıyıya taşınmıştır.⁶⁶ Maltsev raporunda Osmanlı Ordusunun Tsaritsino mevkiine 5 haftada vardığını söyler ve tarih olarak 15 Ağustos'u gösterir.⁶⁷ Türk kuvvetlerinin ve Kırım atlılarının Don Nehri'nin kuzeyine doğru ilerlemeleriyle beraber burada bulunan birtakım Kazaklar daha da kuzeye kaçmışlar, bu nedenle de Osmanlı kuvvetleri ve Kırım askerleri herhangi bir saldırıya uğramamışlardır.⁶⁸ Kasım Bey'in başında olduğu Osmanlı ordusunun bundan sonraki amacı Don-Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı en yakın mevkiye ulaşarak gemilerle gelen teçhizatı kıyıya taşımaktı. Buraya gelen Osmanlı askerleri Don-Volga nehirleri arasındaki mesafenin birbirinden hayli uzak olduğunu görerek umutsuzluğa düştüler ve kanalın yapımının neredeyse imkansız olduğunun farkına vardılar. Böylece kanal yapma fikri tam bir fiyaskoyla sonuçlanmış oldu.⁶⁹ Kanal yapma işinin imkansızlığı görüldükten sonra Osmanlı askerleri gemileri Volga nehrine karadan sürüklemeyi denediler, ancak askerlerin buna gücü yetmemiştir. Kanal projesinin imkansızlığından sonra gemileri karadan indirme işinin de gemilerin altındaki tekerleklerin kırılması sonucu zor olduğu görülünce Osmanlı askerleri ve Kasım Paşa arasında bir münakaşanın olduğunu görebiliriz. Askerler paşaya isyan ederek böyle büyük bir işin 100 yılda bile yapılamayacağını söylemişlerdir ve bu sırada orda olan Kırım Hanı bütün Osmanlı askerlerini ve Kasım Paşa'yı buradan götürmek istemiştir. Ancak bu sırada Kasım Paşa'nın yanına gelen 200 Astarhanlı Kasım Paşa'ya bir teklifte bulunarak Kasım Paşa'ya büyük gemiler getireceklerini söylediler. Kasım Paşa bu teklif üzerine mutlu olmuş ve önde gelen Astarhan büyüklerini kürk, değerli eşyalar ve para gibi değerli eşyalar vermiştir. Buradan anlıyoruz ki Astarhan ahalisi ve şehrin büyükleri Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesini istemiyor ve seferin devam ederek başarıya ulaşmasını arzuluyordu. Maltsev yukarıda verdiğimiz paşa ve askerlerin münakaşasından sonra 5000 yeniçerinin buradan ayrıldığını söyler.⁷⁰

Bu sırada Osmanlı Devleti'ni Astarhan seferinin gerçekleşmesi ile Nogay Orduları arasında da fikir ayrılıkları ve ayrışmalar olmuştur. Azak-Kuban bölgesindeki küçük Nogay Ordası zaten daha önce Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşma çerçevesinde Kırım Hanlığı ile beraber sefere katılacaktı. Ancak bu Osmanlı Devleti'ne kafi gelmemiş, Osmanlı kuvvetleri bu sırada Rusya'ya bağlı Tin-Ahmet'in önderliğindeki Büyük Nogay Ordası'nı da Rusya'ya karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Ancak Rusların sadık uşağı olan Tin- Ahmet

⁶² Kurat, *age*, s. 6-15.

⁶³ *Age*, s. 107-108.

⁶⁴ <http://www.vdgbu.ru/index.php/ff> (E.T.17.01.2020).

⁶⁵ Kurat, *age*, s. 119.

⁶⁶ Kemalöglü, *age*, s. 33.

⁶⁷ *Age*, s. 76.

⁶⁸ Kurat, *age*, s. 120.

⁶⁹ *Age*, s. 124-125.

⁷⁰ Kemalöglü, *age*, s. 77, Kurat, *age* s. 123.

buna yanaşmamış, Osmanlılar her şeye rağmen Büyük Nogay ordasından bazı mirzaların desteğini almaya çalışmıştır. Küçük Nogay Ordası 30.000 atlı ile Osmanlı kuvvetlerine katılmış, ancak Nogaylar savaşın bitmesini bekleyerek Ruslara karşı isyan etmemişlerdir. Ayrıca sefer boyunca Nogaylar Osmanlı Devleti'ne herhangi bir zahire yardımında da bulunmadı. Hatta baştan beri Rus yanlısı olan Tin-Ahmed 5 tane Osmanlı askerini esir alıp Çar'a teslim etme cüretini bile göstermiştir. Esirler seferin bitmesinin ardından serbest bırakılmıştır.⁷¹

Osmanlı ordusunun komutanı Çerkez Kasım Paşa'nın kanal açma projesi ve gemileri karadan indirme çabası tam bir başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra Maltsev raporundan Kasım Paşa'nın kışı burada geçirip ertesi yıl Astarhan'a yeni bir sefer düzenlemeyi planladığını anlarız.⁷² Astarhan coğrafi olarak bir tepenin üzerine yerleşmişti ve buranın karadan ele geçirilmesi imkansızdı. Ayrıca Rusların İdil Nehri boyunca ilerleyerek buraya yardım göndermesi mümkün idi.

1569 Osmanlı Devleti'nin Astarhan seferi günümüzdeki Rus tarih literatüründe Русско-Турецкая война (Türk-Rus savaşı) olarak adlandırılmasına rağmen, sefer sırasında Osmanlı Devleti ve Rus ordusu arasında hiçbir savaş yapılmamıştır. Astarhan seferi her ne kadar sefer adını alsın da Rusların Osmanlı Devleti'ne bir karşılık vermemesi dolayısıyla bir savaş olarak değerlendirilemez. Ancak özellikle Sovyetler dönemindeki ideolojik yaklaşımlar bu seferin bir savaş olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Ne Maltsev'in raporunda ne de Novosilytsev'in raporunda Osmanlı Devleti ve Rus çarlığı arasında bir savaş yapıldığından bahsedilmez. Ancak sefer esnasında Maltsev, 30 000 Rus askerinin gemilerle, 100 000 askerin kara yolu ile Osmanlı Devleti ile savaşmak üzere yola çıktığını, Nogay kuvvetlerinin de onlara katılacağını söylemektedir.⁷³ Bu dedikodunun Maltsev tarafından Osmanlı askerleri arasında korku yaymam için bilinçli olarak çıkarıldığını anlayabiliriz. Ünlü tarihçi Joseph Von Hammer Astarhan kuşatması sırasında kale muhafızlarının dışarıya çıkarak kaleyi kuşatan Osmanlı kuvvetlerine saldırdıklarını ve Osmanlı kuvvetlerini mahvettikleri gibi bir iddiada bulunur.⁷⁴ Rusya bu sırada Lehistan- Litvanya ile savaşıyordu ve böyle büyük kuvvetleri Osmanlı Devleti'ne karşı göndermesi mümkün değildi. Leh diplomat Taranowski yukarıda belirttiğimiz 30 000 kişilik Rus kuvvetinin başındaki Petr Serebryanny'nin bu sırada kanal kazmakla uğraşan işçilere saldırdığı ve onların korkarak kaçmasına sebep olduğu tamamen asılsızdır. Hem Maltsev hem de Novosilytsev böyle bir saldırıdan bahsetmezler.⁷⁵

Seferin başlangıç aşamasını oluşturan kanal açma ve gemileri Volga Nehri'ne geçirme aşaması Osmanlı açısından kesin olarak başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kasım Paşa'nın ve Osmanlı devlet erkanının bölgenin coğrafyasını bilmeden, bir ön hazırlık çalışması yapmadan böyle bir mega projeye girişmiş olduğunu görürüz. Bu başarısızlığın birinci ve en büyük sebebidir. İkinci sebep ise Osmanlı kuvvetlerinin ve Kırım atlılarının sefere geç kalmalarıdır. Osmanlı kuvvetleri Mayıs ayının sonlarına Azak Kalesi'nden hareket edememiş, Temmuz ayında Azak Kalesi'nden ayrılmışlardır. Astarhan'a Eylül ayında ulaşmışlardır. Bu mevsimde bölgede havalar yavaş yavaş soğumaya başlıyordu. Bu da seferin başarısızlığa uğramasının sebeplerinden birisidir.⁷⁶

Yukarıda Maltsev'in raporunda belirttiğimiz 200 önde gelen Astarhanlı'nın Kasım Paşa'ya sefere devam etme çağrısı etkili olmuş, Kasım Paşa da onlara hediye ve ikramlarda bulunmuştu. Ayrıca 100 Nogay da Kasım Paşa'nın yanına gelerek kışı burada geçirmelerini, sefere devam etmelerini istedi. Zaten Kasım Paşa'nın da aklında bu vardı. Astarhan ve Nogay ahalisinden paşanın yanına gelen bu kişiler ayrıca paşaya eski Astarhan şehrinde yeni bir şehir kurarak kışın burada geçirilmesi teklifinde bulunmuştu. Yapılan plana göre Kırım Hanı, Astarhanlılar ve Türk askerleri kışı eski Astarhan'da geçirecek, Kırım Hanı şehri inşa ettikten sonra geri Kırım'a dönecekti. Osmanlı askerlerinin bir kısmı kışın burada geçirilmesine itiraz etmiş, Kasım Paşa ile tartışmışlardır.⁷⁷

Kasım Paşa'nın Astarhan'a geçmeden önce daha "Perevoloka" da olduğu zaman Rusların Astarhan'ı takviye etmesini önlemek için bazı tedbirler aldığını görürüz. Kasım Paşa yakalanan bazı Kazak ve Ruslardan Prens Sereybryan'ın Astarhan'a ne kadarlık bir kuvvetle gelebileceği konusunda bilgi almaya çalışmıştır. Ancak paşa bu konuda net bir bilgi alamamıştır.⁷⁸

2 Eylül 1569 tarihinde Osmanlı Devleti'ne ait mühimmat, top vs gibi araçlar "Perevoloka" dan gemilerle Azak Kalesi'ne doğru yola çıkarıldılar. Kasım Paşa bunları korumak üzere 5000 kadar Türk askeri göndermişti. Diğer taraftan da kalan kuvvetler Kasım Paşa ile birlikte Astarhan'ın fethinde kullanılmak üzere

⁷¹ Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, Sakarya 2007, s. 72-73.

⁷² Kemalöglü, *age*, s. 77.

⁷³ *Age*, s. 79.

⁷⁴ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 3, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2010, s. 558-559.

⁷⁵ Kurat, *age*, s. 124.

⁷⁶ *Age*, s. 125.

⁷⁷ Kemalöglü, *age*, s. 78.

⁷⁸ Kurat, *age*, s. 127.

yola çıkmıştır. Kasım Paşa askerleri ile birlikte Astarhan'a yürürken yanına sadece 10-15 tane top almıştır. Bu olay Astarhan gibi müstahkem bir mevkiinin ele geçirilmesini neredeyse imkansız hale getirmiştir.⁷⁹ Bu sırada Azak Kalesi'nden Astarhan'a gitmek üzere yolan çıkan Osmanlı kuvvetlerinin büyük bölümü, Küçük Nogay Ordasından 30 000 kişilik bir grubun da katılmasıyla 5 Eylül'de Eski Astarhan'a ulaşmış bulunuyordu.⁸⁰

Yukarıda birçok kez adı geçen eski Astarhan kavramını açıklamakta fayda var. Astarhan 1556 Mart ayında İ. Çeremisinov'un başında olduğu Rus ve M. Kolupayev'in başında olduğu Rus Kazakları tarafından işgal edilmişti.⁸¹ Rus kaynaklarına göre güya Ruslar bu sırada Astarhan'a geldiklerinde şehir boştu. Astarhan Han'ı şehirden kaçmış ve hatta şehrin işgalinden korkan Astarhan Han'ı Derviş Ali Han şehri ateşe vermişti. Şehrin surları da bu sebepten yıkıldığından⁸² Ruslar Astarhan şehrinin 10 km güneyinde yeni bir şehir inşa etmişler⁸³ ve burası bu tarihten sonra "Yeni Astarhan diye anılmaya başlanmıştır. İşte Osmanlı Devleti'nin de ele geçirmek istediği yer bu "Yeni Astarhan" idi.

Rus kaynaklarının Derviş Ali'nin Astarhan şehrini kendisinin yaktığı ile ilgili verdiği bilgiler pek tabii doğru değildir. Rus kaynakları çoğu zaman Türk ülkelerinin işgalini bir işgal olarak değerlendirmemekte, sanki istila edilen bölgeler kendi istekleriyle Ruslara katılmış gibi göstermektedir. Astarhan'ın istilası 1552 Kazan'ın işgalinden sonraki en büyük istila hareketidir. Şehirde büyük bir katliam yapılmış, taş taş üstünde bırakılmamıştır. Osmanlı tarihçisi Peçevi şehirde hamam, cami kalıntılarının bulunduğunu, ancak insana dair hiçbir emarenin olmadığını söyleyerek katliamın boyutunu çok güzel açıklamıştır. Büyük Tatar tarihçisi Şehabettin Mercani "*Rusya Kazan ve Ejderhan'ı kendi eline alıp güçlenerek yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nin asıl sınırlarına el uzatacak hale gelmişti*"⁸⁴ diyerek Rus Çarlığının asıl planını çok güzel açıklamıştır.

İngiltere'nin diplomatik görevlisi olarak Rusların 1556'da Astarhan'ı işgal etmesinden 6 yıl sonra 1562 yılında Astarhan'da bulunan İngiliz diplomat ve ticari elçi Anthony Jenkinson Astarhan şehri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Jenkinson Eski Astarhan'dan geçerek Rusların güneyde yeniden inşa ettiği Yeni Astarhan şehrine ulaşmıştır. Jenkinson şehrin bir ada üzerinde kurulduğunu, topraktan ve kalaslardan inşa edilen bir kalenin bulunduğunu, kalenin ne çok zayıf ne de çok güçlü olduğunu söyler. Astarhan'ın da bu duvarlar ile korunduğunu söyler. Devamında şehirdeki evlerin şehrin ileri gelenlerinin ki hariç sade ve basit olduğunu söyler.⁸⁵ Sonrasında Astarhan şehrinin de içinde bulunduğu adanın 12 fersah uzunluğunda, 3 fersah genişliğinde olduğunu söyler.⁸⁶

Jenkinson'un yeni Astarhan şehrinin bir ada üzerinde kurulduğunu söylemesi Osmanlı kuvvetlerinin 1569 seferindeki şehri zapt etmesini engelleyen en büyük etkidir. Jenkinson 1562 yılında şehrin kalesinin toprak ve kalaslardan yapılmış olduğunu söyler. Kurat ise yaptığı değerlendirmede Astarhan Kalesi'nin surlarının kalın ve güçlü olduğunu, burada Rusların güçlü ateşli silahları olduğunu söyler. Rus çarlığı belki de 1563 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin bölgeye bir sefer yapabileceği söylentilerinin ortaya çıkmasıyla, yavaş yavaş buradaki kaleyi güçlendirmeye başlamıştır. 1569'daki sefer sırasında Kasım Paşa'nın 10-15 sahra topuyla burayı ele geçirmesi mümkün değildi.⁸⁷

Osmanlı ordusu Kırım kuvvetleri ve Nogaylarla birlikte 80 000 kişiden oluşmasına rağmen, askerinin morali bozuktu ve iâşe de tükenmek üzereydi. Ayrıca havaların da soğumaya başlaması ile birlikte ordunun çekilmesi gündeme geldi. Maltsev'in raporunda daha önce belirttiğimiz gibi Kasım Paşa seferi 3 yıl olarak planlanmıştı. Paşa kışı burada geçirmek istiyor ve seneye sefere devam etmek istiyordu. Ancak iâşenin tükenmeye başlaması, havaların soğuması ve askerlerin çekilmeyi istemesi nedeniyle seferin sonlandırılmasına karar verildi.

5. Osmanlı Kuvvetlerinin Astarhan'dan Geri Çekilişi

16 Eylül 1569 tarihinde başlayan Astarhan kuşatması büyük bir hayal kırıklığıyla 27 Eylül tarihinde son bulmuştur. Bu tarihten 23 Ekim tarihine kadar geçen sürede Osmanlı ordusunun Azak Kalesi'ne doğru

⁷⁹ Age, s. 128.

⁸⁰ Age, s. 129.

⁸¹ İlya Zaytsev, Astrahanckoye Hanstvo, *İstoriya Tatar s Drevneysh Vremen v Semi Tomah Tom IV Tatarckiy Gosudartctba XV- XVIII Veka*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İstituti İstori İm.Şehabettin Mercani, Kazan 2014, s. 199, PSRL, VIII, *Nikonovskaya Letopisy*, s. 266.

⁸² İlya Zaytsev, "Astarhan Hanlığı", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 116.

⁸³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 280.

⁸⁴ Şehabettin Mercani, *age*, s. 138.

⁸⁵ Anthony Jenkinson and Other Englishmen, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, Vol 1, Edit by: Delman Morgan, New York s. 56-57.

⁸⁶ Jenkinson, *age*, s. 59.

⁸⁷ Kurat, *Türkiye ve İdil*, s. 131.

geri çekilişi başlamıştır. Astarhan ve Azak Kalesi arası mesafe yaklaşık 700 km'lik bir mesafeden oluşuyordu. Bu mesafe çoğunlukla kurak bozkırlardan oluşuyordu.⁸⁸ Novosiltsev'e göre bu geri çekiliş esnasında açlık ve susuzluktan birçok insan ve at ölmüştür. Ona göre Azak'a geri çekiliş esnasında askerlerin üçte biri Azak Kalesi'ne varamamışlardır. Eğer Kırım Tatarları ve Kazı Mirza geri çekilen Osmanlı askerlerine yardım etmeselerdi, bu askerler bile sağ olarak dönemezlerdi. Novosiltsev devamında ise Kırım Tatarlarının zayıflarının fazla olmadığını, zira onların ölen Osmanlı askerlerinin ve kendi atlarını yiyerek hayatta kaldıklarını söyler.⁸⁹ Maltsev de Osmanlı ordusunun geri çekilişi ile ilgili verir. Maltsev Astarhan'dan Azak'a geri çekilişinin 1 ay sürdüğünü söyler ve Kırım Hanı'nın bilerek Türk askerini Çerkez topraklarından aç ve susuz bir şekilde geçirdiğini, bu çekiliş esnasında birçok Osmanlı askerinin öldüğünü söyler. Ayrıca Kırım Tatarlarının ve Çerkezlerin Türk askerini yağmaladığını ve atlarını çaldığını söyler.⁹⁰ Leh Diplomat Taranowski'de Maltsev'e benzer şeyler söyler ve Kırım Han'ı Devlet Giray'ın Nogaylar ile anlaşarak Türkleri bilerek kurak yerlerden geçirdiğini söyler.⁹¹

Taranowski Osmanlı Ordusunun 27 Ekim tarihinde Azak'a ulaştığını söyler. Çekilme esnasında Türk askerlerinin kaybının ne kadar olduğu kesin değildir. Maltsev askerlerin ancak üçte birinin sağ olarak Azak Kalesi'ne döndüğünü söyler. Diğer bazı kaynaklarda da Osmanlı askerlerinin bu çekiliş esnasında birliklerinin yarısını kaybettiği yazar.⁹² Ayrıca Osmanlı Devleti'nin başarısız olmasında padişahın sefere bizzat katılmaması ile ilgili görüşler de vardır.⁹³ Kurat yaptığı değerlendirmede Osmanlı ordusunun kaybının büyük olduğunu söylemekle birlikte, bu rakamların abartılı olduğunu da belirtir.⁹⁴ Kurat, Maltsev ve Taranowski'nin raporlarında, ayrıca bazı Osmanlı kaynaklarında da sık sık bahsedilen Astarhan'dan Azak'a geri çekiliş esnasındaki Türk kayıplarının bütün suçunun Kırım Hanına yüklenmesine karşı çıkmaktadır. Zira ona göre eğer Kırım Han'ı bütün bu kayıplar yüzünden suçlu olsaydı, seferden sonra görevden alınır ve cezalandırılırdı. Ancak Devlet Giray sefer sonrası daha 8 yıl daha Kırım Hanlığı yapmıştır.⁹⁵ Ancak Kırım Hanı'nın en başından beri sefere gönülsüz olduğu ve Osmanlı Devleti'nin Aşağı İdil bölgesinde güçlenmek istemediği de doğrudur. Fakat bizce de Kırım Hanı'nın bilerek ve isteyerek Osmanlı kuvvetlerini ıssız ve susuz bölgelerden götürdüğü iddiaları doğru değildir.

Yukarıda "Perevoloka" bölgesinden Azak'a gemilerle zahire, top ve mühimmatın gönderildiğini söylemiştik. Buradaki mühimmat ve zahireyi koruması gereken görevlilerin disiplinsizliği yüzünden 30 Eylül tarihinden Azak'a büyük bir yangın çıkmış, sadece mühimmat ve zahire yanmakla kalmamış, aynı zamanda Azak Kalesi'nin duvarları da zarar görmüştü. Bu yangının sabotaj olma ihtimali de vardır. Kasım Paşa bir müddet kalenin yıkılan yerlerinin inşası ile uğraştıktan sonra Kefe'ye dönmüştür. Böylece büyük umutlar beslenen Astarhan seferi başarısızlık ile sona ermiş oluyordu.

Osmanlı Devleti sonraki yıllarda seferi tekrarlamak istemişse de bu gerçekleşmemiştir. Kırım Hanı 1571 yılında 120 bin kişilik bir orduyla Moskova üzerine yürümüş, şehrin dış mahallelerini ateşe vermiştir. Başka bir kaynak da Nogay ve Çerkezlerle de destekli olan Kırım ordusunun 40 bin kişiden oluştuğu, bu ordunun Oka Nehri'ni kolayca geçerek Moskova'ya girdiğini söyler. Bu sefer Rusya için oldukça yıkıcı olmuştur.⁹⁶ Çar Korkunç İvan Rıstov şehrine kaçmak zorunda kalmıştır. Kırım Han'ı Devlet Giray Korkunç İvan'a bir elçi göndermiş, elçi İvan ile Moskova'ya dönerken karşılaşmış, elçi İvan'a Kazanla Astarhan'ın Kırım Hanı'na verilmesi gerektiğini söylemiştir. Korkunç İvan yarı korku yarı da oyalama taktiğiyle Han'a verdiği cevapta Astarhan'ı Kırım Hanına geri verme niyetinde olduğunu, bunu için Kırım Hanının Moskova'ya elçi göndermesi gerektiğini söylemiştir. Ancak Ruslar Astarhan'ı hiçbir şekilde Kırım Hanlığı'na geri vermemiştir. Devlet Giray 1572 yılında Moskova'ya bir sefer daha düzenlemiş, ancak sefer başarısız olmuştur. Böylece hem Osmanlı Devleti'nin hem de Kırım Hanlığı'nın Astarhan'ı alma umutları tamamen bitmiştir.⁹⁷

SONUÇ

Fatih Sultan Mehmet döneminde Kırım'ın Osmanlı egemenliğine girmesi ile Osmanlı Devleti az da olsa kuzey ile ilgilenmeye başlamış, ancak Osmanlı padişahları Karadeniz'in kuzeyindeki işleri neredeyse tamamen Kırım Hanlarına bırakmışlardır. Korkunç İvan'ın Moskova knezi, daha sonrada Rusya tarihinde ilk defa Çar ünvanını alarak devletin başına geçmesiyle, Rus çarlığının yayılma politikası başlamıştır. 1552'de

⁸⁸ Age, s. 137.

⁸⁹ Kemaloğlu, age, s. 34.

⁹⁰ age, s. 80.

⁹¹ Kurat, *Türkiye ve İdil*, s. 139.

⁹² Kurat, *Türkiye ve İdil*, s. 141-142.

⁹³ Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hakimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012), s. 484.

⁹⁴ Kurat, *Türkiye ve İdil*, s. 146.

⁹⁵ Kurat, *Türkiye ve İdil*, s. 144.

⁹⁶ L. A Yüzefoviç, *Kak v Pasolskih Abıçayah Vepetsya*, Mejdunarodniye Athaşehiya, Moskva 2008, s. 186.

⁹⁷ Kemaloğlu, age, s. 12-13.

Kazan, 1556 yılında Astarhan'ın Rus işgaline uğraması ile Rus çarlığının Türk ülkelerini işgali hız kazanmıştır. Özellikle Astarhan'ın işgal etmek ile Rusya hem çok büyük iktisadi kazanç elde etmiş, hem de bu stratejik bölgeyi ele geçirerek daha sonraki yıllarda buradan Kafkaslara ve Türkistan'a doğru yayılmaya başlamıştır. Yüzyıllar boyunca Türk devletleri ve toplulukları tarafından idare edilen Aşağı İdil bölgesinin istila edilmesi ve Rusların bu istiladan sonra Kafkaslarda Osmanlı aleyhine genişlemeye başlaması Osmanlı Devleti'ni harekete geçmek zorunda bırakmıştır. Yapılan büyük hazırlıklara rağmen 1569 yılındaki Astarhan seferinin başarısız olması ile Osmanlı Devleti Aşağı İdil bölgesine olan ilgisini kaybetmiş bu işi tamamen Kırım Hanlığına devretmiştir. Osmanlı imparatorluğunun gücünün doruğunda olması dolayısıyla Rusya'yı o dönem için önemsememesi gelecek yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğu için yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Rusya Astarhan üzerinden hem Kafkaslara hem sarkmaya başlamış hem de gelecek yüzyıllarda Türkistan'ı işgale başlamıştır. Astarhan seferinin başarısızlığı Osmanlı Devleti ve Türkistan için gelecekte tamir edilemeyecek zararlara neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- ALPARGU, Mehmet, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, Sakarya 2007.
- Mühimme Defterleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, VII, Ankara 1998.
- Evliya Çelebi Bin Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 2. Cilt, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 3, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2010.
- HUDYAKOV, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII/46, Ankara, 1948, s. 351-352.
- JENKINSON, Anthony and Other Englishmen, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, Vol. 1, Edit by: Delman Morgan, New York.
- KARAMZİN, N. M, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Tom IX, Sankt Peterburg 1821.
- KEMALOĞLU, İlyas, *Rus Elçi Raporlarında Astarhan Seferi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- KOÇ, Dinçer, "Aşağı İdil Boyunda Hakimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1(Yaz 2012), s. 455-494.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.
- Letopistniy Sbornik, İmenuemy Patriarşeyu İli Nikonovskoyu Letopisyu* (Akançaniye), Akad, XIV.—Abol.— Akad. XV.—Pub(Strog.)—Troïçe. III.—Şum.—Cinod, Tom XIII, S. Peterburg 1901.
- MERCANİ, Şehabettin, *Müstefadü'l- Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Yayınlayan: E.N. Hayrullin, Ter. Dr. Mustafa Kalkan, Ankara 2008.
- NOVOSELYSKİY, A. A, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Tercüme. Kemal Ortaylı, Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, "Dizdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 480-481.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 2015.
- ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- REFİK, Ahmet, "Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-1", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası, Haftalık Siyasi, Edebi ve İlmi Gazete*, C.1, Sene:1, 13 Safer 1335(1917) Cumartesi, 26 Teşrin-i Sani 1332(1914), Numara 6, s. 124-126.

REFİK, Ahmet, "Sokullu Mehmed Paşa'nın Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı Teşebbüsü-2", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası, Haftalık Siyasi, Edebi ve İlmi Gazete*, C. 1, Sene:1, 25 Safer 1335(1917) Cumartesi, 3 Kanun-u Evvel 1332(1914), Numara, s. 139-141.

REFİK, Ahmet, "Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, S. 43, İstanbul 1333-1917, s. 1-14.

SMİRNOV, V. D, *Kırmskoe Hanstva Pod Verhovenstvom Otomanskoy Portu Do Naçala XVIII Veka*, Sankt Peterburg, 1887.

SOLOV'YEV, S. M., *İstoriya Rosiyi s Drevneyşih Vremön*, Tom 6, X., Sank Peterburg.

TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

TARANOWSKİ, Andrey, *Taranowski Seyahatnamesi*, Aktaran: Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleri)*, (Ek No VI. s.027-048).

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

YÜZEFOVİÇ, L. A, *Kak v Pasolskih Abıçayah Vepetsya*, Mejdunarodniye Athaşehiya, Moskva 2008.

ZAYTSEV, İlya, *Astrahanckoye Hanstvo*, Vostoçhaya Literatura, Moskva 2006.

ZAYTSEV, İlya, *Astrahanckoye Hanstvo, İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom IV Tatarckiy Gosudartctba XV- XVIII Veka*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İnstıtut İstorii İm.Şehabettin Mercani, Kazan 2014, s. 199.

ZAYTSEV, İlya, "Astarhan Hanlığı", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 116.

<http://www.vdgbu.ru/index.php/ff> (E.T.17.01.2020).

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 77-86.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.09.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVIII. YÜZYILDA KAZAK-KALMUK MÜCADELELERİ

MUHİTTİN KAVIK*

ÖZET

Türkistan tarihinde derin izler bırakan hadiselerden biri Kalmuk istilasıdır. Orta Asya'ya doğru yapılan son Moğol akını olan Kalmuk istilasının en önemli sebebi Türkistan coğrafyasını ele geçirip, zenginliğe kavuşmaktır. Bunun yanında nüfus artışı, iç mücadeleler ve iç mücadelelerden uzak, rahat yaşama arzusu da sayılabilir. 1635 yılından 1758 yılına kadar Türkistan için tehlikeli bir devlet olan Cungar Hanlığı, batı komşuları olan Kazakların ve diğer Türkistan hanlıklarının üzerinde hâkimiyet kurma amacı vardı. Ayrıca soydaşları olan İdil Kalmukları ile siyasi ve dinî ilişkiler kuran Cungarlar, Cengiz Han gibi cihan şümül bir devlet kurma fikrini gerçekleştirmeye çalıştılar. Kalmuk istilasını, Cungarya'dan İdil boylarına ve Sırderya boylarına kadar Türk ülkelerinin yakılıp yıkılmasına sebep oldu. Kazakların Cungarlar ile mücadeleleri neticesinde zaten zayıf olan siyasi birlikleri daha da zayıfladı ve onlar önemli ölçüde nüfus kaybettiler. Özellikle 1723 yılındaki Aqtaban Şubırındı Hadisesi Kazak halkının hafızasında derin izler bıraktı. 1726 yılındaki kurultayda ordularını birleştirme kararı alan Kazaklar, 1728 yılında Anıkaray'da Cungarları mağlup ettiler. 1730 yılında Bolat Han'ın ölümü ile hanlık seçimine giden Kazaklar, anlaşmazlığa düştüler ve siyasi birlikleri tamamen bozuldu.

Kalmuk saldırıları bölge halklarının zayıflamasına sebep oldu ve ileride Rusya'nın Orta Asya'yı işgalini kolaylaştırdı. XVIII. yüzyılın başlarındaki büyük Kazak – Cungar mücadelelerinden sonra birbirinden tamamen bağımsız olan Kazak Cüzleri artık yavaş yavaş Rusya'nın işgaline maruz kaldı. Bu sebeple makalede Kazak – Kalmuk mücadelelerinin yoğun yaşandığı XVIII. yüzyılda, Kazakların bağımsızlık mücadelesi ve Rus işgali öncesi genel siyasi durumları üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: Kazaklar, Cungarlar, İdil Kalmukları, Aqtaban Şubırındı.

KAZAKH-KALMUK STRUGGLES IN 18th CENTURY

ABSTRACT

One of the events that left deep traces in Turkestan history is the invasion of Kalmykia. The most important reason for the Kalmuk invasion, the last Mongol invasion of Central Asia, was to seize the Turkestan geography and gain wealth. In addition, population growth, internal struggles and the desire to live away from internal struggles can be considered. From 1635 to 1758, the Jungar Khanate, a dangerous state for Turkestan, aimed to establish dominance over its western neighbors, Kazakhs and other Turkestan khanates. Furthermore, the Jungars who established political and religious relations with their cognate Volga Kalmuks, tried to realize the idea of establishing an imperial state like Genghis Khan. The invasion of Kalmykia caused the burning and destruction of Turkish countries from Jungaria to regions Volga and Syr Darya. As a result of the struggle of the Kazakhs with the Jungars, their already weak political unity was further weakened and they lost considerable population. Especially the Aqtaban Shubirindi incident in 1723 left deep traces in the memory of the Kazakh people. In 1726, the Kazakhs decided to unite their armies and defeat the Jungars in Anıkaray. After the death of Bolat Khan in 1730, the Kazakhs, who went to the election of khan, fell into disagreement and their political unity was completely disrupted.

The Kalmuk attacks weakened the peoples of the region and further facilitated the Russian invasion of Central Asia. After the great Kazakh - Cungar struggles of the early XVIIIth century, the Kazakh Juzhs, which were completely independent of each other, would gradually be subject to the Russian occupation. For this reason, in this article, the Kazakh struggle for independence and the general political situation before the Russian occupation was discussed in the XVIIIth century.

Key Words: Kazakhs, Jungars, Volga Kalmuks, Aqtaban Shubirindi.

* Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Umumi Tarih Doktora Programı, E-posta: muhtinkavk20@gmail.com

GİRİŞ

XVI. yüzyılda başlayan Kazak-Kalmuk mücadeleleri, XVIII. yüzyılda Kazaklar açısından var olma mücadelesine dönüştü. Bu sebeple XVIII. yüzyıldaki Kazak-Kalmuk mücadelelerinin sebepleri ve sonuçlarının incelenmesi başta Kazaklar olmakla Türkistan tarihi için de önemlidir. Kazak-Kalmuk mücadeleleri üzerine günümüze kadar yapılan çalışmalarda, genellikle Kalmukların doğu kolu olan Cungar Hanlığı ile mücadeleleri incelendi ve Kalmukların batı kolu olan İdil Kalmukları ile mücadeleleri ayrı tutuldu. Çalışmamızda, her ne kadar ayrı hanlıklar olsalar da adı geçen iki Kalmuk hanlığı siyasi ve dinî ilişkilerini güçlendirip, birleşme amacı uğrunda faaliyetlerde bulunmaları; Abilay Sultan'ın¹ Cungarya'daki esir hayatı sonrasındaki Cungar Hanlığı'nın iç işlerine karışarak, onları zayıflatması ve İdil Kalmuklarına karşı Küçük Cüz Hanı Nurali Han ile birlikte faaliyetlerini; son olarak da Kalmuk tehlikesi ortadan kalktıktan sonra Kazakların siyasi durumunu genel hatları ile ortaya koymaya çalıştık.

Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile Altın Orda'ya bağlı Ak Orda ve Gök Orda hanlıkları da dağılmış ve Ebulhayr Han tarafından hanlık kurulmuştur. Ebulhayr Han hayatta iken Canibek ve Kerey idaresindeki boyların Yedisu bölgesine göç ederek Moğol Hanı Esenbuga'ya tabi olmuşlardır. Ebulhayr Han'a 1447'de ağır darbe vuran Moğollar bu ayrılmanın sebebi oldu.² Ayrıca Özbek Ulusu içindeki kargaşa-düşmanlık ve Ebulhayr Han'ın bütün ulusa hâkim olamaması ise bir başka sebebi idi.

Canibek ve Kerey hanlara tabi olup Yedisu bölgesine göç eden halk zamanla Özbek-Kazak veya Kazak olarak anılmaya başlanmıştır. Kazak tabiri böylece etnik bir unsuru tanımlamaya başladı.³ Kasım Han'ın dirayetli yönetimi ile bütün Kazakları kendi hâkimiyeti altında toplamayı başardı, fakat onun ölümü ile birlikte tekrar parçalanma yaşandı. Kasım Han (1511-1518) gibi dirayetli hanlar Haknazar (1537-1580), Tevekkel (1586-1598) ve Tavke (1680-1718) hanlar döneminde tek hana bağlı olan Kazaklar genellikle adlarının manasına uygun olarak birbirinden bağımsız yaşadılar. Kazak Türklerinde ne zaman ve nasıl oluştuğu tarihî kaynaklarda geçmeyen Cüz idari teşkilatlanması mevcuttur.⁴ Kazakların idarî teşkilatlanmaları, batıdan doğuya doğru birbirinden bağımsız Küçük (Kişi) Cüz, Orta Cüz ve Büyük (Ulu) Cüz'dür. Birbirinden bağımsız üç cüzün yanında boylar arasında da anlaşmazlıklar ve mücadeleler yaşanmaktaydı. Bu durum düşmanları karşısında Kazakları kolay ele geçirebilecekleri halk olarak görmelerine sebep oldu. Kazaklar tehlike anında birleşemedi, hatta kendi aralarındaki siyasi mücadeleleri devam ettirdiler. Kazaklar, yukarıda adı geçen güçlü hanlar dönemi hariç birbirinden bağımsız hareket ettiler ve dağınık birliklerle savunma yapmak zorunda kaldılar. Kazak Cüzlerinin birbirinden bağımsız olmaları önce Cungar (Kalmuk-Oyrat)⁵ ve İdil Kalmuklarına daha sonra Ruslara karşı zayıf olmaları sonucunu getirdi.

Kazakların doğu sınırında Cungar Hanlığı, batı sınırında da İdil Kalmuk Hanlığı kuruldu.⁶ Bu iki hanlık Kazak topraklarını ele geçirmek için saldırılarda bulundu. Tarihe *Kalmuk istilası* adı ile geçen hadise 1368 yılında Çin'e hâkim olan Yüan hanedanının yıkılması ve onların Çin'den Moğolistan'a sürülmesi ile birlikte Moğolistan'da iç karışıklıklar başladı. Batı Moğollarının Torgoot ve Dörvööd⁷ boylarının liderliğinde rahat yaşama amacıyla XVII. yüzyılın başlarında 50 bin nüfusla önce Kazak topraklarının kuzeyine yerleştiler. Daha sonra İdil – Yayık bölgesine göç edip yerleştiler ve Rus Çarlığı ile ilişkiler kurup bölgede yaşama izni istediler.⁸ Bu ilişkilerde Ruslar, İdil Kalmuklarını kendine tabi halklardan biri olarak kabul ediyordu. İdil Kalmukları açısından ise durum aynı değildir. Onlar, Ruslardan bağımsız olarak kendi hanlıklarını idare etme ve yaşama çabasında oldular.⁹ Geride kalan Batı Moğolları ise Torgoot, Hoşuud¹⁰ ve Dörvööd boylarının göçü ile güçlenen

¹ Abilay Sultan, Orta Cüz sultanlarından olan Abilay 1711 yılında doğmuş ve Ebulhayr Han'dan sonra Kazak Cüzleri üzerinde en etkili olan isimdir. 1771-1781 yılları arasında Orta Cüz Hanı olan Abilay, Kazak halkının bağımsızlığı için Rusya, Çin ve Türkistan hanlıkları arasında siyasi manevralar yaptı. Abilay Han'ın faaliyetleri, 1837 yılında ortaya çıkan Kenesar Kasımov hareketinin ilham kaynağı oldu.

² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklü (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 157., *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, çev. Abdülvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 210.

³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 246.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dana Moidabayeva, "Kazak Cüzük Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme," *Bilig*, Bahar 2002, S. 21, s. 27 – 44.

⁵ Batı Moğolistan merkezli Çoros boyu liderliğinde kurulan Cungar Hanlığı, tarih literatüründe Kalmuk, Oyrat adları ile de geçmektedir. Torgoot, Dörvööd, Hoşuud ve Çoros boylarının bir araya gelmesiyle oluşan birliğe Oyrat birliği denildiği için Oyrat adı kullanıldı. Kalmak (Eski dinde kalanlar) manasındaki Kalmuk adını daha çok Türkler kullandı. Moğolcadaki sol kanat adamları manasındaki *Cungar* veya *Cegün gar* adlandırması daha sonra hanlığın hâkim boyu olan Çoroslar tarafından kullanıldı. Rene Grosset'in ifadesiyle Kalmuk adı Oyrat birliğini meydana getiren dört boyu ifade eder. Bkz. Rene Grosset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzman, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 477 – 478., Mualla Uydu Yücel, "Kalmuklar", *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 267 – 268., Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008, s. 23.

⁶ Kalmuk ya da Cungar Hanlığı ile ilgili olarak bkz. Cengiz Buyar, *Cungar Hanlığının Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Bışkek 2012.

⁷ Torgoot, Hoşout ve Dörvööd boyları Cengiz Han döneminden önce Kuzey Moğolistan'da yaşamaktaydılar. Cihanşümül Moğol Devleti'nin kurulması ve idari taksimatının yapılması ile birlikte Altaylara göç ettirilmişlerdir. Bu vaziyet batı yönlü ilk Torgoot göçüydüve sonuncu göç olan 1758 yılındaki göçe kadar devam etti.

⁸ Togan, *age*, s. 158.

⁹ Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara 2013 s. 33.

Çoros¹¹ boyu liderliğinde 1635 yılında Cungar Hanlığı'nı kurmuşlar ve batı yönlü istila hareketlerine başlamışlardır. Aynı dönemde kendilerini Cengiz Han'ın varisi olarak gören Doğu Moğolları ise İç Moğolistan ve Halha'da yaşamaktaydılar. Doğu Moğolları, Cungar Hanlığı'nın kurulduğu dönemde Çin'in İç Moğolistan'a hâkim olması ile önemli ölçüde Çoroslara katıldılar. Dağılan Oyrat birliğini yeniden inşa eden Hara Hula'nın hanlığı döneminde yeniden güçlenen Cungarlar Galdan Boşgot Han döneminde önce bütün Moğolistan'a hâkim oldular, ardından Kazak topraklarına ve Taşkent yönünde Türkistan'a akınlar başlattılar. Cungar baskıları Kazaklar üzerinde oldukça etkili olmuş ve Kazak topraklarının doğu ve güneydoğu bölgelerini oluşturan Büyük ve Orta Cüz Kazakları, Küçük Cüz topraklarına göç ettiler. Batıda ise İdil Kalmukları, İdil bölgesi halklarına büyük çaplı saldırılar düzenlediler, Rus Çarlığı dahi Astarhan valiliği nezdinde önlemler alma yoluna gitti. Ruslar, İdil Kalmuklarını XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Rus Kazakları ile birlikte doğu – güney doğu sınır muhafızı olarak görevlendirildiler. İdil Kalmukları, Kazaklar'dan çok Nogaylar üzerine hücum ettiler. Rus yönetimi Nogayları itaat altına almak ve onları izinsiz göç ettikleri Rus toprağı olan İdil'in batısından çıkarmak için İdil Kalmuklarını kullandı. Rusların amacı söz edilen bölgeye Rus Kazaklarını yerleştirmektir. Bu sebeple Ruslar, İdil Kalmuklarını Nogaylar üzerine düzenledikleri hücumlarda serbest bıraktı.

1. Kazak-Cungar Mücadeleleri

1680'li yılların başında Cungar Hanı Galdan Tseren, Buhara'ya karşı galip geldi ve yönünü Kazak topraklarına çevirdi. Çu ve Talas vadilerinin Cungarların eline geçmesine rağmen daha sonra Sayram'da çıkan Kazak ayaklanması neticesinde bölgedeki Cungar valisi ve birlikleri yok edildi. Sayram'da çıkan Kazak ayaklanmasının ardından tekrar Cungar hücumu yaşandı ve Sayram harap edildi. Ağabeyinin ölümünden sonra yeğenlerinin küçük yaşta olması sebebiyle Cungar tahtına çıkan Galdan Tseren'e karşı yeğeni Tsevan Rabdan taht mücadelesine başladı. Amcasına karşı başarılı olan Tsevan Rabdan, Çoroslardan lideri olarak tahta çıktı. Galdan Tseren-Tsevan Rabdan mücadelesinde zayıflayan Cungarlar, Tsevan Rabdan'ın dirayetli yönetimi sayesinde kısa sürede toparlandı ve dikkatlerini yeniden batı komşuları olan Kazaklar üzerinde çevirdiler.¹² Tsevan Rabdan'ın yönünü batıya, Kazak topraklarına çevirmesinin sebepleri; doğuda Çin ile karşı karşıya gelmek istememesi, Rus diplomatların kışkırtıcı politikası ve verimli Yedisu ve Seyhun bölgelerinde hâkim olmak istemesi idi.¹³ Kazak-Cungar savaşlarının asıl nedeni ise toprak meselesiydi. Göçebe iki halk, hayvanlarını otlatmak için geniş topraklara ihtiyaç duyuyordu. Kazakların, Cungar baskısı nedeniyle yeterli otlak alanları kalmadı. Ordu bakımından güçlü olan Cungarlar ise Kazak topraklarına hâkim olarak otlaklarını genişletmek istiyorlardı. Kazak-Cungar savaşlarının bir başka nedeni ise Kazak topraklarından geçen ticaret yollarına hâkim olma idi.¹⁴ Genel olarak Cungarların batı ve güneybatı yönlü hücumlarının sebebi zenginlik elde etmektir.¹⁵ Ayrıca bu dönemde Çin'in güçlü olması Cungarları doğu yönlü genişleme siyaseti gütmelerine engel oluyordu.

Tsevan Rabdan dönemi Cungar Hanlığı'nın en güçlü olduğu dönem oldu. Tsevan Rabdan, İdil Kalmukları ile sıkı siyasi ve dinî ilişkiler içine girdi ve neticede iki hanlığı birleştirme fikri doğdu. Cungarlar ve İdil Kalmukları arasında sıkışan Kazaklar için XVIII. yüzyılın başındaki savaşlar var olma mücadelesi hâline geldi.¹⁶

1708-1709 yıllarında da ardı ardına Cungar hücumlarına maruz kalan Kazakların, üç Cüz ileri gelenlerinin katılımıyla 1710 yılında topladıkları Karakorum kurultayında kaçmak fikri ön plana çıktı. Ancak Boğenbay Batır liderliğindeki batırlar¹⁷ grubu, sonuna kadar savaşa fikri savundu ve onların fikri kurultayda kabul edildi. Neticede 1712 yılındaki savaşta küçük başarılar elde eden Kazaklar, siyasi birlikleri olmağı için kesin zaferler elde edemiyorlardı. Tavke Han, Yedi Yargı ile Kazakları birlikte bir bütün olarak hareket ettirmeye çalışsa da, daha o hayatta iken Kazaklar arasında iktidar mücadelesi başladı.¹⁸ Tavke Han'ın ölümü (1718) ile birlikte Kazaklar arasındaki iktidar mücadelesi had safhaya ulaştı. Diğer taraftan Cungar Hanı Tsevan Rabdan, Tibet'i işgal etti, Doğu Türkistan'ı hâkimiyeti altına aldı ve tekrar yönünü batıya çevirdi. 1714 yılındaki Cungar hücumuna Kazaklar karşılık verse de önemli bir başarı sağlanamadı. 1716 yılında gücünün önemli bir kısmını Kazaklar üzerine sevk eden Tsevan Rabdan, Kazak topraklarında ilerlemeye devam etti. 1717 yılındaki Kazak Hanı Tavke Han'ın da Kazak ordusunun başında hazır bulunduğu savaş, Ayaguz Nehri kenarında yaşandı. Savaşın neticesi Cungar galibiyeti idi. Kazakların savaşta mağlup olmasının en önemli nedeni idarî birliğinin

¹⁰ Hoşoud boyu, Oyrat birliğinin dağıldığı dönemde Kukunor ve Tibet'e göç ettiler.

¹¹ Cungar Hanlığı'nda hâkim boy olan Çoros boyu, Torgoot, Hoşud ve Dörvöd boylarının göçleriyle Batı Moğolistan güçlü konuma geldiler. İdil boyuna göçen soydaşları ile ilişkilerini siyasi ve dinî boyutlarda devam ettiren Çorolar, Cengiz Han dönemindeki gibi yeniden Moğol birliğini kurmaya çalıştılar. Siyasi amaçları doğrultusunda önce Moğolistan'ın tamamına hâkim olan Çorolar, daha sonra Tibet, Doğu Türkistanda hâkimiyet kurdular ve batı komşuları olan Kazaklar ile geniş Kazak toprakları için mücadeleye başladılar.

¹² Kalan, *age*, s. 60.

¹³ Kalan, *age*, s. 68.

¹⁴ V. Galiyev, "Kazakların Cungar Saldırılarına Karşı Kurtuluş Savaşı", *Kazakistan Tarihi Makaleleri*, TTK, Ankara 2007, s. 67.

¹⁵ V. A. Moiseev, *Djungarskoe Hanstvo i Kazahi (XVII – XVIII vv.)*, Gılm, Alma-Ata 1991, s. 15 – 16.

¹⁶ Galiyev, *agm*, s. 65.

¹⁷ Batır: Kazak Türkleri'nde savaş kahramanlarına verilen unvandır.

¹⁸ Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 55.

XVIII. YÜZYILDA KAZAK-KALMUK MÜCADELELERİ

olmaması idi. Her ne kadar Tavke Han komutan olsa da yanında Kayıp ve Ebulhayr¹⁹ bulunmaktaydı. Savaşın Cungarlar açısından en önemli neticesi Kazak topraklarının güneyine girmiş olmalarıydı.²⁰

Cungarların XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Kazak topraklarına yoğunlaşan baskısı 1723 yılında had safhaya ulaştı.²¹ Bu kez yedi ayrı koldan başlayan Cungar hücumu, Kazakların her savaşta mağlup olmasıyla sonuçlandı. Hazırlıklarını tamamlayan Cungar ordusunun hazırlıklarının genel komutanı Tsevan Rabdan'ın akrabası Şonı Daba idi. 1723 yılındaki Cungar hücumunun yedi kolundan birincisi, Tsevan Rabdan komutasında İli nehrinin batı bölgelerine; ikincisi Tsevan Rabdan'ın oğlu GaldanTseren komutasında, Balkaş ve Karatav bölgelerine; üçüncüsü Kulan Batu komutasında Altaylar üzerinden Köktal'a; dördüncüsü Tsevan Rabdan'ın torunu Amarsana komutasında Nura nehri bölgesine; beşincisi Galdan Tseren'in oğlu Tseren Dorji komutasında Şelek nehri bölgesine; altıncısı Galdan Tseren'in diğer oğlu Lama Dorji komutasında Issıkgöl bölgesine ve yedincisi, Tsevan Rabdan'ın akrabası Daba Dorji komutasında Şu Nehri civarına hareket ettiler. Seyhun boylarında yaşanan esas Kazak-Cungar savaşının asıl sebebi kıtlık yaşanması idi. Kıtlık sebebiyle Cungar beyleri etkili bir harekât ile Kazak topraklarına tamamen hâkim olmak fikrindeydiler. Kazak tarihine Aktaban Şubırındı Hadisesi olarak geçen bu savaşın sonucu, Kazakların büyük nüfus kaybına uğradığı bir felaket oldu. Kazakların, Cungar ordusunun önünden çekilirken tabanlarının soyuluncaya kadar kaçması nedeniyle bu hadiseye Kazak Türkçesi'nde *Aktaban Şubırındı Hadisesi (Alkagöl Sulama – Savran Aynalğan)*²² denildi.²³ 1723 yılındaki Kazak-Kalmuk savaşı neticesinde Büyük ve Orta Cüz toprakları Cungarların hâkimiyetine geçti. Kazak halkı ise Küçük Cüz topraklarına ve Hive Hanlığı hâkimiyetindeki bölgelere göç etti. Kazakların kaçışı sırasında halk açlıktan kırıldı, bazıları ise kadın ve çocuklarını bırakıp gittiler. Adı geçen hadisenin Kazaklar açısından bir başka önemli neticesi birlik olmadan dirlik olmayacağı ve siyasi birlik olmadan Cungar tehlikesinin devam edeceğinin anlaşılmasıdır.²⁴

Kazaklar, Cungar tehlikesine görüşmek için 1726 yılında kurultay topladılar ve Cungarlara karşı birlik yemini ettiler. Kurultayda Ebulhayr'ı ordu komutanı seçtiler ve Cungarlara karşı birlikte hücumla geçtiler. Kazak birliği beklenen neticeyi aldı, Irgaz bölgesinde Cungarları mağlup ettiler. Adı geçen bölgenin adı da *Kalmuk Kırılğan* oldu. Kazak birliğinin Cungarlara karşı esas önemli savaşı 1728 yılındaki Balkaş – Anırakay savaşıydı. Anırakay Savaşı'nda üstün gelen Kazaklar, savaşın yaşandığı yere *İt İşget Ala-kul (Köpeklerin bile su içmek istemedikleri Alagöl)* adını verdiler. Kazakların üstün geldiği savaştan sonra Cungarlar, üst üste üç kere mağlup edildi ve bütün Kazak Batırları ileri harekâta başladılar. Fakat Cungar tehlikesi tamamen bertaraf edilemedi, güçlerinin bir kısmını korudular.²⁵

Kazakların birleşerek Cungarları mağlup etmeleri Kazaklar açısından yeniden birleşip, Kazak Hanlığı'nı canlandırmaları neticesini getirmedi. 1730 yılında Bolat Han'ın ölmesi ile han seçimine giden Kazaklar siyasi birlik oluşturamadılar. Kazak Hanı seçilemeyen Ebulhayr, Küçük Cüz topraklarına göç ederek kendisini Küçük Cüz Hanı ilan etti ve böylece Kazakların siyasi-askeri birlikleri tekrar bozuldu.²⁶ Ebulhayr Han, Ulu Hanlık yolundaki rakiplerine karşı üstünlük sağlamak amacıyla Rus hâkimiyetine girmek için müracaatta bulundu. Küçük Cüz'e gönderilen Rus elçisi A. Tevkelev'in çabaları neticesinde Küçük Cüz bey ve batırları Rus hâkimiyetini kabul ettiler.²⁷

Diğer taraftan Kazak-Cungar savaşlarının bir başka neticesi ise, Rus yönetiminin Kazak-Cungar-Başkırt düşmanlığını görmesi oldu ve bu durumdan faydalanmayı düşündü. Deli Petro'nun *Doğu Politikası* doğrultusunda, İ. Krillov tarafından hazırlanan plana göre: Göçebe halklar arasındaki düşmanlığı kullanmak fikri St. Petersburg tarafından onaylandı ve ustalıkla istifade edildi.²⁸ Ayrıca, Sibiryâ üzerinden Cungarlara top vb. silah yardımları da yapıldı.²⁹ Ruslar, Krillov'un planını en etkili biçimde 1755 yılındaki Başkırt isyanının bastırılmasında ve 1770 yılındaki İdil Kalmukların ana vatana göç hareketlerini engellemek için adı geçen halkların düşmanı olan Kazakları kullandı. Böylece Rusya, halklar arasındaki düşmanlığı derinleştirdi.

1730'lu yılların başında yavaşlayan Cungar ileri harekâtları 1735 yılında Galdan Tseren'in tahta çıkması ile birlikte yeniden hız kazandı. 1739 yılından 1741 yılına kadar devam eden Kazak-Cungar savaşlarında Orta Cüz Kazakları çok zarar gördü. Bununla birlikte Kazaklar batıda da İdil Kalmukları ile savaştılar. Batırların

¹⁹ Kayıp Han ve Ebulhayr Sultan, bu dönemde Küçük Cüz'ün idarecileri idi.

²⁰ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, Nesil matbaacılık, İstanbul 1993, s. 20.

²¹ *Eski Devirlerden...*, s. 222.

²² Aktaban Şubırındı (Büyük Felaket) Hadisesi, Alkagöl Sulama, Kazaklar bitkin halde Alkagöl'e ulaşip yüzükoyun serildikleri için bu adla; Kazakların Savran şehrine ulaşip, Cungar takibinden kurtulmak amacıyla şehrin etrafında döndükleri için de bu adla da anılır.

²³ Fatih Ünal, "Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırındı Hadisesi", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s. 18- vd.; Martha Brill Olcott, *The Kazakhs*. Hoover İnstitutions Press, Stanford 1995, s. 26.

²⁴ G. V. Kan, *İstoriya Kazahstana*, Almatikitap Baspası, Almatı 2011, s. 95.

²⁵ *İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney İzdaniye 1943 g.)*, Almatı 2011, s. 227.

²⁶ Togan, *age*, s. 174.

²⁷ Mehmet Alpargu, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1996, s. 50-51.

²⁸ Yorulmaz, *age*, s. 125.

²⁹ Zeyneş İsmail, *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.59.

gayretlerine rağmen iki cephede de zor duruma düşen Kazaklar, Cungarlara İşim Nehri kıyılarında yenildi, Ebulmambet Han'ın³⁰ ve Barak Sultan'ın³¹ gayretleriyle İdil Kalmukları'na karşı zafer kazandılar.

1741 yılının kış aylarında son büyük Cungar hücumu yaşandı. 30 bin kişilik Cungar birliği Kazak Hanı Ebulmambet Han'ı mağlup etti. İşim Nehri'nin aşağı kısımlarında yapılan savaştan sonra Ebulmambet Han'ın da birkaç aulu³² kaldı. İşim Nehri'nin yukarı kısımlarında dağınık birliklerle saldırıya geçen Orta Cüz sultanlarından Abilay, Cungarların sayı üstünlüğü sebebiyle mağlup oldu, hatta esir alındı. Kazakların mağlubiyete uğramasının en büyük sebebi yine siyasi birlik oluşturmamalarıydı.

1741 yılı savaşında Abilay Sultan esir alınmış ve bir müddet Cungar merkezinde kalmıştı. Abilay'ın esir hayatı zamanında Cungar siyasi yapılanmasını yakından inceleme fırsatı oldu ve o, ileride yakın ilişkiler kuracağı Amarsana ile tanıştı. Abilay esir alındıktan sonra Ebulmambet Han, durumu Rus tarafına ilettiler. Orenburg'tan hareket eden Rus elçileri, Cungarlar ile görüşmelerinde Kazakların Rusya hâkimiyetinde bir halk olduğunu ve onların kendi başlarına yabancı bir devletle görüşmelerde bulunamayacağı bildirdiler. Ayrıca esir alınan Orta Cüz Sultanı Abilay'ın serbest bırakılmasını talep ettiler.³³ 1742 yılında olan Rus – Cungar görüşmelerinde Abilay kurtuluş Rusların başarısı gibi gösterildi. Fakat Abilay esir alındıktan sonra bütün Cüzlerin temsilcilerinin bulunduğu 90 kişilik bir Kazak elçilik heyeti Cungarya'ya gitti ve onun serbest bırakılmasını sağladılar. Burada önemli olan Kazak-Cungar görüşmelerinden sonra barışın sağlanmasıydı. Ayrıca Abilay, serbest bırakıldıktan sonra Cungar Hanı Galdan Tseren tarafından Kazak Hanı olarak tanındı.³⁴ Vatanına dönen Abilay, artık Kazaklar üzerinde daha nüfuzlu olacaktır. Bu duruma rağmen Abilay, Ebulmambet Han'a isyan etmedi ve onun ölümü ile meşru yol olan hanlık seçimi ile han olacaktır.

XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarının sonu ve 40'li yıllarının başında Kazak Cüzleri'ndeki siyasi duruma bakacak olursak; Küçük Cüz'de Ebulhayr Han düşmanlığı Barak Sultan liderliğinde devam etmekte idi. Orta Cüz'de 1739 yılında Semeke Han'ın ölümüyle han seçilen Ebulmambet Han bütün Orta Cüz Kazakları'na hâkim değildi. Ayrıca, Orta Cüz'de Abilay Sultan nüfuzu artmaktaydı. Büyük Cüz'de ise Jolbars Han 1739 yılında Taşkente öldürüldü ve siyasi kargaşa hüküm sürmeye başladı.³⁵ Ayrıca Büyük Cüz arazisi olan Yedisu bölgesinde daha etkin olan Cungarlar, bu bölgede İslamiyeti yok ettiler. Cungar Hanlığı yıkıldıktan sonra Yedisu'ya tekrar hâkim olan Kazaklar ile bölgede İslamiyet yeniden yayıldı.³⁶ Biçurin'e göre göçebe halklar arasında en güçlü olan Kazaklardı. Fakat birlik oluşturmayıp, kendi aralarında kavgaya tutuşmaları onları zayıf düşürüyordu. Cungarlara karşı da küçük saldırılarda bulunmaları, onlara bir şey kazandırmıyordu.³⁷

Kazak-Cungar mücadelelerinde güçlü olan taraf Cungarlardı. Ancak Kazakları tamamen kendilerine bağlı hale getiremediler. XVIII. yüzyılda Cungarların orduda yenileşmeye gidip ateşli silahlar geliştirmeleri Kazaklara karşı daha etkili hücumlarda bulunmalarını sağladı.³⁸ Aynı dönemde ise Kazaklar geleneksel savaş usulünün gereği olarak atlı birliklere sahiptiler. Top ateşi karşısında başarısız olan Kazak süvari birliklerinin yetersizliği bütün Cungar savaşlarında görülür.

1741 savaşından sonra Cungar Hanlığı'nda taht kavgaları başladı. Cungar taht mücadelelerinde önce Galdan Tserenin varisleri olan Aja Haan ve Lamadorj arasında, Lamadorj ve Amarsana arasında ve daha sonra Davaatsi ile Amarsana arasında yaşandı. En etkili isim olan ve Cungar tahtını ele geçirmek isteyen Amarsana siyasi destek arayışına girdi. Abilay, Cungarya'daki esir hayatı döneminde tanıştığı Amarsana'ya destek verdi. Amarsana, Lamadorj ve Davaatsiye karşı harekâtlarında Abilay'dan yardım talebinde bulundu. 1750 yılında Aja Haan'ı öldüren Lamadorj, Cungar tahtına çıktı. Fakat isyankâr Cungar şehzadeleri Davaatsi ve Amarsana Kazak topraklarına kaçarak Abilay'a sığındı. Abilay'ın asi şehzadeleri kabul etmesi, kendisine karşı isyan teşebbüsünde bulunduğu şeklinde yorumlayan Lamadorj, derhal şehzadelerin kendisine teslim edilmesini emretti. Abilay, Lamadorj'un isteğini kabul etmedi ve Amarsana'yı korumaya ve desteklemeye devam etti. Abilay, Cungar Hanlığı'ndaki siyasi buhranı iyi değerlendirmek istedi ve yakın dostu olan Amarsana'nın Cungar tahtına çıkmasını sağlamak için ona sürekli destek verdi. Cungarya'da Lamadorj'un hanlığına karşı isyan başladı. Abilay desteklediği Amarsana ve Cungar isyancılar Lamadorj'u öldürdüler ve tahta Davaatsi'yi çıkardılar. Davaatsi ile Amarsana hanlığı birlikte idare edeceklerdi. Fakat Davaatsi'nin, Amarsana'yı Cungar idaresinden

³⁰ Ebulmambet Han: 1739-1771 yılları arasında Orta Cüz Hanı.

³¹ Barak Sultan: Küçük Cüz Sultanlarından olan Barak Sultan, Küçük Cüz Hanı Ebulhayr'ın düşmanıydı ve onu 1748 tarihinde öldürdü.

³² Aul: Kazak köylerine verilen ad.

³³ Monaham İankifom , *İstoriçeskoe Obozpenie Oyratov ili Kalmikov s XV Stoletiya do Nastoyasıgo Vremeni*, Tipografii Meditsinskago Departamenta Ministersva Vnutrennix Del, Sanktpeterburg 1854, s. 103.

³⁴ Ekrem Kalan, s. 82 -83.

³⁵ Orhan Doğan, "Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1181.

³⁶ W. Barthold, "Kalmuklar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 140.

³⁷ İankifom , *age*, s. 198.

³⁸ Kalmukların ateşli silahları olan top yapmayı ve kullanmayı Poltova savaşında önce Ruslara daha sonra Moğollara esir düşen İsveçli top ustası İ. G. Renat'tan öğrenip geliştirdiler. 1717 yılında Kalmuk Hanı Tsevan Rabdan, İrtiş boylarına ilerleyen Rusları ani bir baskınla püskürttü ve birçok esir elde etti. Bu esirlerin içinde en mühimi ise Renat idi. Renat sayesinde Kalmuklar, Zemberekli toplar yaptılar ve bu topların Kalmuk ordusuna kattığı güç tartışılmazdır., Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008, s. 70.

uzak tutmak istemesi ile Davaatsi ile Amarsana arasında taht mücadelesi başladı. Yine Abilay'dan yardım alan Amarsana, Davaatsi karşısında mağlup oldu.³⁹ Abilay'ın desteği ile Cungar tahtını ele geçiremeyeceğini anlayan Amarsana, Çin'den yardım almak istedi. Neticede Çin'in kendisine yardım edeceği ve Cungar tahtına çıkmasına destek olacağı sözünü alan Amarsana, Çin desteği ile Cungarya'ya girdi. Fakat Amarsana, han ilan edilmedi. Böylece Cungarya'da Çin hâkimiyeti dönemi başladı. Çin hâkimiyetine tahammül edemeyen Amarsana, Çinli memurları katletti. Cungarya'da Çin'e karşı büyük isyan başlatan Amarsana mağlup duruma düşünce Abilay Sultan'a sığındı. Orta Cüz üzerindeki Çin baskısı sebebiyle Çine teslim edileceğinden şüphelenen Amarsana Sibiry'a kaçtı ve Ruslara sığındı. Çiçek hastalığına yakalanan Amarsana Tobolsk'da öldü.⁴⁰ Çin'in Cungar isyanına karşı intikam harekâtı Cungarlar açısından korkunç oldu. Cungar halkı Çin tarafından kadın, erkek, yaşlı, çocuk fark etmeksizin 500 bin kişi kılıçtan geçirildi ve Cungar Hanlığı ortadan kaldırıldı (1758). Böylece Kazaklar ve Türkistan hanlıkları için Cungar Hanlığı tehlikesi ortadan kalktı. Cungar hâkimiyetinde olan Büyük Cüz ise Çin ve Hokand Hanlığı hâkimiyeti arasında bir müddet el değiştirdi.

2.Kazak-İdil Kalmukları Mücadeleleri

XVII. yüzyılın başlarında Kazak topraklarının kuzeyine göç eden Torgootlar liderliğindeki İdil Kalmukları, göçe devam ederek, Kazak topraklarının batısına İdil bölgesine yerleştiler. Cungarya'da devam eden iç karışıklıklar İdil bölgesindeki Kalmukların sürekli göç almasını sağlamıştı. Göç eden Kalmukların amacı iç karışıklıklardan uzak, rahat yaşamak idi. Fakat göç ettikleri İdil bölgesinde Kalmuklar, Rus hâkimiyetinde yaşıyorlar ve siyasi durum göç eden halkın umduğu gibi rahat değildi. Rus yönetimi gelenek hâline getirdiği ve bölge halklarını zayıflatmak için daima uyguladığı bir halkı diğerine düşman etme politikasını İdil Kalmukları için de ustalıkla uyguladı ve böylece İdil Kalmukları, Başkırt ve Kazaklara düşman edildiler. Ayrıca Rus hâkimiyetindeki Kalmuklara dinî baskı ve ekonomik sömürü had safhaya ulaştı.⁴¹

İdil Kalmukları, İdil bölgesine yerleştiği andan itibaren dönemin güçlü devletleri Osmanlı ve Rusya ile siyasi ilişkilerde bulundular. Bu ilişkilerde İdil Kalmukları kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişler her iki devlete bağlılıklarını arz eden İdil Karmuklarının ikiyüzlü politikası, Kazak Hanı Kayıp Muhammed Han tarafından İstanbul'a bildirildi. Kayıp Muhammed Han, 1713 ve 1715 yıllarında iki defa elçi gönderdiği İstanbul'a İdil Kalmukları'nın Moskoflu (Rus yönetimi) ile birlikte hareket ettiğini ve kendisinin iki kez onları cezalandırmak için çapul seferinde bulunduğunu bildirdi.⁴²

XVIII. yüzyılın başlarında Küçük Cüz'e Kayıp Han ve Ebulhayr Sultan hâkimdi. 1718 yılında Kalmuk Huntayşisi, Kayıp Han ve Ebulhayr Sultan'a hücum etti ve onları mağlup etti. Kayıp Han yanında sadece iki kişi ile Türkistan şehrine dönebildi. Ebulhayr Sultan hâkimiyet bölgesi kabul ettiği Turgay bölgesinde kaldı. Fakat Rus Kazaklarının hücumlarına maruz kaldı. Kayıp Han, Küçük Cüz'ün içlerine kadar olan Rus Kazaklarının saldırılarını durdurmak için Rusya'ya elçiler göndererek barış yolları aradı.⁴³

Doğudan batıya olan Kalmuk göçünün sonuncusu Çinliler ile iş birliği yapıp Cungar Hanlığı'nın ortadan kalkmasına neden olan Amarsana'nın faaliyetleri neticesinde 1758 yılında gerçekleşti.⁴⁴ Fakat göç eden Kalmukların yukarıda değindiğimiz sebeplerden rahat yaşama umudu Rus yönetiminin faaliyetleri ve komşularla olan olumsuz ilişkiler neticesinde gerçekleşemedi. Kalmuklar için bir başka olumsuz vaziyet ise Rus Çarlığı'nın Avrupa devletleri, Osmanlı ve İran'la savaşlarında Kalmuklardan asker toplaması idi. Ayrıca Sibiry'a da kurulan askerî hatlarda zorla silah altına alınmaları da Kalmuklar arasında huzursuzluk yarattı ve bölgedeki Kalmuk nüfusu azalmaya başladı.⁴⁵

Kalmuklar arasındaki huzursuzluk 1767 yılında ana vatan olan Cungarya'ya göç fikrini doğurdu. Çin işgalinden kaçan Amarsana'nın adamı olan Tseren ve dinî lider Lama'nın başını çektiği göç hareketi yanlıları İdil Kalmuk Hanı Ubaşi'yi ikna etti. Bu kararın alınmasında etkili bir diğer sebep ise Osmanlı'ya karşı Rus Çarlığı'nın Kalmuklar'dan asker istemesi oldu.⁴⁶

Rusya engeli ile karşılaşmak istemeyen İdil Kalmuk Hanı Ubaşi, ana vatana göç hareketini son safhaya kadar gizli tuttu. 1770 yılı kışında göç kararı alan Ubaşi Han, Ruslara Küçük Cüz Kazakları'ndan gelebilecek tehlikelere karşı ordusunu İdil boylarında toplayacağını bildiren bir mektup yazdı. Yavaş yavaş göç hareketinin planını uygulamaya koyan Ubaşi Han, İdil Nehri'nin donduğu sırada halkını nehrin karşı tarafına geçirecekti, fakat onun ümit ettiğinin aksine o kış nehir buz tutmadı. Rusların durumu fark etmesinden çekinen Ubaşi Han,

³⁹ *İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney İzdaniye 1943 g.)*, Almatı 2011.s. 249., İlya Y. Zlatkin, *İstoriya Džungarskovo Xanstva 1635 – 1758*, Vostočnoy Literaturı "Nauka", Moskova 1983, s. 286.

⁴⁰ Zlatkin, *age*, s. 302.

⁴¹ Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 125.

⁴² Mehmet SARAY, *Rus İşğali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK, Ankara 2017, s. 13 - vd.

⁴³ Togan, s. 168.

⁴⁴ A. İ. Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih, Ord i Stepey*, Sanat, Almatı 1996, s. 248.

⁴⁵ Berber, *agt*, s. 126.

⁴⁶ Yorulmaz, *age*, s. 212.

beklemenin felaketle neticelenebileceğini düşünerek, 1771 yılında halka göç harekâtı haberini yaydı ve hemen 180 bin kişi civarındaki İdil Kalmuk grubu Yayık Nehri'nden geçmek üzere hareket etti.

Ubaşı Han liderliğindeki Kalmuklar, Yayık Nehri'ne vardıklarında Rusların bölge valilik merkezi olan Orenburg yönetimi Kalmuklar'ın gerçek niyetini anladı ve onları engellemek için yine bölge halkları arasındaki düşmanlığı körükledi. Küçük Cüz Hanı Nurali ve Orta Cüz Hanı Abilay'a mektuplar yazılarak, Kalmukların Kazaklara karşı yağma hareketinde bulunacaklarını bildirdiler. Buna ek olarak Rus hükümeti Kazaklar'ı, Kalmuklar'a karşı askerî harekâtlarında serbest bıraktığını, elde edilecekleri ganimetlerin kendilerinde kalacağını bildirdi. Buna karşılık Kazak hanları, Kalmukların Yayık Nehri'ni geçmelerine engel olacaklardı.⁴⁷

Rus hükümetinin serbesti tanınması ile birlikte yıllardır İdil Kalmuklarına karşı intikam bekleyen Kazakların başta Küçük Cüz Hanı Nurali Han ve Orta Cüz Hanı Abilay Han olmak üzere Kazak batırları hareketine geçti. Küçük Cüz'den Nurali Han, oğlu Ayçuvak Sultan ile birlikte hazırlandı. Hive'den Küçük Cüz'e göç eden Batır Sultan'ın oğlu Kayıp Sultan Rus ordusu ile birlikte hareket etmeye hazır olduğunu bildirdi. Sibirya hattına bilgi veren Orta Cüz Hanı Abilay Han da hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Büyük Cüz sultanlarından Eralı Sultan, hâkimiyeti altındaki bölgelere gelebilecek Kalmuklara karşı hazırlanmaya başladı. Büyük Cüz'ün doğusunda da Kalmukları, Kırgız Burutlar karşılamak için beklemeye başladılar. Doğuda bulunan Kazak birliklerine Ebulmambet Han'ın oğlu Ebulfeyz Sultan da katıldı. Böylece İdil'den Cüngarya'ya yapılacak olan Kalmuk göçüne karşı büyük bozkırda, büyük ölüm tuzakları hazırlandı.⁴⁸

Söz konusu göç harekâtında Rus yönetiminin engelleme planı; Yayık Nehri'ni geçen Kalmuklara ilk darbenin Rus Kazakları eliyle vurulması ve Kazaklara yardımcı olacak hafif silahlı birliklerin, bozkıra gönderilmesi ile de onların nispi olarak desteklenmesi idi. Fakat Rus Kazakları arasında isyan ateşi Rusya'nın planını aksattı. Kayıpsız Yayık Nehri'ni geçen Kalmuklar, daha sonra Rusların Orenburg Rus Kazakları ile takip etmeye başladı. Orenburg Rus Kazakları'nın takip hareketi kış sebebi ile başarısız oldu. Daha sonra yeniden hazırlık yapılmak suretiyle bu defa Nurali Han'la birleşerek gerçekleştirilen takipte de umulan netice elde edilemedi. Böylece Rus birlikleri Kalmukları takip etmekten vazgeçti ve bu işi Kalmuklara karşı intikam hissi içinde olan Kazaklara devretti. İlk hafif saldırı Kalmukların Yayık Nehri'ni geçtikten sonra küçük bir Kazak birliği ile yapıldı. Bu saldırıyı kayıpsız atlatan Kalmuklar, ilerleyişine paralel olarak daha kalabalık Kazak birlikleri ile mücadeleye başladılar. İlk saldırıdan sonra Kalmuk Hanı Ubaşı Han, Nurali Han'a yazdığı mektubunda eskiden beri barış içinde olduklarını ve aralarındaki barışın devam etmesi gerektiğini bildirdi. Fakat sırayla Kalmukları önce Ayçuvak Sultan ve en kalabalık birlikle Nurali Han karşıladı. Bütün halkıyla göç eden Kalmuklar, Küçük Cüz Kazakları ile yapılan çatışmalarda çok kayıp verdiler.⁴⁹

Ubaşı Han, Nurali Han'a emrindeki Kalmuklar ile birlikte onun emrine geçeceğini bildirdi, fakat Nurali Han, bunu kabul etmedi ve Rusların isteği olan İdil bölgesine dönmelerini talep etti. Nurali Han'la anlaşamayan Ubaşı Han göç hareketine devam etti. Göç hareketi sırasında halkı açlıktan azalmaya başlayan Ubaşı Han dinlenmek için Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki Moyundu Nehri'nin kenarında konakladı. Kalmuklar konakladıkları anda başta Nurali Han ve Abilay Han olmak üzere Adil ve Urus sultanlar tarafından kuşatma altına alındı. Kuşatma anında yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Ubaşı Han, Kalmuklara oturabilecekleri bir yer verilmesi koşuluyla halkı ile birlikte Abilay Han'ın hizmetine gireceğini bildirdi. Fakat Ubaşı Han'ın teklifi Nurali Han gibi Abilay Han tarafından da kabul görmedi. Esir değişimi sebebiyle kabul edilen üç günlük ateşkes süresinin ikinci gününde Kalmuklar yaptıkları ani saldırı ile Kazak çemberini kırdılar, fakat ani harekete ayak uyduramayacak olan hasta, yaşlı ve çocuklar kuşatma çemberinin içinde kaldı. Kuşatmadan kurtulan Kalmuklar iki grup halinde hareket etti. Bir grup güneye Ulu Cüz topraklarına girdi. Burada onları Ebulmambet'in oğlu Ebulfeyz ve Eralı Sultan karşıladı. Bin bir güçlkle çıktıkları Kazak topraklarından Kırgız topraklarına giren Kalmukları bu kez Kırgız Burutlar karşıladı ve onları Çin sınırına kadar takip ettiler. Kazak kuşatmasından kurtulan 20 bin kişilik diğer grup ise Balkaş Gölü'nün kuzeyine hareket ettiler. İkinci Kalmuk grubu da güneye giden soydaşları gibi Kazakların amansız takibinden çok kayıp vererek Kazak topraklarından çıktılar.

Böylece Kazakların düşmanı olan Kalmukların İdil kolu tehlikesi de ortadan kalktı. İdil bölgesinde umdukları rahat yaşama arzuları, Rusya'nın faaliyetleri neticesinde gerçekleşmeyen Kalmuklar, ana vatanları Cüngarya'daki soydaşları ile birleşip bağımsız yeni bir devlet kurma hayaliyle İdil'den yola çıkmışlardı. Fakat Kalmuklar, Rus kıskırtmaları ile Kazaklar tarafından önemli ölçüde yağmalandı, öldürüldü ve esir edildi. Nüfusu azalan Kalmukların Çin topraklarında ve ancak Çin hâkimiyetinde yaşamalarına izin verilecekti. Zor durumda olan Ubaşı Han, Çinlilerin teklifini kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

İdil Kalmuklarının ana vatana göçüne katılmayan Kalmuklar ise Pugaçev isyanına katıldılar. Rusya, Pugaçev isyanını bastırdıktan sonra sayıları 50 bin kadar olan İdil Kalmukların yerleşim yerlerine yaklaşımları

⁴⁷ Levşin, *age*, s. 249.

⁴⁸ Levşin, *age*, s. 249 – 250; Olcott, *age*, s. 37.

⁴⁹ Berber, *agt*, s. 128.

XVIII. YÜZYILDA KAZAK-KALMUK MÜCADELELERİ

yasaklandı. İslamiyet'i kabul eden Kalmuklardan bir grup Orta Asya'ya göç etti ve burada Sart Kalmukları adını aldılar.⁵⁰

Göçün faturası Kalmuklar için ağır oldu. Kalmuklar, bir yıl içinde 100 bin kişi civarı nüfuslarını kaybettiler.⁵¹ 180 bin kişi civarında başlayan göç yolun sonunda 70 bin kişi ile tamamlanabildi. Ayrıca Rus hâkimiyetinin yerini Çin hâkimiyeti aldı.⁵² 1758 yılındaki Çin'in Kalmuk katliamından kalanlar ve birçoğu işe yaramaz durumdaki İdil Kalmuk halkı ile birlikte Doğu Türkistan ve Cungarya'ya yerleştirildiler. Böylece bir cihan imparatorluğunun varisleri olan Kalmuklar, az nüfusları ile dağınık olarak yaşamak zorunda kaldılar.

SONUÇ

Göçebe hayat tarzını devam ettiren iki halk olan Kazaklar ile Kalmukların mücadelelerinin sebepleri olarak nüfusun hızla artması, bölgedeki ticaret yollarını ve zenginliklerini ellerine geçirerek halkın ve devletin ekonomisini güçlendirmek, ülkelerinin topraklarını genişleterek bölgelerinde güçlü bir devlet kurmak, bölgeyi kontrol altına almak sayılabilir. Kazak-Kalmuk mücadeleleri boyunca genellikle zor durumda kalan Kazaklar, Rusya'nın desteği ile ayakta kaldılar. Kalmuklar ise nüfuslarını önemli ölçüde kaybettiler ve Çin hâkimiyetine girdiler.

Kazaklar açısından vaziyete bakılacak olursa, düşmanları olan Cungarlardan 1758 yılında ve onların kolu olan İdil Kalmuklarından da 1771 yılında tamamen kurtuldular. Ayrıca Kalmuk takibi sebebiyle Rus sınır boylarına yaptıkları baskınları durduran Kazaklar yeniden saldırılarına başladılar. Kazakların Rus sınırına yaptığı baskınlarda, Rus Çarlığı'nın 1767 – 1774 yılları arasındaki Osmanlı ile savaşta olmasının verdiği avantaj ve Emelyan Pugaçev liderliğinde Rus Kazakları'nın başlattığı isyanın en ateşli günlerinin yaşanmasıdır. Ayrıca Küçük Cüz Kazakları, Pugaçev isyanına destek verdi.

Yaklaşık 150 yıl süren Kazak – Cungar mücadelelerinin en yoğun yaşandığı dönem XVIII. asrın ilk çeyreği oldu. Zor durumda olan Kazaklar yeniden birleşip güçlü bir merkezî teşkilat oluşturmanın aksine 1730 yılından itibaren birbirinden tamamen kopmuş ve Kazak Cüz hanları dışında Kazak Bey ve Batırları'nın da bağımsız hareket ettiği dönem başladı. Kazakların İdil Kalmuk ve Cungar hanlıkları ile mücadeleleri Kazaklar açısından parçalanma ve Rus hâkimiyetinin yerleşmesini kolaylaştırma sonuçlarını getirdi. Kalmuklar açısından bakıldığında ise, 1758 yılında doğudaki devletleri olan Cungar Hanlığı, Çin hücumu ile yıkıldı. Çin'in soykırım uyguladığı Kalmuklar, azalan nüfusları ile Çin hâkimiyetinde yaşamaya başladı. Rusya hâkimiyetindeki İdil Kalmukları ise 1771 yılındaki ana vatana göç hareketlerinden sonra aynı sonu yaşadılar.

KAYNAKÇA

ALPARGU, Mehmet, *Yeniçağda Kazak Türkleri*, 72 Ofset Tesisleri, Ankara 1996.

BARTHOLD, W, "Kalmuklar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 140-141.

BERBER, Oktay, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

DOĞAN, Orhan, "Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1166-1197.

Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdülvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

GALİYEV, V., "Kazakların Cungar Saldırılarına Karşı Kurtuluş Savaşı", *Kazakistan Tarihi Makaleleri*, TTK, Ankara 2007, s. 63-72.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

İANKİFOM, Monaham, *İstoriceskoe Obozpenie Oyratov ili Kalmukov s XV Stoletiya do Nastoyaşago Vremeni*, Tipografii Meditsinskago Departamenta Ministersva Vnutrennix Del, Sanktpeterburg 1854.

İSMAİL, Zeyneş, *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

⁵⁰ Mualla Uydu Yücel, Kalmuklar, *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 267., Sart Kalmuklar için bkz. Cengiz Buyar, "Kırgızistan'da Bir Etnik Grup: Sart Kalmuklar", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer, Ankara 2013, s. 819-831.

⁵¹ İankifom, *age*, s. 255.

⁵² Togan, *age*, s. 177.; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 480.

- İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney İzdaniye 1943 g.)*, Almatı 2011.
- KALAN, Ekrem, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008.
- KAN, G. V., *İstoriya Kazahstana*, Almatıkitab Baspası, Almatı 2011.
- LEVŞİN, A. İ., *Opisanie Kirgız-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih, Ord i Stepey*, Sanat, Almatı 1996.
- MOİSEEV, V. A., *Djungarskoe Hanstvo i Kazahi (XVII-XVIII vv.)*, Gılım, Alma-Ata 1991.
- OLCOTT, Martha Brill, *The Kazakhs*. Hoover İnstutions Press, Stanford 1995.
- SARAY, Mehmet, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, Nesil matbaacılık, İstanbul 1993.
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK, Ankara 2017.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- ÜNAL, Fatih, "Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırını Hadisesi", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s.17-22.
- ÜNAL, Fatih, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- YORULMAZ, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara 2013.
- YÜCEL, Mualla Uydu, "Kalmuklar", *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 267-268.
- ZLATKİN, İlya Y. *İstoriya Djungarskovo Xanstva 1635 – 1758*, Vostoçnoy Literaturı "Nauka", Moskova 1983.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 87-122.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.12.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
AZERBAIJAN’IN GÖZBEBEĞİ BAKÜ ŞEHRİNE GENEL BİR BAKIŞ
(ESKİ ÇAĞLARDAN ORTA ÇAĞ’IN SONUNA KADAR)

ABDULHALİK BAKIR*-FERİDUN ŞENOL**

ÖZET

İlk Çağlardan beri yerleşim yeri olan Apşeron Yarımadası günümüze kadar önemini koruyarak çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yaptığı görülür. Bakü asırlar boyu birçok medeniyetin bulunduğu bir mekân olup Massagetler, Kaslar, Turukiler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Moğollar ve yerel hanedanlar arasında Saciler, Revvadiler, Şirvanşahlar gibi devletlerin egemenliği altında siyasi varlığını devam ettirmiştir. Bölgede egemen olan uygarlıklar sosyal, kültürel, ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu topluluklar eliyle Ateşperestlik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dinler burada yayılma imkânına sahip olmuştur.

Bakü şehri, özellikle Derbendi hanedanının iktidarda olduğu Şirvanşahlar Devleti döneminde büyük gelişme yaşadı. Sanatçılar için özgür ortamın olması neticesinde değerli eserler meydana getirildi. Yine bu dönemde Apşeron yarımadasının stratejik açıdan ehemmiyetini koruma altına almak amacıyla kaleler inşa edildi. Aynı zamanda ticaretin gelişmesi ve tüccarların konaklama ihtiyacını gidermek amacıyla kervansaraylar ve hanlar inşa edildi.

Doğu’dan gelen Moğol baskınları sonucunda Bakü ve çevresi büyük zarara uğradı. Şehrin yağmalanması neticesinde birçok kültürel miras ortadan kaldırıldı. Moğol idarecilerinin uyguladıkları politikalar sonucunda ekonomi ve tarımın gerilemesine neden oldu.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Şirvan, Bakü, Şirvanşahlar Devleti.

A GENERAL OVERVIEW OF AZERBAIJAN’S EYELASH BAKU
(FROM ANTIQUITY TO THE END OF THE MIDDLE AGES)

ABSTRACT

It is seen that the Apsheron peninsula, which has been inhabited since the early ages, has hosted various civilizations until today. Baku is a place where many civilizations have been gathered for centuries and it has continued its political existence under the sovereignty of states such as Massagets, Muscles, Turuks, Umayyads, Abbasids, Seljuks, Mongols and local dynasties such as Saji, Ravvadi and Shirvanshahs. The dominant civilizations in the region have engaged in social, cultural and scientific activities. Religions such as Islam, Christianity and Ignicolist were able to spread here by there communities.

The city of Baku experienced a great development, especially during the Shirvanshahs State, where the Derbendi dynasty was in power. As a result of the free environment for artists, valuable works were created. In this period, fortresses were built in order to protect the strategic importance of the Apsheron Peninsula. At the same time, caravanserais and inns were built in order to develop trade and to meet the needs of merchants.

As a result of the Mongol raids from the East, Baku and its surroundings suffered great damage. As a result of the plunder of the city, many cultural heritages were eliminated. As a result of the policies implemented by Mongolian administrators, it caused a decline in economy and agriculture.

Key Words: Azerbaijan, Shirvan, Baku, State of Shirvanshah.

GİRİŞ

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: feridunsenol@gmail.com

Arkeoloji çalışmaları neticesinde ortaya çıkan buluntulara göre Bakü'de Eski Çağ dönemlerine ait insan yerleşimlerinin olduğu görülür. Türklerin izlerine ise ne zaman rastlandığı hakkında net bilgiler mevcut değildir, fakat yapılan çalışmalara göre MÖ III. binli yıllar ve daha sonraki dönemlerde Türklerin varlığına rastlanılır. Türk kökenli olarak düşünülen Massagetler¹, Kaslar, Subiler, Turukkiler² gibi kavimler Azerbaycan'ın güney kesimlerinde ve Bakü çevresinde yaşamışlardır.

Orta Çağlardan beri varlığı bilinen ticaret yolları ve zengin petrol yatakları Bakü'nün önemini arttırdı. Bakü, zengin kaynakları elde etmek isteyen birçok devletin mücadele ettiği bir alan olmuştur. Ayrıca I. Halilullah³ döneminde devletin başkentinin Şamahı⁴dan Bakü'ye taşınması ile yapılan imar faaliyetleri sonucunda şehrin önemi daha da artmıştır.

Halifeler döneminde İslam fetihlerinin Arabistan coğrafyası dışına çıkması ile Azerbaycan coğrafyası da bu fetih hareketlerinden etkilenmiş oldu. Görüleceği üzere Bakü çevresinde İslam fetihleri ilk kez Halife Ömer (634-644) döneminde gerçekleşti. Kendisinden sonra gelen Halifeler de İslam fetihlerinin öncüsü olmaya devam ettiler ve bölgedeki fetihlerin kalıcı olmasını sağladılar. Bu durumla da Bakü, Sasaniler, İlk Dört Halife dönemi, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Moğollar ve yerel hanedanlıkların egemenliği altında varlığını devam ettirmiştir.

Çalışmada Azerbaycan'ın başşehri Bakü'nün adları, coğrafi yapısı, siyasi, iktisadi, dini, sosyal ve kültürel özellikleri ve mimarisi ile ilgili genel bir tablo çizilmeye ve bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bakü de diğer Türk İslam Şehirleri gibi uzun tarihi boyunca birçok doğal afetlere ve savaşların getirdiği yıkımlara maruz kaldığından fiziki yapısında önemli tahribat meydana gelmiştir. Bugün ayakta kalan eserlerin büyük bir kısmı Geç Orta Çağlarda inşa edilen mimari objelerden ibarettir. Şehrin Eskiçağ ve Erken Orta Çağ dönemlerine ait pek çok şey günümüze ulaşamamıştır.

1. Şehrin Adı Hakkında

Bakü şehrinin ne zaman, kim ve kimler tarafından kurulduğu, şehir adının ne anlama geldiği ve bu isim ile bugüne kadar nasıl ulaştığı hakkında Azerbaycan tarihçileri arasında görüş farklılığı bulunmaktadır. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için bölgede yaşamış etnik grupların dilini araştırmak büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar, MÖ I. bin yılın sonu ve Orta Çağ'ın ilk yüz yıllarında, Apşeron⁵ yarımadası da dahil olmak üzere, Hazar Denizi'nin batı sahillerinde İskitler, Massagetlerin (Maskutların) yaşamış olduğunu göstermektedir.

¹ Massaget adına ilk kez antik Grek kaynaklarında görülmektedir. Bu adın aydınlatılmasında ise Pers kaynakları ışık tutmaktadır. Pers kaynaklarında "Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga" isimleri altında üç Saka grubundan söz edilir. Saka tiay para daray, denizin ötesindeki Sakalar olarak Karadeniz İskitleri düşünülmektedir. Greklerin dilindeki Sakalara "Skythai" denilirken Saka haumavarga'ya ise "Sakai" olarak isimlendirilmektedir. Massagetlerin Antik kaynaklara Hazar Denizi'nin doğusunda yaşadıkları görülmektedir. Massagetlerin tarih sahnesine çıkışları MÖ VIII. yüzyıla kadar inmektedir. Fakat siyasi tarihleri hakkında MÖ VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına kadar herhangi bilgiye yer verilmemiştir. (İlhami Durmuş, "Massagetler", Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Bilig-3/Güz'96, Ankara, s. 81-88).

² MÖ II. binin başlarında Urmiye Gölü'nün güneyinde yaşamışlardır. Kutı ve Lulubilerin idaresi altında yaşamışlardır. Kutı ve Lulubilerin zayıflamaya başlamasından sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Bir zaman sonra Mezopotamya topraklarında görülmeye başladılar ve buraya gelen halk Aşağı Zap suyunun kenarına gelerek burada yaşayan halk ile karışarak yerleşik duruma geçtiler. Ayrıca Asurlular ile de mücadele etmişlerdir. (Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007. s. 40-41; İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Bakü 2015, s. 20). Guti sülalesinin egemen olduğu (XXIII) Akkad ordusunun Kuzey bölgesinde savaştığı 17 topluluktan biri de Tourki veya Turki adında bir kabile idi. Asur yazıtlarında Dicle'nin yukarı kolunda yaşayan Subarların Turxu (Turhu) şehri de geçmektedir. Osman Karatay, MÖ 2 bin yılının başlarından itibaren Musul-Kerkük bölgesinde yaşayan Turukkular (Turukkiler) hakkında şu bilgilere yer verir: "Ünlü Akkad imparatoru Naram-Sin'in M.Ö. 2000 yılında yaptığı Anadolu seferinde ona karşı savaşan Doğu Anadolu krallıklarından Tourki veya Turki'dir. Kralın adı ise İlşu-Nail'dir. Buradaki ilk kelime ilçi'yi çağırıyor. Bu ise açık şekilde Türkçedir ve muhtemelen devlet başkanlığı unvanıdır."(Bakır, Abdulhalik, (2018), "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaştırılmasını Kolaylaştıran Faktörler", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğuda Türkmenler (Irak, İran, Suriye) Sempozyumu (08 Mayıs 2014 Bilecik)*, (ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), İstanbul, s. 23-24).

³ Şirvânşâhlar Devleti'nin Derbendiler Hanedanı'na mensup olup 1417-1465 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. 48 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 1465 yılında vefat etmiştir. Şirvânşâh Halilullah, devrinin tahsil görmüş, şiiri ve edebiyatı seven hükümdarları arasında yer almaktadır. (İbrahim Bin Muhammed, *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe*, Haz. Hayrullah Acar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 57); Şirvânşâh Halilullah, Bakü'yü zenginleştirmiş, Şirvânşâhlar Sarayı kompleksi gibi birçok mimari eserler inşa ettirmiştir. Ticaretin gelişmesi için işe kervansaraylar ve köprüler yaptırmıştır. (Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti VI-XVI. Asırlar*, Avrasya Press, Bakü 2006, s. 296).

⁴ Azerbaycan'ın en eski yerleşim merkezlerindedir. Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğu eteklerine yerleşmiştir. (Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994, s. 135-136). Şamahı, batısında Bakü, kuzeyinde Şaberan güneyinde ise Kura nehri yer alır. Şirvan bölgesinin ticaret merkezidir. Şehrin kim tarafından kurulduğu hakkında birçok farklı görüş bulunmaktadır. Şehir Yakut'a göre Şirvanşah Ebû Sahip ed-Derbendi, Müstevfi'ye göre Nuşirevan tarafından kurulmuştur. (Mizgin Uruç, *Şirvanşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015, s.18-19*).

⁵ Azerbaycan ekonomisinin temel direği olan bölge Şirvan arazisinin bulunduğu yerde yer alır. Sınırları açısından büyük bir coğrafi alana sahip değildir. Hazar Denizi sahilinde yer almaktadır. Ticaret yollarının sınırları dışında kalmasına rağmen petrol (neft) ve tuz kaynakları açısından zengin olması nedeniyle bölgenin öneminin arttığı görülür. Azerbaycan'ın en önemli sanayi kolları bu bölgede bulunmaktadır.

Bu hükümdarlığı Parfiya Arşakitleri⁶nden olan hâkimler yönetmişlerdir. Günümüzdeki Maştağa köyünün adı olan Maşkata Massagetler ile bağlantılıdır.⁷

Apşeron toponomisinin incelenmesi sonucunda, Apşeron köylerinin adının yarımada da yaşayan halkların adları ve dilleri ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Köy isimlerinin günümüzde hâlâ kullanıldığı görülmektedir. Apşeron arazisine Maskutlar, Mardlar, Kürtler gibi kabileler yerleşmiştir. İran dilli ise MÖ I. binyılın I. yarısında gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Arkeolojik materyallere göre Bilgeh, Zabrat, Bülbüle, Ramana, Buzovna, Masazır, Corat, Merdekan, Novhanı, Surahanı, Balahani, Nardaran, Goradil, Hırdalan gibi isimlerin İran kelime hazinesine özgü olduğu görülür.⁸

Bakü şehrinin adı şimdiye kadar tam olarak aydınlatılmamış ve uzun uzun tartışmalara mevzu bahis durumdadır. Çünkü Mirza Bala ve Ahmed Zeki Velidi Togan gibi tarihçiler şehir adının Eski Yunan ve müelliflerinde rastlanılmadığını söylemelerine rağmen Sara Aşurbeyli ise bu adı daha eski dönemlere kadar götürmektedir. Aşurbeyli, şehir adına ilk kez V-VIII. yüzyıl kaynaklarında Bagavan, Atli (Atşi), Bagavan (Ateşi)-Baguan şeklinde tesadüf edildiğini ve bu isimle kastedilenin ise Bakü olduğunu söylemektedir. “Bagavan” toponomisinin Hint Avrupa dillerinin birçoğunda “Allah” ve “güneş” anlamlarını veren “baga” kökünden geldiğini; Sanskritçe’de “bhaga” güneş, ay, Siva (ilahe) olduğunu; Avesta ve İran dillerinde isminin “Allah” anlamını taşıdığını; Pehlevi dilinde “bag” “Allah”; eski Ermeni dilinde ise “baga”, “Allah” demek olduğunu söylemektedir.⁹

Güney Kafkasya üzerine yapılan Arap akınları sonucunda X. ve XI. yüzyıl Arap yazarlarının eserlerinde Bakü isminin farklı şekillerde yazıldığı görülür. Şehrin X. yüzyıldaki yazılış şekilleri ise şöyledir:

Şehrin adını İstahri, *Bâkûh*; Mesudî, *Bakû*; Mukaddesi, *Bakü*; Ebu Dülef, *Bakuye*; *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde ise *Bâkû* olarak zikredilir.

X. yüzyıl Arap Müelliflerinden olan Mesudî, *Murûc ez-Zeheb* adlı eserinde Bakü adını petrol çokluğu olan ya da çok petrol fışkıran anlamına gelen “*Naffata*” olarak da kullanmıştır.¹⁰

XI. yüzyıl ve sonrasında itibaren ise şehrin adı: el-Gırnatî ve el-Bîrûnî (*Bakuh-Bakü*), Hagani Reşideddin, Hasan Bey Rumlu, Amin Ahmed er-Razi, Evliya Çelebi, Hacı Halife gibi yazarların “*Baku*” olarak görülür. Yakuti, Nasreddin Tusi, Hamdullah Kazvini, Ebu'l Fida, İbn İyas, Sadık İsfahani, Bakuvî gibi yazarların eserlerinde ise “*Bakuya*” şeklinde geçer.¹¹ Ayrıca XVI-XVII. yüzyıllardan itibaren yerli ve Fars kaynaklarında “*Badkubeh-Badkuba*” ismi de görülür. Fars dilinde *bad*-rüzgâr, *kube*-döven (vuran) yer anlamına gelir. Bakü'nün devamlı kuzey rüzgârlarına maruz kalmasından dolayı İranlılar şehre bu adı vermişlerdir. Ayrıca bazı menkıbelerde Azerbaycan dilinde “Yel döven” kelimesi ile karşılaşmak mümkündür.¹²

XVI. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin *Şecâ'atnâme* adlı eserinde Bakü ismi “*Badkuye*” ve “*Bâdkü*” olarak kaydedilmiştir.

Rus ve Batılı kaynaklarda Bakü şehrinin adının: Katalan Atlası ve Waldseemüller “*Bacu*”, Fra Mauro Haritası ve Lezi “*Bachu*”, Jenkinson “*Bakhow*”, Gerritsz Fries ve Fyodor Godunov “*Baca*”, Olearius “*Bakuie*”, Struys ve Palmquist “*Backu*” ve Afanisiy Nikitin'de “*Bakü*” şeklinde yazıldığı görülür.¹³

2. Şehrin Coğrafi Yapısı

Azerbaycan'ın başkenti ve en önemli şehirlerinden biri olan Bakü, Hazar Denizi'nin batı sahilinde yer almaktadır. Kuzeyinde Derbend geçidi, doğusunda Hazar Denizi, güneyinde Mugan toprakları ve batısında ise Şamahı ile çevrilidir. Şehrin hemen arkasında Kafkas Dağları uzanır. Apşeron (Abşeron, Âbşârân, Avşaran) yarımadasının güneyinde kara ile birleştiği yerde Zık ile Bay-İl burunlarının meydana geldiği koy üzerinde 40°

Bölgede petrole dayalı sanayi önemli yer tutmaktadır. Petrol rafineleri Bakü ve çevresinde bulunmaktadır. (Şamil Fetullayev-Figarov, *Abşeron Mimarlığı*, Şark-Garb Neşriyyat Evi, Bakü 2013, s. 7; Koçman, *age*, s. 186, 189).

⁶ İran'da MÖ 248-MS 227 yılları arasında hüküm sürmüş hanedandır. İlk hükümdarları ise I. Arşak (MÖ 248-215)'tir. (Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 30).

⁷ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, çev. Sevinç Üçgül, Teas Press, İstanbul 2017, s. 64.

⁸ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 65.

⁹ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 68.

¹⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 145.

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt 1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 613; Ebû Hamid Muhammed el-Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 151; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 75-76.

¹² Qılman İlkin, *Bakü ve Bakülüler*, Nurlar Neşriyat, Bakü 2006, s. 9.

¹³ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 68.

21° kuzey enlemi ve 48° 20' doğu boylamı üzerinde yer alan tabii bir liman şehridir. Bakü, Apşeron ve Gobustan¹⁴ arazilerinin çoğunu kapsamaktadır. Şehir deniz kıyısına yakın olmasından dolayı, şehrin kale duvarları deniz kıyısına yakın yerde idi. Arazi yapısının kayalık olması neticesinde bina ve bazı evler büyük kayaların üzerine inşa edilmiştir.¹⁵

Hazar Denizi'nde büyük bir limana sahip olan Bakü, liman vasıtası ile Volga Nehri, Volga-Baltık su yolu, Volga-Don kanalı ile dünya denizlerine bağlanmaktadır.¹⁶ Şehrin coğrafi konumu ve ticaret yollarının elverişli geçişi neticesinde Bakü, istilacı ve bölgeye egemen olmak isteyen devletlerin odak noktası olmuştur.

Bakü, kuru ve subtropikal bir iklime sahiptir. Yıllık ortalama sıcaklığı 14. 4°C ve yıllık yağış miktarı ise 247 milimetredir. Bakü aglomerasyonunun güneybatı kesimi, yıllık 110 milimetrelik yağış miktarı ile Azerbaycan'ın en az yağış alan kesimidir. Bu bölgede bir haftadan fazla süren "Hazri (Xezri)" ve "Gilavar" rüzgârları esmektedir.¹⁷ Bakü halkı bir kişinin Bakü'lü olup olmadığını öğrenmek için Hazri rüzgârı ile ilgili soru sormakta idiler. "Bakü'de kış ne vakit olur?" Eğer adam "Hazri esende" diye cevap verdiği takdirde onun Bakü'lü olduğunu kabul ederlerdi. Hazri rüzgârları yaz aylarında estiği zaman insanlar kalın elbiseler giymek zorunda kalırlardı.¹⁸

Bakü şehrinde çok sayıda tuzlu göller, çamur volkanları, kumlu plajlar, tuzlu topraklar ve tuzcul otlar geniş bir alan kaplamakta, aynı zamanda kuru step ve yarı çöl görünümünü kazanmaktadır.¹⁹

3. Şehrin Tarihsel Geçmişi

Çok eski dönemlerden beri birçok muhtelif gruplar Kafkas ülkelerinde muharebe ve fetihler yaparak, güneyden kuzeye, kuzeyden güneye doğru hareketlerde bulunmuşlardır. İstilaya gelen gruplar birkaç ülkeyi alarak meskûn olmuşlardır. Bu muhtelif gruplar arasında Yunanlılar, Rumlar, Ermeniler, Hunlar, Avarlar, Oğuz Türkleri, Ruslar, Hazarlar, Araplar, Moğollar ve Tatarlar vardı. Bu gruplar ülkenin çoğu yerlerini ellerinde tutmuşlardır. Özellikle Şirvan ülkesi ayaklanma bölgesi olmuştur. Selçuklular, Osmanlılar, Safeviler, Şirvanşahlar ülkeyi elinde tutmak için mücadelelerde bulunmuşlardır.²⁰

3. 1. Bakü'de İlk Türk İzleri

Merkezi Bakü olan Apşeron yarımadası eski insanların yerleştiği arazilerden biridir. Bakü çevresinde yer alan Keşle köyü, Binegedi köyü, Güzdek köyü, Bilgeh ve Nardaran kasabalarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntulara göre IV. zamanda şehrin yerleşmeye açık bir bölge olduğu görülür.

Azerbaycan ve çevresinde Türk izlerine ise ne zamandan beri rastlandığı hakkında net bilgi mevcut değildir. Yapılan ilmi ve arkeolojik çalışmalar sonucunda Azerbaycan'ın güneyinde MÖ III.-I. binyıllarda yaşayan Kutiler²¹, Lullubiler²², Kaslar²³, Subiler, Turukkililer gibi boyların Türk kökenli olduğuna dair görüşler

¹⁴ Gobustan, Kuzeyde Baş Kafkas dağlarının doğusunda olup, batıda Pirsaat Çayı ve doğuda ise Hazar denizi ile çevrilidir. (Cengiz Mürselov, *İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 62).

¹⁵ Davut Dursun, "Bakü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 550; Mirza Bala, "Bakü", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1961, s. 259; Uruç, *age*, s. 29.

¹⁶ Asaf Koçman, *age*, s. 129.

¹⁷ Koçman, *age*, s. 129.

¹⁸ İlkin, *age*, s. 8.

¹⁹ Koçman, *age*, s. 129.

²⁰ Abbaskulu Aga Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, Ter. M. Askerli, Bakü 2000, s. 11.

²¹ Kutiler, Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısında MÖ III. binin ikinci yarısında yaşamışlardır. Akadların akınlarına maruz kalmışlardır ve Sümer şehirleri ile ittifak içerisinde bulunmuşlardır. Kutilerin hükümdarları Türk kökenli idi. (Nuriyeva, *age*, s. 20).

²² Lullubiler, Azerbaycan topraklarında meydana gelmiş ilk etno-politik topluluklardan biridir. MÖ III. bin yıl ile MÖ II. bin yılın yarısında Azerbaycan'ın güneyinde Urmiye Gölü'nün güneyinde yaşamışlardır. Siyasi sahnedeki çekilmiş olan Aratta devleti topraklarının batı kısmında yer aldılar. MÖ XXIII. yüzyılda devlet kurumuna dönüşmüştür. Lullubiler hakkındaki ilk bilgiler Akad hükümdarı Naramsin'in kitabelerinde geçmektedir. Akadların istilalarına maruz kalmışlardır ve bu istilalar sonucunda Naramsin elde ettiği zaferleri kitabelerine yazdırmıştır ve aynı zamanda bu zaferler ile övünmektedir. Pers kralları Lullubi uygarlığından da yararlanmışlardır. Mezopotamya ile ticari alışverişlerde bulunmuşlardır. Lullubiler tarım ve hayvancılık ile uğraşmışlardır. (Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), *İran Türklerinin Eski Tarihi*, çev. Ferhad Rahimi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 115-116; İkrar Aliyev- İ. H. Nerimanov, "Orta Tunç Devri", Azerbaycan Tarihi, Cilt 1, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıhanov Adına Enstitüsü, Bakü 2007, s. 99; Alekber Elekberov, "Lulubi Etnoniminin Kökeni", çev. Muhammet Kemaloğlu, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 9, Ocak 2014, Gümüşhane, s. 236; Nuriyeva, *age*, s. 19-20; İpek, *age*, s. 40).

²³ Bu Türk kavmi, Mezopotamya bölgesine düzenlemiş oldukları iki büyük saldırıdan sonra Irak'ı ele geçirdiler ve burayı MÖ 1595-1157 yılları arasında yaklaşık dört yüzyıl yönettiler. Onlar, Arap kökenli Eskiçağ tarihçileri tarafından menşeleri belli olmayan yabancı bir topluluk olarak tanımlanmış da bu topluluk ile ilgili verilen bilgilerden Türk oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Bir defa bütün Babil topraklarını yöneten Kas krallarının Egüm, Karindeş, Görigalzo, Gedüşman, Bornaburyaş şeklindeki adları bugünkü Türkçedeki kelimelerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Ayrıca Kaslar hakkında verilen bilgilerden, onların taşımada atı kullandıkları, atlarla çekilen savaş arabalarına bindikleri, atlara ve atçılığa büyük önem verdikleri, Şamanizm inancı ile ilgili yıldız falı, gelecekte haber verme ve efsanevi hikâyeler yaratma özelliği taşıdıkları anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Kas krallarının inşa ettiği mabetler, Partların Anadolu'nun doğusunda yapmış oldukları mabetlere benzemektedir. (Bakır, "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaştırılmasını Kolaylaştıran Faktörler", s. 24).

vardır. MÖ I. binyılın başlarında Mannalılar²⁴ın Azerbaycan'da bir devlet kurdukları ve bunların da Türk kökenli olabileceği hakkında bilgiler yer alır.²⁵

Diyonysius de Charax, Hunlar'ın 330 yılında Güney Kafkasya bölgesine geldikleri hakkında malumata yer verir. Fakat Hunlar'ın esas kitlesinin İdil Nehri'nin doğusunda olduğu görülür. Hunlar, Kama mensuplarına yakın bir sahada bulunmuşlardır. İdil-Kama Hunları'nın İdil Nehri'nin batısına doğru hareket ettiklerinde bunları karşılayan ilk kavim Alanlar olmuştur. 445 yılında Attila döneminde Dağıstan bölgesinden gelen Hunlar'dan bir kol, Kür Irmağı yakınlarında yayıldılar ve Gence'nin batısındaki Khalkhal²⁶'da bulundular. IV. yüzyılın ortalarında Kafkas ülkelerinde meydana gelen siyasi değişimler sonucunda Hun kavimleri Albanya²⁷ bölgesinde yayılmaya başladılar.²⁸

Kaynaklara göre Kavimler Göçü'nün yaşandığı dönemde 395 yıllarında Güney Kafkasya bölgesine gelen Hun boylarından bahsedilmiştir. Burada yaşayan Hun boylarından bir kısmı bölgenin siyasi olaylarında önemli rol oynayarak siyasi değişimlere neden olmuşlardır. Hunların bölgeye yürüyüşleri Sasani hükümdarı Firuz Şah²⁹ (459-484) döneminde de devam etmiştir. Hunların Azerbaycan coğrafyasına geldiği sırada Alban hükümdarı II. Vaçe'nin isyanı yaşanıyordu.³⁰ Sasani hükümdarı Firuz Şah bu isyanı bastırmak amacıyla Hun kavimlerinden istifade etmiştir.³¹

V. yüzyıl Bizans müelliflerinden Panili Prisk, erken Orta Çağ başlarında Hunların ve diğer Türk boylarının Apşeron yarımadasında görüldüklerini ve İran üzerine hücumlarda bulduklarını yazar. Yine çeşitli kaynaklarda da Türklerin Derbend Geçidi'nden geçerek, Apşeron yarımadası da dâhil olmak üzere VI. yüzyıldan itibaren VIII. yüzyılda da devam eden göç hareketleri ile bölgede yer aldıkları ifade edilir.³² V. yüzyılda bir diğer Türk boyu olan Sabirler (Sibirler)'in de Hazar sahillerini ele geçirdikleri görülür³³. Sabirler, Hazar Denizi boyunca yer alan vadileri ele geçirmişler ve Derbend'e kadar olan Kafkas dağlarını kontrol altına almışlardır. VI. yüzyılın ortalarına kadar Kafkasya'da en güçlü durumda olan Sabirler, Derbend'den Gebele³⁴'ye kadar bütün Şirvan ve Arran³⁵ bölgelerini işgal ederek yüz yıldan fazla bir süre burada kaldılar.³⁶ Sabirler, Şirvan ve

²⁴ Mannalılar MÖ I. bin yılın başlarında Azerbaycan'ın güneyinde Urmiye Gölü'nün çevresinde bir devlet kurmuşlardır. Manna adına ilk kez MÖ. 843 yılında Asur Hükümdarı Salmanassar III.'ün çivi yazılı kitabesinde rastlanır. MÖ IX-VIII. yüzyıllarda devlet güçlü dönemlerini yaşamıştır. Mannalıların esas dili en eski Türkçe idi. (Nuriyeva, *age*, s. 20-25).

²⁵ Zekiye Tunç, "En Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarına Kadar Azerbaycan'da Türk İzleri", https://www.academia.edu/15068878/EN_ESK%C4%B0%C3%87A%C4%9ELARDAN_HAZAR_DEVLET%C4%B0_AKINLARINA_KADAR_AZERBAYCAN_DA_T%C3%9CRK%C4%B0ZLER%C4%B0, 2015, s. 202.

²⁶ Güney Azerbaycan'da Erdebil'in güneyinde, Miyâniç'in doğusunda ve Gilan sınırında yer alan bir şehirdir. Şehrin Albanya tarafından gelen kişiler tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. (Ahmet Yılmaz, *Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013, s. 53). Aynı zamanda Alban hükümdarları şehri kiş ikametgâhi yeri olarak da kullanmışlardır. (Kalankatlı Moses, *age*, s.67).

²⁷ Bugünkü Azerbaycan topraklarında bir yerleşim bölgesidir. Alban ismi, Antik kaynaklarda "Albanya"; Orta Farsçada "Ardan"; Arapçada "Arran"; Gürcücede "Rani"; Ermenicede "Ağvan"; Süryanicede "Aran" şeklinde görülmektedir. (Kalankatlı Moses, *age*, s. 5).

²⁸ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, Cilt 2, Berikan Yayınevi, Ankara 1991, s. 467; Tunç, *agm*, s. 205.

²⁹ Firuz Şah, 459-484 yılları arasında şahlık yapmıştır. II. Yezdegird'in oğludur. Kalankatlı Moses Firuz Şah hakkında İran'ın sapkın ve merhametsiz şahı olduğunu ve yeryüzündeki bütün memleketleri kendisine tabi kılmak, kiliseleri yıkmak, Hristiyan dinini lağvetmek ve ona bağlı bütün topraklarda batıl putperestliği tesisi ettirmek istediğini söylemektedir. (Kalankatlı Moses, *age*, s. 80).

³⁰ II. Vaçe, 444-463 yılları arasında Alban hükümdarlığını yapmıştır. Sasani hükümdarı II. Yezdegird'in kız kardeşinin oğludur. Millî geleneklere göre II. Vaçe babası gibi Hristiyan idi. Fakat II. Yezdegird, II. Vaçe'ye zorla Mecusiliği kabul ettirdi. (Kalankatlı Moses, *age*, s. 70).

³¹ Tunç, *agm*, s. 205; Ramil Ağayev, *Arap Hilafeti Devrinde Azerbaycanın Ahalisi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2017, s. 78.

³² Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 87.

³³ Sabirler (Sibirler), 463-558 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslar'da önemli rol oynayan, aynı zamanda Hazar kavminin oluşmasına katkıda bulunan Ugur halkıdır. Sabir adı kaynaklarda farklı isimler adı altında görülmektedir. Bizans kaynaklarında "Sabar, Sabair, Saber, Sabir"; Ermeni kaynaklarında "Svar, Sbar, S(a)bir"; İslam kaynaklarında ise "Sebir" şeklinde geçer. (Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 270; Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Atlı Bir Kavmin Gizemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007, s. 137).

³⁴ Batlamyus'un Alban Nehri ile Kaysu Nehirleri arasında yer alan "Habala" şehrinin Gabala'nın olduğu görüşü kesindir. MS I. yüzyıla ait kaynaklarda şehrin adı "Kabalaka", "Gebele", "Kabalaka" şeklinde görülmektedir. Gabala-Gebele şehri Albanya için büyük bir öneme sahipti. I.-V. yüzyıllarda şehir Alban Krallığının ikametgâhi olmuştur. V. yüzyılda Sâsânîler, Arşakiler hanedanına son verdikten sonra şehir Sâsânîlerin kontrolü altında kaldı. VI. yüzyılda Hazarların baskısı altında kaldı. (Mahmud İsmailov, *Azerbaycan Tarihi (İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Aktaran Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 57).

³⁵ Orta Çağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgedir. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alır. Kuzeyinde Şirvan ve Şekî, güneyinde İrmîniye Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan bulunmaktadır. Eski Yunan ve Romalılar döneminde Albania adı ile anılmaktadır. Müslümanların fethinden sonra Arrân (Errân) adını almıştır. (Abdülkerim Özeydin, "Arrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 394). Bölgenin önemli şehirleri Gence ve Beylekan'dır. Bölge verimli akarsulara sahiptir. Balık avlamak için akarsular üzerine bendler kurulmuştur ve muhtelif balıklar tutulmaktadır. Bölge aynı zamanda tüccarların uğrak yeriydi. Bölgede kırmızı boya, şalvar ipi, pamuklu maddeler, pamuk, bal ve bal mumu üretilmektedir. (*Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Mesrik İle'l-Magrib*, çev. V. Minorsky, Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 101; Abdürreşid el-Bakuvi, *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Gehbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyyat, Bakü 1992, s. 99). Şehirde böbrek hastalığına iyi gelen bir çay vardır. Yine şehirde beyaz bir taş vardır ve bu taşla kurşunu ayırtırmaktadırlar. (Ebu Düleif, *İran Seyahatnamesi (953-955)*, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Ülkesine Yolculuk, Tercüme ve Notlar, Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 65).

³⁶ Bi, *age*, s. 472; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 90.

Arran'da kaldıkları süre içerisinde yerli halk ile akrabalık kurdular, Şirvan ve Arran'ın Türkleşmesine katkıda bulundular.

3. 2. Halifeler Dönemi

VII. yüzyıl başlarında Hz. Muhammed'in liderliğinde Arabistan yarımadasında yeni bir din olan İslam tebliğ olundu. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Halifeler dönemi adı altında İslam fetihleri devam etti. Bu dönemde fetih hareketleri Arabistan yarımadası dışına taşındı. Yine bu dönemde batıda Bizanslılar, doğuda Sâsânîler gibi iki önemli güç bulunmaktaydı. İslam fetihlerinin temel gayesi ise bu iki devleti ele geçirmek olacaktı.

Müslümanların Azerbaycan'la ilk temasları Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti döneminde gerçekleşmiştir. Hz. Ömer, Nihavend Savaşı öncesinde İslam fetihleri için hedef belirlemekte idi. Bunun içinde İran'ın eski idarecilerinden Hüzmüzân'a hedef olarak Fâris, Azerbaycan ve İsfahân'dan hangisinin daha uygun olacağını sormuştur. Ondan aldığı cevap ise şöyledi:

"Fâris ve Azerbaycan iki kol, İsfahân ise baş mesabesindedir. Sen iki koldan birini kesersen, o diğer kolla ayakta kalabilir. Eğer başı kesersen kolların ikisi de düşer".

Bu tavsiye üzerine ilk olarak Hz. Ömer İsfahân'ın fethedilmesi için ordu gönderdi. Burada gerçekleşen başarılı mücadeleler sonrasında Hz. Ömer Azerbaycan'ın fethi için Nuaym b. Mukarrin'e bir emirname göndererek Simak b. Haris'i Azerbaycan'a göndermesini söyledi. Fakat Nuaym, daha önceden sahabelerden Bukeyr b. Abdullah el-Leysî ve Utbe b. Ferkad es-Sülemî'yi göndermişti. Simak b. Haris ise daha sonra yardımcı kuvvet olarak gönderildi. Utbe b. Ferkad komutasındaki İslam ordusu Azerbaycan topraklarına girdiği sırada, Germidan dağında Sâsânî kumandanı Rüstem'in kardeşi İsfendiyâr b. Ferruhzâd ile karşılaştı. Bukeyr'in Azerbaycan bölgesinde tuttuğu ilk savaş burada meydana gelen savaştı. İki ordu arasında meydana gelen savaşta İran ordusu büyük bir hezimete uğradı ve İsfendiyâr b. Ferruhzâd esir edildi. Esir düşen İsfendiyâr, Bukeyr'e, *"Sen barışı mı yoksa savaşı mı daha çok seversin?"* diye sorunca, Bukeyr ona: *"Barıştan yanayım"* diye cevap vermişti. İsfendiyâr'da Bukeyr'e karşılık: *"O halde beni yanında tut, ben seninle sulh yapıp onlara varıncaya kadar Azerbaycan halkı kesinlikle sana itaat etmez. Onlar bölgenin civarında bulunan dağlara çekilmiş ve buralarda karargâhlarını kurmuşlardır"*. Bukeyr, İsfendiyâr'ı yanında tutmuş ve bir kale hariç bütün bölge onun hâkimiyeti altına girmiştir. Bunun üzerine 639 yılında İsfendiyâr ile Utbe b. Ferkad arasında bir anlaşma imzalandı.³⁷

Bukeyr b. Abdullah, Azerbaycan'ın fetih haberini ve elde edilen ganimetlerin beşte birini Hz. Ömer'e gönderdi ve Derbend üzerine hareket etmek için Hz. Ömer'den izin istedi. Hz. Ömer'in emri üzerine Sürâka b. Amr'ı emir tayin ederek Abdurrahman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd, Habîb b. Mesleme idaresindeki kuvvetleri bölgeye gönderdi. Sürâka b. Amr komutasındaki ordu 642-643 yıllarında Derbend'e geldi. Buradaki başarılarından sonra Sürâka b. Amr Şirvan'a gönderildi. Şirvan'a gelindiğinde vilayetin yöneticisi olan Şirvanşah Şehriyad, Abdurrahman b. Rebîa ile karşılaştı ve *"Bir barış yapalım ki biz haraç diye bir şey vermeyelim. Zira biz ki düşman arasındayız. Bunların biri Ruslar, ötekisi Hazarlardır. Bunlar tüm dünyanın, hele Arapların düşmanıdır. Bizim cengimiz bunlardan başka kimseyle değildir. Bu isteğiniz haraç yerine, kendi askerimiz ve silahımızla o düşmanla savaş yaparak boğazları (derbendleri) koruyalım. O düşmanların kendi yerlerinden çıkmalarını önleyelim. Böylece cizye yerine biz her yıl bu cenkleri yapalım"* sözleri ile barış teklifinde bulundu. Abdurrahman b. Rebîa bu teklifi Sürâka b. Amr'a ilettiler. Sürâka'da Hz. Ömer'e bu teklif şartını haber verdi ve Hz. Ömer'de bu şartı kabul etti. Bunun üzerine Şirvan hâkimleri vergi vermekten muaf tutuldular.³⁸

Derbend ve Şirvan'ın alınması üzerine Sürâka b. Amr yeni yerler almak amacıyla Güney Kafkasya'nın her tarafına, Mugan³⁹, Tiflis⁴⁰, Alan ülkesi ve Albanya üzerine doğru harekete geçti.

³⁷ Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 3, Tercüme M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, s. 489; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fit-tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, Cilt 3, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 3; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Cilt 2, Ensar Yayınları, İstanbul 2013, s. 129.

³⁸ Taberî, *age*, s. 491; Apak, *age*, s. 129-130.

³⁹ Şehrin adı Ebu Düle'f'te "Mağan"; Hudûdü'l-Âlem adlı eserde "Mukan"; Mukaddesî'de "Mukan"; el-Bakuvî'de "Muğan" şeklinde görülür. Deniz kenarında olan bir sınır şehridir. Şehir ana yollar üzerinde kurulmuştur. Mugan'dan boya kökü, hububat, çuval ve çok miktarda Palâs halıları getirilmektedir. İlk dönemlerde kalabalık bir nüfusa sahip olmasına rağmen zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. (Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 384; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101).

⁴⁰ Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkentidir. Şehir adını, Mtabari'nin kuzey yamaçlarından çıkan sıcak su kaynaklarından Gürcüce "tbili" (sıcak) kelimesinden almaktadır. (Mustafa Aydın, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 150). Şehrin adı eski Gürcü kaynaklarında "Tiflisi", en eski yazılı kaynaklarda "Tbilisi"dir. Tbilisi adının Gürcü yazılı kaynaklarında ortaya çıkması IV. yüzyılın 60'lı yıllarında meydana gelen olaylar münasebetiyle "Gürcistan'a Hitap" adlı kronikte görülür. Tbilisi adının "Tiflis" şeklindeki kullanımı ise, VI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Bizanslı tarihçi Pheofan'da görülür. (İlyas Üstünyer, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-48). El-Belâzurî'nin Fütühu'l-Büldân adlı eserinde şehrin adı "Teflis" olarak geçer. Diğer bir İslam coğrafyacısı Mukaddesî'de Ahsenü't-Takâsîm adlı eserinde şehrin adını "Teflis" olarak yazmaktadır. Ermeni müelliflerinden olup aynı zamanda Kilikya'nın Akneri-Vank Manastırı'nda görevli rahiplerden olan Aknerli Grigor'da

İslam ordularının Azerbaycan'ı ne zaman fethettileri hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Bu döneme kadar yapılan akınlar kalıcı değil keşif amaçlı olmuştur. İslam ordularının kalıcı fethinin 642-643 Nihavend Savaşı zaferinden sonra olduğu kabul edilmektedir.⁴¹

Azerbaycan'ın fethi konusunda Halife b. Hayyât, İbn İshak'ın rivayetine dayanarak şehrin H. 22 (M. 642-643) yılında fethedildiğini ve Müslümanların kumandanının el-Muğîre b. Şu'be olduğunu söyler. *el-Kâmil fit-Tarih* adlı eserde de Azerbaycan'ın fethi H. 22 (M. 642-643) olarak görülür.⁴²

el-Muğîre b. Şu'be, Hz. Ömer'in valisi olarak Kufe'ye geldiği sırada yanında Hz. Ömer tarafından verilmiş ve Huzeyfe b. el-Yeman'ın Azerbaycan valisi olduğunu bildiren bir mektup vardı. Huzeyfe, el-Muğîre b. Şu'be ile gönderilen mektubu alarak Azerbaycan'ın merkez şehri Erdebil⁴³'e geldi. Burada bulunan şehrin Merzubanı Huzeyfe'ye karşı mücadelelerde bulundu. Başarılı olamayınca Merzuban, Azerbaycan halkı adına, sekiz miskal ağırlığında 800 bin dirhem vergi ödemeleri, kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması, mabetlerin yıkılmaması şartı ile anlaşmaya vardı.⁴⁴

Hz. Ömer döneminde Azerbaycan arazisinin güneyi Derbend ve Hazar sahillerine kadar ulaştı. Hz. Ömer'in ölümünden sonra bölgedeki hâkimiyet devam ettirilmeye çalışıldı.

Hz. Osman'ın (644-656) halifeliği döneminde Kûfe merkezli fetihler Velid b. Ukbe tarafından devam ettirildi. Tayin işleminin gerçekleştiği dönemde Azerbaycan halkı Hz. Ömer döneminde yapılan anlaşmayı bozdular. Bunun üzerine 647 yılında bölgeye bir sefer düzenlendi. Müslümanların emiri olarak Velid b. Ukbe'nin yanında Hz. Ömer döneminde fetih hareketlerine katılarak ün kazanmış olan Selman b. Rebîa, Abdullah b. Şubeyl gibi komutanlar vardı. Bu sırada Abdullah b. Şibl el-Ahmesî'de Azerbaycan'a geldi ve Azerbaycan halkı ile Huzeyfe döneminde yapılan bir anlaşmaya benzer ve 800 bin dirhem vergi verilmesi şartıyla anlaşma sağlandı. (648). Şirvan'ın da dâhil olduğu Nahcivan, Şeki, Beylekan, Berde, Şabran gibi şehirler fethedildi. Hazar sahilleri yeniden hâkimiyet altına alındı.⁴⁵

Azerbaycan, Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada Bakü, Şamahı ve Derbend gibi şehirlerin dâhil olduğu Şirvan vilayetinin hâkimleri olan Şirvanşahlar bölgeye hâkim konumdaydı. Şirvanşahların buradaki görevi Sâsâni devletinin sınırlarını korumaktı.⁴⁶

İslam fetihlerinin devam ettiği sırada Alban⁴⁷ hükümdarının oğlu Cavanşir, güneyden gelen Arap tehlikesini fark ederek Ermeni kumandanı ile ittifak yaptı ve Bizans imparatoru II. Konstant'a (641-668) tabii olmasını teklif etti. Yapılan ittifak sonrasında Cavanşir, Bizans İmparatoruna mektup gönderdi. Bu mektup sonrasında İmparator Konstant İran'a gelerek Cavanşir ile görüştü.⁴⁸

3. 3. Emeviler Dönemi

şehrin adı "Tıpkhis" olarak görülür. Bir diğer Ermeni müellifi Genceli Kiragos'da yazmış olduğu Moğol İstilas adlı eserinde şehrin adını "Defkis" olarak yazmaktadır. Bunlardan başka Tiflis adı kaynaklarda Ermenice "Tplis", Latince "Tiphilis", Arapça ve Farsça'da "Tiflis" olarak geçer. (Savaş Eğilmez, *Gürcü-Selçuklu İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001, s. 7). Şehirde yakıt ve suya ihtiyaç duymayan çok sıcak hamamlar bulunmaktadır. Şehrin etrafı surlarla çevrelenmiştir. (Ebu Dülef, *age*, s. 68).

⁴¹ Abbas Gurbanov, "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", İSTEM, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s. 124, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260716>

⁴² İbnü'l Esir, *age*, s.32; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 193.

⁴³ Günümüzde İran sınırları içerisinde bulunmaktadır. Şehrin adı eski Arap kaynaklarında "Erdübil" olarak geçer. (Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 276). X. yüzyılda yazılmış olup ve Minorsky tarafından çevirisi yapılan Hudûdü'l-Âlem adlı eserde şehrin adı "Erdevil" olarak görülür. (*Hudûdü'l-Âlem*, s.101). Şehir Orta Çağ döneminde Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktaydı ve Azerbaycan'ın en büyük şehri idi. Askerler, emirlik sarayı, divanlar bu şehirde bulunmaktadır. Bu kurumlar Meraga'da yer almaktaydı, fakat Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Dâvdad b. Davdeşt tarafından Erdebil'e taşınmıştır. Şehrin etrafı sur ile çevrilidir ve Azerbaycan melikinın ikamet ettiği yerdir. Binaların çoğu kerpiç ve tuğladan inşa edilmiştir. (İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 259; *Hudûdü'l-Âlem*, s.101; İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 176). Şehir sınırları içerisinde bulunan Vizor, Guban, Hacin, Rub, Hendan ve Bezin gibi dağlarda hastalıkları tedavi eden madenî sular bulunmaktadır. (Ebu Dülef, *age*, s. 69-70).

⁴⁴ el-Belâzurî, *Fütühu'l-Bıldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 467-468.

⁴⁵ Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 21; Halife Bin Hayyât, *age*, s. 250; Nuriyeva, *age*, s. 50.

⁴⁶ Ziya Valişov, *Bir İslam Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yy. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 19, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

⁴⁷ Albanlar, Güney Kafkasya'da bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşamış eski bir kavimdir. Aynı zamanda Hristiyanlığı kabul eden ilk millettir. Hristiyanlığı MS 54 yılında kabul etmişler ve 313 yılında da hükümdar Urnayr zamanında da resmi devlet dini olarak kabul edilmiştir. Albanlar, Med, Pers, Yunan, Bizans ve Arap egemenlikleri altına girmişler ve Göktürk, Hazar ve Rus akınlarına da maruz kalmışlardır. Son olarak da günümüzdeki Azerilerin ataları olan Müslüman Türklere karışmışlardır. Alban ismi antik kaynaklarda *Albanya*, Orta Farsçada *Arđan*, Arapçada *Arran*, Gürcücede *Rani*, Ermenicede *Ağvan*, Süryanicede *Aran* olarak geçer. (Kalakantlı Moses, *age*, s. 5; Piatigorsky-Sapir, *age*, s. 130).

⁴⁸ Kalankatlı Moses, *age*, s. 187.

Bu dönemde dört halife dönemi sona ermiş ve 661 yılında Hz. Hasan'ın halifeliği Muaviye'ye vermesi ile birlikte Emeviler devleti kuruldu. Emevi devletinin kurulması ile birlikte Müslümanlar yeniden siyasi birlik haline geldi.

Cavaşır'ın 667 yılında Halife Muaviye ile Şam'da iki kez bir görüşme yaptığı görülür. Alban prensi Cavaşır, Ermeniler ile ittifak anlaşması yaptığı sırada kuzeyden gelen Hazarların akınlarına maruz kaldı. Bu durum üzerine Cavaşır güçlü bir ordu kurarak Kür nehrinin karşı bölgesine geçerek Hazarlar'a karşı hücumu geçti. Hazar akınlarını engellemeyi başardı.

Yine bu sıralarda Bizans Devleti de zayıflama süreci içerisinde bulunmaktaydı. Bizans Devleti'nin zayıfladığını gören Alban Prensi Cavaşır endişelenmeye başladı. Çünkü güneyden Arap ordularının ülkesini talan edileceğinden korkuyordu. Ülkesinin menfaati gereği Halifenin esaretine tabii olmanın kendisine uygun olacağını düşündü ve Halife ile görüşmeye karar verdi. Cavaşır birçok hediye ile birlikte Halife'nin yanına gitti (667). İkinci görüşme ise 670 yılında meydana geldi. Bu görüşme ile Halife Muaviye, Sünik⁴⁹ vilayetini Cavaşır'ın idaresine verdi ve Aras nehrinin karşı tarafında meşkül olan Atropatena'nın ahalisini de idare etmesi için ısrar etti. Cavaşır bu teklifleri geri çevirmeden kabul ederek ülkesine geri döndü.⁵⁰ Bu görüşme neticesi ile birlikte Cavaşır Arap akınlarını engellediği gibi Bizans ve Hazar akınlarında karşı Arapların desteğini de almış oldu. Halife'de Alban ülkesini özerk bir şekilde yönetmeye başladı. Yapılan anlaşma 680 yılında Cavaşır'ın ölümüne kadar devam etmiştir.

Azerbaycan, Emeviler döneminde el-Cezire eyaletine bağlı olarak yönetildiği görülür. Azerbaycan Kafkas fetihleri için bir üs olarak kullanıldı. Arran ve Bakü şehrinin de dâhil olduğu Şirvan eyaleti VII ve VIII. yüzyıl boyunca Hazarlar ile çetin mücadeleler içinde yer aldı.⁵¹

3. 4. Abbasiler Dönemi

750 yılında İslam devleti iktidarında değişiklik meydana gelerek Abbasi hanedanı yönetimi ele geçirdi. Emevilerden aldıkları yönetim anlayışında bazı değişiklikler yaparak devlet yönetimini devam ettirdiler. Ebu'l-Abbas devlet idaresini eline aldıktan sonra kardeşi Ebü Cafer'i Azerbaycan, Ermeniyeye ve el-Cezire bölgesine vali tayin etti. 754 yılında Ebu'l-Abbas'ın ölümü üzerine vali olan kardeşi Ebü Cafer devletin başına geçti. Yerine vali olarak da Yezîd b. Useyd es-Sülemi'yi görevlendirdi. Bu dönemde Bakü büyük bir ticaret merkezi haline dönüştü. Şirvanşahlar Sarayı arazisinde yapılan kazılar sonucunda çıkan Abbasilere ait sikkeler bunu kanıtlamaktadır.⁵²

Abbasiler döneminde Azerbaycan arazisi kuzeyde Derbend, güneyde Zencan⁵³ arazisini ihata ederek Hemedan⁵⁴ a kadar uzandı. Doğu sınırları Hazar denizi ve Deylem⁵⁵ arazisi, batı sınırları el-Cezire, Ermenistan

⁴⁹ Günümüzdeki Ermenistan sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Ermeni kaynaklarında "Syunik"; Fars ve Arap kaynaklarında "Sisecan" ya da "Sisakan" olarak görülmektedir. Ermeni tarihçileri Sisakan'ın kısaltılmış şekli olan "Sisak" olarak da kullanmışlardır. Ermeni tarihçisi Kalakantlı Moses'de "Zengezur" adı ile görülür. Şehir eski dönemlerde Albanya ve Atropatena'ya bağımlı olmuştur. (Ağayev, *age*, s. 38; Gıyaseddin Keybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992. s. 69).

⁵⁰ Kalankatlı Moses, *age*, s. 6.

⁵¹ Valişov, *age*, s. 21.

⁵² Valişov, *age*, s. 21; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 87.

⁵³ İran'da tarihi şehir ve idari birimdir. Cibâl bölgesi içerisinde yer alır. Ebher ile Halhal arasında küçük bir şehir olduğu gibi meşhur bir şehirdir. Sâsâniler'den Erdeşir-i Bâbekân tarafından "Şâhin" adıyla tesis edilmiş, daha sonra "Zengân, Zendeğân, Zendigân" adlarını almış, Müslüman Araplar burasını "Zencan" diye adlandırmıştır. Şehrin etrafında demir madenleri bulunur. Arazileri bereketli, suları, ağaçları ve tarım açısından zengindir. Şehrin halkı gafil, kendini beğenmiş kişilerden oluşmaktaydı. (İbn Havkal, *age*, s. 293; İstahri, *age*, s. 193; el-Bakuvî, *age*, s. 85; Abdülkerim Özeydin, "Zencan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 251).

⁵⁴ Batı İran'da bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalettir. Hemedan adı, Asur hükümdarı Tiglatpalasar I. (MÖ 1115-1093)'in çivi yazılı tabletlerinde "Amadana"; Dara I. (MÖ 521-486)'nin Bisutun kitabesinin Farsça kısmında "Hagmatana (Hangmatana)"; Elamca kısmında "Ağmatana"; Babilce kısmında "Auagmatanu"; Herodot'ta "Ağbatana"; Batlamyus ve diğer Yunan ve Latin müelliflerinde "Ekbatana"; Ermeni müelliflerinde "Ahmatan", "Hemetan", "Ahmetan"; Tevrat'ta "Akmeta"; Arap müelliflerinde "Hamazan" şeklinde geçer. Bu isim Arap kaynaklarına, Farsça'da seslilerden sonra gelen "dâl" harfinin "z (zâl)" telaffuz edildiği dönemlerdeki eski şekli ile "Hemezan" olarak girmiştir (Mirza Bala, "Hemedan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1964, s. 420; Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 183). Ebu Düle'f'in İran Seyahatnamesi adlı eserinde şehrin adı "Hemezan, Hamedan" olarak geçer. Herodot'un aktardığı bilgilere göre şehir Kral Deiokes (MÖ 728-673) tarafından MÖ VII. yüzyılda Med İmparatorluğunun başşehri olarak kurulmuştur. Şehri iç içe yedi sur ile çevrilmiş bir şekilde inşa edilmiştir. Yakut ise şehrin kuruluşu hakkında şu bilgileri paylaşır. Cem (Camşid), Saru (Saru) 'yu yapmış Dara onun etrafını çevirmiş ve Bahram b. İsfendiyar ise tamamlamıştır. Medlerin, Babil ve Asurluların yenmeleri sonucunda şehir büyük önem kazandı. II. Kyros (MÖ 559-530) Hemedan'ı yazlık şehir olarak seçti ve şehir devlet hazinesinin korunması açısından önem kazandı. İskender döneminde üs olarak kullanıldıysa da şehri Sâsâniler döneminde önemini kaybetti. (Bala, "Hemedan", s. 420; Yazıcı, "Hemedan", s. 183). Mukaddesî'ye göre şehir hür insanların merkezidir. (Mukaddesî, *age*, s. 52). Hemedan daima ucuz, bol miktarda koyunları, sütü, peyniri, ticareti olan önemli şehirdir. (İbn Havkal, *age*, s. 277).

⁵⁵ İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir kısmını teşkil eden, Hazar Denizi ile Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan, aynı zamanda IX ve X. yüzyıllarda İslam tarihinde önemli bir rol oynamış kavmin adıdır. (Ahmed Ateş, "Deylem", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 567; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 263). Deylem'in güneyi Kazvin, Tarm (Tarum), Azerbaycan'ın bir kısmı ve Rey'in bir kısmı, doğusunda Taberistân, kuzeyinde Hazar Denizi, Gilân ve Batı Taberistân, batısında ise Azerbaycan'ın bir kısmı ve Rân ülkeleri ile çevrilidir. (İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 188; Ebü'l Fidâ Coğrafyası, s. 336). Deylem beş bölgeden meydana gelmektedir. Bunlar ise Curcân, Taberistân, Deyleman ve Hazar idi. Bu bölgelerin merkezi ise Hazar Denizi idi. Taberistân bölgesi ise Hazar Denizi'nden itibaren iki bölgeyi birbirinden ayırır. (Mukaddesî, *age*, s. 354). Deylem bölgesi hem

ve Gürcistan sınırları ile çevriliydi. Abbasî devleti egemenliği altına aldığı yerleri üstünlük sağlayabilmek için emirlik sistemi oluşturdu. Azerbaycan arazisi Azerbaycan, Arran, Mugan, Şirvan ve Şeki olmak üzere beş emirliğe bölündü.⁵⁶

3. 5. Şirvanşahlar (Mezyediler) Dönemi (861-1063)

IX. yüzyılda İslam Hilafetinin siyasi bakımdan zayıflama süreci başlamış ve parçalanma devresinde egemen olduğu devletlerde bir dizi siyasi hareketlenmeler vücuda gelmişti. Abbasiilerin yaşadığı bu siyasi belirsizliği fırsat bilen Azerbaycan'daki yerel hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. İlk olarak 861 yılında Mezyediler hanedanına mensup Şirvanşahlar Devleti bağımsızlığını ilan etti. Daha sonra ise 898 yılında Saciler Devleti siyasi bağımsızlığa nail oldu. X. yüzyıla gelindiğinde Salariler (942), Şeddadiler (971), Revvadiler (981) Devletleri'nin siyasi faaliyette buldukları görülür.

Mezyediler hanedanının banisi Arap asıllı Şeybaniler kabilesinden olan Yezid ibn Mezyed'dir. Yezid ibn Mezyed, Azerbaycan, Ermeniye ve Bâbü'l-Ebvab⁵⁷ valiliği yapmıştır. Zaman zaman Halife Harun er-Reşid tarafından azledilse de 801 yılına kadar valilik görevini ifa etmiştir. Yine Yezid'in oğulları Esad, Halid ve Muhammed'de Bağdat halifeleri tarafından Azerbaycan, Ermeniye ve Bâbü'l-Ebvab valiliği görevlerinde bulunmuşlardır. Muhammed İbn Halid'in ölümünden sonra kardeşi Heysen İbn Halid, Bakü şehrinde dahil olduğu Şirvan bölgesine hâkim oldu. Mezyediler hanedanının ilk dönemlerinde devletin sınırları güneyde Kür nehri, kuzeyde Derbend ve Samur çayı, batıda Şeki, doğuda ise Bakü dâhil olmak üzere Hazar Denizi idi.⁵⁸

Dönemin en önemli siyasi olaylarından biri de Bakü dâhil olmakla beraber Hazar sahillerine ve Kür nehri kıyısındaki şehirlere Rus akınlarının başlamasıydı.

Ruslar, baskın hareketleri dışında ticaret maksadı ile Şirvan'a ve Bakü limanlarına kadar inmekteydiler. Ruslar, Karadeniz'de oturur ve Azov Denizi'nden Don Nehri üzerinden Hazar topraklarına gelirler, buradan da Volga Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne çıkarlardı. Hazar'da bazen Bakü limanında bazen de Kür Nehri'ne dahil olarak o zamanın en gelişmiş ticaret merkezi Berde'ye geçmekteydiler.⁵⁹

Ruslar, 909-910 yıllarında bu kez ticaret maksadı ile değil, bölgeyi işgal etmek için gelmişlerdi. En büyük saldırıları ise 913 yılında meydana geldi.

Rusların bu seferini Mesudî Murûc ez-Zeheb adlı eserinde detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Mesudî'nin vermiş olduğu bilgiler şöyledir:

“H. 300 (912-913) yılından sonra 100 kişinin bulunduğu yaklaşık 500 gemiyle gelerek, Hazar nehrine (İtil'e) bitişik Bitus Körfezi'ne (Kerçen Körfezi) girdiler. Burada Hazar melikinin iyi teçhizatlı askerleri vardır. Bunlar bu denizden ve Hazar nehrinin bir kolunun Buntus Körfezi'ne döküldüğü kara tarafından gelenleri defederler. Çünkü göçebe Guzlar, bu kara parçasına gelerek burada kışlarlar. Hazar nehrini Buntus Körfezi'ne bağlayan bu nehir bazen donar. İşte Guzlar o zaman atlarıyla karşıya geçerler. Büyük bir nehirdir; çok katılaştığı için Guz atlarının ayakları altında çökmez ve onlar da Hazar topraklarına geçerler, bazen melikin burada onları defetmekte görevli askerleri bu işi yapmaktan âciz kalırlarsa bizzat melik onlara karşı harekete geçerek buz üzerinden yürüyüp geçmelerini engeller ve ülke sınırlarından uzaklaştırır. Yazları ise Türklerin bu nehri geçmeleri mümkün değildir. Rus gemileri, körfez girişinde görevli Hazar askerlerine yaklaşınca, Hazar melikine adam göndererek, ele geçirilecek ganimetin yarısını vermek şartıyla topraklarından geçip gıtmelerine ve nehir yoluyla Hazar nehrine geçmelerine ve yukarıda belirttiğimiz gibi Curcân, Taberistan ve diğer Acem ülkelerinin denizi sayılan Hazar Denizi'ne girmelerine izin vermesi talebinde bulundular. Melik onlara

dağlık hem de ovalıktır. Ovalık kısmı Gilan bölgesinde kalır. Deylem dağları sarptır. Bu dağların halkı has Deylemlilerdir. Deylemlilerin reisi Âl-i Cestan olup Tarum'da ikâmet eder. (İbn Havkal, *age*, s. 289).

⁵⁶ Vaqif Piriye, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyyatı, Bakü 2006.

⁵⁷ Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinde kurulmuş bir liman şehridir. Mesudî'ye göre şehir Anuşirvan tarafından kuruldu ve buraya halklar yerleştirildi. V-VI. yüzyıllarda Sâsâniler tarafından kale şehir haline getirilmiş, 428 yılında Sâsânî Şahı II. Yezdicerd'in kurduğu Arran merzubanlığının (sınır eyaleti) merkez şehri olmuştur. Arap kaynaklarına göre şehir Farslılar tarafından “kapalı kapı, geçit, sınır karakolu” anlamlarına gelen “Derbend” adı ile anılmışlardır. Mesudî, İstahri, Mukaddesî, Ebû'l Fida gibi Arap coğrafyacılarının eserlerinde “Bâbü'l Ebvâb” olarak geçer. İbn Havkal ve el-Bakuvî'de ise “Bab el Ebvâb” olarak görülür. Yine kaynaklara göre “el-Bâb”, “el-Ebvâb”, “Bâbühadid (demir kapı)”, “al-Bab va'l-Abvab (kapı ve kapılar)” şeklinde belirtilmektedir. Osmanlı döneminde ise şehir “Derbend” veya “Demir kapı” adı ile anılmışlardır. Bu isim Ermeni tarihçileri tarafından da kullanılmıştır. (W. Barthold, “Derbend”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 532; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 164; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 133). Deniz kenarında bulunmasından dolayı gemiler için bir rıhtım bulunmaktadır. Rıhtım ile deniz arasında, denizin iki yakasına iki set inşa edilmiştir. Gemilerin limana girdiği yerin ağız zincirler ile kapatılmıştır. Limanı idare eden görevli ise bu zincirleri kapatmaktadır. Gemiler ancak bu görevlinin izni ile limana girip çıkmaktadır. Setler ise taş ve kurşunla yapılmıştır. Şehrin deniz tarafından uzanan kısmında üç sur yer almaktadır. Bu kapıların isimleri ise büyük kapı, küçük kapı ve diğer kapıdır. Denize bakan kısmı kapalı olmasına rağmen dışarı açılan birkaç kapısı mevcuttur. İslam öncesi dönemde sur denizin ortasına kadar uzanmaktaydı. İbadethanelerin ve gözleme kulelerinin bulunduğu hisarlar vardır. Evlerin yapımında ana malzeme olarak taş kullanılmıştır. Şehrin etrafı taş, tuğla ve çamurdan yapılmış bir sur ile çevrelenmiştir. (Mukaddesî, *age*, 386-389; İstahri, *age*, s. 178; İbn Havkal, *age*, s. 264).

⁵⁸ Piriye, *age*, s. 25.

⁵⁹ İlkin, *age*, s. 12.

istedikleri izni verdi. Böylece Ruslar körfeze girdiler. Nehir mansabına ulaştıktan sonra nehrin bu kolunda yukarı doğru ilerleyerek, Hazar nehrine vasil oldular ve oradan da Atıl şehri üzerinden nehrin ağzına ve Hazar Denizi'ne dökülen yerine vardılar. Rus gemileri denize saçılarak, savaşçı birlikler Gıl, Deylem, Taberistan, Curcân sahilindeki Abeskun⁶⁰, Naffata⁶¹ (Bakü civarı) ve Azerbaycan taraflarına dağıldılar. Ruslar oluk gibi kan döktüler; kadınlara ve çocuklara tecavüz ettiler, ganimet aldılar, akınlar düzenlediler; yakıldılar, yıkıldılar. Sahillerde yaşayan halklar, eskiden beri oradan kendilerine hiçbir saldırı olmadığı için dehşete kapıldılar. Çünkü Hazar Denizi'ne ancak ticaret ve balıkçı gemileri gelirdi. Ruslar, Gıl, Deylem, Curcân sahili, Berdad⁶², er-Ran, Baylekân⁶³, Azerbaycan halklarıyla İbn Ebi's-Sac'ın kumandanlarıyla savaştılar. Şirvan'ın Bakü adıyla bilinen Naffata şehri sahiline ulaştılar. Ruslar daha önceleri de sahillere düzenledikleri saldırılardan dönerken Naffata'ya birkaç kilometre mesafedeki adalara sığınmışlardı. O sıralarda Şirvan meliki Ali İbn el-Heysem'di. Ordusunu hazırladı. Teknelere ve tacirlerin gemilerine binerek bu adalara doğru yola çıktılar. Ruslar onlara karşı saldırıya geçti. Binlerce Müslüman öldürüldü, ve boğuldu. Dediğimiz gibi, bu denize komşu olan halklar onlara bir zarar vermeyeceği için Ruslar burada aylarca kaldılar. Halk onlara karşı hazırlıklıydı ve korku içindeydi. Bu deniz, çevredeki halkların faydalandıkları bir denizdi. Ruslar, yeterince ganimet toplayıp, sıkılmaya başladıktan sonra Hazar Nehri ağzına ve mansabına doğru ilerlediler. Hazar melikine adam göndererek, anlaşmaya uygun olarak mal ve ganimetlerden hakkına düşen payını yolladılar. Gerek Hazar melikinin ve gerekse askerlerinin gemi kullanma âdetleri yoktu. Eğer öbür türlü olsaydı, Müslümanlar için büyük bir felaket olurdu. Arsiler⁶⁴ ve Hazarya'daki Müslümanlar olup biteni öğrenmişlerdi. Hazar melikine gelerek: "Bu kavimle bizim aramızdan çekil. Çünkü onlar Müslüman kardeşlerimizin topraklarına saldırdılar; kan döktüler, kadın ve çocukları köle ettiler!.." dediler. Melik onları engelleyemedi. Yine de Ruslara haber göndererek, Müslümanların kendilerine saldırmaya hazırlandıklarını bildirdi. Müslüman askerler, nehir boyunca onları aramaya başladılar. İki taraf karşı karşıya gelince Ruslar gemilerinden indiler. Rusların 15 bin atlı ve zırhlı savaşçısı vardı. Atıl⁶⁵ şehrinde oturan Hristiyanlardan bir grup da Müslümanların yanında yer almıştı. Savaş üç gün sürdü. Allah, Müslümanları muzaffer kıldı. Rusların bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı boğulmuştu. Müslümanlar tarafından sahilde öldürülenlerin sayısı 30 bin civarındaydı. 5 bin kadar Rus kurtulmuştu. Onlarda gemilerine binerek Burtas⁶⁶ sınırlarına doğru çekildiler. Burtas topraklarına gelince gemileri bırakarak kara yoluyla ilerlediler. Bir kısmı da Burtaslar⁶⁷ tarafından öldürüldü. Kurtulmayı başaranlar Müslüman Bulgarlara sığındıysa da, onlar tarafından da kılıçtan geçirildiler. O yıldan sonra Ruslar bir daha böyle bir harekete kalkışmadılar."⁶⁸

1030 yılında Ruslar 38 gemi ile Bakü sahilinde yeniden akınlara başladılar. Şirvanşah Menuçehr İbn Yezid, Bakü yakınlarında Rus birliklerinin karşısına çıktı ve meydana gelen mücadelede Şirvanşah askeri birliklerinin mağlup olması neticesinde büyük kayıplar verdi. Yaşanan bu hadiseler sonrasında Ruslar iki yıl aradan sonra yeniden Şirvan arazilerinde saldırılarda bulundular. Ruslar, Şirvan'a baskın yapıp Derbend yolu ile geri döndükleri sırada Derbend Emiri Mansur İbn Meymun Rusların yolunu keserek aldıkları ganimete el koydu.⁶⁹

⁶⁰ İbn Havkal'da "Abaskun" olarak geçer. Hazar Denizi sahilinde yer alan bir limandır. Cürcan bölgesinde Abaskun/Abeskun'dan daha büyük bir liman yoktur. (İbn Havkal, *age*, s. 294). *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde ise Hazar Denizi kenarında zengin ve küçük bir şehir olarak görülmektedir. Ticaret yapan tüccarların sıklıkla uğradıkları bir şehirdir. Bu şehirden köpek balığı derisi, yün elbise ve farklı türden balıklar getirilmektedir. (*Hudûdü'l-Âlem*, s. 92).

⁶¹ Naffata, nefit kelimesinden, çok nefit olan veya çok nefit fıskıran anlamına gelir. (Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 145).

⁶² 33. dipnota bakınız.

⁶³ 32. dipnota bakınız.

⁶⁴ Arsiler, X. yüzyılda Hazar ordusunda görev yapan ve seçkinler birliğini oluşturan Türk ve Müslüman halktır. Kaynaklarda Larisiler olarak da geçmektedir. (Piatigorsky-Sapir, *age*, s. 132); Arsiler, Havarizm yönünden getirilmişlerdir. İslam dininin ortaya çıkmasından sonra ülkelerinde yaşanan savaş ve veba sonucunda Arsiler Hazar melikine sığındılar. Güçlü, kuvvetli ve savaşçı özelliklere sahiptirler. Hazar melikinin savaş zamanında güvendiği bir halktır. Hazar meliki Müslümanlar ile savaş yaptığı zaman Arsiler kendi soydaşları ile savaşmayarak kenara çekilirlerdi, fakat putperest halklara karşı savaş yapıldığı zaman Hazar melikinin yanında yer alırlardı. (Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 138).

⁶⁵ Kaynaklarda Atıl, Etil, İtil olarak geçen şehir Volga Nehri'nin ağız kısmında yer alır. Atıl, Fin-Ugur dilindeki "nehir" anlamına gelen sözcükten türemiştir. Şehir bir diğer adı da "kral" anlamına gelen İbranice "ha-melekh" kelimesini anımsatan "Kamlık" ya da "Kamlid" idi. Bu isim ise kralın yaşadığı yer anlamında gelmektedir. Şehir birçok ticaret yolunun birleşme yolu üzerinde inşa edilmiştir. Şehir inşa edilirken hem Volga Nehri'nin iki yakası üzerine hem de nehrin ortasında bulunan ada üzerine kurulmuştur. (Paitigorsky-Sapir, *age*, s. 49).

⁶⁶ Burtas, Hazar Denizi'ne dökülen bir nehirdir. Bulgar taraflarından akmaktadır. Bu nehirde büyük gemiler Harezim'den ve diğer yerlerden ticaret malları, çeşitli eşya taşırlar. Burtas ülkesinden "burtasiye" adı verilen kızıl ve kara tilki derisi ve kürkleri getirilir. Bu kürkler en kaliteli ve en pahalı kürklere sahiptir. Tilki derisinden yapılan kürklerin bir tanesinin değeri 100 dinar ya da daha fazla bir fiyata satılmaktaydı. Bu fiyat kara tilki derisinden yapılan kürkler için geçerliydi. Kızıl tilki derisinden yapılan kürkler daha ucuz bir fiyata satılmaktaydı. (Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, Azra Matbaacılık, İstanbul 2018, s. 57; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 141).

⁶⁷ Burtaslar, kendi adları ile anılan Burtas Nehri boyunca yaşayan bir Türk kabilesidir. Harezim ve Hazarlar arasında meskün idiler. Hazar melikine bağlı olarak yaşamaktadırlar. (Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 57; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 141); Burtaslar, Bahzûlâ (Barçûla), İşkil (İşgil) ve Balkâr olmak üzere üç aşiretten meydana gelmektedirler. Bu üç aşirette birbirleri ile savaş halinde olmalarına rağmen herhangi bir düşmana karşı birleşerek mücadele ederlerdi. (*Hudûdü'l-Âlem*, s. 123).

⁶⁸ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 143-144.

⁶⁹ Şerifli, *age*, s. 83-84.

Bir rivayete göre Yunanlılar da Bakü'de bulunmuşlardır. Bu rivayet ise Bakü-Salyan⁷⁰ yolunun 50 km mesafesinde bulunan Hazar suları altında kalmış kadim “Yunan Kale” ve “Yunan Şehir” kalıntılarına dayanmaktadır.⁷¹

3. 6. Şirvanşahlar (Kesranîler/Kisranîler Hanedanı) Dönemi (1063-1382)

Kaynaklarda Kesranîler ya da Kisranîler olarak geçen hanedan XI. ve XIV. yüzyıllar arasında siyasi arenada yerlerini aldılar. Mezyediler hanedanının son hâkimi olan Şirvânşâh Sâlâr İbn Yezîd'den sonra yerine oğlu Feriburz b. Sâlâr b. Yezîd Şirvan'da yeni kurulan hanedanın başına geçti.⁷²

1192 yılında yaşanan yıkıcı depremden sonra Şamahı şehri yıkıldı. Bunun üzerine devlet merkezi Hazar Denizi sahilinde daha korunaklı olan Bakü şehrine taşındı.

1366-1367 yıllarında Bakü ve Şirvan'a hâkim olmak amacıyla Celayirlilerin akınları baş gösterdi. Şirvanşah Kavus, Celayirli egemenliği altındaki Karabağ⁷³'a saldırarak talan hareketlerinde bulunması üzerine Celayirli Sultanı Uveys Tebriz'e hareket etti. Kavus, Sultan Uveys'in Bağdat'ta meydana gelen isyan hareketi ile meşgul olmasını fırsat bilerek Karabağ'a saldırmış ve halkı Şirvan bölgesine göç ettirmişti. Sultan Uveys Tebriz'e döndükten sonra Bayram Bey kumandasındaki ordusu Şirvan'a gönderdi. Bayram Bey Kür nehri üzerinden Şirvan'a ulaştı. Üç aylık muhasara sonrasında Şirvanşah Kavus barış yapmak zorunda kaldı. Kavus, Celayirli Devleti'ne haraç vermesi, savaş zamanında asker yardımında bulunması, kendisini metbu tanıması şartı ile Şirvan'ın yönetimi Şirvanşah Kavus'un idaresine verildi. Anlaşmaya bağlı kalınması teminatı olarak Kavus'un oğlu Huşeng tutsak olarak alındı. Şirvanşahlar Devleti, Celayirli sultanları dönemleri boyunca bağımlılıklarını devam ettirdiler. Yapılan mücadeleler sonucunda Celayirli Devleti'nin sınırları Azerbaycan, Arran, Ermenistan, Mugan ve Şirvan'da bulunmak üzere Bakü'ye ve Hazar Denizi'ne kadar genişlemiş oldu.⁷⁴

3. 7. Büyük Selçuklu Dönemi

Selçukluların ilk akınları 1015 yılında keşif hareketleri olmak üzere Çağrı Bey kumandasındaki 3000 kişilik bir ordu ile gerçekleşti. Çağrı Bey, bölgeye geldiği sırada Azerbaycan siyasi birlikten yoksundu. Bölgede Mezyediler hanedanına mensup Şirvanşahlar Devleti, Revvadiler, Şeddadiler gibi yerel hanedanlar bulunmaktaydı. Şirvanşahlar Devleti ise, komşuları arasında iç savaflara sahne olmaktaydı. Yaşanan siyasi belirsizlikler ise Selçuklu akınları için uygun bir ortam oluşturmasına katkı sağladı.⁷⁵

Azerbaycan'da yaşanan siyasi karmaşa Selçukluların bölgeye gelmesinde önemli etken oldu. Azerbaycan'da hüküm süren Revvâdi Vehsudan bu dönemde Bizans İmparatorluğu ve Şeddadiler ile mücadeleler içerisindeydi. Vehsudan yaşanan mücadeleleri bertaraf edebilmek amacı ile Selçuklu Türklerini Azerbaycan bölgesine davet etti. Selçuklular ile yapılacak dostluğa da sadık kalacağını göstermek için ise Vehsudan, Selçuklu Türklerinden bir kız ile evlendi. Fakat daha sonra Vehsudan'ın Selçuklu Türkleri ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine kurulan dostluk uzun sürmedi. Vehsudan Selçuklulara saldırdı ve çok sayıda Selçuklu Türkünü de öldürdü.⁷⁶

Çağrı Bey ile birlikte Selçuklu kuvvetleri Azerbaycan ve Güney Kafkasya'da keşif hareketlerinde bulunurken, bir diğer Selçuklu kuvvetleri ise Gazneliler'e karşı bağımsızlık mücadelesinde bulunmaktaydı. Çağrı Bey yapmış olduğu keşif hareketlerini tamamladıktan sonra Azerbaycan ve Horasan üzerinden Maverâünnehir'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına gitti ve yapılan keşif hareketleri hakkında bilgi verdi. Bu esnada kendisine uygun ortamın Azerbaycan ve Güney Kafkasya coğrafyası olacağı telkinlerinde bulundu.⁷⁷

Abu'l-Farac'ın açıklamalarından, -ki bu tarihinin naklettiği bilgilere şüpheyle bakmak gerekir- 1037 yılında Selçuklu Türklerinin, Azerbaycan üzerine akınlar düzenledikleri, Azerbaycan şehirlerinden Urmiye'ye gittikleri ve şehri talan ederek dağlarda yaşayan Kürtleri kılıçtan geçirdikleri anlaşılmaktadır. Haberin

⁷⁰ Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Hazar Denizi sahilinde yer almaktadır.

⁷¹ İlkin, *age*, s. 11.

⁷² İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 49.

⁷³ Azerbaycan'da tarihi öneme sahip idari bir bölgedir. Eski Roma ve Yunanlılar'ın “Albanya”, Arapların Helenistik dönemde burada yaşayan “Arran” veya “Arianoi” adlı bir kavme izâfeten “Arrân” dedikleri Gence ve Karabağ'ı ihtiva eden bölge Türk hakimiyeti döneminde Karabağ adını almıştır. Karabağ kelimesi tam olarak izah edilememiştir. Bir görüşe göre Karabağ adını bu eyaletin yüksek vadilerinin kara ve verimli toprağı sayesinde almış olmalıdır. Karabağ'ın “kara” ve “bağ” kelimelerinin birleşmesinden ibaret “siyah bahçe” manasına geldiği iddia edilmektedir. (Mirza Bala, “Karabağ”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 212; Mustafa Aydın, “Karabağ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 367).

⁷⁴ Bülent Yılmaz, *Celayirliler, Kabile-Devlet*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 138-139, Basılmamış Doktora Tezi.

⁷⁵ Bi, *age*, s. 555; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 134.

⁷⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Tarihi, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 245; İsmailov, *age*, s. 159.

⁷⁷ Bi, *age*, s. 556.

devamında Selçuklu kuvvetlerinin akınlara devam ederek Meraga şehrini muhasara altına aldıkları, ancak dağlı Kürt kabilelerinin toplanması üzerine Azerbaycan topraklarından ayrıldıkları belirtilmektedir.⁷⁸

1040 Dandanakan Savaşı'nın kazanılması ile birlikte Tuğrul Bey, başkent Nişâbur olmak üzere bağımsızlığını ilan etti. Bağımsızlığın kazanılması üzerine Tuğrul Bey fetih hareketlerini Azerbaycan yönünde batıya yöneltti.

Sultan Alparslan'ın yönetimi eline aldığı dönemde Azerbaycan üzerine yeniden fetih hareketlerinde bulunuldu. İç siyasetleri nedeniyle zayıflamış olan İran ve Azerbaycan mukavemetini tamamen kırmak amacıyla Karatekin kumandasındaki orduyu Bakü de dâhil olmak üzere Şirvan üzerine gönderdi. (1066). Selçuklu birlikleri Şirvan'a baskı yaparak bölgeyi yağmaladı. Bunun sonucunda Şirvanşah I. Feribürz ibn Salar, Türkleri Şirvan'dan çıkarabilmek için büyük bir tazminat ödemiştir. Karatekin, Şirvanşah I. Feribürz'ün amcası Memlân ibn Yezid'in kuvvetleriyle birlikte Şamahı (Yezidiye) şehrini kuşatarak çevresindeki yerleri yağmaladı. Buradan Bakü'ye hareket eden Karatekin, burada yerli halkın bir kısmını kılıçtan geçirdi, kadın ve çocukları, büyükbaş hayvanları ise alıp götürdü. Bu durum karşısında Şirvanşah 4000'den fazla atlara sahip olan süvarileri Masgut'a gönderdi. Karatekin kumandasındaki ordu Bakü'den Şabran'a kadar olan yerleri yağmaladı. 2000 kişilik bir takviye kuvvetin gelmesi üzerine Şirvanşah'ın durumu daha da kötüleşti. Şamahı (Yezidiye) muhasarası devam etse de, Türk birlikleri Şirvanşah'ı kaleden dışarı çıkarmak hususunda başarı elde edemediler. Şirvanşah kendi adamını Alparslan'ın hacibine gönderdi. Hacibin Şirvanşah Feribürz'le görüşmesi sonunda Feribürz düşmanı olan amcasının ortadan kaldırılması için 6000 dinar para teklifinde bulunarak yanına çekmeye çalıştı. Bu olaylardan sonra Türkler Şamahı'dan Kür Nehrine geldiler ve topladıkları ganimetlerle geri döndüler. 1067 yılında Kazvin hâkimi Türk el-Basan, Şirvan'ı Türk baskınlarından korumak amacıyla Şirvanşah'ın Karatekin'e her yıl ödemeyi üstlendiği 30.000 dinarlık vergiyi almak için güvenilir kişileri Şirvanşah I. Feribürz'ün yanına gönderdi. Bu dönemde Sultan Alparslan, Arran'a geldi ve Şirvanşah I. Feribürz de değerli hediyelerle birlikte Sultanın yanına gelerek hizmetine girmeyi teklif etti. Teklifin kabul edilmesi ile Derbend ve Bakü'nün de dâhil olduğu Şirvan toprakları Selçukluların egemenliği altına girdi. Şirvanşahlar, Selçuklu Devleti'ne bağlı olsa da Bakü ve Şirvan'da iç işlerinde bağımsız olarak hâkimiyetlerine devam ettiler.⁷⁹ Bakü ve Azerbaycan'ın tamamının fethedilmesi ise Sultan Melikşah (1072-1092) döneminde gerçekleşti.⁸⁰

3. 8. Moğol Dönemi

Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine Doğu'da Moğol istilası baş gösterdi. Cengiz Han 1206 yılında dağınık toplulukları bir araya topladıktan sonra Moğol egemenliğini kurması ile birlikte istila hareketlerine başladı. Bu istila hareketlerinden Azerbaycan'da etkilenerek Moğolların yıkıcı faaliyetlerine maruz kaldı.

Moğollar 1220 yılında teçhizatlı büyük bir ordu ile Ermenistan ve Gürcistan'a girmek suretiyle Derbend Boğazı üzerinden Azerbaycan ve Şirvan'a geldi. Moğol kuvvetleri Bakü şehrini uzun süre muhasara altına almasına rağmen şehri ele geçirmeye muvaffak olamadı.⁸¹

Moğollar'ın Azerbaycan'a ikinci kez istila hareketi 1231 yılında gerçekleşti. Moğollar Azerbaycan'ı ateşten ve kılıçtan geçirerek birçok şehri de talan ettiler. Bu esnada Gence, Berde, Beylekan, Şabran gibi şehirler eski önemini kaybetti. Bakü şehrinin de yer aldığı Şirvan ve Arran'a bağlı şehirler ve çevreleri ise bağımsızlığını kaybederek Moğollar tarafından işgal edildi.⁸²

Genceli Kiragos Moğol askerlerinin tahribatını şu sözleri ile anlatır: *"Bu ordu, geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları katl ve imha ediyor ve atlar hariç olmak üzere kıymetli elbise ve eşyayı bile tahrip ediyordu"*.⁸³

Moğol ordusunun verdiği tahribat sonucunda şehrin ekonomisi geriledi ve ticarete olumsuz yönde etkilendi. Aynı zamanda ülke topraklarının da ekilip biçilemediği için uzun yıllar boyunca tarım yapılamadı. Hayvancılık ile uğraşan Moğollar verimli otlak alanları kendilerine tahsis ettiler.

3.9. Şirvanşahlar (Derbendiler Hanedanı) Dönemi

Kesrani Hanedanına mensup Huşeng b. Kâvus'un ölümünden sonra yerine I. İbrahim b. Sultan Muhammed, Derbendiler hanedanına mensup olarak Şirvanşahlar Devleti'nin başına geçti. Şirvanşah I. İbrahim yönetimi eline aldığı dönemde Timur'un akınları başladı. Şirvanşah I. İbrahim, Şirvan'ın talan edileceğini fark etmesi üzerine Timur'a itaat etti ve ona tabi olduğunu bildirdi. Böylece Şirvanşah I. İbrahim, Şirvan'ın hâkimi

⁷⁸ Gregory Abu'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, cilt 1-2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 295-296.

⁷⁹ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 138-139.

⁸⁰ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 134.

⁸¹ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 175; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Türkçeye Aktaran, Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Post Kitap, İstanbul 2018, s. 17-18.

⁸² Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 184; İsmailov, *age* s. 177.

⁸³ Genceli Kiragos, *age*, s. 18.

olarak yerini muhafaza etti. Aynı zamanda Timur, Azerbaycan ve Şirvan'ın hâkimiyetini oğlu Mîranşah'a bıraktığı dönemde de I. İbrahim Şirvanşah unvanını koruyarak ülkesinin savunmasını da üstlenmiş oldu.⁸⁴

Şirvanşah I. İbrahim'in ölümünden sonra yerine oğlu I. Halilullah geçti. (1417-1465). Şirvanşah Halilullah, babası döneminde Timur ile yapılan dostluğu devam ettirdi. Bu dönemde ise Şirvan bölgesi Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'nin mücadelesine sahne oldu. Akkoyunlu hükümdarı Şeyh Cüneyd, devletini kurmak amacıyla Şirvan'a hareket etti. Şeyh Cüneyd'in bu hareketini haber alan Halilullah 1460 yılında Taberserân ve Dağıstan kuvvetleri ve Karakoyunlu Cihanşah'ın yardımı ile Samur nehri yakınlarında yapılan mücadeleyi Şeyh Cüneyd kaybetti ve kendisi de yakalanarak öldürüldü.⁸⁵

4. Bakü'nün İktisadi Durumu

4. 1. Petrol ve Tuz

Bakü bölgesi erken orta asır menkıbelerinde sönmeyen ateşlerin yer aldığı bölge olarak anılır. Buradaki bilgiyi ilk olarak V. yüzyıl Bizans müellifi Panili Prisk vermektedir.⁸⁶

VII. yüzyıl civarında Kür bölgesinde petrol ve tuz çıkarıldığına dair malumat verilir. Bu ise, şüphesiz Bakü'ye ve Abşeron'a aittir. Bakü'yü eski zamanlardan beri celbeden petrol ve tuz gibi iktisadi pazara sahip olması idi.⁸⁷

VIII-X. yüzyıl arasında Arap ve Fars kaynakları arasında Bakü ve Bakü bölgesinde çıkan petrol kaynağı hakkında malumata yer verilir. Fakat kaynakların bazısında Bakü şehri hakkında fazlaca bilgi olmamasına rağmen, şehrin sosyal ve iktisadi hayatı hakkında mevcut bilgiler yer almaktadır.

X. yüzyıl müelliflerinden Ebu Dülef petrol hakkında tasvir yapmakta ve günlük geliri hakkında da şu bilgiyi paylaşmaktadır:

*"Şirvan şehrine bağlı olan ve Baküye denilen yere vardım. Orada bir petrol kuyusu gördüm ki günlük 1000 dirhem geliri vardı. Onun yakınlarında başka bir petrol kuyusu vardı ki gece gündüz sıvı cıva gibi akıyordu. Bu kuyunun geliri de aynı miktardaydı."*⁸⁸

el-Cehşiyârî tarafından nakledilen bir habere göre, bir gün, Abbasî vezirlerinden Yusuf b. Ömer, Kuhzum b. Ebî Süleym'e *"bu petrol nereden gelmektedir"* diye sorunca, o da *"Allah, emîri ıslah eylesin! Siyah olanı Azerbaycan'dan, beyazı ise, Ramehürmüz⁸⁹ (Hüzistan)'den getirilmektedir..."* şeklinde cevap vermiştir.⁹⁰

Ebü Hamid Muhammed el-Gırnafî, Hazar Denizi'nin Bakü'ye yakın bölgelerinde çıkan petrol (petrol)'i şöyle tasvir eder:

*"Hazar'da zift (katran) gibi siyah bir ada vardır. Suyu çok tuzlu, acı ve kötü kokuludur. Buna rağmen oranın çevresindeki sudan kare biçiminde sarı renkli taşlar çıkar. İnsanlar onu tartılarda ağırlık olarak kullanmak için alırlar. Bu adanın karşısında, denizin kenarında üzeri otlarla kaplı, zift (katran) gibi siyah topraklı bir yer vardır. Burada her çeşit yabancı hayvan yaşar. Şirvan'ın topraklarından Bakü'ye yakın olan bu bölgede siyah zift ile siyah ve beyaz petrol çıkar. Gece olunca bu topraklarda kibritin alevi gibi mavi bir ateş belirir ama bitkileri yakmaz, sıcaklığı da yoktur. Üzerine yağmur yağarsa alevler daha da yükselir, insanlar onu uzaktan bile görebilir; ama sabah olduğunda ondan eser kalmaz."*⁹¹

Mesudî ise petrol hakkındaki tasviri şöyledir:

*"Hazar Denizi kıyısında Bâbü'l-Ebvab'a yakın Şirvan bölgesinde petrol ülkesi denen Bakü bulunur. Bu yerden beyaz petrol sevk edilir. Burada yer üstünde ateş gözleri (kaynakları) bulunur. Bunlar uzak mesafelerden görülür."*⁹²

⁸⁴ İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 54-55.

⁸⁵ İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 56-57.

⁸⁶ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 34.

⁸⁷ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 43.

⁸⁸ Ebu Dülef, *age*, s. 67; Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002, s. 189-190.

⁸⁹ İran'ın güneybatısında yer alan bir eyalettir. Bu bölgeye Bihbehân, Abadan, Endîmeşk, Ahvaz, İzeh, Deştâzâdgân, Bendermâşer, Hürremşehr, Dizfûl, Râmhürmüz, Şâdgân, Şüster, Mescidisüleyman şehirleri bağlıdır. İbn Hurdazbih'e göre Ahvaz bölgesinin şehirleri arasında yer alır. (Recep Uslu, "Hüzistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 1998, s. 436; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 47). Mesudî'ye göre şehir Sâsânî hükümdarı Hürmüz tarafından kurulmuştur. Bölge maden açısından zengindir ve özellikle sert tuz madenleri vardır. İpek ve ibrişim giysiler üretilmektedir ve bu giysiler birçok bölgeye götürülmektedir. Halk genel olarak ipek brokar ve poplin elbiseler giyer. Diğer giysileri ise pamuklu ve ipekli kumaşlardır. Tarım açısından zengin bir bölgedir. Meyve, Pirinç ve şeker kamışı üretilmektedir. Erik, hububat, limon, nar ve üzüm yetiştirilirdi. (Mukaddesî, *age*, s. 418; Mesudî, *age*, s. 220; Ebu Dülef, *age*, s.121; İstahri, *age*, s. 101).

⁹⁰ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 190.

⁹¹ El-Gırnafî, *age*, s. 151.

⁹² Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 56.

Yine Mesudî yazmış olduğu bir diğer eseri *Murûc ez-Zeheb* adlı eserinde de petrol hakkında şu bilgiyi aktarır:

“Bakü, beyaz ve diğer petrol şehridir. Allah doğrusunu bilir, ama dünyada beyaz petrol sadece burada bulunur. Bakü, Şirvan sahilindedir. Bu petrolün çıktığı yerde bir meşale vardır. Bir ateş kaynağıdır; sürekli yanar ve göğe doğru atılır.”⁹³

Minorsky tarafından çevirisi yapılan *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde petrol hakkında da bilgi yer almaktadır. “Dağların yanında deniz kenarında bir kasabadır. Deylemân⁹⁴ ülkesinde kullanılan petrol yağının tamamı buradan gelir.”⁹⁵

İstahri'nin Mesâlikü'l Memâlik adlı eserinde Bakü şehri hakkında fazla bilgi bulunmamasına rağmen şehirde petrolün bulunduğu dair bir bilgi paylaşmaktadır.⁹⁶

XIII. yüzyıl seyyahlarından İtalyalı Marco Polo, İlhanlı hükümdarı Hülagü Han'ın sarayına giderken Bakü yakınlarından geçer ve burada bulunan petrol madenleri hakkında bilgiler paylaşır. Bakü şehrinin adını vermemekle sadece Gürcistan yakınlarında bir yer olarak tasvir eder:

“Gürcistan sınırı yakınında çok büyük bir kuyudan, bir taşımda 100 gemi dolduracak kadar koyu bir sıvı fışkırır. Bu sıvı yemede kullanılmaz yanar ve bol ısı verir. Bir de, develerden görülen bir deri hastalığında kullanılıyor. Bu lüzüci sıvıyı hayvanın kaşınan yarası üstüne sürüyorlar, hayvan rahatlıyor. Başka yerlerde bulunmadığı için çok uzak bölgelerden gelip develerle bu sıvıyı taşıyorlar”.⁹⁷

Görüldüğü üzere petrol (petrol) sadece aydınlanma ve diğer alanlarda değil bir tedavi yöntemi olarak deri hastalıklarında da kullanılmaktaydı.

Bakü hakkında Arap, Fars ve yabancı seyyahların verdikleri bilgilerin dışında XV. yüzyıl Bakülü müellif el-Bakuvi'de eserinde petrol ve tuz hakkında önemli malumat verir. Aynı zamanda petrolün günlük kullanımının yanında ekonomik durumu ve istihsalinden de bahsetmektedir. el-Bakuvi'nin yapmış olduğu tasvir şöyledir:

“Burada (Bakuya) katran yatakları ve petrol kaynakları var ve her gün iki yüz deve yükünden çok petrol hasıl olunur. Bunların yakınlarında arası kesilmeden, gece-gündüz, yasemin yağı gibi ağır petrol dışından başka bir kaynak var. Bunun kira hakkı tahminen 1000 dirheme yakındır. Kaynakların yanında şam gibi yanan sarı renkli sertleştirilmiş toprak var. Bundan parça parça koparıp şehre götürürler ve evlerle hamamların ısıtılmasında istifade ederler. Şehirden bir fersah uzaklığında bir yer vardı, orada hiçbir vakit sönmeyen alev çıkar. Derler ki, bu, kükürt madenidir. Bunun yakınında bir kent var ve buranın ahalisi ateşperesttir. Onlar kireç yakarlar ve bunu arabalarla şehre taşırlar. Orada tuz kuyuları var. Buradan hasıl edilen tuz başka ülkelere ihraç edilir.”⁹⁸

XV. yüzyılın ikinci yarısında Behmen Türk Sultanlığını ziyarette bulunan Rus gezgin Afanasiy Nikitin'de Bakü üzerinden geçerken burada sönmeyen bir ateşten bahsetmektedir: “Derbent üzerinden Bakü'ye gittim. Burada hiçbir zaman sönmeyen bir ateş vardır.”⁹⁹

XVII. yüzyılın ünlü seyyahlarından olan Evliya Çelebi de Azerbaycan üzerinde yaptığı gezisinde Bakü'de çıkarılan petrol ve tuz hakkında detaylı bilgilere yer verir. Aynı zamanda Çelebi petrol ve tuzun kullanım alanına da değinir. Özellikle kale ve şehir savunmasında da önem arz eden bir savaş aleti olarak da kullanıldığına dair açıklamalarda bulunduğu görülür. Çelebi'nin verdiği malumat şöyledir:

“Şehrin havası iyicedir. Çünkü kazalarında pirinç, keten yetişir. Bağlık ve bostanlıktır. Güzel pamuğu olur. Amma suyu petrol yağı kokar. Şehir yakınında yedi yerde petrol madenleri vardır ki, her biri başka renktir. Sarı, kırmızı, kara... Mesker, Sedan nahiyeleri halkı balmumu ve zeytinyağı kullanmayıp hep petrolyağını aydınlatmada kullanırlar... Bakü nahiyelerinde bazı tuzlu yerler vardır. Adam veya at ayağını basıp biraz dursa, ayakları yanar. Kervancılar bazı yerleri kazarak tencerelerini kor, yemekleri yerin sıcaklığından bir anda pişer. Allah'ın garip bir hikmetidir... Kimi deniz kıyısında, kimi Mesker nahiyesinde yerden kaynatarak çıkar. Esas ılıca suları gibi gölcük olup, petrolyağı sularının yüzünde kaymak bağlar ve durur. Petrol ayrı bir emanet olup, şaha senelik yedi bin tümen akçe gelir sağlar. Petrol eminin adamları bu gölcüklerin içine girip, keçelerle petrolü biriktirerek keçi tulumlarına doldururlar. Sonra bunu tüccarlar alıp, başka ülkelere götürürler. Sekiz renkte petrol olur. Fakat sarı petrol çok değerlidir. Siyah petrol Acem diyarının Özbekistan, Hindistan, Irak, Kürdistan, Gürcistan, Dağıstan, Osmanlı sınırlarındaki kalelerine götürülüp etraflarında yakılır. Asker üzerlerine hücum edince, üzerlerine ve

⁹³ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 148.

⁹⁴ Deylem bölgesinde bulunan küçük bir ülkedir. Şehirleri küçüktür. İnsanları güçlü, mert ve heybetlidir. Tuhaf geleneklere sahiptirler. (Mukaddesî, *age*, s. 355).

⁹⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 104.

⁹⁶ İstahri, *age*, s. 180.

⁹⁷ Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Haz. Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 21.

⁹⁸ el-Bakuvi, *age*, s. 104-105.

⁹⁹ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ülkesine Seyahat*, çev. Serkan Acar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 7.

ayakaltlarına nefli yorgan ve eski eşya atıp ateş oyunları yaparlar. Kale ve mühimmatı için gereklidir. Hatta şah huzurunda devlet merkezinde yanan meşaleler hep Bakü neftindedir. Neftin geceli gündüzlü bekçileri var. Çünkü ateş düşerse devamlı, sönmek bilmeden yanar. Onun için neft madenlerinin kenarında dağlar gibi toprak hazır durur. Neft madenine bir kıvılcım düşse hemen bütün halk yetişip, üzerine toprak atarak söndürürler. Başka ilacı yoktur. Daha nice yerlerde kaya ve mağaralarda neft madenleri varmış. Amma gördüklerimiz bunlardır.”¹⁰⁰

İlk dönemlerde ısınma, ısıtma, aydınlatma gibi evin temel ihtiyaçlarını karşılayan neft zamanla ihracat emtiası haline geldi ve VII. yüzyılın birinci döneminde neft Kebele, Derbend gibi şehirlere ihraç edildi. Neft ve tuzun ister kervan isterse de deniz yolu ile İran'a ve doğu ülkelerine ihracı, Bakü şehrinin büyümesindeki ana etken olmuştur.¹⁰¹

Neft ve tuz madenlerinin gelirlerini idare etmek amacı ile neft ve tuz ocaklarından sorumlu bir yönetici tayin edildi. IX. yüzyılda Şirvan hâkimi Şirvanşah Muhammed İbn Yezid neft ve tuz hakkında bir ferman yayınlayarak onların gelirlerini Derbend'de bulunan askerlere bağışladı. 902-903 yıllarında neft ve tuz madenlerinin gelirini toplamak için Bişutur adlı bir komutan görevlendirildi.¹⁰²

4.2. Tarım

Apşeron yarımadası üzerinde yer alan Bakü şehrinin iklim şartlarının elverişli olması tarımcılığın gelişmesinde önemli etken olmuştur. Tarımın gelişmesine etki eden bir diğer unsur ise sulama kanallarının yapılması idi. Tarım alanındaki ana ürünler arasında pamuk, pirinç, keten, tahıl, buğday, darı, arpa ve bostan bitkileri yer almakta idi.

Bakuvi yazmış olduğu eserinde şehrin tarımı hakkında şu bilgileri nakletmektedir: “Tahılın mahsulü burada azdır ve onu buraya Şirvan'dan ve Muğan'dan getirirler. Burada çokça incir, nar ve üzüm var. Bağlar şehirden uzaktır ve ahalinin bir kısmı oraya yaz vakti gider, orada bir süre kalır, sonra da şehre geri döner. Her şehirde böyle olur.”¹⁰³

Bakü halkının büyük bir kısmı sanatkâr olsa da kent çiftçileri, bağ ve bahçivanlık ile uğraşanları da bulunmaktaydı. X-XI. yüzyıllarda Azerbaycan'da kent çiftçiliğinin önemli alanlarından birini bağcılık teşkil ederdi ve esas uğraş alanlarından biri olarak kabul görmekteydi. Burada kestane, kızılıklık, üzüm armut, sarı erik, şeftali, elma, nar, fındık, dut yetiştirilirdi. Şehirde bol üzüm yetiştirilmesi hakkında VII. yüzyılda yazılmış *Alban tarihi* adlı eserde şu bilgiler kaydedilmektedir: “Kür nehri boyunca tarıma elverişli ovalarda külliyetli miktarda tahıl, üzüm ve zeytin ağacı yetişir. Kale duvarları dışında kalan düz ve çöl alanları Bakü halkının ekin alanları idi. Bakü'de sık sık kuraklık meydana geldiği için buğdayın boyu kısa olurdu. Bu durum karşısında ise biçin zamanı buğday kökünden el yardımı ile koparılırdı.”¹⁰⁴

Tarım alanları hem devletin hem de beylerin mülkiyeti altında bulunmaktaydı. Beylerin almış olduğu ağır vergiler halkın ezilmesine neden olmaktadır.¹⁰⁵

4.3. Hayvancılık

Azerbaycan iklimi tarımın gelişmesi için elverişli imkân vermesinin yanında hayvancılığın gelişmesi için de büyük bir katkı sağlamıştır. Aynı zamanda arazi yapısı hayvancılık için de uygundu. Kafkas sıradağlarının yüksek kesimlerinde dağ çayırlarının yer alması, çiçekli, çimenli, sulu yaylakların olması hayvancılık için iyi bir ortam sağlıyordu.

Kafkas dağlarında yabani hayvanların varlığına dair bilgiler tarihi menkıbelerde yer almaktadır. *Alban tarihi* adlı eserde Moses, burada aslan, kaplan, pars, yaban eşiği; pek çok kuş çeşidi arasında ise kartallar, şahinler, atmacalar gibi hayvan türleri olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶

Şirvan arazisinde üç tarafının su ile kaplı olması sonucunda balıkçılık büyük gelişme sağladı. Şirvan'ın güneyinde Kür nehri Araz ile birleşerek Mugan ile Bakü şehirleri arasından geçerek Hazar denizine dökülür. Kür nehri ile birlikte büyük ve küçük balıklar Hazar sahiline ulaşır. Hazar denizi balık türleri açısından zengin bir yerdi. Bakü, Derbend, Şabran deniz sahilinde yer alan şehirler arasındadır. Böylece deniz kenarında meskûn olan ahali balıkçılık ile meşgul bulunmaktaydı. Kür ve Aras Nehri, Hazar Denizi'nde tutulan balıklar Erdebil, Irak, Rey gibi şehirlere gönderilirdi.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Evliya Çelebi, *age*, s. 614-616.

¹⁰¹ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 43.

¹⁰² Şerifli, *age*, s. 328-329; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 103.

¹⁰³ El-Bakuvi, *age*, s. 104.

¹⁰⁴ İlkin, *age*, s. 13; Kalankatlı Moses, *age*, s. 31, Şerifli, *age*, s. 304.

¹⁰⁵ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 127.

¹⁰⁶ Kalankatlı Moses, *age*, s. 31.

¹⁰⁷ Kalankatlı Moses, *age*, s. 31; Şerifli, *age*, s. 310; Nuriyeva, *age*, s. 76.

Bakuvi de coğrafya eserinde Hazar kıyısında yapılan balıkçılık ile ilgili bazı bilgiler paylaşır. Bakuvi'ye göre: “Şehrin yakınlarında meskûn olunmuş ada var ve buradan su itlerinin avına giderler. Su itlerinin derisini soyar çırallarla istifade edilen yağlarını eritirler. Derilerinden tulumlar düzelterek neftle doldururlar. Orada çoklu, benzeri hiçbir yerde olmayan ceylan var. Orada bazı illerde denizden çıkıp yükseklere kalkan ve uzaklardan, iki günlük ve daha da çok mesafeden görünen büyük alev gözlemlenir. Bu alev uzun süre yandıktan sonra söner.”¹⁰⁸

Bakuvi'nin burada su itleri olarak bahsettiği hayvan fok balığıdır. Eritilen fok yağı ise aydınlatma aracı olarak kullanılıyordu.

Evliya Çelebi'de seyahatnamesinde fil balığı hakkında biraz abartılı olsa da kıymetli bilgilere yer verir:

“Deniz kıyısı takip edip giderken, dalgalar tarafından sahile atılmış bir balık gördük. Uzunluğu tam yüz adım idi. İki başı vardı: Birisi kuyruğu yanında ve yılanbaşına benziyordu. Diğeri büyük olup, hamam kapısı kadar vardı. Hikâyelerde geçen ejderha sanki bu idi. Üst çenesinde yüz elli dişi vardı. Alt çenesinde yüz kadar dişi vardı. Her bir dişi zira' boyunda olup, adam uyluğu gibi kalın idi. Filkulağı gibi kulakları, yuvarlak gözleri vardı. Bütün vücudu kunduz gibi tüylü bir hayvan... Doğrusu çok korkunç ve heybetli bir balık idi.”¹⁰⁹

Halkın balıkçılık yapma nedeni sadece besin amaçlı değildi, aynı zamanda insanların balığın içini pişirerek ondan yapışkan üretilip farklı amaçlar doğrultusunda kullandıkları da görülür.¹¹⁰

Bakü'de gıda temini ve beslenmenin bir yöntemi de avcılıktı. el-Kazvinî bir haberinde şu bilgilere yer verir:

“Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden Bakü'de iklim ısısı bulunan bir arazi vardı. Avlanmaya meraklı insanlar buraya gelerek, geyik ve ceylan gibi hayvanları avlardı. Sonra da bunların etlerini parçalara ayırırlar, tuz ve baharat katarak daha önce yüzülen derilerin içine yerleştirirlerdi. Arkasından, kalın bir kamışı, avlanan hayvanın derisine sıkıca bağlarlar ve etleri toprak altına gömerlerdi. Bir süre sonra, etin bütün suyu bir tarafı dışarıda olan kamıştan dışarı çıkardı. Etin iyice piştiğine kanaat getirince de onu toprağın altından çıkarırlar ve afiyetle yerlerdi.”¹¹¹

4. 4. Endüstri

4. 4. 1. Dokumacılık ve İpekçilik

Feodalizm dönemi Azerbaycan şehirleri zanaat ve ticaret merkezleri olarak bilinmekte olup bu şehirlerden biri de Bakü'dür. Gelişme gösteren zanaat dallarından biri dokumacılık alanı olmuştur. “Chilia Halısı” olarak da bilinen Bakü halıları büyük üne kavuşmuştur.

Azerbaycan'da dokumacılık sanatının Neolitik çağlarda ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Göçebelik ile iç içe olan toplulukların temel uğraş alanı hayvancılıktı. Bu toplulukların bir bölümü ise koyunculuk ile uğraşıyorlardı. Koyun ve keçi yetiştiriciliğinin gelişmesi neticesinde fazlaca yün üretimi gerçekleşmiş ve bu da dokumacılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Koyun ve keçinin derisi ile de şapka ve giysi dikiliyordu.¹¹² Dokumada kullanılan bir diğer ham madde kaynağı ise dut ağacı idi. Dut ağaçları dokumacılık sanatının gelişmesine katkı sağlamaktaydı.¹¹³ İpeğin ülke içerisinde imaliyle birlikte muhtelif mallar istihsal ve başka ülkelere ihraç etmek için yüklü miktarda ipek böceği yetiştirmek gerekiyordu. Bunun için dut ağacı ekin alanları genişletmeye çalışılmıştır.¹¹⁴ Bölgeye ipek böceğinin tohumu Çin'den getirilmişti.¹¹⁵

İspanyol sefiri Clavijo, Timur'u ziyareti sırasında yaptığı geziler sırasında Şirvan ipekleri hakkında bilgi verir:

“Hazar Denizi'nin güney sahilinde bir vilayet olan Geylân¹¹⁶'ın ipeklileri de buraya geliyor. Gelen bu ipekliler Sultaniye¹¹⁷'den Şam'a ve Suriye'nin diğer taraflarına, Anadolu'ya Keşe¹¹⁸'ye ve civar yerlere

¹⁰⁸ El-Bakuvi, age, s. 106.

¹⁰⁹ Evliya Çelebi, age, s. 616.

¹¹⁰ İsmailov, age, s. 53.

¹¹¹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağışı*, Ankara 2000, s. 179.

¹¹² Valide Paşayeva, “Azerbaycan Halı Sanatı Tarihine Bir Bakış”, https://dergipark.org.tr/ataunigsed/issue/2573/33136#article_cite, s. 77; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 167.

¹¹³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, M. H. Ahundov Azerbaycan Milli Kitaphanesi, Şark-Garb, Bakü 2007, s. 70.

¹¹⁴ Şerifli, age, s. 307.

¹¹⁵ İsmailov, age, s. 96.

¹¹⁶ Hazar Denizi'nin güneyinde yer alıp İran'da bir bölge ve eyalettir. Arapça kaynaklarda “Cil” veya “Cilân”; Türkçe'de “Geylan” olarak geçmektedir. Orta Çağ'da Gilân'ın sınırları güneydoğuda Çâlûs'a, doğuda Çâbüks'er'e, kuzeydoğuda Tâliš'e kadar uzanmaktaydı. Gilân'ın doğusunda Mazenderan, batısında Doğu Azerbaycan eyaletleri, kuzeyinde Hazar denizi ve Azerbaycan Cumhuriyeti, güneyinde ise Zencan eyaleti yer almaktadır. (Tahsin Yazıcı, “Gilân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 68); el-Bakuvi, age, s. 82).

¹¹⁷ Cibâl bölgesinde yer almaktadır. Kazvin ve Zencan arasında yer alan bir şehirdir. El-Bakuvi'ye göre şehir 1305-1306 yılında Olcaytu Muhammed İbn Argunhan tarafından inşa ettirilmiştir. Ebü'l Fidâ'ya göre ise Herbedâb. Argun tarafından düz bir arazi üzerine kurulmuştur

gönderiliyor. Şirvan diyarındaki Şamahi'de işlenen ipekler de buraya geliyor. Şamahi'de ipek pek boldur. İran tacirlerinden başka, Ceneviz ve Venedik tacirleri de bu ipeklileri satın alıyorlar. İpeğin bol olduğu yerler çok sıcak olduğundan, buralara giden yabancılar güneş çarpmasına uğruyor. Hatta bu yüzden ölenler oluyor. Güneş çarpmasına uğrayanlar önce kumaşa başlıyor, sonra ölüm nöbetleri geçirerek can veriyor. Bunlar ilk önce omuzlarının yandığını hissetmekte; çarpmadan ölmeyip kurtulanların da renkleri sapsarı kalmakta ve bir daha eski tabii rengini alamamaktadır. Sultaniye'ye, Şiraz¹¹⁹ ve yöresinden türlü türlü pamuklu ve ipekli kumaşlar, tenteneler ve krepler geliyor. Horasan'ın Yesen ve Serp taraflarından da pek çok kumaş getiriliyordu".¹²⁰

Hayvan tüylerinden elde edilen yün, kemikten yapılmış tarakla tarandıktan sonra iğle iplik eğrilir, örken, çatı, sicim, kumaş, heybe, çul gibi eşyalar dokunuyordu. Bu eşyalar ise yapılan arkeolojik kalıntılar neticesinde kanıtlanmıştır.

Bakü yakınlarında yapılan el dokuması yaygı, İran desenlerinin biraz değiştirilerek uygulandığı Dağıstan türü olan halılardır. Haliya motif olarak Seraband halılarının armut ya da yaprak dizilerinden oluşan temel örgesi genellikle büyük boyutlarda, daha geometrik ve karmaşık biçimde işlenmiştir. İşinsal etki yaratan basamaklı madalyon ve köşe motifleri Ferahan halılarına benzemektedir. Bordürlerine çok sayıda dar diyagonal çizgi¹²¹ yer alabilir. Renkler, Kafkasya'da kullanılan diğer halılara göre daha yumuşak tonlardadır. Çözüğü ve düğümleri yün olan Bakü halılarının atıcılarında ise pamuk ipliği kullanılmıştır. Yine halılarda "asimetrik" ve "simetrik" olmak üzere iki çeşit düğüm kullanılmıştır. Bu iki düğüm haricinde dokumacılar arasında "lulubafi" denilen bir örgü çeşidi kullanıldığı da görülmektedir.¹²²

Orta Çağ'da sarı renkli boyalar dokuma sanayisinde vazgeçilmez bir boyalardan biri olduğu görülür. Za'ferân¹²³ çok kıymetli bir bitki olduğu için Azerbaycan coğrafyası üzerinde de yetiştiriliyordu. Aynı zamanda ihraç ürünleri arasında da yer almaktaydı. Yünleri boyamada kullanılan bir diğer madde ise doğada Şaptaşı (alunit) olarak bulunan Şaplardı.¹²⁴ Bundan başka yünü boyamak için incir yapraklarından, soğan kabuklarından, safrandan ve diğer bitkilerden de yararlanılıyordu.¹²⁵

4. 5. Zanaat

Bir şehrin yapısını, dokusunu, kendisine has özellikleri yansıtan mimari yapılar olarak camiler, medreseler, saraylar, kervansaraylar görülür. Bu gibi yapıların temel yapı malzemesi taş idi. Bu nedenle taş ustalığı ve ince

ve başşehir yapılmıştır. Şehir içerisinde pazarlar ve medreseler yer almaktadır. Meyvesi ve bostanı az olduğundan meyve komşu bölgelerden getirilmektedir. (el-Bakuvi, *age*, s. 86; Ebü'l Fidâ, *Takvimü'l-Bıldan*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 323).

¹¹⁸ Kırım yarımadasında bugün Ukrayna'ya bağlı tarihi bir liman şehridir. Şehrin kuruluş tarihi hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Fakat MÖ VI. yüzyıldan itibaren önem kazandığı bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir. Kaynaklarda "Kafa", "Kaffa", "Al-Kafa" şeklinde geçmektedir. Eski dönemlerde "Theodosia" adı ile anılmaktadır. "Kafa, Kepoi veya Kapha" ismi ise ilk olarak Konstantinos Porphyrogenetos'un eserinde geçmektedir. Roma hakimiyeti döneminde şehir "Caphum" adı ile anılmaktadır. "Kefe" ismi ise XIII. yüzyıldan önce hiçbir yerde yazılmamıştır. "Kefe" ya da "Kaffa" ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısında Ceneviz Cumhuriyeti'nin burasını bir Türk beyinden satın aması üzerine Cenevizlilerin Kırım'a yerleşmeleri ile tanınmıştır. (Moh Ben Cheneb, "Kefe", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 535; Yücel Öztürk, "Kefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul 2002, s. 182). XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Battûta'da Kefe hakkında bazı bilgiler paylaşır. Seyahatnamesinde şehrin adı "Kefâ" olarak geçer. Şehir deniz kıyısında yer alıp dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Şehrin ahalisi Hristiyanlardan meydana gelmektedir. Halkın büyük bir kısmı ise Cenevizlilerden oluşmaktadır. (Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çeviri ve Kısa Notlar, A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 310).

¹¹⁹ Şiraz b. Fars tarafından kurulan şehrin yer aldığı bölgedir. Burası Müslümanların fethinden sonra koloni haline getirildi. Hükümdarların ikamet ettiği bölgedir ve aynı zamanda idari merkezlerden biridir. Bölgenin başkenti de aynı adı taşımaktadır. (Mukaddesi, *age*, s. 440). Şehrin yerleşim tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bir yerleşimin kalıntıları üzerinde 693 yılında Emevî valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekaffî'nin kardeşi Muhammed b. Yûsuf veya daha sonra amcasının oğlu Muhammed b. Kâsım tarafından inşa edildiği bildirilmektedir. (Osman Gazi Özgüdenli, "Şiraz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 182). Şarabı ile ünlü bir bölgedir. Bu şarap Hullar köyünde imal edilmektedir. Ayrıca şehir Dilguşa ve Haftan bahçeleri; hatam-karı adı verilen kakma işleri, elbiselik kumaşları, tül ve ipekleri de meşhurdur. Halk balık ihtiyacını ise Şiraz yakınlarında bulunan Erzen (Arzhan) Gölü'nden karşılamaktadır. (Huart, "Şiraz", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1970, s. 563; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 7).

¹²⁰ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 174.

¹²¹ Dikdörtgen bir köşesiyle çaprazında bulunan köşesi arasında çizilen çizgi anlamına gelen diyagonal kalın numara iplikten yapılmış bir kumaş türüdür. Diyagonal dimiler büyük örgülü basit dimilerdir. Bu kumaşlarda çözüğü ipliği istikametinde 45° açı yapar.

¹²² Paşayeva, *agm*, s. 78; "Bakü Halısı", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 3, Ana Yayıncılık AŞ. Ohan Matbaacılık, İstanbul 2004, s. 281.

¹²³ Yetiştirilmesi soğaninkine çok benzeyen Za'ferân, geniş bölgelerde ekilirdi. Mayıs ve Haziran'da Za'ferân taneleri iyice hazırlanmış toprağa sıra ile ekilir, çiçekler güzün toplanırdı. Koyu, güzel renkte olan bu çiçeklerin ortasında, sarıya çalan kiremidi renkte lifler bulunurdu; işte bu Za'ferân'dı. Bunlar dikkatle toplanır, rüzgârsız yer yerde dikkatle kurutulurdu. Kullanılacağı zaman Za'ferân hap havanda dövülürdü. Ancak çoğu kez bu bitki toplandıktan hemen sonra dövülmüş olurdu; sonra bu macun haline gelmiş Za'ferân hap haline getirilir ve demirden bir sopada hafif ateşte kurutulur. O zaman bu bitkinin doğal sarı rengi daha da koyulaşır ve kırmızıya çalar. (Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 336).

¹²⁴ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 336, 344.

¹²⁵ Paşayeva, *agm*, s. 77.

işçiliğin önem kazanmasına da neden oldu. Orta Çağ'da en önemli taş ustaları Azerbaycan'da dâhil olmak üzere Hindistan ve İran'da görülürdü.¹²⁶

Toprak mamullerinin kollarından biri olarak görülen çömlekçilik sanatı büyük bir gelişme gösteren alanlardan biri olmuştur. XI. yüzyılın ilk yarısında, Hazar Denizi sınır bölgelerinde ve Azerbaycan'da çanak-çömlek merkezleri kurulmuştur. Bu bölgelerde çanak-çömlek sanatının gelişmesi Semerkand¹²⁷ ve Nişapur'un çökmesinden sonra başladı. Bu merkezlerde yer alan atölyelerde *sgraffito* tekniği olarak adlandırılan hakkedilmiş özel eşyalar yapılmıştır.¹²⁸

Azerbaycan ve çevresinde önemli gelişme gösteren diğer bir alan ve kadınların günlük yaşantılarında kullandıkları süs eşyaları arasında bulunan kuyumculuk endüstrisi idi. Süs maddesi olarak kullanılan değerli taşlar birçok yönden zengin durumda bulunmaktaydı.¹²⁹

4. 6. Ticaret

Bakü şehrinin ticaret hayatını etkileyen en önemli etkenler ticaret yolları üzerinde bulunması, Hazar Denizi sahilinde bir limana sahip olması ve bölgede gelişmiş kervansarayların inşa edilmesi idi. Tüccarların misafir olarak kalmalarını sağlayan kervansaraylar tüccarlar için büyük öneme sahipti. Aynı zamanda tüccarların atlarının besin ihtiyacını gidermek amacıyla Hanlar da inşa edildi.

Başlıca ticaret yolu Mugan'dan geçip, Kür Nehri sahili ile Tiflis'e, oradan da Karadeniz'e giderdi. Hazar sahilleri ile Bakü ve Derbend limanlarından ve daha sonra Hazar hakanlığından geçerek kuzeye giden yol da büyük öneme sahipti.¹³⁰

İlk zamanlarda Batı ülkeleri ile ticari ilişkiler Bizans imparatorluğu toprakları üzerinden sağlanıyordu. Fakat XII. yüzyılda ticari ilişkilerin Hazar Denizi ve Volga havzasına kayması üzerine Bakü şehrinin önemi daha da arttı. Bakü limanı üzerinden dışarıya ipek, ipek kumaşlar, pamuk, pamuk kumaşlar, kuyumculuk eşyaları, halı, kilim, bakır kap kacak, safran, balık, nefit ihraç edilmekteydi. Ticari hayatın canlı olmasına rağmen tüccarların olumsuz etkilenmesine neden olan rahtar vergisi vardı. Bir nevi gümrük vergisi niteliğinde olan rahtar vergisi bir feodal beyin arazisinden bir diğer feodalın arazisine girdiği takdirde gümrük vergisi ödemekteydi.¹³¹

6. Şehrin Kültürel ve Sosyal Hayatı

XI. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlarında Şirvan için büyük bir gelişme ve refah dönemi başladı. Özellikle Şirvanşahlar bilim, sanat, edebiyat, müzik ve şiire öncülük ettiler.

Şirvanşah I. Halilullah dönemin tahsil görmüş, şiiri ve edebiyatı seven hükümdarlardan biri olmuştur. Sarayında önemli aydın ve şairlerin yaşamasına izin vermiştir. Bedr-i Şirvani, Sultana birçok kaside, methiye, mersiye yazmış ve saray şairi olmuştur. Aynı zamanda Halilullah dini gelenek ve kurumların geliştirilmesine de önem vermiştir.¹³²

6. 1. Edip ve Şairler

Şeyh Abu Abdullah Ali İbn Muhammed Bakuvi (948-1050): İlahiyatçı bir ailenin çocuğu olarak 948 yılında Bakü'de dünyaya geldi. İlk eğitimini babasından aldı. Düşünce yapısı olarak ilk zamanlarda Zahirilerin¹³³ takipçisi olmuş ve daha sonraları ise Bâtınilere doğru kaymıştır.

¹²⁶ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara 2001, s. 48.

¹²⁷ Özbekistan sınırları içerisinde yer alan tarihi bir şehirdir. Şehrin adı Grek kaynaklarında "Maracanda"; Çin vakayinamelerinde "K'ang" ve "Hsi-wan-chin" olarak geçer. Semerkant olarak ise, şahıs ismi Semer ile Soğdca'da "şehir" ya da "yerleşim birimi" anlamındaki kent/kant kelimesinden meydana gelmektedir. Şehrin kuruluşu hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntulara göre şehrin MÖ 535 yılında Pers hükümdarı Büyük Cyrus tarafından ileri bir karakol olarak kurulduğu tespit edilmiştir. MÖ 329 yılında Semerkand'ı Persler'den alan Büyük İskender kendisine karşı olan bir ayaklanmayı bahane ederek şehri yakıp yıktı. Fakat Büyük İskender Semerkand'ın dışarıdan gelecek saldırılar için iyi bir istihkâm olacağını düşünerek şehrin etrafını büyük bir sur ile çevirmiştir. (Osman Aydınlı, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 481-482). Hudaýr b. Münzir er-Rakkâşî şehir hakkında şöyle bahsetmektedir: "*Burası yeşil gökyüzü, sarayları İsrak yıldızları, nehirleri güçlü kollar, surları güneş gibidir*". (İbn Hurdazbih, *age*, s. 147). Şehrin etrafı sur ile çevrilmiştir ve dört tane kapısı vardır. Şehirde büyük çarşılar, hamamlar, hanlar, konaklama yeri, evler bulunmaktadır. En sağlam ve en kuru toprağa sahiptir. Şehrin evleri toprak yada ahşaptan inşa edilmiştir. (İbn Havkal, *age*, s. 373-374).

¹²⁸ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 171.

¹²⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 214.

¹³⁰ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 130.

¹³¹ İsmailov, *age*, s. 168.

¹³² İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 57.

¹³³ Dâvûd b. Ali ez-Zâhiri (ö. 270/884) tarafından kurulan fıkıh mezhebidir. Sözlük anlamı olarak "Görünmek, ortaya çıkmak, zuhur etmek anlamlarına gelen kelime "zuhur" kökünden türeyen "zâhir" (bir şeyin dışı ve görünen kısmı) anlamına gelir. Karşıtı "bâtın"dır. Zâhirîlik düşüncesinin sistematik bir yapıya kavuşması ilk defa Dâvûd b. Ali ile başlamıştır. Zâhirîlik düşüncesi ilk defa Bağdat'ta yayılmıştır. Mezhebin yayılmasında önemli rolü olan kişi Dâvûd ez-Zâhiri'nin oğlu ve kendi öğrencisi olan Ebû Bekir Muhammed olmuştur. Dâvûd'un öğrencileri arasında yer alan bir diğer isim Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Kâsânî'dir. Zâhirîliğin farklı bölgelerde birçok önemli temsilcisi olmuştur; bunların arasında Ebû Saïd Bişr b. Hüseyin, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Sâlih el-Mansûrî, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Ali el-Kadî ed-Dâvûdî (Horasan bölgesinde Zâhirîliğin yayılmasını sağlamıştır), Kadî Ebû'l-Hasan Abdülazîz b. Ahmed el-

Bakuvi, münzevi bir hayat yaşamak için Bakü'yü terketmiş ve dağda bir mağaraya çekilmiştir. İran, Orta Asya, Arabistan ve Hindistan üzerine seyahatlerde bulunmuştur. Şiirlerini “dağlarda yaşayan ihtiyar” manasına gelen “Baba Kuhi” mahlası ile kaleme almıştır. Böylece Doğu ülkelerinde tanınan bir kişilik olmuştur.¹³⁴

İmameddin Nesimi (1369-1417): Nerede dünyaya geldiği hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Tebrizli olduğunu söyleyen araştırmacılar olduğu gibi Şamahlı olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır. Fakat hayatını Bakü'de devam ettirmiştir. Şiirlerini Türk, Fars, Arap dillerinde yazdı. Halka yakınlığı ile bilinen şair, şiirlerinde halkın feodal sınıfına ve soylulara karşı olan tutumlarına değinmiştir. Hurûfilik¹³⁵ görüşüne sahip olan Nesimi, Hurûfilik öğretisini yaymak için XV. yüzyılda Yakın Doğu'ya seyahatlerde bulunmuştur. Hurûfilik inancı onun 1417 yılında idam edilmesine neden oldu.¹³⁶

Abdürreşid el-Bakuvi: Asıl adı Abdürreşid İbn Salih İbn Nuri el-Bakuvi olup, Azerbaycan'ın önde gelen Orta Çağ ilim adamlarından birisidir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve XV. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Bakuvi mahlası ile bilinir. *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)* Arapça olarak yazdığı coğrafya eseri vardır. Eserini H. 806/1403 yılında yazmıştır ve eserin tam yazma nüshası ise Paris Milli Kütüphanesi'nde yer almaktadır.¹³⁷

Eser 1789 yılında Guînes tarafından Fransızcaya, 1971 yılında da Ziya Musa Bünyadov tarafından Arapça metinden Rusçaya tercüme edilerek yayınlandı. Daha sonra Bünyadov eseri Azeri Türkçesi ile de yayınlıyarak ilim dünyasına kazandırmıştır. Paris el yazması eser 25x15 cm ebatlarında, her biri 19 satır ve 74 evraktan ibarettir. Eserin aslı 243 varaktan ibarettir.¹³⁸

Bakuvi eserinde dünya yüzeyini yedi iklime bölmekte ve bunların dâhilinde olan şehirlerin, kentlerin, kasabaların isimlerini vermektedir. Aynı zamanda şehirler arasındaki mesafeler, şehirlerin coğrafi özellikleri, tarım ürünleri, yeraltı kaynakları, halkların özellikleri hakkında bilgiler paylaşmaktadır. Orta Çağ dönemi hakkında çalışma yapacak olan araştırmacılar açısından önemli kaynak bir eserdir.

El-Halveti Seyyid Yahya İbn Es-Seyyid Bahaeddin Eş-Şirvani Eş-Şamahı El-Bakuvi: XV. yüzyılda yaşamış olan ilim adamı, Şirvanşahlar Sarayı'nda bulunmuş ve Yakın ve Orta Doğu'nun önde gelen âlim ve filozoflarından biridir. Eserlerini sufi-mistik bir tarzda meydana getirmiştir. “*Şerh-Gülşeni-Raz (Çiçeklerin Sırrının Şerhi)*” ve “*Esrar üt-Talibin*” (*Hakikat Arayanların Sırrı*) eserleri bulunmaktadır. Ayrıca astronomi ve tarih ile ilgili eserleri de vardır.¹³⁹

Ölüm tarihi hakkında kesin olmamakla beraber çeşitli rivayetler vardır. Bir rivayete göre H. 682 (1457) yılında, diğer rivayete göre ise H. 868 (1463-1464) yıllarında olduğu tahmin edilmektedir.

Kültürel ve Sosyal hayatın diğer alanlarına bakacak olursak mimari, kervansaraylar, hanlar, camiler inşa edilmiştir. Şirvanşahlar döneminde saray kompleksinin yapıldığı görülmektedir. İnşa edilen mimari yapılar şehrin ekonomik durumu, sosyal-kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yaşanan istila hareketleri

Harezî, Ebü'l-Ferec el-Fâmî eþ-Şîrâzî, Ebü Saîd er-Rakkî, Ebü't-Tayyib İbnü'l-Hallâl, Ebü İshak İbrâhim b. Ahmed b. Hasan er-Rubâî yer alır. (H. Yunus Apyadın, “Zâhiriyye”, s. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 93-96).

¹³⁴ Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 261-262.

¹³⁵ Hurûfî, *harf* in çoğulu olan *huruf* tan türetilmiş bir kelimedir. Sözlük anlamı olarak harflere tabi olan, harflerle uğraşan anlamına gelmektedir. Hurûfilik'in temeli ise, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanmaktadır. Çok eski dönemlerden beri tabiatta varlığı kabul edilen gizli güçler şekil ve harflerle ifade edilmeye çalışılmış, sonuçta tabiat bilimlerinden önce efsun, tılsım, sihir gibi tekniklerle “*huruf*” ilmi adı altında birçok ilimler ortaya çıkmıştır. İslam dünyasında harflerle ilgili batını yorumları, sistemleştirerek daha geniş kullanıma sokan kişi ise Hurûfilik'in kurucusu olan Fazlullah-ı Hurûfî'dir. Fazlullah-ı Hurûfî 1340 yılında Esterebad şehrinde dünyaya geldi. Hayatı hakkında ikinci gruptaki kaynaklar dışında fazla bir bilgi mevcut değildir. Fazlullah-ı Hurûfî, 18-19 yaşlarında tasavvufa ilgi duymuş ve zamanının çoğunu ibadetle geçirmeye başlamıştır. Rüyalara getirdiği yorumlar sonucunda büyük bir üne kavuşmuştur. 1374 yılında Tebriz'de bulunduğu sırada gördüğü bir rüya ile *huruf-ı mukattaa*'nın ve günlük yapılan ibadetlerin sırrına ulaştığına inandı. Gördüğü rüyayı açıklamasından sonra Tebriz uleması tarafından tekfir (başkaları tarafından birinin küfrüne hükmedilmesi) edildi. Bu durum karşısında İsfahan'a giderek bir mağarada inzivaya çekildi. “Musafir” lakaplı bir derviş ziyarete gittiği sırada, derviş ona artık zuhur etme zamanının geldiğini, Tebriz'de bulunduğu sırada gördüğü rüyanın bu duruma delil olduğunu söyledi. Fazlullah'ın etrafında Fahreddin, Celal-i Burüçirdî, Fazlullah-ı Horasanî, Abdulla-ı İsfahanî, Nayinli ve Reştili iki kişi ve Mir Şerif'ten ibaret yedi kişi toplandı. Bu kişiler Fazlullah'a ilk inananlardı. Fazlullah'ın fikirlerinin şeriate aykırı görülmesi neticesinde Timur tarafından tutuklanması emredildi ve verilen fetva sonucunda idam edilmesine hüküm verildi. Timur'un oğlu Miran Şah tarafından yakalanarak Alınca Kalesi'ne hapsedildi. Şirvan Emiri Seyh İbrahim'in fetvası ile 1394 yılında 56 yaşında iken Alınca Kalesi'nde boynu vurularak idam edildi. Fazlullah-ı Hurûfî'ye ait yedi tane eser bulunmaktadır. Bu eserler ise Cavidannâme, Divan, Muhabbetnâme, Vasiyetnâme, Nevmnâme/Nevnâme ve Arşnâme'dir. Hurûfilik'in ana kaynağı ise Cavidannâme adlı eseridir. Bu eser Gürgan lehçesi ile yazılmıştır. Eser Fazlullah ve takipçileri tarafından klasik Farsça'ya kısaltılarak çevirisi yapılmıştır ve “*Cavidan-ı Sağır*” ismi verilmiştir. Yapılan tercüme ise bu çeviri eserden yapılmıştır. Esterebad lehçesiyle yazılan Cavidannâme'ye Cavidannâme-i Kebîr adı verilmektedir. (Hasan Hüseyin Ballı, Hurûfilik Nedir?, Mezhep Araştırmaları, IV/2 (Güz), 2011, www.emakalat.com, s. 31-37; Hüsamettin Aksu, “Hurûfilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 408, 411).

¹³⁶ Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 264, 266.

¹³⁷ El-Bakuvi, *age*, s. 3.

¹³⁸ El-Bakuvi, *age*, s. 3; Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 270.

¹³⁹ Bakıhanov, *age*, s. 87; Aşurbeyli, *Bakü Şehrini Tarihi*, s. 272.

nedeniyle şehirlerin daha korunaklı hale gelmesi amacıyla şehrin etrafı surlar ve gözetleme kuleleri ile çevrelenmiştir.

7. Şehrin Sanat ve Mimari Yapısı

Bakü şehrinde VIII. ve IX. yüzyıla ait şehir sanatına ve mimari abidelere ait bilgiler Arap ve Fars coğrafyacıları tarafından paylaşılmaktadır. Çoğu mimari eserler Şirvanşahlar döneminden kalma eserlerdir. Fakat İçeri Şehir'de yapılan kazılar neticesinde 6 metre derinlikte duvar ve yapı kalıntıları ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan şehrine mahsus tandır ve su kuyusu kalıntıları da incelenmek üzere çıkarılmıştır. Bu yapıların daha erken dönemlere ait olduğu tahmin edilmektedir. VIII. yüzyıla ait çıkan arkeolojik kalıntılarda kerâmik kap kacak kalıntıları, sanatsal ürünler ve diğer materyaller ortaya çıkarılmıştır. Yine Şirvanşahlar sarayı civarında yapılan kazılar neticesinde MÖ III-I. yüzyıla ait materyaller elde edilmiştir. Anılan saray arazisinde yer alan kaya ve saray bodrumlarında su, kurban kesilen hayvanın kanlarının birikmesi için oyulmuş daire ve dört köşe biçimli oyuklar da görülmektedir.¹⁴⁰ Elde edilen buluntulara göre şehrin çok erken dönemlere kadar gittiği ve yerleşim yerine açık bir yer olduğu görülmektedir.

Bakü şehrinin bayındır hale gelmesi Şirvanşah I. Halilullah zamanında gerçekleşmiştir. Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi ve birçok mimari yapılar inşa ettirmiştir. Ticaretin gelişmesi içinde kervansaraylar ve köprülerin yapılmasına da öncülük etmiştir. Yine Şirvan bölgesinde Şirvanşah İbrahim döneminde de imar faaliyetlerine devam edildi. Bu dönemde kaleler, camiler, kervansaraylar inşa edilmesinin yanında kültür, edebiyat, güzel sanatlar gibi alanların gelişmesine de öncülük etmiştir.¹⁴¹

7. 1. Kaleler

Bakü, önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması neticesinde çağlar boyunca istilalara açık bir konumda yer almıştır. Bunun sonucunda da şehrin güvenliğini sağlamak ve saldırıları engelleyebilmek için sağlam kalelerin inşa edilmesine gerek duyulmuştur. Özellikle Moğolların yıkıcı saldırıları sonucunda kale inşası zaruri olmuştur.

7. 1. 1. Bakü Kalesi

İç Şehri de içerisine alan kale, Bakü'de Hazar Denizi'nin batı sahilinde bulunmaktadır. Bakü Kalesi, körfezin sahil ve eteklerinde karanın iki tarafından sağlam taş duvarlar ile çevrelenmiş, eski şehrin bulunduğu yüksek olmayan bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Bakü'nün Şirvanşahlar tarafından devletin başkenti olarak ikametgâha dönüştürülmesi ile XII. yüzyılda III. Manuçehr (1120-1160) tarafından inşasına başlandığı, daha sonraki dönemlerde ise eklemeler yapılmıştır.¹⁴² Evliya Çelebi, seyahatnamesinde kalenin Moskova kralına karşı Dârâ Şah tarafından yapıldığını söylemektedir.¹⁴³ Fakat şehrin kuzey duvarındaki yarım burçlarının birinin yıkılması sonucunda kalenin Şirvanşah III. Manuçehr tarafından inşa edildiğinin yazılı olduğu kitabenin bulunması ile birlikte Evliya Çelebi'nin görüşü geçersiz kılınmıştır.

Kitabede yazan metin ise şöyledir:

“(Bu) şehir planını inşa etmeyi el-melik el-Müezzem, el-alim, el-adil, el-muzaffer, el-mansur, el-mucahid, fahr-ed-din, ve'd-devle, imad ül islam, vel-müslimin, hakan el-ekber, Şirvanşah el-kebir Ebül-Hoca Menuçehr ibn... emretti.”¹⁴⁴

X. yüzyıl Arap coğrafyacıları eserlerinde Bakü şehrinin adına ve şehirde çıkarılan nefit ile tuz hakkında bilgiler paylaşmalarına rağmen Bakü Kalesi hususunda bilgi vermemişlerdir. Bu ise X. yüzyıl civarında şehirde bir kalenin mevcut olmadığını göstermektedir.

Kalenin dış görünümünden ilk defa XV. yüzyılda yaşamış Bakülü Abdürreşid Bakuvi'nin 1403 tarihli betimlemesinde geçmektedir:

“Baküye: boylam 84°30', enlem 39°30'; el-Hazar sahilinde, Derbend vilayetlerinden birinde, Şirvan yakınlarında taştan inşa edilmiş bir şehirdir. Şehrin duvarlarını birçok burçları aşır camiye kadar yaklaşan deniz suları yıkar. Oranın zemini kayalık olup evlerin çoğu kayalık üzerinde inşa edilmiştir. Şehrin havası temiz, kayalar arasında kazılmış kuyulardan çıkarılan suyu tatlı ve pınarları oldukça hoştur. Tahıl ürünleri az yetişmekte olup bu ürünlerin büyük kısmını buraya Şirvan ve Muğan'dan getiriyorlar. Burada incir, nar, üzüm bol yetişir. Bağlar şehirden uzakta bulunur, şehirliilerin çoğu yaz aylarında bağlara gider ve orada bir süre yaşayıp geri dönerler. Bu her mütemadiyen tekrarlanır.”

¹⁴⁰ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 44-45.

¹⁴¹ İbrahim b. Muhammed, *age*, s. 56-58.

¹⁴² Ersel Çağlıtütüncügil, *Azerbaycan'daki İslâmî Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 104; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 210.

¹⁴³ Evliya Çelebi, *age*, s. 613.

¹⁴⁴ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 210.

Şehrin taştan ve son derece sağlam yapılmış iki kalesi var. Bu kalelerden büyük olanı denize yakındır ve dalgalar hep onun duvarlarını ıslatır. Bu, Tatarların ele geçiremedikleri bir kaledir. İkinci kale ilkinden biraz daha yukarıda yer alır. Onun üst tarafı bir yandan mancınıkla yıkılmıştır.

Bakü'nün bir özelliği de şehirde gece gündüz rüzgârların esmesidir. Şöyle ki, kimi zaman insan rüzgârın şiddetinden dolayı ona karşı yürüyemez durumda olur. Kışın ise atlar ve koyunlar toprağın üzerinde duramaz, rüzgâr onları bile savurup denize atar... Şehrin yakınlarında her biri sağlam kalın duvarlı ve kermen adı verilen kalesi olan çok sayıda köy vardır.”¹⁴⁵

XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi ise şehri şöyle tasvir eder:

“Hazer denizi kıyısında yüksek bir tepe üzerinde dört köşe olarak yapılmış, güzel bir kaledir. İç kalesinin batıya bakan bir kapısı vardır. Nahcivan demirindedir. Çevresi yediyüz adımdır. Yetmiş kule, altı yüz bentdir. Duvarının yüksekliği kırk Mekke zira'ıdır. Kaya üzerinde olduğundan hendeği yoktur. Kale içinde toprak örtülü yetmiş kadar eski ev vardır. Hayda Şah Câmii adı ile birde câmii varsa da, minaresizdir. Han, hamam ve öteki şeylerden eser yok. Fakat deniz kenarındaki büyük varoşu bin kadar evli, bağ ve bahçeli, câmii, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı, bir mamur şehirdir ki, üç tarafı surlarla çevrili olup, üç kapısı vardır. Kuzeye açılan Keylan kapısı, güneye açılan Kapılar kapısı ve batıya açılan da deniz kıyısındaki Liman kapısıdır. Bu varoştan yedi adet büyük minare görülmekte idi. Üç hamamı varsa da Miryahan hamamı çok hoştur. Çarşı ve pazarı o kadar süslü değildir.”¹⁴⁶

7. 1. 2. Bakü Kız Kalesi

Azerbaycan'ın tarihi mimarlık abideleri içerisinde orijinal eserlerden biri olan kale deniz kıyısından 30 metre içeride yer almaktadır. Eski dönemlerde deniz içerisinde bir kaya üzerinde bulunduğu rivayet edilmektedir. Yapının inşa tarihi ve işlevi konusunda araştırmacılar ve tarihçiler arasında tartışmalar yaşanmıştır. Kalenin taş örgüsü ve kalınlığındaki farklılık, onun iki ayrı dönemde inşa edildiği görüşüne neden olmuştur. Kalede bulunan kitabeğe göre, XII. yüzyıldan kalma bir yapı olduğu kabul edilmektedir. Fakat çoğu araştırmacı ise yapının kitabeden daha eski olduğunu ve kitabenin o dönemde yerleştirilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Araştırmacıların bir kısmı da yapının Sümerliler döneminde “zigurat” olarak inşa edilmiş olabileceğini söylerken, diğerleri ise Sâsânîler döneminden kalma bir yapı olduğunu söylemektedirler. Sanat tarihçilerine göre yapının XII. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹⁴⁷

Kalenin yüksekliği 28-30 metre, duvarının kalınlığı aşağıda 5 metre, yukarıda 4 metre ve içten 8 katlı olarak silindirik bir tarzda, kireç taşı ve kireç harcı kullanılarak inşa edilmiştir. Kalenin her bir katında kubbeli tek mekân bulunmaktadır. Birinci katın zeminden yüksekliği 3 metre ve üst katların yüksekliği ise 2,5 metredir. Kalede bulunan iç mekânların doğrudan dışarı ile açıklığı bulunmadığından, bölümleri ışıklandırmak için içeriye doğru genişleyen, ensiz ve şerit şeklinde pencereler vardır. Bölümler arasındaki bağlantı merdivenler vasıtasıyla sağlanmakta ve merdivenlerde ananeye göre sağdan sola doğru yapılmıştır.¹⁴⁸

İkinci kattan başlayarak her katta niş bulunmaktadır. Giriş kapısının üst kısmında kalenin tüm yüksekliği boyunca 30 cm olan çömlek boru örülmüştür. Bazı araştırmacılar kalede bulunan bu nişleri ve çömlek boruyu kalenin kanalizasyon sistemiyle ilişkilendirmektedirler. Kale içerisinde bulunan duvarın güney tarafında su kuyusu vardır.¹⁴⁹

Kalenin güneybatı tarafında, cephenin 14 metre yükseklikte, tek taş halinde kufi kitabe bulunmuştur. Kitabenin bazı harflerinin tahrip olmasına rağmen Arapça yazılmış olan kitabede “Davud’un oğlu Mesud’un Kulesi” şeklinde tercüme edilmiştir.¹⁵⁰

Kalenin ismini almasında farklı efsaneler görülmektedir. Efsanelere göre Kız Kalesi:

“Çok eski zamanlarda, deniz içinde ve sadece bir yeri karaya bağlı imiş. Her akşam şehirden çıkan bir kız, burada oturur, körfezin Zih Burnu'nda bir köyde oturan sevdiğini beklermiş. Delikanlı, sevginin gücüyle her akşam yüzerek gelir, buluşurlarmış. Ancak bir gün delikanlı, kızın sandığı kadar güzel olmadığını anlamış; sevgisi azalınca da, yüzerek köyüne kadar gidememiş ve Hazar Denizi 'nde kaybolmuştur.”

“Mukaddes ateşlerin şehri Badikube/Baku, Nureddin Şah'ın kuvvetleri tarafından kuşatılır. Halk ve ateşkede rahipleri sıkıntı içinde kurtuluş ümidi beklermiş. Halk sonunda başrahip Egirvan'ın mabedine giderek,

¹⁴⁵ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 209-210.

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, *age*, s. 613-614.

¹⁴⁷ Tuncer Baykara, *Kız Kulesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 24; Yüksel Sayan, “Bakü Kız Kalesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XV/I, Nisan/April, 2006, s. 116.

¹⁴⁸ Baykara, *age*, s.24; Sayan, *agm*, s. 113-114; Şarqiyye Memmedova, *Azerbaycan'ın Tarihi-Mimarlık Abideleri*, Malumat Kitapçısı, Bakü 2008, s. 69.

¹⁴⁹ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 219.

¹⁵⁰ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 219; Sayan, *agm*, s. 115.

şehrin teslim olmasını ister. Ancak Egirvan, Nureddin Şah'ın yarın, mabedin çıkaracağı bir kız tarafından öldürüleceğini, bu sebeple korkulmamasını söyler. Bu sırada, olağanüstü güzel bir kız, ateşten kılıcı ile içeri girer.

Kız, daha sonra Nureddin Şah'ın yanına gider; O Şah'ı, Şah da bu olağanüstü güzel kızı sevmiştir. Şah, çekilip gitmesi teklifini kabul etmeyince, kız, onu sevdiğinden, öldürmekte tereddüt eder. Ancak sabaha karşı Şah'ı öldürür; vatanını kurtarmış, ancak sevdiğini öldüren bir insan olarak, daha fazla yaşamının gereksizliğine inanarak, bu defa kılıcı kendi göğsüne saplar ve Nureddin Şah'ın kurumuş kanlarını öperek ölür. Bu anda sönmeyen mukaddes ateş de sönuverir.” Yüzyıllar boyunca ateşler şehrinin baş mabedi, mahvolan ateş kızın şerefine bir gözetleme ve bekçi kulesine çevrilir ve böylece adı da Kız Kulesi olur.¹⁵¹

Bir diğer efsaneyi ise E. Ahundov şöyle anlatır:

“Böyle nakil eyliyorlar ki bir zaman Araplar ateşperestlerin mabedgâhını dağıdıp, ocaklarını söndürüp, onlara İslam dinini kabul ettirirler. O vakitler ateşperestler Arapların elinden kaçıp başka ülkelere giderlermiş.

Ateşperestler ocak aktara aktara gelip güzel bir yere çıkarlar. Görürler ki, bu yerlerin ab-havası (su ve havası) çok güzeldir. Görürler ki burada yerden ateş çıkar. Bunu gören ateşperestler gidip kendi Moltana Hanlarına haber verirler. Moltana Hana bu yeri beğenir. Gelip deniz kıyısında yedi kat yükseklikte iki kapılı, üstü de açık bir kale yaparlar.

Bir müddetten sonra Araplar gelip buralara çıkarlar. Ateşperestlerle Arapların arasında sorun yaşanır. Ateşperestlerin bir kısmı kaçıp başka ülkelere, bir kısmı ise Şüvelan'a gidip orada yaşamaya başlarlar. Burada kendilerine mabedgâh yaparlar.

Yıllar, aylar geçer, Samed adında bir han peyda olur. Samed Han'ın, Suna adında güzel bir kızı varmış. Samed Han bu güzelliği öz kızında görünce bin gönülden bir gönüle öz kızı Suna'ya aşık olur. Suna'nın Hasan adında bir sevgilisi varmış, her gün onunla görüşmüştü.

Bir gün Samed Han öz kızını yanına çağırıp, yüreğindeki açığı söyler. Suna, babasının bu teklifini reddedip ağlaya ağlaya annesinin yanına gelir, durumu annesine danışır. Suna'nın annesi Ceyran Hanım gözünün yaşını döke döke eşi Samed Han'a söyler:

-Gel sen bizi el içinde rezil eyleme bir baba öz kızını alır mı?

-Ey kadın, hiç öyle şey olur mu? Kızımı sınıyordum ki, görevim temiz kız mıdır?

Ceyran Hanım eşinin sözüne inanır ve gidip kızına da anlatır.

Bir müddet gelip geçer. Gece vakti Samed Han eşini öldürür. Yine bir müddet gelip geçer, Samed Han durup gelir öz kızının yanına, fikrini ona söyler.

Suna'nın nutku kesilir, babasından yedi gün süre ister. Babası kabul eder. Suna sevgilisinin yanına gider, durumu ona söyler. Sevgilisi Hasan söyler:

-Mademki böyledir, git babana söyle ki, filan yerde ateşperestlerden kalma, bir kale var, yedi kata kadar yapılmıştır, ama üstü örtülmemiştir. Bir katta onun üstüne yaptırıp sekiz kat eyle, ondan sonra sana geleyim. O vakte kadar babasının başı karışır, bende seni götürüp kaçırırım.

Sonra razı olur. Babasının yanına gelip, Hasan'ın teklifini babasına söyler. Babası kızının teklifinin kabul eder, aynı gün Montanalıların yedi katlı kalesinin üstüne bir kat daha yaptırmaya başlar. Birkaç günden sonra kalenin sekizinci katı hazır olur.

Suna kaleyi görüp ağlaya ağlaya gider Hasan'ın yanına:

-Bugün akşam babam beni kalenin sekizinci katına götürecektir. Sen de eline bir hançer alıp, gelip saklanırsın merdivenlerin birinde, babam geldiği gibi onu vurup öldürürsün.

Hasan eline bir hançer alıp, gelip dayanır kalenin üst merdiveninde, Samed Han geldiği gibi Hasan ona bir hançer vurup cehenneme gönderir. Bu sırada Suna Hanım yukarıdan bakarmış. Görür ki, Hasan, Samed Hanı vurup öldürdü, sevincinden ne dediğini bilemez. Kalenin üstünden uzanıp, eliyle Hasan'ı selamladığında ayağı burkulup, kaleden aşağı düşer.

¹⁵¹ Baykara, age, s. 25.

Bu manzarayı gören Hasan, Suna'nın ölüsü üstüne gelir, elindeki hançeri yüreğine sokup, sevgilisinin yanına yıkılır. Cemaat birikir, Suna ile Hasan'ın ölülerini kalede defin ederler. O vakitten sonra kalenin adı olur Kız Kalesi.”¹⁵²

7. 1. 3. Şirvanşahlar Sarayı

Şirvanşah I. Halilullah (1417-1465) zamanında sarayın bazı binaları yapılmaya başlandı. Saray külliyesi birkaç yapıdan meydana geliyordu. Divanhane, türbe, minareli cami, Seyyid Yahya Bakuvi Türbesi, eski cami kalıntısı, Murad kapısı olarak adlandırılan taç kapı, su deposu, hamam kalıntıları saray yapısı içerisinde yer alan yapılarıdır. Saray üç avlu ile bölünmektedir: Yukarı avlu, Orta avlu, Aşağı avlu.¹⁵³

Avlular birkaç basamak ve kemerle birbirine eklenmiştir. Avlular alçak duvarlarla ve dışa açılan birkaç yapıdan oluşmaktadır. Dışarıya doğru açılan beş kapısı vardır. Bu kapılardan en ihtişamlı olanı Murad Kapısı olarak bilinen doğu kapısıdır. Sarayın binaları ayrı ayrı tarihlerde yapılmıştır ve aralarında bir plan birliği yoktur. İlk yapılan yapı saray binasıdır. Saray 52 odalı, iki katlı ana binadan ve ek binalardan meydana geliyordu. Binanın 27 odadan oluşan alt katı hizmetçilerin yaşaması ve saray erzağının depolanması için inşa edilmiştir. Pencereler ise dardır. Sarayın üst katı şah ailesi ve onun yakın adamları için yapılmıştır.¹⁵⁴

Divanhane, sarayın kuzey kısmında yer alır ve binaya bitişiktir. Binaya ait hiçbir belge olmadığı için binanın ne amaçla kullanıldığına dair bilgi mevcut değildir. Ne zaman inşa edildiği hakkında da aydınlatıcı bilgi yoktur. Divanhane güney ve batısında olmak üzere iki kapısı vardır. Divanhane'nin asıl cephesi batı tarafıdır. Mimar esas fikrini batı tarafındaki giriş kapısına ve kapının portalına vermiştir.¹⁵⁵

Murad Kapısı, üzerinde banisi ve yapım tarihini gösteren celî sülüs hattı ile yazılmış Arapça bir kitabesi vardır. Metnin tercümesi: “*Adaletli ve büyük Sultan III. Murad Han'ın hükümlerinde bu binayı Ulu Receb Baba Bakûvî 794'te yaptırmıştır.*” **Keykûbâd Mescidi**, Medrese olarak da kullanılan bina XIV. yüzyılda, daha eski bir yapının temelleri üzerine inşa edilmiştir. **Saray Hamamı**, sarayın aşağı avlusundan doğu tarafında yer almaktadır. Hamam, bir avludan, merkezi sahından ve ona bitişik birkaç odadan ibarettir. **Sarnıç**, Saray hamamının su ihtiyacını karşılamak amacıyla XV. yüzyılda inşa edilmiştir.¹⁵⁶

7. 1. 4. Bayıl Kasrı

Azerbaycan'ın orta asır dönemlerinden kalma önemli abidelerinden biridir. Birkaç asır boyunca Bakü limanının suları altında kalmıştır. XIX. yüzyılın başlarında deniz seviyesinin düşmesi ile birlikte gün yüzüne çıkmış bir sualtı yapıtıdır. Fakat son yıllarda artan su seviyesinden dolayı yapı yeniden sular altında kalmıştır. Araştırmacılar yapıtı “Bayıl Kasrı”, “Sebayıl”, “Sualtı şehri”, “Kervansaray”, “Kömürhane”, “Bend”, “Müdafî İstihkâmı”, “Kala” vb. isimleri ile kullanmışlardır. 1930'lu yıllarda tarihçiler ve arkeologlar tarafından yapılmış araştırmalar sonucunda, Şirvanşah Fehriburz'un döneminde Bakü limanında istihkâm tipli bir yapı inşa edilir. Kasrın uzunluğu 175 metre, eni ise 35 metredir. Yapı arasındaki mesafeler yarım dairevi şeklindeki tepeler vasıtası ile duvarla birleştirilmiştir. Duvarın kalınlığı 1. 2 ile 1.5 metre arasında değişmektedir. Yapıtın 15 tepesi bulunmaktadır. Kasma güney ve kuzeybatı semtinden olmak üzere iki giriş kapısı vardı. Aynı semtlerde olan üç dairevi tepenin kasma girmek için 1.3 metre eninde bir kapısı vardır. Aynı zamanda sekizinci ve dokuzuncu tepeleri birleştiren kuzeybatı duvarında da kapılar bulunmaktadır. Tepelerin bazılarında ise yukarıya çıkmak amacıyla taş merdivenler yapılmıştır.¹⁵⁷

7. 1. 5. Nardaran Kalesi

Bakü şehrinin 30 km uzaklıkta ve Apşeron yarımadasının kadim kentlerinden bir olan Nardaran'da, şehir mezarlığının yakınlarında yer alan bir kaledir. Kale dairesel bir tepeden ve dört köşeli kale duvarlarından meydana gelir. Tepenin yüksekliği 12 metre, duvarın yüksekliği ise belirsizdir. Kale kuzey tarafından 8 metre, güneybatı tarafından ise 5 metredir. Kalenin birinci katında derin bir kuyusu vardır. İkinci katında taş merdiven yer alır. Üçüncü katında ise yıkılmıştır. Fakat duvar içerisinde taş merdivenlerin izleri ise zamanında kalenin dördüncü katının da olduğunu göstermektedir.¹⁵⁸

7. 2. Mescitler-Camiler

7. 2. 1. Muhammed İbn Ebubekir Mescidi

¹⁵² Ehliman Ahundov, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, Aktaran Semih Tezcan, Ankara Üniversitesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 415-417.

¹⁵³ Zakir Nebati, *Bakü Şirvanşahlar Sarayı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s.29, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 239.

¹⁵⁴ Nebati, *age*, s. 30; Memmedova, *age*, s. 100; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 239.

¹⁵⁵ Nebati, *age*, s. 36; Memmedova, *age*, s. 101.

¹⁵⁶ Nebati, *age*, s. 63-70.

¹⁵⁷ Memmedova, *age*, s. 71-74.

¹⁵⁸ Memmedova, *age*, s. 93.

Mescit ismini üzerinde bulunan kitabeden almıştır. Giriş kapısının solunda dikdörtgen taş levha Arapça yarı kuffi hat ile yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin yapılan tercümesine göre; “*Bismillahirrahmanirrahim! Bu cami binası (inşa etmeyi) üstat, reis Muhammed ibn Abubekir emretti. Dört yüz yetmiş bir yılı (H. 471/1078-1079 yılında).*” Mescit, Bakü'nün en sağlam kalan yapıtlarından biridir.¹⁵⁹

Mescit, XVIII. yüzyıldan itibaren “Sınık Kale” olarak adlandırılmaya başlar. Bu ismi almasındaki etken 1723 yılında Rusların Bakü şehrine yaptıkları hücumlar ile alakalıdır. Rusların asıl hedefi Bakü limanını alarak İran üzerinden Hindistan topraklarına ulaşmaktır. Buna göre 1723 yılında Genarel Matyuşki'nin komutasındaki 15 Rus savaş gemisi Bakü sahillerine ulaşır. Ruslar, şehrin yöneticisine ultimatom vererek şehri teslim etmesini istemişlerdir. Ultimatom teklifinin reddedilmesi üzerine Ruslar şehri muhasara altına alırlar. Uzun süren mücadeleler sonrasında direnci kırılan şehir halkı kaleyi teslim etmek zorunda kaldı. Bu olaydan sonra 1880-90 yıllarında bazı Bakü sakinleri hasar gören Muhammed Mescidinin minaresini tamir etmediler. Onlar bunu Bakülülülerin Ruslara karşı boyun eğmediklerini ve yiğitliklerinin bir nişanesi olarak saklamışlardır. O vakitten sonra halk arasında “Sınık Kale” adını almıştır.¹⁶⁰

İki katlı ve dikdörtgen bir tarzda inşa edilen mescidin alt katında, güneye doğru açılan kapısı ve iki penceresi vardır. Mescidin kuzey cephesinde giriş kapısı bulunmaktadır ve buradan mescidin harım kısmına gidilmektedir. Aynı zamanda kuzey cephesinde içeriye doğru genişleyen iki pencere mevcuttur. Güney cephesinde mihrap çıkıntısı, sivri kemerli ve şebekeli pencere vardır. Mihrabın her bir yanında pencere gözü açılmıştır. Mescidin çatısı düz olmakla birlikte kenarları kesme taşlarla, testere dişine benzer şekilde inşa edilmiştir.¹⁶¹

Mescidin tam yanında, batı tarafında Bakü ve Apşeron'un diğer minarelerinden farklı olarak 12 metre yüksekliğinde bir minare yer alır. Minarenin şerefesinin yukarı bölümünde geometrik desenlerle süslenmiş tavan taşlarından bölme ve ondan aşağıda ise stalaktit bir şerit yer alır. Şeridin altında minarenin çevresi boyunca Kur'an-ı Kerim ayetlerinden meydana gelen bir kitabe vardır. Bu kitabe de İsrâ Suresi'nin 81 ve 82. Ayetleri yazılmıştır.¹⁶²

Yapılan arkeolojik kazılara göre mescidin yukarı katı XIV-XVII, aşağı katı ise IX-XIII. yüzyıl dönemlerine aittir. Mescidin aşağı katında camlı ve camsız olmak üzere kilden yapılmış kapılara rastlanmıştır.¹⁶³

7. 2. 2. Bibiheybet Camisi

Şıhlar Köyünde, şehirden 5-6 km mesafede bulunan ve günümüzde de ibadete açık bir camidir. Cami deniz kıyısından yarım km mesafede inşa edilmiştir. Caminin yanında 20 metre yüksekliğinde bir minare vardı ve camiye bitişik olarak türbe, kümbet ve mezarlıklar yer almaktaydı.

Caminin yapılması hakkında bazı rivayetler vardır. Bir rivayete göre, yedinci İmam Musa Kâzım halifelerin takibinden kaçarak Bakü'ye gelmiş ve kızının olduğu türbenin yerinde inşa edilmiştir. Bir diğer rivayete göre ise, Mekke'nin Kureyş kabilesinden olan hâkimlerinin Hz. Muhammed taraftarlarıyla mücadelesi zamanı bazı kişilerin kaçtığı anlatılır. Onların arasında ailesiyle birlikte 8. İmam Rıza da vardır. Kaçış sırasında onlar ayrı düşmüş, İmam'ın kendisi Horasan'a kızı ve kız kardeşi Bakü yöresine varmışlardır. Onlar şimdiki Şıhlar köyünün bulunduğu araziye yerleşmiş ve burada da vefat etmişler onların defnedildiği yerde türbe ve cami inşa edilmiştir. İmamın kızının adı Höküme Hanım idi. Onun Heybet adında bir hizmetçisi vardı. Hizmetçisi de aynı yere gömülmüştü. Heybet, Höküme Hanıma “bibi” yani “hala” diye seslendiğinden dolayı camide “Bibiheybet” yani “Heybet'in bibisinin camisi” adına almıştır.¹⁶⁴

7. 2. 3. Cuma Mescidi

Kaynaklarda bazen “mescit” bazen de “cami” olarak geçmekte olan ve aynı zamanda Bakü'nün en büyük yapısı olan mescit H. 780/1378-1379 yılında mecûsi mabedinin kalıntıları üzerinde inşa edilmiştir. Mescitte yer alan kitabelerin birinde “... *Bu imaretin tamiri için emretti Şerafettin Mahmud 709 Receb ayı*” metni yer almaktadır. Mescidin dış duvarları yamuk ve düzensiz bir altıgen biçiminde inşa edilen mescidin yapı malzemesi taştır. Mescit, karmaşık planlı olup birçok görevli odalarından ve harım¹⁶⁵ kısmından oluşmaktadır. Harım bölümü kare şeklindedir.¹⁶⁶

Mescidin güney tarafında XV. yüzyılda inşa edilmiş ve mescitten bağımsız olarak ve düzgün kesme taşlarla inşa edilen bir minaresi bulunmaktadır. Yerden yüksekliği yaklaşık 40 metre yüksekliğindedir.

¹⁵⁹ Nebati, *age*, s. 24; Memmedova, *age*, s. 118-119; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 217.

¹⁶⁰ Meşedihanım Nemet-Vefa Quliyeva, “Azerbaycan Tarihinin Tebliğinde İçeri Şehir Abidelerinin Ehemmiyeti”, s. 89.

¹⁶¹ Nebati, *age*, s. 24.

¹⁶² Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 217-218.

¹⁶³ Memmedova, *age*, s. 118.

¹⁶⁴ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 233-234.

¹⁶⁵ Harem dairesi, harem.

¹⁶⁶ Nebati, *age*, s. 27; Çağlıtütüncügil, *agm*, s. 28, 31.

Minarenin gövdesi silindirik şekilde olup yukarıya doğru incelmektedir. Minarenin içerisi mazgal pencereler vasıtasıyla aydınlatılmaktadır. Şerefesinin altında neshî hatlı geniş bir kitabe bulunmaktadır. Şerefenin korkulukları taş levhalardan yapılmıştır. Petek kısmı kısa ve sivri kemerli bir yapıdadır. Şerefe kapısı dikdörtgen planlıdır. Kûlah kısmı ise kubbeli ve dilimlidir. Giriş kapısı taş işçiliğinde hem Avrupalı hem de geleneksel motifleri görmek mümkündür.¹⁶⁷

7. 2. 4. Nizameddin Mescidi

Yapının giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeğe göre mescidin inşa edilmesini Fahreddin oğlu Emir Nizameddin Emir Hacı emretmiştir. “*el-Emir Nizamed-din Emir-i Hac. b. sahih el-Ezem Fahr-ed-Din*). H. 730/1319-1330 yılında inşa edilmiştir.¹⁶⁸

Abideye zamanla ilaveler yapılmış olup bu kısmında yer alan bir kitabeğe göre, “*mescidin yapılmasına Nasreddin Kutluşah oğlu Şerafeddin Şeyh Mahmud yedi yüz seksen altıncı yılda emretmiştir. H. 786/1384-1385*.” Yine mescidin üzerinde bulunan tarihlere göre 1837, 1856, 1867, 1876 yıllarında ve XIX. yüzyıl başlarında birkaç defa tamirata yapılmıştır. Bu yazılarda da usta Abbas Ali'nin, Süleyman'ın isimleri yer almaktadır.¹⁶⁹

7. 2. 5. Gileyli Mescit

İki aşamalı olarak inşa edilmiştir. Birinci kısım 1309 yılında Şirvanşahlar zamanında, ikinci kısım ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır. İlk aşamada yapılan mimari özellikler ve detaylar yeni inşa edilen kısımda da tekrar edilerek mescitteki bütünlük korunmuştur. Birinci kısımda pencereler, dikdörtgen tarzda ve taş şebekeli korkuluklu olarak yapılmıştır. Mescidin ön cephesinde Arapça bir kitabe bulunmaktadır.¹⁷⁰

7. 2. 6. Çin Mescit

Mescitte bulunan kitabeğe Fadlullâh İmam Osman b. Şirvanî'nin emri üzerine H. 777/M. 1375 yılında inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı ve örtüsü düz tonozlu olup harîm bölümünden oluşmaktadır. Mescidin giriş kapısı üzerinde bir kitabe bulunmaktadır. Giriş kısmı sivri kemerli olarak yapılmıştır. Aynı zamanda ön cephesinde iki küçük pencere mevcuttur.¹⁷¹

7. 2. 7. Molla Ahmed Mescidi

XIV. yüzyılın başlarında Nasreddin Kuştasp b. Hasan Hacıbaba isimli bir şahıs tarafından inşa ettirilmiştir. Dikdörtgen planlı olarak inşa edilen mescit sadece harîm kısmından ibarettir. Mescidin örtüsü düz tonozdur. Ön cephesinde sivri kemerli kapısı ve penceresi vardır. İnşâ kitabesinde mimarın ismi Üstat Mahmud b. Saâd olarak yazılmıştır.¹⁷²

7. 2. 8. Mekteb Mescit

Hanımlara ait medrese olarak da kullanılan mescit 1301 yılında inşa edilmiştir. Harîm kısmından müteşekkil olup kare planlıdır. Dikdörtgen bir odası mevcut olup, tek kubbeli bir yapıdır.¹⁷³

7. 2. 9. Şeyh İbrahim Mescidi

H. 818/M. 1415-1416 yılında Hacı Amirşah b. Yakub tarafından inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı olup taç kapılıdır. Ön cephesi yerli ve Avrupa mimarisi ile işlenmiştir.¹⁷⁴

7. 2. 10. Hıdır Mescit

1301 yılında dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Katlar arasında ahenk yoktur.¹⁷⁵

7. 3. Kervansaraylar

7. 3. 1. Sengeçal Kervansarayı

Kervansaray, Bakü-Astara yolu üzerinde, Bakü şehrinde 40 km uzaklıkta inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı bir yapıya sahiptir. Kapının her iki yanında iki dikdörtgen oda bulunmaktadır. İkinci bölümde ise üç adet odası vardır. Bu odalardan başka, birinci bölümde gelen konukları ağırlamak amacıyla yapılan odalar yer alır.

¹⁶⁷ Nebati, *age*, s. 27; Çağlıtütüncügil, *agm*, s. 31-32.

¹⁶⁸ Memmedova, *age*, s. 120.

¹⁶⁹ Memmedova, *age*, s. 121.

¹⁷⁰ Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷¹ Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷² Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷³ Nebati, *age*, s. 27-28.

¹⁷⁴ Nebati, *age*, s. 25.

¹⁷⁵ Nebati, *age*, s. 25.

Kervansarayın Arapça olarak yazılmış bir kitabesi bulunmaktadır. Yer alan kitabeye göre, yapının inşa edilmesi H. 843/1439-1440 yıllarında Şirvanşah Halilullah tarafından emredilmiştir.¹⁷⁶

SONUÇ

Apşeron yarımadası Kaslar, Massagetler, Subiler, Turukkiler ve Hunlar gibi Türk topluluklarının meskûn olması sonucunda bölgenin Türkleşmesine katkı sağladı ve günümüze kadar da Türk toplumlarının yaşadığı bir bölge oldu.

İslam fetihlerinin yaşandığı dönemde doğu ve batıda iki süper güç olarak Bizans ve Sasani Devleti bulunmaktaydı. İki devletin aralarında yaptıkları uzun mücadeleler sonucunda yıkılma süreci yaşanırken, İslam Halifeleri için ise durum tam tersi idi. Yaşanan mücadeleler İslam fetihlerinin hız kazanması için elverişli bir ortam hazırladı ve İslam'ın geniş alanlara yayılmasına katkı yaptı.

Yine Selçuklu akınlarının meydana geldiği dönemde Azerbaycan ve Bakü bölgesinde siyasi belirsizliklerin yaşanması sonucunda Selçuklu akınlarının başarıya ulaşmasını söz konusu oldu. Bölgede Şirvanşahlar Devleti etkin bir güç olsa da tarihleri boyunca çeşitli devletlerin egemenliği altında kalarak onların vasalı bir yönetim sergilemişlerdir. Diğer devletlerin egemenliği altında kalmış olsalar bile Bakü şehrinin gelişmesi için büyük yatırımlarda bulunmayı da ihmal etmediler. Birçok alanda mimari eserler yapmalarına rağmen en önemli yapılardan biri de Şirvanşahlar Saray Kompleksi olmuştur. İnşa edilen Şirvanşahlar Saray Kompleksi varlığını koruyarak günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Yine bu dönemde sanata-sanatçıya, âlimlere, şairlere büyük destek verilmiştir. Özgür bir ortamın olması neticesinde özgün yapıtlar ortaya çıkmıştır.

Bölgeye en büyük zararı ise Moğolların verdiği görülmektedir. Moğolların yaptığı yıkıcı faaliyetler neticesinde ticaret ve tarım durma noktasına gelmiştir. Gümrük vergisi olarak alınan rahtar vergisi de ticaretin yavaşlamasına neden olan bir uygulama olmuştur. Aynı zamanda bölgede yaşanan doğal afetler sonucunda şehrin tahrip olmasına yol açmıştır. Bu durum bölgenin Eskiçağ ve Erken Orta Çağ dönemlerine ait tarihi sürecin aydınlatılmasında bilgi yetersizliğine neden olmuştur.

¹⁷⁶ Memmedova, *age*, s. 111-112.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- Abu'l-Farac, Gregory, *Abû'l Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, cilt 1-2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- AĞAYEV, Ramil, *Arap Hilafeti Devrinde Azerbaycanın Ahalisi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 201.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- AHUNDOV, Ehliman, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, (Aktaran Semih Tezcan), Ankara Üniversitesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- ALİCAN, Mustafa, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Cilt 2, Ensar Yayınları, İstanbul 2013.
- AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Devleti VI-XVI. Asırlar*, Avrasya Press, Bakü 2006.
- AŞURBEYLİ, Sara, *Bakü Şehrini Tarihi*, çev. Sevinç Üçgül, Teas Press, İstanbul 2017.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538-1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Aga, *Gülistan-i İrem*, Tercüme M. Askerli, Bakü 2000.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara 2001.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara .
- BAYKARA, Tuncer, *Kız Kulesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Kitap, Ankara 2014.
- Bİ, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, Cilt 2, Berikan Yayınevi, Ankara 1991 .
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 2017.
- Çelebi, Evliya, *Seyahatname*, Cilt 1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Çelebi, Âsafî Dal Mehmed, *Şecâ'atnâme*, Haz. Mustafa Eravcı, Mvt Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 3-4, Tercüme M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul.
- Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi (953-955), 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Ülkesine Yolculuk*, Tercüme ve Notlar, Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Ebû'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- el-Bakuvi, Abdürreşid, *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyat, Bakü 1992.
- el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- el-Gırnâtî, Ebû Hamid Muhammed, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- Fetullayev, Şamil-Fiqarov, *Abşeron Mimarlığı*, "Şark-Garp" Neşriyat Evi, Bakü 2013.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Tercüme Mahmut Kemal Bey, Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar, Fuat Hacısalıhoğlu-İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2018.
- Halife b. Hayyât, *Tarihi Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. V. Minorsky, Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

- İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çeviri ve Kısa Notlar, A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fit-tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İLKİN, Qılman, *Bakü ve Bakülüler*, Nurlar Neşriyat, Bakü 2006.
- İPEK, Ali, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007.
- İsmailov, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi (İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Aktaran Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- KEYBULLAYEV, Gıyaseddin, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992.
- Kiragos, Genceli, *Moğol İstilas 1220-1265*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Türkçeye Aktaran, Fuat Hacısalıhoğlu-İlhan Aslan, Post Kitap, İstanbul 2018.
- KOÇMAN, Asaf, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007.
- LAMB, Harold, *Moğollar'ın Efendisi Cengiz Han*, çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Tarihi, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.
- MEMMEDOVA, Şarqiyye, *Azerbaycan'ın Tarihi-Mimarlık Abideleri*, Malumat Kitapçısı, Bakü 2008.
- Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, Azra Matbaacılık, İstanbul 2018.
- Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- NEBATİ, Zakir, *Bakü Şirvanşahlar Sarayı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- NİKİTİN, Afanisiy, *Üç Deniz Ülkesine Seyahat*, çev. Serkan Acar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- NURİYEVA, İrade, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Bakü 2015.
- PİATİGORSKY, Jacques-Sapir, Jacques, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Atlı Bir Kavmin Gizemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007.
- PİRİYEV, Vaqif, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyatı, Bakü 2006.
- POLO, Marco, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Haz. Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
- Şerifli, X. M., *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 2013.
- ŞEVKET, Doktor Fahrettin, *İrân*, Haz. Derya Örs, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- TOGAN, Ahmed Zeki Velidi, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2009.
- ÜSTÜNYER, İlyas, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan, Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.
- VELİHANLI, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- VERDİ, İbnü'l, *Selçuklular*, Tercüme, Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

ZEHTABİ (Kirişçi), Muhammed Taki, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, çev. Ferhad Rahimi), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL, Ersel, *Azerbaycan'daki İslâmî Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.

EĞİLMEZ, Savaş, *Selçuklu-Gürcü İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001.

İbrahim b. Muhammed, *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe*, Haz. Hayrullah Acar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

MÜRSELOV, Cengiz, *İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

URUÇ, Mizgin, *Şirvanşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015.

VALİŞOV, Ziya, *Bir İslam Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yy. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.

YILMAZ, Ahmet, *Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2013.

YILMAZ, Bülent, *Celayirliler, Kabile-Devlet*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.

Ansiklopedi Maddeleri

AKSU, Hüsamettin, "Hurûflük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 409-412.

APAYDIN, H. Yunus, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 93-100.

ATEŞ, Ahmed, "Deylem", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 567-573.

AYDIN, Mustafa, "Karabağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 367-368.

AYDIN, Mustafa, "Şeki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 38, İstanbul 2010, s. 489-491.

AYDIN, Mustafa, "Şirvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 204-206.

AYDIN, Mustafa, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 150-153.

AYDINLI, Osman, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 481-484.

BAKIR, Abdulhalik-Altungök, Ahmet, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 63-99.

"Bakü Halısı", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 2004.

BALA, Mirza, "Karabağ", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 212-217.

BALA, Mirza, "Bakü", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1961, s. 259-261.

BALA, Mirza, "Hemedan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1964, s. 420-425.

BARTHOLD, W., "Derbend", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1945, s. 532-539.

BEN CHENEB, Moh., "Kefe", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 535-537.

BİLGİLİ, Ali Sinan, "Tebriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 219-222.

ÇEÇEN, Kâzım, "Bent", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: V, İstanbul 1992, s. 460-465.

DURŞUN, Davut, "Bakü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 550-551.

EFENDİZÂDE, Oktay, "Gence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 17-20.

HUART, CL., "Şiraz", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1970, s. 562-563.

KARAMANLI, Hüsamettin M., "Nahçıvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 294-297.

- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "Derbend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 164-166.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "Erdebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 276-277.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Arran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 394-395.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Zencan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 251-253.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Merâğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul 2004, s. 162-163.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Nişâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s. 149-151.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Şiraz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 182-184.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Urmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 179-180.
- ÖZTÜRK, Yücel, "Kefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul 2002, s. 182-184.
- USLU, Recep, "Hüzistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 1998, s. 436-439.
- YAZICI, Tahsin, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 263-265.
- YAZICI, Tahsin, "Gılân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 68-69.
- YAZICI, Tahsin, "Hemedan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 183-185.

Makaleler

- ALİYEV, İkrar-Nerimanov, İ. H., "Orta Tunç Devri", *Azerbaycan Tarihi*, Cilt 1, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıhanov Adına Enstitüsü, Bakü 2007, s. 97-117.
- BALLI, Hasan Hüseyin, "Hurûflük Nedir?", *Mezhep Araştırmaları*, IV/2 (Güz), 2011, www.emakalat.com, s. 31-48.
- DOSTİYEV, Tarik, "Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran", *Karadeniz Araştırmaları-1*, Editör, Osman Karatay, Bahar, Sayı 1, Çorum 2004, s. 10-20.
- DURMUŞ, İlhami, "Massagetler", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bilig-3/Güz'96, Ankara, s. 86-91.
- ELEKBEROV, Alekber, "Lulubi Etnoniminin Kökeni", çev. Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 9, Ocak 2014, Gümüşhane, s. 236-246.
- GURBANOV, Abbas, "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", *İSTEM*, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s. 121-134, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260716>
- ÖZGÜL, Oktay-Ceylan, Nezahat, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt IV, Sayı XIII, 2017, Aralık, s. 24-62.
- PAŞAYEVA, Valide, "Azerbaycan Halı Sanatı Tarihine Bir Bakış", https://dergipark.org.tr/ataunigsed/issue/2573/33136#article_cite s. 77-94.
- Sayan, Yüksel, "Bakü Kız Kalesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XV/I, Nisan/April, 2006, s. 113-124.
- TUNÇ, Zekiye, "En Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarına Kadar Azerbaycan'da Türk İzleri", https://www.academia.edu/15068878/EN_ESK%C4%B0_%C3%87A%C4%9ELARDAN_HAZAR_DEVLET%C4%B0_AKINLARINA_KADAR_AZERBAJCAN_DA_T%C3%9CRK_%C4%B0ZLER%C4%B0, 2015, s. 202-212.

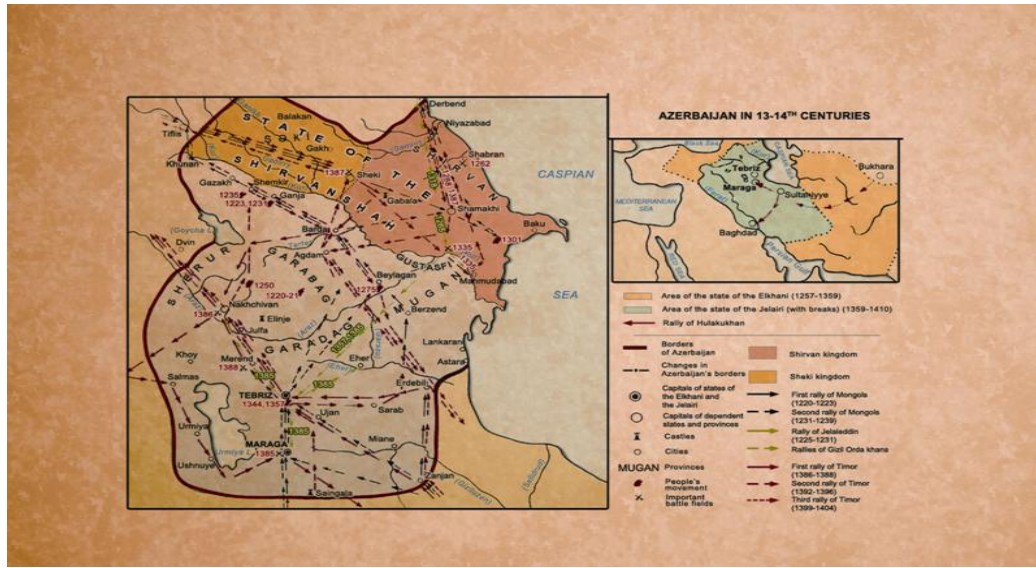
Bildiriler

- BAKIR, Abdulhalik, (2018), "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaştırılmasını Kolaylaştıran Faktörler", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğuda Türkmenler (Irak, İran, Suriye) Sempozyumu (08 Mayıs 2014)*, (ed. Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR, Ahmet ALTUNGÖK), İstanbul, s. 19-40.

EKLER:

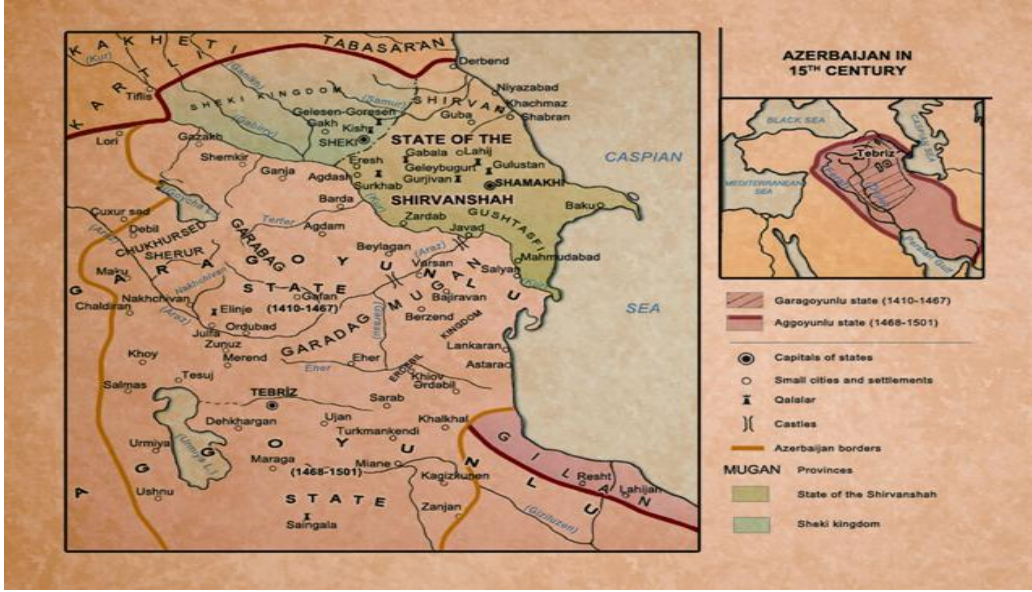

Resim 1: IX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve X. yüzyıllarda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu. (https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbn=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOcAg&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6vl%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926..4587...0.0..0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz-imag.b_qmjH3IWEA#imgrc=8xaqJuASUFzofM:)

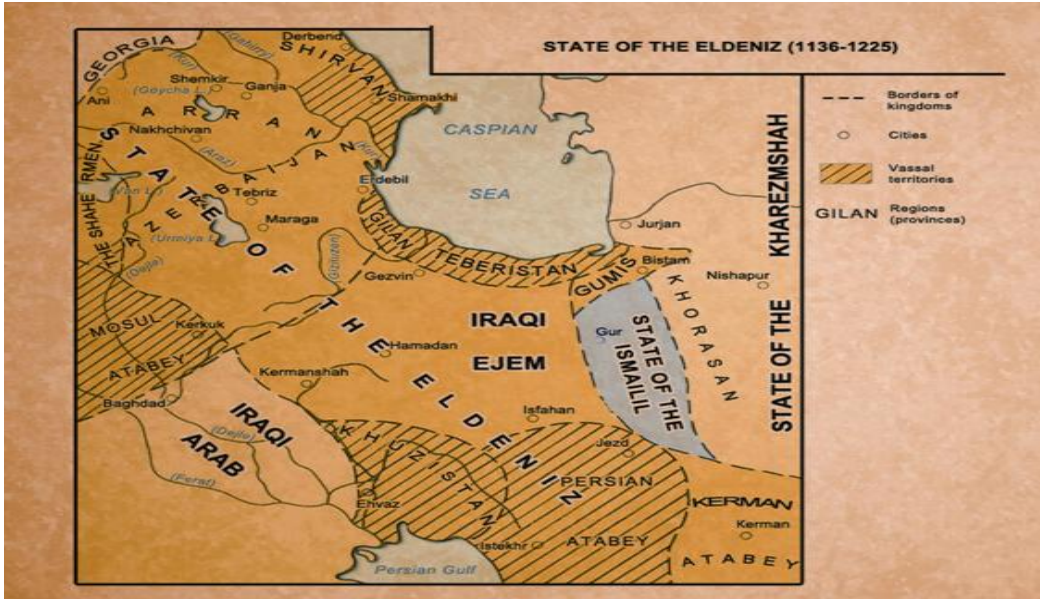

Resim 2: XIII. Yüzyılda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu. (https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbn=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOcAg&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6vl%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926..4587...0.0..0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz-imag.b_qmjH3IWEA#imgrc=kBwPxCakLISWKM:)

AZERBAIJAN'IN GÖZBEBEĞİ BAKÜ ŞEHRİNE GENEL BİR BAKIŞ

Resim 3: XV. Yüzyılda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu.
([https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz\)](https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz<img_b_qmjH3IWEA#imgdii=ltHjWUj9WjJXM:&imgcr=kBwPxCakLISWKM:)

Resim 4: Azerbaycan Eldeniz (İldeniz) Devleti (1136-1225).

[https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz](https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=hB3xXJLGN5AjLsPqJOCa&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v1%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i67j012j0i67j012j0i3014.1926.1926.4587...0.0.0.254.254.2-1.....0....1..gws-wiz<img_b_qmjH3IWEA#imgdii=r1wSuqKEO-IlGM:&imgcr=kBwPxCakLISWKM:)

Resim

5:

Şirvanşahlar

(Sarayı https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbn=isch&sa=1&ei=ih3xXIO9L42xUKiArogD&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+saray%C4%B1&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.2.0i3j0i67j0i2j0i30i4.516973.517923..519933...0.0..0.261.1515.0j3j4.....0....1..gws-wiz-img.....0i24.qTy7y6SgvTY#imgrc=Ndhz4xxqc-ouuM:)

Resim

6:

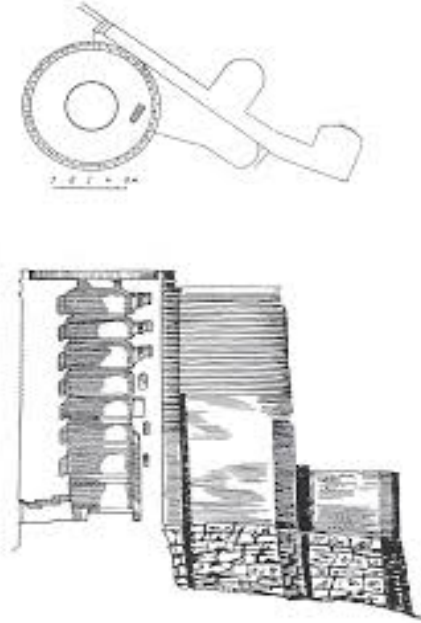
Şirvanşahlar

(Sarayı https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbn=isch&sa=1&ei=OyDxXMbTGsWqgwf94nYAQ&q=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+d%C3%B6v%C9%99ti&oq=%C5%9Firvan%C5%9Fahlar+&gs_l=img.1.3.0i2j0i67j0i13j0i30i4.13713.14475..16370...0.0..0.316.1407.2-5j1.....0....1..gws-wiz-img.n2pu4mqggV8#imgrc=3OEDHfh-ASwnrM:)

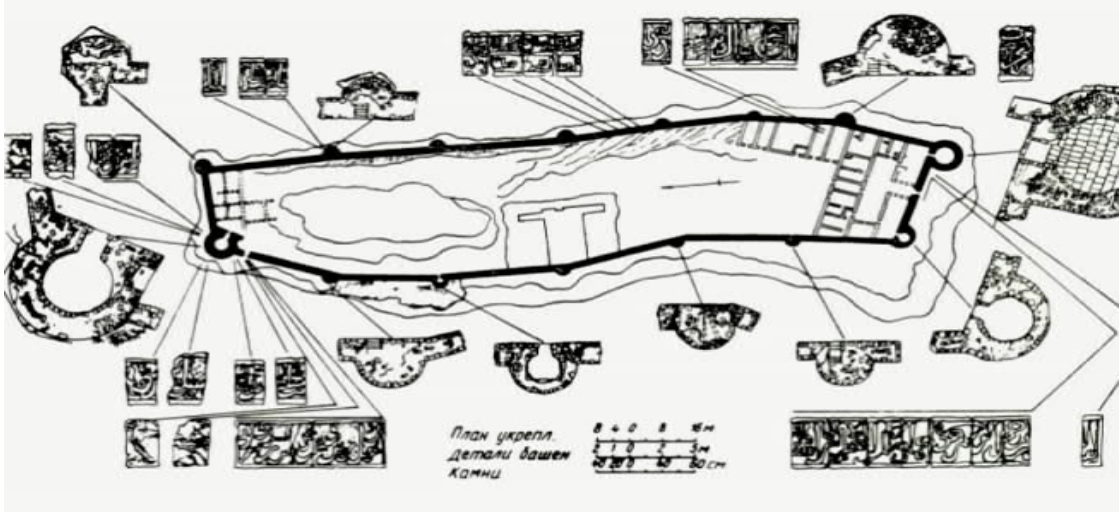

Resim 7: Bakü Kız Kalesi (Kulesi).

https://www.google.com.tr/search?biw=1366&bih=608&tbm=isch&sa=1&ei=ySDxXOLFef-GjLsPq9Ku0As&q=bak%C3%BC+k%C4%B1z+kulesi&oq=bak%C3%BC+k%C4%B1z+kulesi&gs_l=img.3...46852.52194..52629...0.0..0.298.2269.0j2j8.....0....1..gws-wiz-img.AOQyudLp8F8#imgrc=BPWddya_MUuPdM:

Resim 8: Bakü Kız Kalesi Mimari Şekli (Sayan, Yüksel (2006), “Bakü Kız Kalesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XV/I, Nisan/April, ss. 113-124.)

Resim 9: Bayıl Kasrının Planı.

https://www.google.com.tr/search?q=bay%C4%B1l+kasr%C4%B1&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwj3pvX05sXiAhWIwsQBHFtzDdYQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgrc=hV4locsgTKQmeM:

Resim 10: Nardaran Kalesi.

https://www.google.com.tr/search?q=nardaran+kalesi&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjF29Cj58XiAhWOwMOBHbeTDk8Q_AUIDygC&biw=1366&bih=657#imgrc=1aM1yGLbC-OIUM:

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 123-128.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
MENGÜCEKLİ HÜKÜMDARI FAHR ED-DİN BEHRAMŞAH
AHMET TOKSOY*

ÖZET

Çağrı Bey’in keşif akını ile başlayan Anadolu harekâtı 1040’da Dandanakan Zaferi’nden sonra sistemli bir duruma geldi. Bunun sonucunda 1071 yılına kadar devam eden akınlar sonucunda Anadolu vatan hâline getirildi. Malazgirt Meydan Muharebesi’nden sonra ise Türk beylikleri kurularak siyasi hâkimiyet kuruldu. Kurulan beyliklerden birisi de Mengüceklî Beyliği’dir. Beylik Ahmed Gazi tarafından kuruldu. Beyliğin en önemli hükümdarlarından birisi Fahr ed-Din Behramşah’tır. Behramşah bölgedeki diğer Türk hükümdarları ile dostane ilişkiler kurdu. Bu barışçı politikasını Türkiye Selçuklu Devleti’ne karşı da devam ettirdi. Hatta Selçukluların hâkimiyetine girerek hâkimiyetini devam ettirmiştir. Mengüceklîler bu suretle Selçukluların himayesinde uzun bir devir yaşamışlardır. Behram-şah, II. Kılıç Arslan’ın kızı ile evlendikten sonra iki hükümdar arasında bu metbuiyet ve tabiiyet münasebetlerine çok sağlam bir mahiyet vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu Devleti, Çağrı Bey, Mengücek, Ahmed Gazi, Behramşah.

MENGEJEK’S RULER FAKHR AL-DÎN BAHRÂMŞÂH

ABSTRACT

The Anatolian movement beginning with Chaghri Beg’s discovery incursions into Anatolia became more systematic following the victory of Dandanakan in 1040. Thus, Anatolia was adopted as homeland as a consequence of these incursions lasting until 1071. On the other hand, the foundation of Turkish beyliks contributed to the establishment of the political authority. Among these beyliks, Mengücek founded by Ahmed Ghazi has a significant place. Fakhr al-dîn Bahrâmshâh, who developed friendly relationships with the other Turkish dynasties, was one of the most influential ruler of the Mengüjeks. His peaceful policy maintained so as to include the one with Anatolian Seljuk Empire. Moreover, Mengüjeks kept their power for a long time under the reign of Seljuk Empire. Following his marriage with the daughter of Kiliç Arslan II, Bahrâmshâh gave great importance to the issues like loyalty and allegiance with him.

Keywords: Anatolian Seljuk Empire, Chaghri Beg, Mengücek, Ahmed Ghazi, Bahrâmshâh.

GİRİŞ

Türk milletinin hayatı başka hiçbir millette görülmeyen ölçüde hareket hâlinde geçmiş ve tarihi, dünyanın çeşitli bölgelerindeki savaşları ve mücadeleleri ortamında gelişmiştir. Türk milletinin bu karakter yapısı çeşitli tarzlarda tefsir edilmiştir. Hakikaten Türk savaşları, tesadüf, kan dökücülük, servete susamışlık gibi iptidai ve yüksek görünme, şan ve şeref arzusu gibi basit içgüdülerle değil, fakat doğrudan doğruya insanlıktan kaynak alan bir felsefi düşünceye dayanıyordu. Bu felsefenin temeli “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” dünyayı Türk idaresine almak ülküsü şeklinde gelişmiştir. Bu ülküyü Türk Tarihinin çeşitli bölge ve devirlerinde bütün sayılı başbuğ, hakan ve sultanlar tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmasından tespit etmek mümkündür.¹

Türk Cihan Hâkimiyeti ülküsü Asya Hunlarından Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde tesadüf edilmektedir. Sayısız Türk savaşlarını manalandıran ve Türklerin “fatih millet” payesine yükselmesi sebebinin açıklayan bu düşünce Türk tarihinin büyük bir dönüm noktasını oluşturan Selçuklu Türklüğünde de yaşıyordu. Selçuklu sultanları kendilerini Türk-İslam dünyasının hükümdarı kabul etmişler ve hareket alanlarını bu düşünceye göre çizmişlerdir. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’na göre, Cihan hükümdarlığı fikri Selçuklu hükümdarı Alp Arslan’da da vardı. Anadolu’nun fethi bu Türk Cihan Hâkimiyeti fikrinin bir parçasıydı. Malazgirt Meydan

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: ahmettoksoyaydin@gmail.com

¹ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1971, s. 3-4.

Muharebesi ise Türk fütihat felsefesine dayalı cihan hâkimiyetinin yarattığı zaferler zincirinin altın halkalarından biridir.²

XI. yüzyıl Türk tarihinin en önemli dönüm noktası kabul edilmektedir. Bu zamana kadar Türkistan'dan batıya doğru gelişen Türk fütihat ananesinin istikameti esas itibarıyla Aral Gölü, Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları takip ederek Tuna boylarına kadar uzanıyordu. Ancak 1040'da vuku bulan Dandanakan Meydan Muharebesi zaferinden sonra gittikçe büyüyen ve dalgalar hâlinde gelişen "Büyük Oğuz Göçü" ve onun neticesinde Ön Asya ve Anadolu'nun fethedilmesi asırlardan beri takip edilen Türk fütihat yolundan farklı istikamette gelişti.³ Selçuklu fethi öncesinde Anadolu Bizans tarafından Thema denilen birçok idari bölgeye ayrılmıştı. Sınır boyundaki bu askeri mıntikalardan en önemlisi Thedosiopolis idi. Batıda Sebastia, Koloneia güneyde Vaspurakan ve doğuda Gürcistan'ı ihtiva ediyordu.⁴

Türkler, özellikle XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren önceleri keşif, fakat daha sonra büyük kitleler hâlinde temelli yerleşmek için Ön Asya ve Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Gerçi Abbasiler zamanında bu devletin idaresinde birçok Türk emiri Anadolu'ya gelmiş, hatta Tarsus gibi önemli bir merkezi tamir ederek burada yerleşmişlerdir.⁵

1. Erzincan Bölgesine Selçuklu Akınları

Anadolu'nun fetih harekâtlarını bizzat yeni başkent Rey'den yönetmeye başlayan Tuğrul Bey, İbrahim Yımal'ı Hemedan ve İsfahan il ve yörelerinin, diğer amcasının oğulları Kutalmış ve Resul Tegin'i Hazar Deniz'i bölgesinin, öteki amcası Musa İnanç Bey'in oğlu Hasan Bey ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Ayrıca bu Selçuklu prenslerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri de verildi.⁶

İbrahim Yımal bir kaç yıl içinde Hemedan ve İsfahan bölgelerini fethettikten sonra Dicle Irmağı kıyılarına kadar harekâtını başarıyla sürdürdü. Öte yandan Kutalmış da Geylan ve Tarım bölgelerini ele geçirdikten sonra ileri harekâtına devamla Aras Irmağını geçerek Erran ve Gürcistan'a girmeyi başardı. Ardından da Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakhos'un Gürcü asıllı komutanı Liparit komutasında sevk ettiği ordunun Şeddadiler'in başkenti Divin'i kuşatıp sıkıştırması sonucunda Şeddadileri savunmak amacıyla harekete geçerek Liparit'i Gence önlerinde kesin bir yenilgiye uğratıp geri çekilmek zorunda bıraktı. Öte yandan Hasan Bey'de 20.000 kişilik bir orduyla önce Eleşkirt'e geldi. Batıdaki Pasinler ovasını da geçerek Erzurum bölgesinde görüldü. 1048 yılında Hasan, Van Gölü çevresine (Vaspurakan) doğru yoluna devam etti.⁷

Vaspurakan'ın Bizanslı valisi Aaron, kalabalık Türk ordusu karşısında Gürcistan'ın Bizanslı valisi Kakeumenos'dan yardım sağladı. 1048 yılında Hasan Bey, Stranga denilen Yukarı Zap bölgesinde tuzağa düşürüldü. Askerlerinin bir kısmı kaçarak hayatlarını kurtarabildilerse de kendisi şehit edildi. Kaçabilen askerler, Hoy'dan Sultan Tuğrul Bey'e gönderdikleri haber ile beylerinin elim kaybını duyurdular.⁸

Sultan Tuğrul Bey, Hasan Bey ve mağlup olan ordusunun intikamını almak üzere o sırada Şehrizor taraflarını itaat altına almakla uğraşan İbrahim Yımal'a Azerbaycan valiliğini vererek Anadolu seferine memur ettiği gibi Erran bölgesinin bir kısmını ele geçirmiş olan Kutalmış'ı da onunla birleşmeye ve birlikte Anadolu üzerine sefer yapmakla görevlendirdi. Bizans kaynaklarının mübalağalı olarak 100.000 asker olarak gösterdikleri bu ordunun karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Vaspurakan ve İberia valileri Bizans imparatoruna göndererek yardım istediler.⁹

Bu sırada İbrahim Yımal komutasındaki Türk ordusu Vaspurakan'a ulaştıktan sonra Bizans üzerine saldırdılar. Ardından da burayı geçtikten sonra Pasinler ovasına (Basean) girmiş Eleşkirt kasabasına kadar varmış ve kaynakların bildirdiğine göre yirmi bir ilçeyi ele geçirerek halkını esir etmiştir. Selçuklu ordusu çok hızlı hareket ediyorlar ve buradan Erzurum'a kadar ilerleyerek batıda Khaldia ülkesine, kuzeyde İspir'e, Oltu bölgesi kalelerine, doğuda Arşarunik'e, güneyde Taron, Haşteank ve Khorzean bölgesine kadar ilerlemişler ve buraları ele geçirmişlerdir. Batıda Erzincan çevresine kadar yapılan akın sırasında merkezi Vican (Bican)'a ardından da Kötür'de bulunan Sembataı-berd denilen kaleye saldırdılar ve ele geçirdiler. Bölge halkı ise Vican'ın yüksek dağ ve vadilerine sığınma imkânını bulabileceklerine inanıyorlardı. Türkler yaptıkları akın

² Kafesoğlu, agm, s. 7 vd.

³ Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus Yapısı*, Ankara 1995, s. 23.

⁴ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 4

⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 178.

⁶ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 44; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 34.

⁷ Konukçu, *age*, s. 9; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 50.

⁸ M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, St. Petersburg 1849, s. 222; Rene Grousset, *Histoire de L'Armenia*, Paris 1947, s. 587, Konukçu, *age*, s. 9.

⁹ *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, Haz. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 85; Yinanç, *age*, s. 44-45.

sonucunda bu bölgeyi ele geçirdiler.¹⁰ Böylece 1048'de Türkler Erzincan'ın doğusunda bulunan Bican, Kötür ve Tercan Türkler tarafından ele geçirilmiştir.

Erzincan ve yörelerine ikinci Türk akını Sultan Tuğrul Bey'in 1054'deki akını sırasında vuku buldu. Selçuklu Sultanı 1054'de kuvvetli bir ordu ile harekete geçerek Anadolu sınırlarını aşarak Muradiye'yi fethetti. Daha sonra Erciş'i ele geçirdikten sonra Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyişine devam ederek Malazgirt kalesi önlerine geldi. Karargâhını kurduktan sonra kaleyi kuşatmaya başladı. Kalenin bir an önce fethedilmesi için bir yandan lağımlar kazdırırken bir yandan da Bitlis'ten getirttiği büyük mancınığı kurdurup kaleyi dövmeye başladı. Kaleyi savunan Vasil'de buna karşı savunma tedbirleri almaya başladı. Ancak Selçuklu askerlerinin dinlenmeğe çekildiği bir sırada bir Norman fedaisinin Selçuklu mancınığını yakması üzerine kuşatma şiddetlendirildi ise de kale fethedilemedi. Bunun üzerine Sultan kuşatmayı kaldırdı. Sultan Tuğrul Bey üç yönde sevk ettiği kuvvetler kuzeyde Kafkaslara, batıda Canik ormanlarına, güneyde Tercan, Hanzit ve Erzincan'a kadar ilerledi. Buralara akınlar düzenledikten sonra geriye döndüler.¹¹

Sultan Tuğrul Bey, Anadolu'nun fethi harekâtını bizzat yönetmekle görevlendirdiği Selçuklu şehzade, emir ve Türkmen başbuğları Anadolu'da Bizans'a karşı askeri harekâtı sürdürmeye devam ettiler. Şöyle ki, beraberinde kalabalık bir Türkmen kuvveti olduğu hâlde Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen Yakuti Anadolu'da akınlara başladı. Yakuti'nin emirlerinden olan Sabuk/Saltuk 1057'de Anadolu'ya başarılı akınlar yaptı. Anadolu'daki Rumeli ve Makedonya kuvvetleri komutanlığına atanan General Nikephoros Bryennios'un çabaları Sabuk/Saltuk'un harekâtını durdurmaya yeterli gelmedi. Esasen adı geçen general, bu Türk emiriyle yaptığı bütün savaşlarda mağlup olmadan kurtulamadı. Yakuti Bey'in sevk ettiği diğer Selçuklu kuvvetleri de 1058'de Kars ve yörelerini akınlara uğrattılar. Daha sonra bu kuvvetler Ügümi'yi fethettiler. Aynı yıl içerisinde Yakuti'nin sevk ettiği başka bir Selçuklu ordusu, Anadolu sınırlarını aşarak Erzurum yöresine geldi. Daha sonra buradan hareket ederek Erzincan ve Kemah'a kadar harekâtını sürdürerek bu bölgeyi fethetti. Böylece Erzincan ve Kemah Türk hâkimiyetine girdi.¹²

Alp Arslan'ın Ani'yi almasıyla başlayan Türk harekâtı, Selçukluların bu yörede yaşamaya mecbur olmaları ile zorlanıyordu. Malazgirt savaşında da Alp Arslan, önce barışı denemiş, başarılı olamayınca da Bizans'ın bir gayretle topladığı büyük ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştır.¹³ Malazgirt Zaferi'nden sonra (1071) İmparator Romanos Diogenes tahtını kaybetti. Bu mağlubiyetten sonra İstanbul'da başlayan saltanat mücadelesi, imparatorluğu tam bir anarşi havasına soktu. Bundan faydalanan Türk kumandanları Anadolu'yu fethetmeye başladılar. Doğudan başlatılan harekât noktası üzerinde Erzurum bulunuyordu. Selçuklu sultanı bu yörelerin ele geçirilmesi işini Saltuk, Mengücek ve Artuk'a verdi.¹⁴

2. Mengüceklî Beyliği ve Behram-şah

Doğu Anadolu'da hüküm süren, Mengüceklî, Saltuklu, Sökmenli ve Artuklu devletleri Büyük Selçuklulara, Türkiye Selçuklularına, Atabeglere, Eyyubilere ve İlhanlılara tabi kalmış ve kendi aralarında tarihi bir birlik teşkil etmişlerdir. Bu devletlerarasında Mengüceklîler siyasi, iktisadi ve kültürel bakımdan Selçuklular ile sıkı münasebette bulunmuşlar ve hatta takriben yarım asır onlara tabi kalmışlardır.¹⁵

Selçuklu fetihleri esnasında Anadolu'da meydana çıkan hemen bütün hanedan ve devletler gibi Mengüceklî (Mengücek) beyliğinin kuruluşu da Malazgirt zaferine bağlanmaktadır. Rivayete göre zafer kazanılınca Alp Arslan, 1071 yılında Kara-su ve Çatlı nehirleri vadilerininin fethine Mengücek Ahmed Gazi'yi memur etmiş ve buralar onun tarafından ele geçirilmiştir. Ahmed Gazi, kendisine Kemah'ı merkez yaptıktan sonra Erzincan, Divriği ve Şarki Karahisar'ı (Kolonea) şehir ve bölgeleri hâkimiyeti altına aldı.¹⁶ Ancak, Beyliğin kuruluşu ve isim babası olan Ahmed Gazi'nin bölgeye gelişi ve fetihleri hakkında bazı tereddütler de vardır.¹⁷

Beyliğin ilk hükümdarı Mengücek Ahmed Gazi'dir. Ahmed Gazi, Oğuz beyleri içinde önemli bir mevkie sahip olduğu Divriği Ulu camii kitabesinde Alp Kutluğ Tuğrul Tekin gibi mühim eski Türkçe unvanlarını kullanmalarından bellidir. Aksarayî, Mengüceklî Gazi'nin Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi ile birlikte Haçlılara karşı mücadeleye katıldığını belirtmektedir.¹⁸ Mengücek Gazi ölümüne kadar bazen tek başına bezen de

¹⁰ Grousset, *age*, s. 588; Ernsts Honigsmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 177-178; Aristakes *Lastivertc'i's History*, New York 1985, s. 18; C. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Y. Yücel, B. Yediyıldız, Ankara 1988, s. 12.

¹¹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 53-54.

¹² Sevim, *age*, s. 55-56

¹³ Sadr ud-Din Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, Tash. Muhammed İkbâl, Lahor 1933, s. 46 vd.; Reşid ed-Din, *Câmi u't-Tevârih*, C. II, 5. Cüz, Ankara 1999, Vs. 32 vd.; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 69.

¹⁴ Konukçu, *age*, s. 21.

¹⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s. 73.

¹⁶ Reşid ed-Din, *age*, s. 38-39.

¹⁷ Turan, *age*, s. 73.

¹⁸ Kerim üd-Din Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmereti'l-Ahbar*, Ankara 1944, s. 27.

Danişmendlilerle birlikte Bizanslılar, Gürcüler ve Abhazlara karşı savaşlar yapmıştır.¹⁹ Mengicek Ahmed Gazi'den sonra yerine Oğlu İshak geçti. İshak'ın ölümünden sonra Mengüceklî devleti, oğulları arasında taksim edildi. Devletin başkenti Keman Melik Mahmud'a, Erzincan Davud-şah'a ve Divriği de Süleyman-şah'a düştü. Süryani Mihael'e göre, 1151 tarihinde Erzincan Emiri Davud-şah, hanımı tarafından yayının kirişi ile boğuldu. Bundan sonra Davud-şah'ın hanımı Divriği'de bulunan Süleyman-şah'ı çağırarak onunla evlenerek memleketi onun idaresine bırakmıştır.²⁰

Süleyman-şah bir müddet burayı idare etmiş ise de daha sonra hâkimiyet Davud-şah'ın oğluna geçmiştir. Süleyman-şah'ın 13 yıllık saltanatından sonra makalenin ana konusunu teşkil eden Fahr ed-Din Behram-şah 1165 tarihinde babasının tahtına gerçeğe devlet idaresini ele almıştır. Mengüceklî hanedanı arasındaki en meşhur hükümdar olduğu gibi altmış yıldan fazla bir süre tahta kalmıştır.²¹ Tahta oturduktan sonra Türkiye Selçuklu Devleti ile münasebetlerini geliştirdi. Hatta onlarla çatışmak yerine yüksek hâkimiyetlerini tanıyarak beyliğine uzun bir barış dönemi yaşattır.²²

Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın, Dânişmendli Yağı-basan ile mücadelesi sonucunda 4 Ağustos 1164 tarihinde Yağı-basan'ın ölümü üzerine Dânişmendli ili Türkiye Selçuklu Devletinin sınırları içine ilhak etmiş ve Mengüceklîleri de tabiiyeti altına almıştır. Mengüceklîler bu suretle Selçukluların himayesinde uzun bir devir yaşamışlardır. Behram-şah, II. Kılıç Arslan'ın kızı ile evlendikten sonra iki hükümdar arasında bu metbuiyet ve tabiiyet münasebetlerine çok sağlam bir mahiyet vermiştir.²³

Behram-şah, Sultan Kılıç Arslan ile Selçuklu tahtını elde etmek isteyen kayın biraderi Kutb ed-Din Melikşah arasında 1188 yılında vuku bulan bir mücadelede araya girerek baba ile oğlu barıştırmaya muvaffak olmuştur. Bu konuda bilgi veren Süryani Mihael, "1188 yılında Kapadokya memleketinde bir kargaşalık çıktı. Sultan Kılıç Arslan'ın Sivas'ta hüküm süren oğlu ile kendi vekili olan Hasan²⁴ arasında ihtilaf zuhur etti. Hasan sultanı oğluna karşı tahrik etti. İki taraf, çarpışmak üzere Kayseri bölgesinde toplandılar. Fakat bu sırada ihtiyar sultana hürmeten oğlu etrafında toplananlar dağıldılar. O da Sivas'a döndü ve babasına karşı bir daha muharebe yapmadı. Sultan, hiddet içinde oğlu ile birleşen dört bin Türkmenin öldürülmesini emretti. Sonra sultanın damadı olan Behram-şah geldi. O, onları barıştırmak için geldiğini söyledi ve araların düzeltti. Ayrıca vezir İhtiyar ed-Din Hasan'ın azlını temin etti".²⁵

Behram-şah, Kılıç Arslan'ın ölümünden sonrada Selçuklu tabiiyetinden sadakatten ayrılmamıştır. Nitekim İbn Bibi, Sultan Rükne d-Din Süleyman-şah'ın Gürcistan üzerine yaptığı sefere ilk katılan hükümdarlardan olduğunu kaydetmektedir.²⁶ Yine kaynağa göre Fahr ed-Din Behram-şah her taraftan asker toplayarak, onları araç ve gereç bakımından donatarak savaşa hazır bir hâle getirdi. Daha sonra Erzincan'a gelen sultana ziyafetler düzenleyip hizmette bulunduktan sonra, Selçuklu ordusuna katılmıştır. Selçuknamede ise, "Melik Fahr ed-Din Behram-şah'ın Salur ve Bayındır çerisiyle" Süleyman-şah'ın hizmetine girdiği kaydedilmiştir.²⁷ Malazgirt zaferinden sonra Erzurum ve çevresinde kurulmuş olan Saltuklu Beyliğinin, Kraliçe Thamara devrinde Gürcü istilası ve işgaline uğraması üzerine Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Süleyman-şah Gürcü seferine çıkmaya karar verdi. Çünkü bu devlet doğuda Gürcülere, kuzeyde ise Rumlara karşı Anadolu'nun kapılarını korumakta, Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarını da açık tutmaktaydı. Bu durum Türkiye Selçuklu Devleti için tehlikeli bir durum yaratıyordu.²⁸

Behram-şah, Sivas'ta topladığı ordusuyla önce Erzincan'a gelmiş ardından da Erzurum'a hareket etmiştir. Erzurum'da Saltuklu Beyliğini Türkiye Selçuklu devleti sınırlarına kattıktan sonra Gürcülere karşı hareket etmiştir. Behram-şah, 1202 Temmuz'unda Micigert'te yapılan muharebede kahramanca savaştı. Fakat Kıpçak-Gürcü müttefik ordusuna Selçuklu ordusunun yenilmesi üzerine Behram-şah esir düştü.²⁹ Ravendi'nin kaydına göre Behram-şah canını feda edecek kadar hükümdar taraftarı idi. Savaşta düşmanın durumunu öğrenebilmek için Gürcü ordusunun yanına kadar sokulmuş ancak esir edilmiştir.³⁰ Bununla beraber Gürcü Kraliçesi Thamara, yüksek şahsiyeti ve dostluğu dolayısıyla, Behram-şah'a esir değil büyük bir misafir hükümdar muamelesi yaptı ve bir müddet sonra da onu payitahtı Erzincan'a gönderdi. Bu seferdeki hizmetleri dolayısıyla Behram-şah "Gazi" sıfatı aldı ve bununla şöhret buldu.

¹⁹ Salim Cöhce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", *Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004, s. 35

²⁰ Süryani Mihael, *Croniques*, ter. Chabot, Paris 1905, s. 297.

²¹ İbn ul- Esir, *El- Kâmil Fi't-Tarih*, C. XII, s. 185.

²² Cöhce, agm, s. 37-38

²³ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel*, Haz. Ali Öngül, İzmir 2001, s. 213, Arapça böl. s. 182.

²⁴ Kılıç Arslan'ın veziri İhtiyar ed-Din Hasan.

²⁵ Süryani Mihael, *age*, s. 405.

²⁶ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, Ankara 1957, s. 71.

²⁷ Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, Leiden 1902, s. 57

²⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 252; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 450.

²⁹ İbn Bibi, *age*, s.73.vd.

³⁰ Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957, s. 208.

Gürcü kaynağına göre;

*“Micingert mağlubiyetinden sonra sayısız altın ve gümüş kaplar, kumaş, altın kadehler, taş ve incilerle süslü kıymetli tabaklar, sürahi ve tencereler ile dolu inanılmayacak zenginlikte bir ganimet vardı... Tiflis zenginleri de şehirlerini süslettiler ve Tamara ile David buraya geldi. Rük ed-Din'in sancağının arkasından ilk hatta Ezinga (Erzincan) kumandanı Fahr ed-Din Behram-şah, sonra diğer ileri gelenler yürüyorlardı. İçlerinden Tamara'nın seçtiği bazı kimseler kendisine takdim edildi. Tamara onlara teselli edici sözlerle hitap etti. Kendilerini bir ziyafete davet etti ve her birine rütbelerine uygun hediyelerle taltif etti. Sonra Erzincan sahibi hariç olmak üzere, onları çeşitli kalelere dağıttı. Tamara Erzincan sahibini, eski itibarı ve dostluk münasebetinden dolayı esir olarak Tiflis'te alıkoydu. Bu çok meşhur zat, sonra Tamara tarafından bir at nalı mukabilinde satıldı”.*³¹

Türkiye Selçuklu hükümdarı İzz ed-Din Keykavus, Behram-şah'ın kızı Selçuk hatun ile evlenmesi iki hanedan arasındaki ilişkileri tekrar yakınlaştırmış ve akrabalık münasebetine sokmuştur. İbn Bibi, bu yapılan bu evlilikten önemle bahsetmektedir. Selçuklu sultanı Behram-şahın kızı Selçuk hatunu kendisine eş olarak kabul ettikten sonra elçisini Mengüceklî merkezine göndermiştir. Elçi sultanın gönderdiği hediyeleri ve mektubunu Mengüceklî hükümdarına verdikten sonra, Behram-şah, bu duruma çok sevinmiştir. İzz ed-Din Keykavus Selçuk hatuna 100 bin kırmızı altın dinar başlık vermeyi üstlendiği nikâh merasimini devrin müftüsü imam-kadî Human Sadr ed-Din Lehaverî kıymıştır. Sultanın başlığını götürme işini Mübariz ed-Din Behramşah üzerine almıştır. Bazı beylerin hanımlarını da Behramşah ile birlikte gelini getirmeleri için Erzincan'a gönderdi. Sivas ve Erzincan'da ihtişamlı bir düğün yapıldı. Erzincan'dan alınan gelin Sivas'a ulaşmıştır. Sivas'ta yapılan ve bir hafta süren düğünden sonra, Türkiye Selçuklu hükümdarı Behram-şah'ın kızı aynı zamanda halazadesi olan Selçuk hatunla evlenmiştir.³²

Kaynaklar Behram-şah'ın akıllı, ahlaklı, tebaasına ve askerlerine şefkatli olduğunu, ilmi ve âlimleri himaye edip onlara bol ihsanlarda bulunduğunu, melikler arasında bu yüksek vasıfları ile müstesna bir mevki kazandığını, zengin, fakir, yerli ve yabancı farkı gözetmediğini, hükümdarlığı zamanında Erzincan'da huzur ve saadetin hüküm sürdüğünü belirtmektedirler. Bundan dolayı halk ve askerler kendisinden çok memnundu. Hayırseverliği o derece idi ki, kışın kar ve soğuk dolayısıyla kuşların ve yabani hayvanların açlıktan ölmemesi için arabalarla dağlara yemler sevk ettirerek serptirirdi.³³ Genceli Nizami, yazmış olduğu Mahzenü'l Esrar adlı kitabını ona ithaf etmiş Behram-şah ise Nizami'ye, 5 bin dinar, 5 baş rahvan katır, değişik cinsten üzerinde koşumları olan 5 baş at, kıymetli bir hilat, pahalı elbiseler ve mücevherler göndermiştir.³⁴

Behram-şah zamanında Erzincan gerek ilim yönünden gerekse imar yönünden çok ilerlemiştir. Ancak şehirde sık sık meydana gelen depremler dolayısıyla yapılan tarihi eserlerden günümüze kadar ulaşan olmamıştır. Mengüceklî hükümdarlardan ilk para bastıran da Behram-şah'tır. Mezarı Erzincan yakınlarında Aşağı Ula beldesinde dir. Behram-şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Davud-şah da babası gibi ilim ve imar işlerini devam ettirdi. Behram-şah'ın üç kızından biri Selçuk hatun İzz ed-Din Keykavus'un, Turan Melek Divriği Meliki Ahmed-şah'ın, Melike hatun da Erzurum hükümdarı Cihan-şah'ın hanımıydı. İkinci oğlu Muzaffer ed-Din Muhammed Şarki Karahisar meliki idi. Daha büyük olduğu anlaşılan ve Kemah beyi bulunan Selçuk-şah'ın daha önce öldüğü anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Behram-şah, uzun bir hâkimiyet dönemi yaşadı. Mengüceklî beyliği onun zamanında huzur ve güven içinde hem ekonomik hem de ilmi ilerlemesini sürdürdü. Yine onun zamanında Mevlana ve ailesi Erzincan'dan geçti. Baha ed-Din Veled burada misafir kalmış ve Behram-şah da ona gerekli hürmeti göstermiştir. Baha ed Din Veled yoluna deva ederek Mengüceklî Beyliği sınırları içinde bulunan Akşehir'e kadar gelmişlerdir. Ancak Behram-şah'ın ısrarları ile bir süre Mengüceklî Beyliği'nin sınırları içinde bulunan Akşehir de yapılan İsmetiye medresesinin de Mevlana'nın babası ders verdi. Ancak Behram-şah'ın ölümünden sonra Mevlana'nın ailesi batıya hareket etti.

Esasen Mengüceklî beyliği de onun ölümünden bölgede gelişen olaylar dolayısıyla fazla yaşayamadı. Ala ed-Din Keykubad beyliğinin hâkimiyetine son vererek Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırları içine dâhil edildi.

³¹ Marie F. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I., St. Petersburg 1849, s. 462 vd. Eserin Türkçe tercümesi, Gürcistan Tarihi, Yay. Haz. Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s. 410.

³² İbn Bibi, *age*, s. 172 vd.

³³ İbn Bibi, *age*, s. 71; Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel*, s. 213, Turan, *Doğu Anadolu*, s. 80.

³⁴ İbn Bibi, *age*, s. 71-72.

KAYNAKÇA

- Aristakes, *Lastivertc'i's History*, New York 1985.
- BAYKARA, Tuncer, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004.
- BROSSET, Marie F., *Gürcistan Tarihi*, Yay. Haz. Erdoğan Merçil, Ankara 2003.
- BROSSET, Marie F., *Histoire de la Georgie*, I., St. Petersburg 1849.
- CAHEN, C., *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Y. Yücel, B. Yedi yıldız, Ankara 1988.
- CÖHCE, Salim, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", *Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004.
- GROUSSET, Rene, *Histoire de L'Armenia*, Paris 1947.
- HONIGMANN, Ernsts, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, Ankara 1957.
- İbn ul- Esir, *El- Kâmil Fi't-Tarih*, C. XII, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987.
- KAFALI, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus Yapısı*, Ankara 1995.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1971, s. 1-16.
- Kerim üd-Din Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, Ankara 1944.
- KONUĞU, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel*, Haz. Ali Öngül, İzmir 2001.
- Reşid ed-Din, *Câmi u't-Tevarih*, Ankara 1999.
- Sadr ud-Din Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, Tash. Muhammed İkbâl, Lahor 1933.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- SEVİM, Ali, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 450.
- Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957.
- Süryani Mihael, *Cnroniques*, ter. Chabot, Paris 1905
- TOĞAN, A. Zeki, Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, Haz. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.
- Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, Leiden 1902.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 129-136.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.10.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

FROM THE HISTORY OF NATIONAL-POLITICAL VALUES OF TURKESTAN JADIDES

VERA MUHAMEDJANOVA *

ABSTRACT

The article examines that the Jadidism movement is a historical phenomenon that contributed to the enlightenment of society as well as the modernization of science and education. This spiritual initiative of the intellectuals was directed to re-establish the social life based on the intellectual development and the objectives of those times by getting closer to the European culture as “mental and cultural heredity” and “mental awakening”. Reforms of education in this period maintained novelty and strong impact on the overall development of Central Asian society. As it is known, the goal of the Turkestan Jadidism movement, which was developed in the late 19th and early 20th centuries, was to bring independence to the country under the power of Tsar Russia through education.

The main practical goal of the work is that it contributes to the transformation of national values into a common heritage. The materials, scientific provisions, conclusions formulated in the scientific article can be used to create generalizing works on the history of peoples, where the educational movement has taken root, as well as to compose training programs and manuals for lecturing and conduct special seminars on the history of the Jadid movement in Central Asia.

The Jadids of Turkestan opened dozens schools in cities such as Tashkent, Shymkent, Samarkand, Bukhara, Khiva, Charjou, Ashgabat. In these schools, young people from Turkestan were thought not only in the traditional Arabic and Persian languages, but also in their native language and Russian. During this period, there were also conflicts between the traditional Muslim education and the Jadid schools in Turkestan. Some of the Jadids aimed to stay in between the two.

Key words: The Jadids, Intellectuals of Turkestan, Education Reforms, Modernization, Jadid Schools.

TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİ'NİN ULUSAL-SİYASAL DEĞERLER TARİHİNDEN

ÖZET

Makalede Ceditçilik hareketinin hem toplumun aydınlanması hem de ilmî ve eğitimsel yönden modernleşmesine katkıda bulunan birer tarihî fenomen olduğu incelenmektedir. Aydınların bu manevi ve ruhani inisiyatifi “zekasal ve kültürel harekât”, “zekasal uyanış” olarak Müslümanların Avrupa kültürüyle yakınlaşarak fikrî yönden gelişme ve dönemin ihtiyaçlarından yola çıkarak toplum hayatını yeniden kurmaya yönlendirilmişti. Bu dönemde eğitimin geliştirilmesi Müslümanların eğitim alanında yenilikçi, yatırımcı ve etkin bir toplum olmasını sağlamıştır. Bilindiği gibi, 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında gelişen Türkistan Ceditçilik hareketinin amacı Çar Rusya’sının boyunduruğu altında bulunan ülkeyi eğitim yoluyla bağımsızlığa kavuşturmaktır.

Makalenin ana amacı genel mirasın millî değerlere dönüştürülmesinde bu hareketin oynadığı rolü açıklamaktır. Makalede bir çok bilimsel materyaller kullanılarak, bilimsel teklif ve elştiriler sunulmakta, eğitim yolunda gerçekleştirilen etkinliklerden bahsedilerek toplum tarihinin aydınlatılması amaç edilmektedir. Böylece, Orta Asya’da Ceditçilik hareketinin tarihi üzerine özel bilimsel etkinlikler gerçekleştirilmesi ve konu üzerine ders kitaplarının düzenlenmesine katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Ceditler Türkistan’ın Taşkent, Çimkent, Semerkant, Buhara, Hive, Çarcüy, Aşgabat ve diğer şehirlerine onlarca Cedit okulları açmışlardır. Adı geçen okullarda Türkistanlı gençler sadece geleneksel Arap ve Fars

* Assistant Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature (Named after Alisher Nava’I), Head of the Department of Social Sciences and Humanities, Doctor of Philosophy, Tashkent/Uzbekhistan, E-posta: muhamedjanvera@mail.ru

dillerinde eğitim almakla kalmayıp, kendi ana dillerinde ve Rusça eğitim sağlanması öngörülmekteydi. Bu dönemde Türkistan'da geleneksel Müslüman eğitimiyle Cedit okulları arasında çekişmelerin de boy gösterdiği söz konusudur. Ceditlerin bir bölümü her ikisinin arasını bulmayı hedeflemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Ceditler, Türkistan Aydınları, Eğitim Reformları, Modernleşme, Cedit Okulları.

INTRODUCTION

Despite the difficult periods of the political history of the region and the tragic periods of the destruction of cultural memory, the history of the culture of the region has been preserved thanks to the law of historical continuity of cultural heritage. Currently, much is being rethought and re-evaluated in history, politics culture. Thus, "bridges of memory" are built from the past to the present, without which the path to the future is impossible. However, educational ideas and pedagogical experience cannot directly and directly influence the modern pedagogical situation, since they have a concrete historical character. The dynamism of modern life often leaves a person no time and opportunity to reflect on the meaningfulness of his life. Moreover, it is significant not only for the adult population, but also for young people, including for university students.

Currently, serious attention is paid for the developing role of education in psychology, philosophy, history, literature and pedagogy. Traditions, as values, play a huge role in preserving the heritage of the past. All this these necessitate the need for a theoretical understanding of the development of historical and pedagogical traditions in their particular regional identity. The history of education in the region indicates the presence of a huge reservoir of historical and pedagogical traditions in the formulation of the educational process, the organization of work of various educational institutions, both in the educational system of the Central Asian region and in the educational system of the Republic of Uzbekistan.

The XIXth century was the century of modernization of the educational movement of Turkestan (part of Central Asia) called Jadidism. The Jadid movement has captured most of the Muslim regions of Russia - Tatarstan, the Crimea, the Caucasus, and Central Asia (especially Western Turkestan). By social origin, the Jadids were mainly representatives of the petty bourgeoisie and the national intelligentsia, which determined both the strengths and weaknesses of this movement. In various historical periods, immigration waves in Central Asia and the resettlement nature of the population of Russian regions contributed to the erosion of the ethnic integrity of the region, contributed to the interpenetration of cultures and the formation of a unique multicultural situation that influenced the specifics of the traditions of the region.¹

1. Spiritual and cultural values in historical periods

Enter main focus of the research process was on the genesis of historical and pedagogical traditions in various historical periods of the region's development. However, educational ideas and pedagogical experience cannot directly and directly influence the modern pedagogical situation, since they have a concrete historical character. It is about taking into account and understanding the general trends of the historical development of the educational system of the region, traditions of the spiritual and intellectual heritage, the system of values, culture, and the regional uniqueness of this process in a particular region of Uzbekistan. The main thing was to identify the historical and pedagogical traditions, their roots, features of implementation and role in modern cultural and pedagogical conditions. The content side of traditions serves as the basis for their implementation in the educational activities of modern educational institutions. This creates pedagogical conditions for the success of the process of education in the traditions of previous thinkers, as in the example of the Jadid movement.

From the rich experience of the history of the region derived:

- Historical and pedagogical traditions of higher education - focus on high intellectual values, fulfillment of educational, research, cultural mission, public education, educational tradition;
- Ideas as historical and pedagogical traditions - about the greatness of universal human and national values, the intrinsic value of the human personality, morality, patriotism, self-education and self-education; values of general education, discipline and organization of the educational process; combining education and training, the formation of a creative personality, activation of cognitive activity, etc;
- Traditions as a form: classroom system, lecture and seminar classes, schools and universities as educational institutions;

¹ Ravshan Abdullaev, "Iz istorii natsionalnogo dvizhenia v Turkestane posle fevralia 1917 goda", *Social sciences of Uzbekistan*, Tashkent 1993, p. 49-53.

- The tradition of education as a sociocultural institute that influences the accumulation and preservation of scientific knowledge, progress and culture of society, and also accumulates in itself various cardinal changes that took place in society, science and culture.

Each new generation had its own traditions which was not always preserved. Despite the differences in the state system in different historical periods, features of the dominant ethnic group and the diversity of society traditions performed an important function of transmitting various kinds of values from generation to generation. Valuable experience, patterns and ideas, refracted through the events of time, changed and transformed, but continued to exist, becoming traditions, including historical and pedagogical nature. Tradition is a complex phenomenon, the peculiarity of which is not attachment to any particular science, but the ability to be used in various fields of knowledge. The semantic basis of the concept of tradition is "continuity". In general terms, tradition is one of the means of preserving and transmitting positive experience from generation to generation. It is indisputable that the true purpose of tradition is to ensure the continuity of development. By linking the present with the past and the future, continuity thereby determines the stability of the whole. Most scientists understand the tradition not only as a result of development, but also as a basis for improvement.

Jadid ideas were supported mainly by representatives of the national intellectual elite, the progressive part of the Muslim clergy and the progressive leaders of the local bourgeoisie. The ideologists of the local elite, the Jadids representing the progressive part of the intelligentsia, occupy an important place in the development of Uzbek enlightenment. They advocated the reform of the old-fashioned schools, innovations in everyday life and culture. The Jadids sought to radically transform the school system, but relied on the religious nature of teaching, i.e. innovations practically concerned only the teaching method. Within the framework of the pedagogical approach, traditions are defined as historical, stable and repetitive phenomena, transmitted from one generation to another. The Jadid movement, the main goal of the existing social shortcomings, in the Turkestan region, the Bukhara emirate and the Khiva khanate was at different levels of development and conditions. Through reforms, supporters of Jadidism wanted to adapt Islam to new conditions, to borrow and use the fruits of European culture to solve nation problems while preserving the Fundamentals of religion and sharia.²

The meaning field of pedagogical traditions with the beginning of the development of the cultural direction is expanding. We understand the concept of tradition as a set of the results of the development of society (values, attitudes, forms of activity, norms of behavior, social attitudes, ideas) critically mastered and developed in accordance with the specific objectives of the historical period. We define pedagogical traditions as a combination of the results of the development of education (values, attitudes, forms of activity, norms of behavior, requirements, ideas, knowledge, trends) reproduced and developed (used) in accordance with the specific cultural and pedagogical tasks of a given period.

2. Historical and pedagogical traditions in Turkestan

History of national - political values of Turkestan Jadids presented by a remarkable number of scientists - Ismail Gasprinsky, Abdulla Avlani, Munawwar Kari, Mahmud Hoja Behbudi, Abdurauf Fitrat - is an important page in the history of pedagogy of Central Asia. In their teachings, the goals of upbringing are defined, patterns and principles are revealed on which education and upbringing is built. The tasks of the Jadids set for themselves were solved with the help of schools, charitable societies, book publishing institutions, libraries and reading rooms, the press, literature and theatrical art. The main merit of Ismail Gasprinsky - one of the first ideological leaders of Jadidism was the improvement of the educational process with the help of innovative methods and techniques of teaching, the realization of the idea of combining theory and practice in teaching.³ The innovative methods of Ismail Gasprinsky underlie the modern traditional structure of the pedagogical process: lecture - statement of the theory; seminar lesson-discussion of theory and research methods, problem solving; laboratory work is a physical experiment.

The ideas of the self-value of the human personality, moral education, the formation of a creative personality, the disclosure of the natural abilities of the child, the problematic method of teaching are fundamental in the pedagogical heritage of Ismail Gasprinsky. He developed the ideas of the cult of knowledge, the elevation of man to moral and spiritual values, self-education and self-education, a special mission of a teacher with high spirituality and broad outlook, professionalism and pedagogical tact, that is the carrier of culture. These ideas were implemented in practice. Let us pay attention to the constant existence of practice: at the school at the pedagogical seminary, he taught and created a system of training teachers.⁴

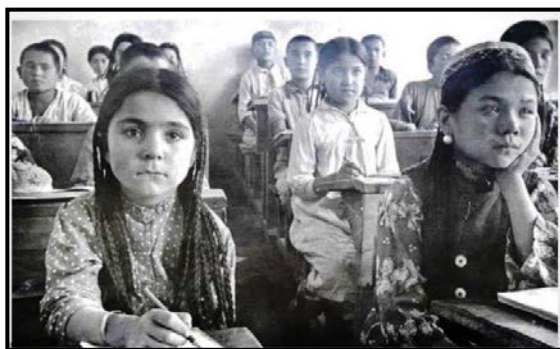
² Ravshan Abdullaev, "Integratsionnye processy v musulmanskom mire i turkestanskije jadinya", *Evrasijskoe obschestvo: ekonomika, politika, bezopasnost*, Tashkent 1997, p. 123,132.

³ Ravshan Abdullaev, "Turkestanskije progressisti i natsionalnoe dvizhenie." *Zvezda Vostoka*, Tashkent 1992, p. 106-113.

⁴ Dilaram Alimova, *Istoricheskoe mirovozrenie jadidov i ih proektia bedeschego Turkestana*. Tashkent, 1996.

FROM THE HISTORY OF NATIONAL-POLITICAL VALUES OF TURKESTAN JADIDES

An important result of his pedagogical activity was the opening of pedagogical seminars, through which pedagogical ideas of a teacher were distributed, which in turn had a significant impact on school practice. He developed a theory aimed at improving the practice of gymnasium secondary education, which was focused not only on transferring the experience of mankind to a new generation, but also focused on the development of the child's cognitive powers and abilities. The progress of education is provided not only by the process of changing pedagogical traditions (including their elimination), but also by the process of their preservation. And this is the dialectic of the development of education. The loss of tradition does not mean the cessation of the development process, but only the impossibility of development in this direction. In this process, there are three main directions: the differentiation of individual objects inside the "old" ones, the emergence of new directions; the emergence of a new type of university scholar specializing in a certain field of knowledge; the transformation of higher education institutions into a public institution. In modern conditions, there is a process of rethinking, preserving and enriching these traditions through the search for new value-semantic attitudes, changes in the content and forms that are adequate to real life. From the position of historical, cultural, axiological approaches, taking regional peculiarities account regional peculiarities, the historical and pedagogical process is presented in the aspect of the formation and development of historical, pedagogical and pedagogical traditions in the region.

Picture 1. Jadid Schools. *Jadids known for that, they were the first who established secular schools (new method schools)*

The leader of the local Jadids, Mahmudhoja Behbudi, wrote: *"We must reform schools, workshops and everything that keeps the old way of life on the basis of modern culture"*.⁵ In his opinion, the reform in education, radically changing the feudal-patriarchal life, will ensure the "normal" development of the local bourgeoisie. Every person who wants to know the world and faith, wrote Mahmudhoja Behbudi, needs of study history. Because since is common and particular, its essence and origin is recognized in its history. To know the World, to be perfect and fair, you need to read and know the history. The history should be comprehended by the padishah, the vizier, the people of the civil service, and politicians. It is necessary to study history in order to know the sufferings and work of the founder of the religion of Islam or Prophet and his associates in the name of Islam, for its adherents and the society. It is necessary to study history in order to know about the peoples of the backward and progressive, about the conquering states and the governments that have disappeared. In order to be notified of the reasons for the disappeared and defeated prophets, religions and peoples, it is necessary to study history.⁶

The problems of development of books and library science, literature and journalism, drama and theater, national periodicals, etc., affected by the Jadids, certainly have educational and practical importance in solving contemporary problems in the development of literature, culture and art. Jadids in their magazines and newspapers raised a number of questions that are consonant with the current problems of the Republic of Uzbekistan. These are such issues as the involvement of women in education and social work; training of national personnel in Russia, Turkey and developed countries of Europe; language programs in schools. To a certain extent, the Central Asian Jadids towards Russia, the developed countries of the West and the Muslim world, correspond to the present foreign policy of the Central Asian states.

⁵ Dilaram Alimova, Dilbar Rashidova, *Makhmudkhodja Bekhbudi i ego istoricheskie vozrenia*. Edited by B Kasimov. Tashkent: Manaviyat, 1998.

⁶ G. Andreev, "Samarkandskii jurnal "Oina" i yego redaktor-izdatel Makhmud Khodja Bekhbudi", *Turkestanskii vedomosti*, September 17, 1915.

Picture 2. Jadids Theater. *To promote their views and ideas. They find out effective way - create national theater.*

History of national - political values of Turkestan Jadids of the enlighteners of the 19th century in the conditions of the hot region of Uzbekistan had their own specifics. The motive of the Jadids was the desire of the emerging national bourgeoisie of the Muslim regions to decide their own fate. Gradually, they became involved in public life in the face of their representatives - the Jadids. During this period, the principle of the freedom of scientific research is proclaimed and firmly gains its place in the University of Turkestan.

3. Pedagogical idea of the self-worth of the human person

Abdulla Avlani put forward the most important pedagogical idea of the self-worth of the human person, paid attention to the development of the physical and mental abilities of the child - memory, thinking, focused on the moral education of the young man. Much attention was paid to Abdulla Avlani for the formation of internal freedom, education of character and awareness of moral duty, the ability of a person to be responsible for their actions. Education was considered to be a pedagogue as a purposeful process of socialization, the main goal of which was the development and implementation of human abilities in activities.

The enlightener and reformer of his time, Akhmad Danish, seeing the shortcomings and flaws of society in the wrong methods and principles of education, in the scholastic and mystical forms of education, suggested new ways of educating the masses associated with the fundamental transformation of society. His concept of physical and family education is not only designed for children and adolescents, but also aimed at adults. However, Akhmad Danish, in the revolutionary transformation of his consciousness, relied, first of all, on the factors of progress of civilization of other countries (especially Russia), in which he made a comparison with the scholastic ossification of Central Asia. As a reformer of education, saw that one of the main reasons for the shortcomings of the rotten system of the emirate of Bukhara was the lack of education of the existing society.

The Thinker analyzes and expresses his views on various problems of teaching and educating a highly educated person not only in terms of theoretical judgments, but also by referring to real-life examples, narrating adventures, stories and legends, writing poetic fragments, quoting wise sayings, proverbs and sayings. Without exaggeration, it can be said that hardly anyone of the Tajik thinkers can find such a mix of genres and a variety of approaches to the problem of upbringing and education. Danish said: *“Every person must work and live on the funds received from his own labor”*. He called for learning and mastering knowledge. The Jadids were well aware that it was not enough to enlighten the people, to increase their culture, but it was also necessary that they gained faith in their strength and capabilities⁷.

That Jadidism played an important role in the development of patriotic feelings, national identity and spiritual awakening among the indigenous people of the Central Asian region is still valid today, which is instructive in today's. Akhmad Danish, Abdullah Avlani, Munawwar Kari, Abdurauf Fitrat stood at the origins of the development of an extensive complex of problems of upbringing and education of important theoretical and practical importance. Teachers and thinkers expressed ideas that were progressive for their era, which gave powerful impulses to the development of pedagogy. Pedagogical ideas, methods, and innovative teaching methods have become widespread in the world of As well as becoming, have become an integral part of scientific knowledge. Many pedagogical ideas were further developed in science in subsequent centuries.

⁷ A Kh. Basirov, "Religioznaia moral Srednevekovia i printsipi gumanizma v jadidisme" *Vestnik Bashkirskogo Universiteta*, Ufa 2008, p. 372-376.

main goals of the jadids		
Liberation of Turkestan from medieval remnants, feudal backwardness and religious fanaticism	Creation of a national state. Giving the Turkic language the status of a state. Creating a monetary unit and a national army.	Building a free, prosperous society by the method of constitutional and parliamentary governance

The activities of enlighteners in Central Asia are considered to be one of the crucial turns in the history of social thought. The pedagogical ideas of scientists about the development of the child's natural abilities, abilities, the significance of the human personality and the moral education moral education are important today. Akhmad Danish raised patriotic ideas, etc. These two aspects are important now. The inclusion of A. Danish in the historical and pedagogical process and enrichment with these ideas is the essence of the novelty of the traditions that Munawwar Kari developed. This is also A characteristic of Hamza Hakimzada Niyazi. His pedagogical teaching clearly reflects the historicism Pedegogical ideas and the enrichment of pedagogical ideas with history, because Niyazi, in his teaching subordinates the tasks, Niyazi subordinates to the tasks of raising Turkestan and educating the younger generation in wich the space of history is included by developing and enriching history.

Therefore, this generation should have a huge potential of knowledge. In the literature of the pre-revolutionary period, attention is paid and an is placed on the high level of literacy of the Uzbek population. As a result of this approach in the formulation of primary education, Uzbekistan occupied one of the first places among Asian countries⁸.

Currently, most schools in the region work in the experiment mode. Teachers are developing new highly effective pedagogical technologies, identify scientific principles and regularities of the educational and, create a new practice of teaching and education. The key direction of progressive educational technologies is the personal approach to students in the educational process. This approach involves the implementation of the following educational ideas and principles: the ideas of the personal orientation of upbringing and education, democratization of pedagogical relations, activation and use of internal self-regulating mechanisms of personality development, human principles of humanism, nature-education and education, deepening the individual approach.

The educational activities of the Jadids increasingly go beyond pure enlightenment and embark on the path of active struggle against oppression and humiliation of human dignity. They begin to advocate for democratic change and become pioneers of the liberal-democratic movement in the country. The article shows that the spiritual development of the intelligentsia of the Muslim regions of the Russian Empire, including Turkestan, was influenced by the reform processes in the countries of the foreign East. In documents on this topic, in particular, it is noted that "recently the ways to acquire knowledge have become much easier because Muslims began to travel to Egypt, Syria and Turkey and return from there with a stock of acquired knowledge."

The well-known educator of the Jadid trend, one of the founders of national enlightenment, Avlani noted that a person from his youth learns to think in such a way that his every action in his young and young years would be based on public self-consciousness and the desire to work for humanity, the creation of good. The first condition of high spirituality is independence, so that members of society feel themselves free and independent citizens. Therefore, civil society rejects slavery and submission, any racial, national discrimination.

The ideas of moral education, the formation of a creative personality, the disclosure of the natural abilities of the child, the problem teaching method are fundamental in the historical and pedagogical heritage of Munawwar Kari. The educator raised the ideas of the cult of knowledge, the desire of man to moral and spiritual values. Further, he believed that self-education and self-education, a special mission of a teacher with a high spirituality and broad outlook, professionalism and pedagogical tact, is the bearer of culture⁹. Munawwar Kari put forward the most important pedagogical idea of the value of the human personality, paid attention to the development of the physical and mental abilities of the child memory and, thinking, focused on the moral education of the young man. Much attention of Munawwar Kari was paid to the formation of inner freedom, education of character and awareness of moral duty, the ability of a person to be responsible for their actions. At the same time, the task of comprehensive study and serious understanding of Jadidism as an intellectual social movement in Central Asia at the end of the XIX - beginning of the XX centuries continues to be relevant¹⁰.

⁸ N. A. Bobrovnikov, "Russko-tuzemnie uchilishcha, mektebi i medresi Srednei Azii", *Jurnal Ministerstva narodnogo prosveschenia*, Tashkent 1913, p. 112.

⁹ H. P. Vakhidov, "Osobennosti prosvetitelstva v Srednei Azii i svobodomyслиe", *Iz istorii obschestvenno-philosophskoi mysli i volnodumia v Srednei Azii*, by H P Vakhidov. Tashkent: Fan, 1991.

¹⁰ T. V. Kotyukova, *Okraina na osobom polozenii... Turkestan v preddverii dramy*, Moskva: Nauchno-politicheskaya kniga, 2016.

CONCLUSION

Each new generation had its own traditions, but the continuity between their own traditions and the former ones was not always preserved. The Jadid period literature draws attention and focuses on the literacy level of the Uzbek population. Despite its sad end, Jadidism promoted the growth of the national self-awareness of the peoples of the Central Asian region who were fighting against backwardness, stagnation, and illiteracy. Abdullah Avlani wrote: "*To be a bright ray for others, to emit this light yourself is the highest happiness that a person can achieve*".

Uzbek Jadidism was developed not only by the ideas of Ismail Gasprinsky. In the emerging and formation of the Uzbek Jadids, a certain role was also played by the publications, such as *Sarvatu'l-Funun* ("Fine craft", Istanbul), *Khablu'l-matin* ("Strong bonds", Calcutta), *Chekhranama* ("Mirror", Iskandaria), *Parvarish* ("Education", Cairo), spread in Turkestan after 1905, as well as *Iqbal* ("Happiness", Baku), *Molla Nasretidin* (Tiflis), *Vaqt* ("Time", Orenburg) *Shura* ("The Council", Ufa) and other spreading in 1914-1915.

History of national - political values of Turkestan Jadids in the modern world contain such axiological guidelines as tolerance, freedom of choice, human rights, law-abiding, civil self-determination, a dialogue of cultures, allowing students to form an idea of the unity of the world in its diversity, the values of individual values that dominate in the culture of the region. Taking the age and individual characteristics of the personality and forecasting its development into account. In the Preamble of the UNESCO Charter, adopted on November 16, 1945, it is emphasized that "the world must be based on the intellectual and moral solidarity of humanity.

BIBLIOGRAPHY

- ABDULLAEV, Ravshan Madjidovich. "Integratsionnie processi v musulmanskom mire i turkestanskije jadidi." *Evrasiiskoe obschestvo: ekonomika, politika, bezopasnost*, 1997: 123,132.
- ABDULLAEV, Ravshan Madjidovich. "Iz istorii natsionalnogo dvizhenia v Turkestane posle fevralia 1917 goda." *Social sciences of Uzbekistan* (06), 1993: 49-53.
- ABDULLAEV, Ravshan Madjidovich. "Turkestanskije progressisti i natsionalnoe dvijenie." *Zvezda Vostoka*, 1992: 106-113.
- ALIMOVA, Dilaram Agzamovna, and Dilbar Rashidova. *Makhmudkhodja Bekhbudi i ego istoricheskie vozzrenia*. Edited by B Kasimov. Tashkent: Manaviyat, 1998.
- ALIMOVA, Dilaram Agzamovna. *Istoricheskoe mirovozzrenie jadidov i ih proektisia bedeschego Turkestana*. Tashkent: Fan, 1996.
- ANDREEV, G. "Samarkandskii jurnal "Oina" i yego redaktor-izdatel Makhmud Khodja Bekhbudi." *Turkestanskije vedomosti*, September 17, 1915.
- BASIROV, A Kh. "Religioznaia moral Srednevekovia i printsipi gumanizma v jadidisme." *Vestnik Bashkirskogo Universiteta*, Ufa 2008, p. 372-376.
- BOBROVNIKOV, N A. "Russko-tuzemnie uchilischa, mektebi i medresi Srednei Azii." *Jurnal Ministerstva narodnogo prosveschenia*, Tashkent 1913.
- GAFAROV, Numandjon Usmandjonovich. *Obschestvenno-politicheskaya deiatelnost Makhmudkhodja Bekhbudi*, Dushanbe: Sino, 1997.
- GANKEVICH, Viktor. *Na sluzhbe pravde i prosveschenia. Kratkiy biographicheskoy ocherk Ismaila Gasprinskogo*. Simferopol: Dolia, 2000.
- KOTYUKOVA, T. V. *Okraina na osobom polozhenii... Turkestan v preddverii dramy*, M: Nauchno-politicheskaya kniga, 2016.
- VAKHIDOV, H P. "Osobennosti prosvetitelstva v Srednei Azii i svobodomyслиe", *Iz istorii obschestvenno-philosofskoi mysli i volnodumia v Srednei Azii*, by H P Vakhidov. Tashkent: Fan, 1991.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 137-142.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**15-16. YÜZYIL GÖÇ ÇALIŞMALARINDA YÖNTEM VE TERKEDİLMİŞ KÖYLER MESELESİ:
MENEMEN KAZASI ÖRNEĞİ**

ALPASLAN DEMİR*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin, idari, sosyal ve ekonomik yapısı ile ilgili verileri kapsamı bakımından Tahrir Defterleri mevcut arşiv kaynakları içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Tahrir Defterleri ışığında Osmanlı Devleti'nin pek çok şehri sosyo-ekonomik yapı bakımından incelenmiştir. Ancak Türkiye sınırları içinde kalan bölgeler için yapılmış olan tahrir çalışmalarında, demografik, ekonomik ve yerleşme açısından çok önemli olan göç konusu ya hiç incelenmemiş ya da istatistiklere yer verilmeden sadece bir iki paragraf bahsedilerek geçiştirilmiştir. Tahrir Defterleri verileri çerçevesinde bir bölgenin 15. veya 16. yüzyıldaki demografik yapısını aydınlatmada göç verileri önemlidir. Yüzyıl içerisinde meydana gelen nüfus artışı ya da eksilişinin nedenlerini ortaya çıkarabilmek için iç ve dış göç verilerinin dikkatli irdelenmesi gerekmektedir. Ayrıca, Osmanlı döneminde yaşanmış önemli bir problem olan “terk edilmiş köyler meselesi” de incelenmesi gereken bir diğer konudur. Bu makalede Menemen Kazası örneğinden hareketle klasik dönem göç çalışmalarında yöntem meselesi irdelenerek, terk edilmiş köyler bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tahrir Defterleri, Göç, İskân, Kaybolan Köyler, Menemen Kazası.

**THE METHOD IN MIGRATION STUDIES IN THE 15-16th CENTURY AND PROBLEM OF
LOST VILLAGES: THE CASE OF MENEMEN DISTRICT**

ABSTRACT

Between other archive sources, tahrir registers has a peculiar importance in the aspect of its contents such as social, economic and administrative structure of the Ottoman State. With the help of those registers many of the Ottoman cities has been examined from the social and economic point. But, the migration subject which is based on the tahrirs that includes the information on the regions within the border of Turkey, remains untouched or palliated without mentioning any of the statistics. To solve the problem of demographic structure in 15th or 16th centuries in the context of tahrir records, migration data are important. Migration and immigration data must be examined carefully to understand the reason of the ups and downs during the century. Besides, “abandoned villages” is a vital issue to research which Ottomans came across with. In this paper, based on the Menemen County case, the methods of the classical era migration works will be analyzed in the context of abandoned settlements.

Key Words: Tahrir Registers, Migration, Settlement, Lost Villages, Menemen County.

GİRİŞ

Tahrir Defterleri, Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıl idari, sosyal ve iktisadi yapısını ortaya koyabilmek için önemli bir kaynak olmasına karşın içerdiği göç verilerinin tam anlamıyla incelenerek değerlendirildiğini söylemek güçtür. Şimdiye kadar yaptığımız çalışmalardan yola çıkarak tahrir defterlerindeki göç verilerinin ortaya konması şu şekilde olabilir: Tahrir defterlerindeki göçle ilgili verileri dolaylı ve doğrudan olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Dolaylı verilere, toponimiyle ilgili bilgilerden ulaşılabilir. Mahalle ya da köy ismi olarak kullanılan Koçhisar, Erzurum, Tiflisî, Karamanî, Erzincanî, Engirilü (Ankaralı) gibi ifadeler, bu yerleşim yerlerinde yaşayanların yerleşim yerine ismi verilen bölgelerden geldiklerini gösterebilir. Fakat çalışmalarımızda bu tür veriler dikkate alınmamıştır. Göç ile ilgili çalışmalarımızda kapsam dışı bırakılan diğer bir veri çeşidi ise, köy/mezralarda daha önceki tahrir verilerine göre ortaya çıkan ya da kaybolan nüfustur. Bunun nedeni ise bu kişilerin nereye gittiği ya da nereden geldiklerine dair herhangi bir açıklama olmamasıdır. Fakat bu tür veriler göç eğilimini göstermesi açısından dikkate alınmalıdır.

* Prof. Dr., Tokat Gaziosman Paşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: alpaslandemir@yahoo.com

15-16. YÜZYIL GÖÇ ÇALIŞMALARINDA YÖNTEM VE TERKEDİLMİŞ KÖYLER MESELESİ: MENEMEN KAZASI ÖRNEĞİ

Tahrir Defterlerinde esas aldığımız göç verileri (doğrudan veriler) incelenen bölge açısından gelen göçler ve giden göçler olarak ikiye ayrılabilir. Giden göç kayıtları defterlerde çok fazla geçmemektedir. Buna örnek olarak isimlerin yanına düşülen “der X”, “gaib”, “perakende olmuş” veya “birünü” kayıtları verilebilir. Bu tür kayıtlardan “gaib”, “perakende olmuş”, “birünü” olarak kaydedilen şahısların nereye gittiklerine dair net bir bilgiye sahip değiliz. Fakat “der X” şeklinde düşülen kayıtlar göç eden şahısların nerelere gittiğini açıkça ortaya koymaktadır. Burada giden göçmenleri bölge içi ve bölge dışı olarak ikiye ayırmak gerekir. Gelen göçlere, yani bölgeye dışarıdan gelen göçlere dair veriler ise: a) Açık bir şekilde isimlerin üzerine düşülen notlar: “an X amed”, “an karye-i X tabi’-i X”, “an karye-i X”, “an reaya-yı X”; b) İsimlerin altına düşülen kayıtlar: “Malatya”, “Gergeri”, “Erzincani”, “Şarkı”; c) İsimlerin altında baba adı olarak geçen kayıtlar “Halil veled-i Artukabadı”, “Seydi veled-i Erzincani”; d) Deftere düşülen kayıtlar; e) İlk defa çıkan gruplar olarak beş gruba ayırmak mümkündür. Bir yerleşmenin tahrir defterleri arasındaki nefer sayısı farkı göç çalışması için bize ipucu teşkil eder. Ancak, nüfus iki, üç, dört kat arttı/azaldı veya % 50, % 100, % 150 arttı/azaldı gibi ifadeler değerlendirme sırasında tam olarak kullanılabilecek sağlıklı bir veri değildir. Özellikle başka bir bölgeyle kıyas yapılacağı zaman bu ifadeler doğru ve sağlıklı bir yoruma katkı sağlayamayabilir. Nitekim bölgeler arasında tahrirlerin tutuluş yılları farklı olabilir. Bu nedenle duruma yıllık nüfus artış hızı bazında bakmak daha sağlıklı olacaktır. Daha önce yaptığımız çalışmalardan da hareketle 16. yüzyılda Anadolu için ön görülen yıllık nüfus artış hızı % (binde) 10-15 aralığındadır. Bir bölgenin yıllık nüfus artış hızının bu oranın altı veya üstünde olması ortada açıklanması gereken bir durumun olduğunun göstergesidir.¹

1. Kayıp/Terk Edilmiş Köyler Meselesi

Bu çalışmanın amacı klasik dönem göç çalışmalarında yöntem meselesine açıklık getirebilme yanında, 15. yüzyıldan (elimizdeki kaynaklar bu dönemden başladığı için)-20. yüzyıla kadar mevcut bir gerçeklik olan göç hareketlerinden yola çıkarak Osmanlı iskân çalışmalarında önemli bir problem olan kayıp/terk edilmiş köyler meselesine de dikkat çekmektir.

Yerleşmelerin terk edilmesi ve kaybolması hakkında, Suraiya Faroqhi’nin² kaleme aldığı 1976 tarihli çalışmadan yakın döneme kadar müstakil ve kapsamlı bir araştırma yapıldığını söylemek güçtür.³ Yakın dönemde yapılan bir çalışmada ise Faroqhi’nin dikkat çektiği konunun daha kapsamlı bir şekilde araştırılması ile bazı neticelere varılmıştır. Manisa, Konya ve Sivas bölgelerinden hareketle⁴ yapılan çalışmada 16. yüzyılda kayıtlı köylerin, bölgelere göre değişiklik göstermekle beraber, yaklaşık % 55-65’inin 20. yüzyıla kadar gelen süreçte terk edilerek günümüze ulaşmadığı ortaya çıkmaktadır (bkz. Tablo I).

	Manisa köy		Konya Köy		Sivas Köy	
	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde
Toplam Köy Sayısı	219	100%	221	100%	353	100%
Devam Eden Köy Sayısı	79	36,07%	75	33,93%	156	44,19%
Kayıp Köy Sayısı	140	63,93%	146	66,06%	197	55,81%

¹ Klasik dönem göç çalışmaları için bkz. Alpaslan Demir, “XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme”, *History Studies International Journal of History*, 3/2, 2011, s. 125-145; Alpaslan Demir, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, s. 51-66; Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007; Alpaslan Demir, “16. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, *Bilgi*, S. 50, Yaz, 2009, s. 15-28; Alpaslan Demir, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 34, S. 58, s. 563-581; Alpaslan Demir, “XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012*, C. 1, Tokat 2012, s. 83-97; Alpaslan Demir, “Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Karahisar-ı Behramşah Nahiyesi Örneği”, I. *Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016 Yozgat 2016*, s. 451-458; Alpaslan Demir, “XV XVI Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Rodosto’dan Süleymanpaşa’ya Tekirdağ*, Kitabevi Yay., İstanbul 2016, s.429-436; Alpaslan Demir, “Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Sivas Kazası Örneği”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 20, Kore 2016 (<http://www.iacd.or.kr/sub13.htm>); Yasin Dönder-Alpaslan Demir, “Şahıs Adlarından Hareketle Göç ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Cincife Nahiyesi Örneği”, *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, Yazgan, P. - Tilbe, F. (der.) London: Transnational Press London, 2016, s. 223-229.

² Suraiya Faroqhi, “Anadolu İskanı ve Terk edilmiş Köyler Sorunu”, *Türkiye’de Toplum Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler*, 1976, s. 289-302.

³ Bu bağlamda Prof.Dr. Osman Gümüşçü yürütücülüğünde 2013 yılı Eylül ayında başlanan “Türkiyenin İskân Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler” isimli Tübitak projesi önem arz eder. Ayrıca, Oktay Özel tarafından 2015 yılında yayımlanan makale “kayıp/terk edilmiş köyler meselesi” açısından önem arz eden bir diğer çalışmadır, bkz. Oktay Özel, “Osmanlı Anadolu’sunda Terk edilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş Yay., İstanbul 2015, s. 557-591.

⁴ Bu çalışmada kullanılan bilgiler Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ yürütücülüğünde yapılmakta olan 113K101 nolu TÜBİTAK/SOBAG projesinden elde edilmiştir. Proje sonuç raporu Eylül 2016 tarihinde Tübitak’a teslim edilmiş olup onaylanması akabinde Tübitak’ın internet sayfasında kullanıma açılacaktır.

Tablo I: 16. Yüzyılda Manisa, Konya ve Sivas Kazalarında Mevcut Yerleşme Sayıları ve Kayıp Oranları

16. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıla kadar geçen yaklaşık 350 yıllık zaman dilimi içerisinde ne kadar kayıp olduğunu bilmek kadar kayıpların hangi dönemde yaşandığını bilmek konunun doğru anlaşılabilmesi açısından önem arz etmektedir.⁵ Bu çerçevede köylerin ortadan kalkması Manisa’da en fazla 1800-1850 ile 1600-1650, Konya’da 1600-1650 ile 1750-1800 ve Sivas’ta 1600-1650 ile 1650-1700 dönemlerinde meydana gelmiştir (bkz. Tablo II). Manisa, Konya ve Sivas bölgesi sonuçlarına bakıldığında kayıp dönemleri farklılık göstermektedir. Şüphesiz bu kayıpların tamamını tek bir nedene indirgemek zordur (bkz. Tablo II).

Dönem	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
Zaman Dilimi	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800	1800-1850	1850-1900	1900-1950	Toplam
Manisa Kayıp Köy Sayısı	31	3	15	1	59	13	18	140
%	22,14	2,14	10,71	0,71	42,14	9,28	2,85	100
Konya Kayıp Köy Sayısı	90	13	6	25	6	6	0	146
%	61,64	8,90	4,10	17,12	4,10	4,10	0	100
Sivas Kayıp Köy Sayısı	78	69	10	0	10	29	0	197
%	39,59	35,02	5,07	0	5,07	14,72	0	100

Tablo II: 16. Yüzyılda Manisa, Konya ve Sivas Kazalarında Mevcut Yerleşmelerin Çeşitli Zaman Dilimindeki Kayıp Oranları

Köylerin terk edilme ve ortadan kalkma gerekçesi olarak tüm Anadolu için tek bir neden söylemek çok da olası değildir. Her bölgenin kendi iç dinamikleri farklı olması nedeniyle temelde farklı farklı nedenler söz konusudur. Bazı durumlarda birkaç nedenin birleşmesi de köylerin terk edilme oranını etkilemektedir. Fakat yüksek oranda çıkan kayıpların temelde bazı nedenleri olduğu söylenebilir. Sivas, Konya ve Manisa’dan hareketle belirlenen Osmanlı döneminde göç ve buna bağlı olarak köylerin terk edilme sebepleri, temelde ekonomik ve güvenlik olmak üzere iki başlığa indirgenebilir de, detaylandırıldığında aşağıdaki başlıklarla ifade edilebilir:

- 1) Doğal afetler, iklim salınımları ve salgın hastalıklar
- 2) Büyük taşışın etkileri
- 3) Artan vergilerden kaçış
- 4) Tımar sisteminin bozulması
- 5) Celali isyanları ve eşkıyalık
- 6) Göçler ve bu yolla köylerin toplulaşması
- 7) Ayanların faaliyetleri
- 8) Savaşlar ve askeri seferlerin etkileri
- 9) Mülkiyet özellikleri⁶

2. Menemen Kazası ve Kayıp/Terk Edilmiş Köyler Meselesi

⁵ 16. yüzyıl tahrirlerinde geçen köy isimleri Avarız Defterleri, Şeriye Sicilleri, Şikayet Defterleri, Ahkam Defterleri, Temettuat Defterleri, Nüfus Defterleri, Salnameler ve Tımar Ruznamçe Defterleri taramaları ile takip edilmiştir.

⁶ Bu hipotezlerin detaylı açıklaması Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ yürütücülüğünde yapılmakta olan 113K101 nolu TÜBİTAK/SOBAG projesinin sonuç raporunda bulunmaktadır. Proje sonuç raporu Eylül 2016 tarihinde Tübitak’a teslim edilmiş olup onaylanması akabinde Tübitak’ın internet sayfasında kullanıma açılacaktır.

**15-16. YÜZYIL GÖÇ ÇALIŞMALARINDA YÖNTEM VE TERKEDİLMİŞ KÖYLER MESELESİ:
MENEMEN KAZASI ÖRNEĞİ**

Nüfus Barındıran	1575	1668	1890	Günümüzde Var Olan	Kaybolan
Köy	45	35	27	25	20
Mezra	23	13	0	0	23
Toplam	68	48	27	25	43

Yukarıda da ifade edildiği üzere Anadolu'nun doğu, orta ve batısında bulunan üç farklı coğrafyada köylerin ortadan kalkma dönemleri farklılık arz etmektedir. Bu çalışmada "aynı bölgede bulunan farklı kazalarda köylerin ortadan kalkma dönemlerinin benzer olup olmadığı" konusu irdelenecektir. Bu nedenle yukarıda bahsi geçen projede yer alan Manisa kazasına yakın Menemen kazası çalışmanın mekânsal konusu olarak belirlenmiştir.

1575 tarihli tahrir defterinde 23'ü mezra, 45'i köy olmak üzere toplam 68 yerleşmede nüfus bulunmaktadır. 1668 tarihli avarız defterinde bu yerleşmelerin sadece 48'i görülmektedir. 1890 tarihli salnamede⁷ ise 27'si bulunmaktadır. Bahsi geçen 27 yerleşmeden ise 25'inin günümüzde köy olarak devamlılığı mevcuttur (bkz. Tablo III).

Tablo III: 1575 Tahririnde Bulunan Nüfuslu Yerleşmelerin Devamlılığı

Menemen kazasında kaybolan yerleşmelerin yüzdesi Manisa kazası ile paralellik göstermektedir. Manisa kazasında kaybolan yerleşmelerin oranı % 63,93 iken bu oran Menemen kazasında % 63,23'tür (bkz. Tablo IV). Benzer bir paralellik Sivas ve ona yakın Tokat kazalarında da görülmektedir. Sivas kazasında kaybolan yerleşme oranı % 55 iken Tokat kazasında⁸ % 52'dir. Kaybolan yerleşme oranlarının yakın bölgelerde paralellik gösterip göstermediği ancak benzer çalışmaların çoğalması ile anlaşılabilir.

Menemen Kazası		
Toplam Yerleşme	8	
Yaşayan Yerleşme	5	37 %
Kaybolan Yerleşme	3	63 %

Tablo IV: Menemen Kazası Yerleşmelerinin Devamlılık Yüzdesi

Menemen kazasının 1575 tahririnde nüfus barındıran 68 yerleşmeden 20'si 1668 tarihli avarız defterinde görülmemektedir. Dolayısıyla bu yerleşmelerin 1575 tarihinden sonraki dönemde ortadan kalktığı söylenebilir. 1600-1650 aralığına yerleştirilen bu kayıpların oranı % 29'dur. Menemen kazasında olduğu gibi Manisa kazasında da en yüksek ikinci kayıp dönemi bu aralık idi. Bu dönem kayıpları genel itibari ile celali isyanlarının sosyo-ekonomik yansımalarının bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim Mustafa Akdağ, uzun Avusturya ve İran harpleri sırasında gelişen ve 1596'dan itibaren Anadolu'nun sosyal hayatını bozan Celali karışıklıklarının köylüleri ziraattan leventliğe çektiğini, güven kalmadığı için üretimin azaldığı kötü hava şartlarının da etkisi ile memlekette açlığın baş gösterdiğini, bu durumun da Anadolu'da, gıda maddelerini ateş pahasına çıkardığından detaylı olarak bahsetmektedir.⁹ Yöneticiler de dahil olmak üzere yapılan eşkıyalık faaliyetlerinin Menemen bölgesini etkilediği kaynaklara yansımıştır.¹⁰

	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800	1800-1850	1850-1900	1900-1950	Kaybolan Yerleşme	Yaşayan Yerleşme
Köy	10		8				2	20	25
Mezra	10		13					23	0

⁷ Avarız ve Salname verileri için bkz. Cevat Bakkal, *Menemen Kazası XV-XVIII. Yüzyıllar*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1994.

⁸ Bu bilgi "16.-20. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Tokat Örneği" isimli doktora tezini hazırlamakta olan Yasin Dönder tarafından paylaşılmıştır.

⁹ Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları (1550-1603)*, AÜDTCF Yay., Ankara 1963, s. 455.

¹⁰ Mustafa Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1944.

Toplam	20		21				2	43	25
Kayıp Oranı	29 %		31 %				3 %	63 %	37 %

Tablo V: Menemen Kazası Yerleşmelerinin Kaybolma Dönemleri

Manisa kazasında en fazla kaybolan yerleşme dönemi 1800-1850 aralığında iken Menemen kazasında % 31 oranı ile 1700-1750 aralığındadır. Manisa kazasında 1700-1750 aralığı yaklaşık % 11 kayıp oranı ile dördüncü sıradadır. Menemen kazasına ait, en son 1668 tarihli Avarız defterinde görülen, 21 yerleşmenin ortadan kalkma nedeni için çeşitli önermeler yapılabilir. Menemen bölgesi deprem kuşağında yer alması nedeniyle tarih boyunca pek çok büyük depremden etkilenmiştir. 1688 yılında İzmir merkezli büyük depremde 15 bin civarında kişi hayatını kaybetmiştir.¹¹ Bu deprem büyük çapta Menemen bölgesini de etkilemiş olmalıdır. Bu bölgede 1862, 1880, 1899 tarihlerinde de büyük depremler yaşanmıştır.¹² Menemen bölgesi yerleşmelerini olumsuz etkileyen bir başka etmen ise Gediz nehri taşkınlarıdır. Tarihi süreç içerisinde taşkınlar nedeniyle pek çok yerleşmenin olumsuz etkilendiği bilinmektedir.¹³ Örneğin 1868 yılında taşkın yapan Gediz nehri Menemen ve çevresinde etkili olmuştur. Alçak bölgelerdeki mahsul sular altında kalarak telef olmuş, buğday ve arpa ancak yüksek bölgelerde kalmıştır. Menemen ovasında, Gediz yatağını değiştirerek (çatallanarak) üç farklı yataktan akmaya başlamıştır. Yetkililerin yaptıkları yazışmalardan anlaşıldığı üzere bu durum hemen hemen her sene yaşanmaktadır.¹⁴ Köylerin terk edilmesinde etmen olabilecek bir başka unsurun kuraklık olduğu ifade edilebilir. Nitekim Menemen bölgesinde zaman zaman yaşanan kuraklığa bağlı olarak azalan üretim nedeniyle halkın çok zor duruma düştüğü bilinmektedir.¹⁵ Yöneticilerin yaptığı zulümler ise bir başka etmen olarak ifade edilebilir.¹⁶

SONUÇ

Tahrir defterlerinde kayıtlı göç verilerinin ortaya konması nüfus ve yerleşme ile ilgili yapılacak çıkarımları ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Bu nedenle bölge araştırmalarında göç faktörünün üzerinde durulması önemlidir. Göçe bağlı olarak ortaya çıkan terkedilmiş/kaybolan yerleşmeler meselesi ise Faroqi'nin 1976 yılında kaleme aldığı çalışmasından sonra maalesef üzerinde yeterince durulmamış bir meseledir. Bu çerçevede son dönemlerde yapılan az sayıdaki çalışmalar kıymet arz etmektedir. Fakat ancak bu tür çalışmaların çoğaltılması ile Anadolu'nun terkedilmiş/kaybolan yerleşmeleri hakkında kıyas yoluyla yorumlara gidilebilir. Bu çalışmada Menemen kazası kaybolan yerleşmeleri ile Manisa kazası kaybolan yerleşmeleri mukayese edilmeye çalışılmıştır. Ortaya çıkan sonuca göre yakın bölgelerde dahi farklı dönemlerde kaybolma oranları çıkabilmektedir. Dolayısıyla her bölgenin kendi iç ve dış dinamikleri yerleşmelerin kaybolma oranını etkilemektedir. 1575 tahririnde Menemen kazasında mevcut nüfus barındıran yerleşmelerin % 63'ü 20. yüzyıla ulaşmamış ve ortadan kalkmıştır. Menemen kazası yakınlarında bulunan Manisa kazasında kaybolan yerleşme oranı benzerlik göstermesine karşın kayıp dönemleri farklılık arz etmektedir. Menemen kazasında yerleşmelerin ortadan kalkma sebeplerinin celali isyanları, depremler, Gediz nehri taşkınları, kuraklık, yöneticilerin haksız tutumları olduğu söylenebilir. Daha detaylı yorumlar ve kaybolan yerleşmelerin lokalizasyonu için alan araştırmasına ihtiyaç duyulduğu da ifade edilmelidir.

¹¹ <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/>

¹² Selahattin Satılmış, *Aydın Vilayetinde Doğal Afetler (1850-1900)*, Celal Bayar Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Manisa 2012.

¹³ Selahattin Satılmış, a.g.t, s. 271-282.

¹⁴ Selahattin Satılmış, a.g.t, s. 277-279.

¹⁵ Selahattin Satılmış, a.g.t, s. 337-340.

¹⁶ Vehbi Günay, "Batı Anadolu'da Ayanlık Mücadeleleri ve Bergama Voyvodası Sağancılı Veli", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2, 2006, s. 93-118.

**15-16. YÜZYIL GÖÇ ÇALIŞMALARINDA YÖNTEM VE TERKEDİLMİŞ KÖYLER MESELESİ:
MENEMEN KAZASI ÖRNEĞİ**

KAYNAKÇA

I- Yayımlanmamış Arşiv Kaynakları:

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi:

Tahrir Defterleri No (TKGM.KKA.TD.): 115.

II- Telif Eserler ve İnternet Kaynakları:

AKDAĞ, Mustafa, *Celali İsyancıları (1550-1603)*, AÜDTCF Yay., Ankara 1963.

BAKKAL, Cevat, *Menemen Kazası XV-XVIII. Yüzyıllar*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1994.

DEMİR, Alpaslan, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 34, S. 58, s. 563-581.

DEMİR, Alpaslan, “16. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, *Bilig*, S. 50, Yaz, 2009, s. 15-28.

DEMİR, Alpaslan, “Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Karahisar-ı Behramşah Nahiyesi Örneği”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 5-7 Mayıs 2016 Yozgat 2016*, s. 451-458.

DEMİR, Alpaslan, “Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Sivas Kazası Örneği”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 20, Kore 2016. (<http://www.iacd.or.kr/sub13.htm>).

DEMİR, Alpaslan, “XV XVI Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ*, Kitabevi Yay., İstanbul 2016, s. 429-436.

DEMİR, Alpaslan, “XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012*, C. 1, Tokat 2012, s. 83-97.

DEMİR, Alpaslan, “XVI. Yüzyıl Anadolusunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, s. 51-66.

DEMİR, Alpaslan, “XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme”, *History Studies International Journal of History*, 3/2, 2011, s. 125-145.

DEMİR, Alpaslan, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

DÖNDER, Yasin-Alpaslan Demir, “Şahıs Adlarından Hareketle Göç ve İskân Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı Cincife Nahiyesi Örneği”, *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, Yazgan, P. - Tilbe, F. (der.) London: Transnational Press London, 2016, s. 223-229.

FAROQHİ, Suraiya, “Anadolu İskanı ve Terk edilmiş Köyler Sorunu”, *Türkiye'de Toplum Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler*, 1976, s. 289-302.

GÜNAY, Vehbi, “Batı Anadolu'da Ayanlık Mücadeleleri ve Bergama Voyvodası Sağancılı Veli”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2, 2006, s. 93-118.

<http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/>

ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Timaş Yay., İstanbul 2015, s. 557-591.

SATILMIŞ, Selahattin, *Aydın Vilayetinde Doğal Afetler (1850-1900)*, Celal Bayar Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Manisa 2012.

ULUÇAY, Mustafa Çağatay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1944.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 143-164.

Geliş Tarihi–Received Date: 16.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

DAVUT ŞAHBAZ*

ÖZET

Orta Anadolu'daki Moğol oymaklarının Timur tarafından Orta Asya bozkırlarına götürülmesinin ardından bölgeye Oğuzların Bozok kolundan Dulkadirli Türkmenleri sevk edilmiştir. Bundan mütevellit Bozok adını alan yöre, coğrafi ve iklim şartlarının müsait olmasından dolayı yakın dönemlere kadar konargöçer yaşamın devam ettiği yerlerden biri olmuştur. Bu yaşam tarzı bölgenin sosyo-kültürel yapısına büyük etki ederken, yeni iskan merkezlerinin de ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nitekim 16. yüzyıl kayıtlarında Bozok yöresinde bulunan cemaatlerin yavaş yavaş yerleşikliğe geçtiği görülmektedir. Ancak cemaatlerin yerleşikliğe geçmelerinden kısa bir süre sonra, bölgede celali isyanları başlamıştır. Bu isyanlar neticesinde bölgedeki nüfus daha güvenli alanlara göçerken, pek çok köy ortadan kalkmış pek çoğu da virane duruma düşmüştür. Büyük kaçgun olarak ifade edilen bu dönemde meydana gelen nüfus ve yerleşim merkezi boşluğu yerleşik hayata geçmek isteyen konargöçerler için yeni fırsatlar sunmaktaydı. Bu bağlamda 17. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye yeni aşiretler sevk edilerek, bölgenin ikinci kez şenlenmesi sağlanmıştır. Dolayısıyla 1831 yılında düzenlenen nüfus defterlerinde rastladığımız Türkmen aşiretlerinin büyük bölümü bu dönemin bir hatırasıdır. Bu aşiretler ağırlıklı olarak Bozok sancağının Kızılkocalı, Selmanlı, Budaközü ve Sorgun kazalarına yerleşmişlerdir. Yapılan çalışmada Bozok sancağına yerleştirilen aşiretler tespit edilerek, sancağın iskân hikâyesine bir katkı sunulmuştur. Bunun için 19. yüzyılın ilk yarısında tanzim edilmiş nüfus defterleri incelenmiş olup, aşiretlerin nüfus ve yerleşme alanları ortaya konulmuştur. Özellikle yöredeki hangi aşiretin hangi köy veya kasabaya yerleştiği belirlenerek, bölgenin şenlendirilmesinde Türkmen aşiretlerinin rolü vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Bozok Sancağı, Aşiret, İskân.

TRIBES IN BOZOK SANJAK ACCORDING TO CENSUS REGISTERS DATED TO 1831

ABSTRACT

After the Mongolian tribes in Central Anatolia were brought to the steppes of Central Asia by Timur, Dulkadirli Turkmens from Bozok branch of Oguz were sent to this region. Due to these events, this region, which was named as Bozok, was one of the places where the nomadic lifestyle continued until recently due to the favorable geographical and climatic conditions. While this lifestyle has a great impact on the socio-cultural structure of the region, it led to the emergence of new settlement centers. As a matter of fact, it is seen in the 16th century records that the congregations in Bozok region gradually settled down. However, shortly after the congregations began to settle, the Celali rebellions began in the region. As a result of these revolts, while the population in the region migrated to safer areas, many villages disappeared and many became wrecks. The population and the void of settlements in this period, which was expressed as a great escape, provided new opportunities for the nomads who wanted to start settled life. In this context, new tribes were sent to the region towards the end of the 17th century and the region was revitalized for the second time. Therefore, most of the Turkmen tribes we encountered in the arranged census registers in 1831 are a memory of this period. These tribes settled mainly in the Kızılkocalı, Selmanlı, Budaközü and Sorgun accidents of the Bozok Sanjak. In this study, the tribes placed on the Bozok Sanjak were identified and a contribution was made to the settlement story of the sanjak. For this purpose, arranged census registers in the first half of the 19th century were examined and the population and settlement areas of the tribes were determined. In particular, it was emphasized the role of Turkmen tribes in the revitalization of the region to determine which tribe in the region settled in which village or town.

Key Words: 19th Century, Bozok Sanjak, Tribe, Settlement.

* Dr., E-posta: davutsahbaz66@gmail.com

GİRİŞ

Günümüzde Yozgat ili sınırlarını kapsayan Bozok yöresi, coğrafi konum itibarıyla İç Anadolu bölgesinin Orta Kızılırmak bölümünde yer almaktadır.¹ Hafif dalgalı düzlüklerden oluşan Orta Kızılırmak bölümünü Delice ırmağı ikiye böler. Bölümün kuzeyinde Bozok, güneyinde ise Kırşehir yöreleri uzanmaktadır. Oldukça sade bir yapıya sahip olan Bozok yöresi, yükseltisi 1.100 ile 1.300 metre arasında değişen geniş bir plato görünümündedir. Yukarı Kızılırmak bölümünden uzanıp gelen dağlar bu plato üzerinde sona erer. Bozok platosunun doğusunda Akdağ, kuzeyinde Deveci dağları, güneyinde Boğazlıyan ovası, batıda ise Yerköy-Delice alüvyal düzlükleri yer alır.² Bozok yöresinin akarsu şebekesini Kızılırmak, Delice ve Yeşilirmak'ın kollarından biri olan Çekerek ırmağı oluşturmaktadır. Ayrıca bölgede bu ırmaklara bağlı çok sayıda dere, kanak, öz gibi küçük akarsuların olması yörenin "Özler Bölgesi" olarak anılmasına neden olmuştur.³ Karasal iklim tipinin hâkim olduğu yörede, yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise oldukça sert geçmektedir.⁴

İlk yerleşim tarihi MÖ 3.000 yılına kadar uzanan Bozok yöresi, çok sayıda kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda yörede İlk Çağ yerleşmelerine örnek verebileceğimiz Çengeltepe, Kerkenes, Alişar ve Alaca Hüyükler ile Büyük Nefes harabeleri bulunmaktadır. MÖ 2.000'lerden itibaren Hititlerin hüküm sürdüğü yöreye sırasıyla, Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler ve Galatlar hâkim olmuşlardır. MS Romalıların eline geçen yöre, 4. yüzyılda Roma imparatorluğunun ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma (Bizans) topraklarına katılmıştır.⁵ Bozok yöresinin Türk hâkimiyetine girmesi ise Malazgirt Savaşı'nın akabinde gerçekleşmiştir. Sultan Alparslan tarafından görevlendirilen komutanların idaresindeki kalabalık Oğuz boyları kısa zamanda Doğudan Batı Anadolu'ya, Karadeniz'den Akdeniz kıyılarına kadar tüm Anadolu'yu Türk yurdu haline getirdiler.⁶ Türkleşme sürecinin ilk dönemlerinde Danişmentli hâkimiyetinde kalan Bozok yöresi, 1175 yılından itibaren Selçukluların eline geçmiştir.⁷

Selçukluların 1243 Köseadağ Savaşı'nda İlhanlılara mağlup olmasından sonra yörede Moğol hâkimiyeti başlamıştır. Moğol hâkimiyetiyle birlikte Bozok yöresi başta olmak üzere İç Anadolu bölgesinin yaylak ve kışlakları Moğollara tahsis edilmiştir. Aile ve sürüleriyle Anadolu'ya gelen Moğollar, özellikle İç Anadolu'nun Bozok, Sivas, Kayseri ve Kırşehir yörelerine yerleşmişlerdir.⁸ Dolayısıyla bu gelişmelerden sonra Bozok yöresindeki Türkmen nüfusun yanına Moğol unsurlar da eklenmiş olup, bölgenin sosyal ve kültürel yapısı çeşitlenmiştir. Öte yandan Anadolu'ya gelmiş olan bu kalabalık Moğol nüfusu Ankara Savaşı'ndan sonra Timur tarafından Orta Asya bozkırlarına geri götürülmüştür.⁹ Bu faaliyetin bir şekilde dışında kalan Moğol oymakları ise bölgenin çeşitli yerleşik veya konargöçer organizasyonları içinde hayatlarını sürdürmüşlerdir.¹⁰ Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyetinin ortadan kalkmasının ardından bölgedeki idareyi Eratna Devleti ve ardından da Kadı Burhaneddin beyliği ele almıştır. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ise ilk kez Yıldırım Bayezid döneminde olmuştur.¹¹ Ankara Savaşı'ndan sonra ise Bozok yöresi bir dönem Dulkadirli beyliğinin idaresine girmiştir. Bölgenin Dulkadirli beyliğine geçmesinin sebebi Moğollardan boşalan yerlere Oğuzların Bozok kolundan Dulkadirli Türkmenlerinin sevk edilerek bölgenin şenlendirilmesidir. Bozok yöresiyle birlikte Dulkadirli topraklarının Osmanlı idaresine geçmesi ise 1522 yılında gerçekleşmiştir.¹²

Osmanlı Devleti'nin idaresine geçtikten sonra sancak statüsü verilen Bozok, bir süre Zülkadiriye eyaletine bağlanmış, ardından da Rum eyaletine dâhil edilmiştir. Klasik dönemde Bozok sancağı; Baltı, Karadere, Kanak-ı Zir, Sorgun, Deliceöz, Süleymanlı, Kanak-ı Bala, Aliki, Akdağ, Boğazlıyan, Emlak ve Çubuk nahiyelerinden oluşmaktadır.¹³ Çalışmamızın zaman aralığını oluşturan 19. yüzyılda ise Bozok sancağı Yozgat kasabası başta olmak üzere Kızılkocalı, Selmanlı, Budaközü, Akdağ, Karahisar-ı Behramşah, Sorgun, Gedik-i Çubuk, Emlak, Süleymanlı ve Boğazlıyan kazalarından müteşekkildir. Öte yandan 19. yüzyılda Bozok

¹ Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, s. 6, 7; Yunus Koç, "Yozgat", *TDVİA.*, C. 43, İstanbul 2013, s. 559.

² Hakkı Yazıcı, *İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası*, Nobel Yayınları, Ankara 2002, s.16, 17; Ayrıca bkz. Besim Darkot, *Türkiye Coğrafyası*, Maarif Matbaası, İstanbul 1942, s. 115, 120-122.

³ Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar" *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü: Anma Kitabı*, DTCF. Yayınları, Ankara 1974, s. 310, 311.

⁴ Darkot, *age*, s. 115; *Yozgat Kent Tarihi*, Yozgat Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Yozgat, 2008, s. 5, 6.

⁵ Koç, *age*, s. 9,10; Ahmet Yaşar Ocak, "Bozok Sancağı", *TDVİA.*, C. 6, İstanbul 1992, s. 321.

⁶ Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, AKM. Yayınları, Ankara 1997, s. 1-17.

⁷ Mükrimim Halil Yinanç, "Danişmendliler" *MEBİA.*, C. 3, İstanbul 1978, s. 468-479.

⁸ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, TTK, Ankara 1970, s. 115-120.

⁹ Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s. 311,312; Sadullah Gülten, *Bozok Türkmenleri*, Pervane Yayınları, İstanbul 2015, s. 18,19; Sadullah Gülten, "Ankara Savaşı Sürecinde ve Sonrasında Anadolu'da Nüfus Hareketliliği" *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı*, TTK, Ankara 2014, s. 409-414; Koç, *age*, s. 12,13.

¹⁰ Sümer, Anadolu'da Moğollar, s. 136-138. Sadullah Gülten, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakıyeleri: Çungarlar" *History Studies*, Volume 9 Issue 4, November 2017. s. 53-61.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1969, s. 155 vd,161 vd.

¹² Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s. 313; Koç, *age*, s. 14-16; Gülten, *age*, s. 19-26.

¹³ Koç, *age*, s. 16-21; Gülten, *age*, s. 42; Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s. 322-331; Ocak, *age*, s. 321.

sancağının merkez kazası hüviyetinde olan Yozgat, Mutafoğlu, Köseoğlu, Medrese, Tuzkayası, İstanbulluoğlu, Nohutlu, Taşköprü, Çatak ve Tekye mahallerinden meydana gelmektedir.¹⁴

1. Bozok Sancağında Aşiretler

Sadullah Gülten, Bozok sancağının Osmanlı dönemindeki iskân sürecini; Konargöçerlikten Çiftçiliğe İlk Adım (1529-1576), Büyük Kaçgun: Köyler Boşalıyor (1576-1642) ve Köylülüğe Yeniden Dönüş: Aşiretlerin İskânı (1642-1831)” şeklinde tasnif etmiştir.¹⁵ Gülten, Bozok sancağının iskânıyla ilgili çalışmasının son kısmında aşiretlerin hangi kazada yaşadıklarına değinmiş fakat bunların hangi köye yerleştirildiklerine dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Dolayısıyla bu çalışmada Bozok sancağına iskân edilmiş Türkmen aşiretlerinin hangi köylere iskan edildikleri ayrıntılı olarak ele alınacak ve yöredeki Türkmen varlığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bozok sancağının iskân sürecinin son safhasını takip ettiğimiz ana kaynaklar ise 1831 yılında tanzim edilen nüfus defterleridir. Askerlik ve vergi mükelleflerinin tespit edilmesi amacıyla tutulan bu defterlere kişiler, sülale ve baba isimleriyle birlikte fiziki eşkalleri tanımlanarak kaydedilirlerdi. Ayrıca her köy ve kazanın sonunda kişilerin sancak reyası mı, aşiret mensubu mu yoksa başka bir yerden geçici olarak mı geldiği özet halinde verilerek kişilerin hangi sosyal statüye dâhil oldukları vurgulanmıştır. Burada sancak reyası olarak kabul edilenler alışılmış yerleşik köylü, aşiret mensubu olanlar ise yerleşikliğe geçiş aşamasındaki kişiler olarak değerlendirilmektedir. Diğer yandan çalışmada kullanılan nüfus defterleri 2051, 2052 ve 2053 numaralı olup 1831 tarihlidir. 2051 numaralı defterde Yozgat kasabasının bağlı olduğu Kızılkocalı, Selmanlı, Budaközü, 2052 numaralı defterde Akdağ, Karahisar-ı Behramşah, Sorgun ve 2053 numaralı üçüncü defterde ise Gedik-i Çubuk, Emlak, Süleymanlı ve Boğazlıyan kazaları yer almaktadır.¹⁶ Araştırmada kullanılan ana kaynaklara kısaca değindikten sonra, Bozok yöresinin şenlendirilmesinde ikinci kez önemli bir rol oynayan Türkmen aşiretlerine dönebiliriz.

16. yüzyılın sonlarında zirveye ulaşan celali isyanlarından¹⁷ belki de en fazla, Bozok yöresinin içinde bulunduğu İç Anadolu bölgesi etkilenmiştir. Bu isyanlar bölgeyi istikrarsızlaştırırken, köylülerin çiftlerini terk etmelerine ve daha güvenli yerlere göçmelerine neden olmuştur. 17. yüzyılda “büyük kaçgun”¹⁸ adı verilen bu olay sonucunda Bozok yöresinde nüfusun yaklaşık %80 azaldığı tespit edilmiş, bazı köyler ortadan kalkmış, bazıları da boş ve harap hale gelmiştir.¹⁹ Bu istikrarsızlık döneminde kırsalda üretim azalırken, devletin vergi gelirleri de bir hayli düşmüştür.²⁰ Öte yandan Osmanlı Devleti bu dar boğazdan çıkmak için yeni tedbirler alırken, bunların başında konargöçerlerin boş ve harap köylere yerleştirilmesi gelmektedir. Devlet böylece hem konargöçerin hayat tarzları dolayısıyla yerleşik halka zarar vermelerini engelleyecek, hem de harap ve boş olan iskân merkezlerini şenlendirerek, ekilmeyen toprakları tarıma kazandıracaktı. Bu sayede yerleşikler ile göçerler arasındaki anlaşmazlıklar sona erecek, vergi gelirleri yükselecek ve devletin konargöçerlerden asker toplaması kolaylaşacaktı.²¹ Nitekim Osmanlı Devleti de tüm bunları gerçekleştirmek için uygun görülen yerlere zorunlu bir iskân politikası geliştirdi.²² 17. yüzyılda aşiretlerin yerleştirilmesi için seçilen yerlerden birisi de büyük kaçgun döneminde nüfusu oldukça azalmış, köyleri boşalmış Bozok yöresidir. Bu iskân politikası çerçevesinde bir yandan yöreye yeni konargöçerler sevk edilirken, bir yandan da yöredeki konargöçerler buldukları mevkilere yerleştirilmeye başlanmıştır. Bu yüzden Moğolların Anadolu’dan götürülmesinden sonra bölgeye gelen aşiretlerle bu sırada bölgeye yerleştirilenler birbirinden oldukça farklıdır.²³ Sonuç olarak 1831 yılında tutulmuş nüfus defterlerinde tesadüf ettiğimiz Türkmen aşiretleri bu dönemin bir yadigarıdır. Buna göre zikredilen dönemde Bozok sancağının toplam nefer sayısı 52.000 civarında iken, bu rakam içerisinde aşiretlerin payı ise 13.016’dır. Yani 19. yüzyılın ilk yarısında Bozok sancağında her dört kişiden biri aşiret mensubudur. Bu aşiretlerin bazıları üçer beşer gruplar halinde köylere serpiştirilirken, bazıları da topluca bir köye iskân edilmişlerdir. Özellikle Kızılkocalı ve Selmanlı kazalarında sadece Mamalı aşiretlerinin oturduğu köyler bulunmaktadır. Yine Karahisar-ı Behramşah kazasında sadece Çepni mukataasına bağlı Yörüklerin iskân edildiği köyler mevcuttur.²⁴

¹⁴ BOA. NFS.d. No: 2051, s. 4-444; BOA. NFS.d. No: 2052, s. 2-409; BOA. NFS.d.No: 2053, s. 2-213.

¹⁵ Sadullah Gülten, “Osmanlı Anadolu’sunda Bir İskân Hikâyesi: Bozok Sancağı’nda Aşiretler, Köylüler ve Celâliler (16-19. Yüzyıllar)”, *History Studies*, Volume 11, Issue 1, February 2019, s. 133, 138, 145.

¹⁶ BOA. NFS.d. No: 2051, s. 4-444; BOA. NFS.d. No: 2052, s. 2-409; BOA. NFS.d. No: 2053, s. 2-213; Gülten, “Osmanlı Anadolu’sunda Bir İskân Hikâyesi”, s. 146.

¹⁷ Celali isyanları için bkz. Müçteba İlgürel, “Celali İsyânları”, *TDVİA.*, C. VII, s. 252-257.

¹⁸ Büyük kaçgun dönemi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyânları”*, Cem Yayınları, İstanbul 1995. S. 446-501.

¹⁹ Gülten, “Osmanlı Anadolu’sunda Bir İskân Hikâyesi”, s. 138- 144.

²⁰ Onur Tunus, “17.yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Büyük Kaçgun’un Neden ve Sonuçları”, *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2019, s. 409-421.

²¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul 1987, s. 39-48.

²² Orhonlu, *age*, s. 81-87, 107; Gülten, “Osmanlı Anadolu’sunda Bir İskân Hikâyesi”, s. 145.

²³ Bozok sancağında cemaatler için bkz. Gülten, *age*, s. 113 vd.

²⁴ BOA. NFS.d. No: 2051, s. 56-235, 237-297; BOA. NFS.d. No: 2052, s. 151-229.

Bozok sancağına iskan edilen aşiretler Mamalı²⁵, Zile Yörükleri²⁶, Akçakoyunlu²⁷, Harbendeli²⁸, Çepni, Çungar, Çorum Ekradı, Aksaray'a bağlı Karasenir, Kuyumcu, Çorum'a muzaf Kuyumcu, Pembecik Kuyumcusu, Çağıranlı, Bağırnan, Selmanlı, Doğanlı, Göl, Hasan Demircili, Karaca Arablı, Koyuncu Alamaslısı, Evcı, Doburcalı, Arablı, Harbendeli'ye bağlı Kulanlı, Kavaşlı?, Keherşülek, Alcı, Tülek, Hatal, Pehlivanlı²⁹, Tatar İlyaslı, Didimli Selmanlısı, Durumca, Alabaşlı, Kaçır İsalı, Cihanbeyli Ekradı, Ebskeşan'a bağlı İzzeddin, Bucak Avşarı, Hamallı Ekradı, Karkın, Kuşlu, Taycı Alamaslısı, Rışvan³⁰, Abdallı, Adana hassına merbut Abdal, Karaca Abdallı, Şambbayadı, Mülukanlı Ekradı, Didiri, Alaca, Çelikan Ekradı, Cerid, Gelingiras mulataasına tabii Boşyak?, İlbeyli, Karahasanlı, Alamaslı, Küçüklü, Koyuncu, Yabancı, Silyanlı, Belikli, Boynuyoğun, Ataçıkan, Boynuinceli³¹, İldekli, Kavilli Ekradı, Özdemirli, Kurugöl, Hamsibey?, Sarılar, Ulunlu, Zile Yörüklerinden Karakeçili, Badıllı, Çerçili, Dulkadirli, Keykal, Harameyne tabi Ödemişli, Haremeyne tabi Selbanlı, Şarkpare aklamından Abdal, Tabanlı, Yağlı, Beyli, Şarklı, Bucak Avşarı, Karakoyunlu, Milli Ekradı, Zile Yörüklerinden Ortapare, Karabil Evcisi, Kuzugüdenli, Beycikli, Kişicili, Munzullu Ekradı, Zile Yörüklerinden Toraman, Herikli, Karahisar, Hamurlu, İsa Kadılı ve İnallı aşiretleridir. Şimdi bu aşiretlerin hangi kazaya yerleştiklerine ayrıntılı olarak bakabiliriz.³²

1.1. Yozgat Kazası

Bozok sancağının Yozgat kasabasında Mamalı aşiretinden 54, Zile Yörüklerinden 43, Karabil Evcisi aşiretinden 3, Küçüklü aşiretinden 12, Dulkadirli 1, Karakoyunlu aşiretinden 2, Salbanlı aşiretinden 6, Çungar oymaklarından 7, Cihanbeyli Ekradından 6, Gelengiras mukataasına bağlı Boşyak cemaatinden 10, Pehlivanlı aşiretinden 3, Arablı aşiretinden 2, Harbendeli aşiretinden 4, Cerid aşiretinden 3, Yabancı aşiretinden 1, Mülukanlı Ekradından 1 ve Kuyumcu mukataasından 1 nefer olmak üzere toplam 159 aşiret mensubu yaşamaktadır.³³

1.2. Kızılıkocalı Kazası

Kızılıkocalı kazasında Mamalı aşiretinden 2.099, Zile Yörüklerinden 281, Küçüklü aşiretinden 4, Dulkadirli cemaatinden 5, Karakoyunlu'dan 2, Çungar Yörüklerinden 190, Cihanbeyli Ekradından 2, Arablı aşiretinden 64, Harbendeli aşiretinden 182, Cerid aşiretinden 4, Kuyumcu mukataasından 4, İldelikli cemaatinden 8, Belikli aşiretinden 6, Durumca aşiretinden 69, İlçi oymağından 1, Tülek aşiretinden 10, Çoruma muzaf Kuyumcu aşiretinden 37, Şambbayadı taifesinden 13, Rışvan aşiretinden 14, Keherşülek aşiretinden 8, Karahasanlı aşiretinden 5, Ulunlu aşiretinden 6, Adana hassana tabi Abdal taifesinden 21, Kuşlu aşiretinden 7, Maraş'a muzaf Kazak Evcisi aşiretinden 22, Pembecik Kuyumcusu aşiretinden 219, Karkın oymağından 8, Alaca aşiretinden 1, Karaca Arablı Aşiretinden 30, Boynuyoğun aşiretinden 9, Boynuyoğun Mukataasına bağlı Herikli cemaatinden 1, Abdal taifesinden 29, Adana hassına merbut Abdallı taifesinden 115, Ödemişli'den 6, Yabancı'dan 4, Beyli'den 2, Çerçili aşiretinden 2, Karakeçili'den 1, Yağlı aşiretinden ise 1 nefer yer almaktadır. Kızılıkocalı kazasında iskân edilen aşiretlere mensup nefer sayısı ise toplam 3.487 olarak tespit edilmiştir.³⁴

1.3. Selmanlı Kazası

Selmanlı kazasında Mamalı aşiretinden 920, Zile Yörüklerinden 80, Karabil Evcisi aşiretinden 3, Cerid aşiretinden 17, Rışvan aşiretinden 7, Keherşülek aşiretinden 29, Abdal taifesinden 13, Adana hassına merbut Abdallı taifesinden 1, Kazak Evcisi aşiretinden 3, Ödemişli aşiretinden 2, Çerçili aşiretinden 2, Yağlı aşiretinden

²⁵ Bozulmuş Türkmenlerinden olan Mamalı aşireti, 1697 yılında Bozok sancağının boş ve harap mezarlarına iskân edilmişlerdir. Cevdet Türkay, *Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012, s. 490.

²⁶ 1659 yılında Rum Eyaleti Hazine Defterdarlığının kaldırılmasının ardından, Zile kazası bu yeni sistem içerisinde bir voyvodalık haline getirilmiştir. Dolayısıyla bölgedeki Yörükler mali bakımdan Zile voyvodalığına bağlanmalarından dolayı Zile Yörükleri adını almışlardır. Yoksa bu grupların çoğunun Ulu Yörüklerden oldukları bilinmektedir. Musa Sezer, "Zile Kazası ve Bağlı Kabileler (1695 Tarihli Avarız Defterine Göre)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol 9, October, 2017, s. 359.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arif Sarı, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*, GÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 121; İlhan Şahin, *Yeni İl Kazası ve Yeni İl Türkmenleri (1548-1653)*, İÜEF. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1980, s. 161; Davut Şahbaz, *XVI. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk)*, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018, s. 95-98; Gülten, *age*, s. 225-227.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe, İstanbul 2010, s. 140, 141; İlhan Şahin, *Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 146.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın Bazna, "Bozok Sancağında İskân Edilmiş Olan Pehlivanlı Aşireti Beylerinden Mahmut ve Oğlu Abdurrahman Beylerin Halka Zulmü", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C.I, Yozgat, 2016, s. 410-418; Fahrettin Tızlak, "Bozok Sancağı'nda Yaşamını Sürdüren Pehlivanlı Aşiretinin Mehmet Ali Paşa'ya Bağlılığını Bildirmesi ve Yozgat'a Saldırması", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C.I, Yozgat, 2016, s. 392-409.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rışvan Aşireti Örneği*, Kitabevi, İstanbul 2011.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Necmeddin Aygün, "Nüfus Defterleri'ne Göre Boynuinceli Aşireti (1830-1845)", *Belleten*, S. 295, Ankara 2018, s. 899-956.

³² BOA. NFS.d. No: 2051, s. 4-444; BOA. NFS.d. No: 2052 s. 2-409; BOA. NFS.d. No: 2053, s. 2-213; Gülten, "Osmanlı Anadolu'sunda Bir İskân Hikâyesi", s. 146, dn.71.

³³ BOA. NFS.d. No: 2051, s. 4-48.

³⁴ BOA. NFS.d. No: 2051, s. 56-235.

3, Manzullu Ekradından 2, Koyuncu Alamaslısı'ndan 2 ve Akçakoyunlu aşiretinden ise 3 nefer bulunmaktadır. Dolayısıyla Selmanlı kazasında aşiret statüsünde köylere yerleşmiş toplam 1.087 nefer vardır.³⁵

1.4. Budaközü Kazası

Budaközü kazasında Mamalı aşiretinden 309, Zile Yörüklerinden 428, Küçükülü aşiretinden 1, Cihanbeyli Ekradından 51, Pehlivanlı aşiretinden 45, Arablı aşiretinden 33, Çorum'a muzaf Kuyumcu aşiretinden 23, Rışvan aşiretinden 7, Adana hassına tabi Abdal taifesinden 12, Karaca Arablı aşiretinden 116, Boynuyoğunlu mukataasına tabi Herikli cemaatinden 15, Abdal taifesinden 26, Adana hassına merbut Abdallı taifesinden 12, Yağlı aşiretinden 2, Akçakoyunlu aşiretinden 5, Didiri aşiretinden 27, Çağıranlı aşiretinden 2, Tatar İlyaslı aşiretinden 47, Çorum Ekradından 284, Dadılı Ekradından 7, Anamaslı aşiretinden 13, Selmanlı aşiretinden 291, Hamsi Beyli? aşiretinden 7, Hatal aşiretinden 84, Taycı Alamaslısı aşiretinden 36, Milli Ekradından 4, Kavilli Ekradından 8, Boynuinceli aşiretinden 1, Didinli Selmanlısı aşiretinden 57, Hamallı Ekradından 40, Hasan Demircili aşiretinden 166, Keykal aşiretinden 5, Çorum Kürdü taifesinden 135, Beşirli aşiretinden 83 ve Alaca aşiretinden 24 nefer bulunmaktadır. Bu bağlamda Budaközü kazasından toplam 2.406 nefer aşiret statüsünde kaydedilmiştir.³⁶

1.5. Akdağ Kazası

Akdağ kazasında Mamalı aşiretinden 8, Zile Yörüklerinden 53, Çungar Yörüklerinden 1, Pehlivanlı aşiretinden 7, Harbendeli aşiretinden 31, Durumca aşiretinden 1, Alcı aşiretinden 2, Kehersülek aşiretinden 26, Adana hassına merbut Abdallı taifesinden 2, Akçakoyunlu aşiretinden 335, Bucak Avşarı aşiretinden 4, Kaçır İsalı aşiretinden 55, Doğanlı aşiretinden 30, Alabaşlı aşiretinden 67, Özdemirli aşiretinden 4, Evcî aşiretinden 101, Doburcalı aşiretinden ise 60 nefer aşiret statüsünde kaydedilmiştir. Bu aşiretlerin toplam nefer sayısı ise 787'dir.³⁷

1.6. Karahisar-ı Behramşah Kazası

Bozok Sancağının Karahisar-ı Behramşah kazasında Zile yörüklerinden 558, Rışvan aşiretinden 4, Karahasanlı aşiretinden 6, Adana hassına merbut Abdallı taifesinden 21, Koyuncu Alamaslısı aşiretinden 107, Çağıranlı aşiretinden 251, Çepni mukatasından 413, Baddılı aşiretinden 1, Göl aşiretinden 168, Çelikan Ekradından 19, Sağranlı aşiretinden 2 ve Kavaşlı? aşiretinden 82 nefer kaydedilirken, bunların toplam sayısı 1.632'dir.³⁸

1.7. Sorgun Kazası

Bozok sancağına bağlı Sorgun kazasında Mamalı aşiretinden 148, Zile Yörüklerinden 19, Beyli aşiretinden 4, İnallı oymağından 1, Çepni Çandır kabilesinden 49, Bağıranlı aşiretinden 288, İlbeyli oymağından 17, Karahisar aşiretinden 6, Ebskeşan Türkmenlerine Bağlı İzzeddin oymağından 51, Kurugöl aşiretinden 8, Ortapare Yörüklerinden 4, Karakeçili aşiretinden 7, Şarkipare aklamına tabi Abdal taifesinden 6, Harçpare'ye? bağlı Abdal taifesinden 4, Toraman aşiretinden 2, Kişicili Ekradından 2, Taycı Alamaslısı aşiretinden 6, Silyanlı aşiretinden 9, İsa Kadı oymağından 1, Beycikli aşiretinden 2, Çungar aşiretinden 118, Cihanbeyli Ekradından 3, Gelengiras mukataasına bağlı Boşyak aşiretinden 12, Arablı aşiretinden 1, Harbendeli aşiretinden 242, Kulanlı aşiretinden 97, Mülükanlı Ekradından 20, Alcı aşiretinden 91, Tülek aşiretinden 5, Şambayadı taifesinden 3, Kehersülek aşiretinden 31, Karahasanlı aşiretinden 6, Kuşlu aşiretinden 28, Pembecik Kuyumcusu oymağından 5, Abdal taifesinden 16, Adana hassına merbut Abdallı taifesinden 30, Çerçili aşiretinden 2, Akçakoyunlu aşiretinden 2, Çağıranlı aşiretinden 7, Tatar İlyaslı aşiretinden 4, Çorum Ekradından 4, Anamaslı aşiretinden 3, Keykal aşiretinden 1, Kaçır İsalı aşiretinden 6, Doğanlı aşiretinden 8, Evcî aşiretinden 4, Kavaşlı? aşiretinden 14 ve Ezeldin aşiretinden 2 nefer yer almaktadır. Buna göre Sorgun kazası ve köylerinde 1.398 aşiret mensubu yaşamaktadır.³⁹

1.8. Emlak ve Gedik-i Çubuk Kazası

Emlak kazasında Zile Yörüklerinden 15 nefer, Tavircalı aşiretinden 1, Bucak Avşarı aşiretinden 47, Kuzugüdenli aşiretinden 1, Mülükanlı Ekradından 8, Şambayadı aşiretinden 7, Kehersülek aşiretinden 1, Tatar İlyaslı aşiretinden 25, Evcî aşiretinden 1, Çelikanlı aşiretinden 6 olmak üzere toplam 112 nefer aşiret statüsünde yazılmışlardır.⁴⁰ Gedik-i Çubuk kazasında ise Kuzugüdenli oymağından 2, Pehlivanlı aşiretinden 1, Rışvan aşiretinden ise 4 nefer yer alır almaktadır.⁴¹

³⁵ BOA. NFS.d. No: 2051, s. 237-297.

³⁶ BOA. NFS.d. No: 2051, s. 299-444.

³⁷ BOA. NFS.d. No: 2052, s. 2-147.

³⁸ BOA. NFS.d. No: 2052, s. 151-229.

³⁹ BOA. NFS.d. No: 2052, s. 234-407.

⁴⁰ BOA. NFS.d. No: 2053, s. 49-124.

⁴¹ BOA. NFS.d. No: 2053, s. 2-48.

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

1.9. Süleymanlı Kazası

Süleymanlı kazasında Zile Yörüklerinden 21, Tabanlı aşiretinden 6, Sarılar aşiretinden 7, Ataçıkan aşiretinden 8, Karasenir Akçakoyunlusundan 219, Şarklı aşiretinden 3, Belikli aşiretinden 13, Çungar Yörüklerinden 46, Pehlivanlı aşiretinden 16, Harbendeli aşiretinden 155, Karahasanlı aşiretinden 2, Karkın aşiretinden 1, Boynuyoğun aşiretinden 2, Adana hassına merbut Abdallı aşiretinden 6, Yabanlı aşiretinden 4, Akçakoyunlu aşiretinden 108 ve Boynuinceli aşiretinden 7 nefer bulunmaktadır. Bu bağlamda Süleymanlı kazasında aşiret statüsünde kaydedilen toplam 747'dir.⁴²

1.10. Boğazlıyan Kazası

Boğazlıyan kazasında Mamalı aşiretinden 5, Zile Yörüklerinden 19, Hamurlu aşiretinden 3, Şarklı aşiretinden 2, Çungar Yörüklerinden 71, Pehlivanlı aşiretinden 7, Harbendeli aşiretinden 67, Yabanlı aşiretinden 6, Tülek aşiretinden 27, Şambayadı aşiretinden 7, Karahasanlı aşiretinden 3, Ulunlu aşiretinden 1, Karkın aşiretinden 31, Abdallı taifesinden 80, Karaca Abdallı taifesinden 33, Adana hassına merbu Abdallı taifesinden 9, Akçakoyunlu aşiretinden 195, Çağırğanlı aşiretinden 12, Anamaslı aşiretinden 2, Kaçır İsalı aşiretinden 2, Doğanlı aşiretinden 160 ve Doburcalı aşiretinden 44 nefer, nüfus defterlerine aşiret statüsünde kaydedilmişlerdir. Bunların toplam nefer sayısı ise 784'tür.⁴³ Şimdi bu kazalarda faaliyet gösteren aşiretlerin hangi köylere yerleştirildiklerini tablolardan daha daha ayrıntılı olarak görebiliriz.

Tablo 1: 2051 Numaralı Nüfus Defterine Göre Yozgat Merkez Kazasında Meskûn Olan Aşiretler

Sayfa	Mahalleler	Mahalle Nüfusu	Mahallelerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
4	Mutafoğlu	284	Mamalı aşiretinden 4; Zile hassına merbut Yörüklerinden 13; Harameyn evkafına tabi Karabil Evcisi cemaatinden 3; Pembecik Kuyumcusu aşiretinden 2
8	Köseoğlu	253	Zile Yörüklerinden 4; Küçükülü aşiretinden 4; Harameyne tabi Dulkadirli cemaatinden 1; Mamalı aşiretinden 2
12	Medrese	300	Mamalı aşiretinden 2; Küçükülü aşiretinden 2; Karakoyunlu aşiretinden 2
17	Tuzkayası	167	Küçükülü aşiretinden 5; Mamalı aşiretinden 2; Zile Yörüklerinden 1
20	İstanbuluoğlu	246	Harameyne tabi Selbanlı? aşiretinden 6; Mamalı aşiretinden 1; Zile Yörüklerinden 1; Küçükülü aşiretinden 1; Çungar mukataasından 1
24	Nohudlu	464	Mamalı aşiretinden 13; Cihanbeyli Ekradı aşiretinden 6; Gelengiras mukataasına tabi Boşyak? taifesinden 6; Pehlivanlı aşiretinden 3
31	Taşköprü	513	Zile Yörüklerinden 7; Mamalı aşiretinden 12; Kuşlu aşiretinden 1; Çungar mukataası Yörüklerinden 4
40	Tekye	488	Mamalı aşiretinden 15; Çongar mukataası Yörüklerinden 2; Zile Yörüklerinden 12; Arablı cemaatinden 2; Harbendeli aşiretinden 4
48	Çatak	503	Cerid aşiretinden 3; Zile Yörüklerinden 7; Mamalı aşiretinden 3; Yabanlı cemaatinden (Harameyne Tabidir) 1; Mülukanlı Ekradı aşiretinden 1; Kuyumcu mukataasından 1; Gelengiras mukataasına Merbut Boşyak? taifesinden 4

Tablo 2: 2051 Numaralı Nüfus Defterine Göre Kızılıkocalı Kazasında Meskûn Olan Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
56	Höke-i Kebir	33	Mamalı aşiretinden 7; Küçükülü aşiretinden 2
77	Öyük Kışla	43	Çungar Yörüklerinden 1; Zile Yörüklerinden 2
78	Sarılar	42	Çungar Yörüklerinden 9
79	İbrahim Hacı	43	İldelikli cemaatinden 3; Çungar Yörüklerinden 10

⁴² BOA. NFS.d. No: 2053, s. 127-156.

⁴³ BOA. NFS.d. No: 2053, s. 157-213.

DAVUT ŞAHBAZ

80	Battal	57	Benli? aşiretinden 6; Karakoyunlu aşiretinden 2; Çungar aşiretinden 1
81	Halaçlı	92	Zile Yörüklerinden 2
89	Çakır Hacılı	63	Durumca? aşiretinden 24; Alcı aşiretinden 1; Tülek cemaatinden 7; Zile Yörüklerinden 2
90	Çamurlu	36	Harbendeli aşiretinden 23
91	Dedecik*li	105	Çungar aşiretinden 9
93	Bahaddin	252	Zile Yörüklerinden 14; Harbendeli aşiretinden 12; Çorum'a muzaf Kuyumcu aşiretinden 4; Şambayadı aşiretinden 6; Rışvan Ekradı aşiretinden 9
97	Mehmed Beyli	48	Kebersülele aşiretinden 2
98	Kadılı	105	Mamalı aşiretinden 6; Harbendeli aşiretinden 5
100	Sungur	51	Çungar aşireti 8; Durumcalı aşiretinden 35; Karahasanlı aşiretinden 2
101	Pöhrenk	56	Zile Yörüklerine bağlı Karahisar kabilesinden 1; Şambayadı aşiretinden 1; Harbendeli aşiretinden 3
102	Selimli	72	Çungar Yörüklerinden 49; Ulunlu? cemaatinden 3
106	Kerpiççik	41	Harbendeli aşiretinden 7
110	Karga	124	Zile Yörüklerinden 3
112	Tayfur	37	Çungar Yörüklerinden 13
113	Kevdek	25	Çungar Yörüklerinden 3
114	Gökçe Kışla	36	Çungar Yörüklerinden 36
115	Lök	262	Zile Yörüklerinden 23; Durumcalı aşiretinden 10 (harameyne tabidir); Şambayadı aşiretinden 2
119	Çalılı	107	Çungar Yörüklerinden 48; Adana hassı reayasına bağlı Abdal taifesinden 4
121	İşleğen	55	Zile Yörüklerinden 4; Harameyne tabi Kehresülele cemaatinden 6
124	Sarı Hacılı	62	Zile Yörüklerinden 5; Kuşlu aşiretinden 7; Abdalı aşiretinden 2 (Adana hassına merbut)
128	Arablı	64	Harameyne tabi Arablı aşiretinden hepsi
130	Divanlı	248	Harbendeli aşiretinden 3
134	Alemdar	33	Maraş'a muzaf Kazak Evcisi aşiretinden 4
135	Tayyip	127	Zile Yörüklerinden 8
137	İncirli-i Müsellem	161	Zile Yörüklerinden 112; Harbendeli aşiretinden 6; Pembecik Kuyumcusu aşiretinden 2
140	Derekışla	21	Pembecik Kuyumcusu aşiretinden 4; Zile Yörüklerinden 2
141	Köse Yusufllu	57	Mamalı aşiretinden 1; Zile Yörüklerinden 8
144	Musa Beyli	105	Karkın aşiretinden 2; Zile Yörüklerinden 6
146	Topaç	125	Alaca cemaatinden 1; Mamalı aşiretinden 2; Karaca Arablı aşiretinden 4; Zile Yörüklerinden 4
148	Boymul	65	Mamalı aşiretinden 19; Pembecik Kuyumcusu aşiretinden 2

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

150	Erkekli	46	Küçükli aşiretinden 2; Zile Yörüklerinden 1
153	Kuşçu	81	Mamalı aşiretinden 2
156	Güllü Oluk	31	Boynuyoğunlu aşiretinden 9; Zile Yörüklerinden 3
157	İğdecik	38	Zile Yörüklerinden 11
159	Herikli	47	Boynuinceli Mukataasına tabi Herkli aşiretinden 1; Mamalı aşiretinden 4.
160	Saray	237	Zile Yörüklerinden 28; Şambayadı aşiretinden 3
164	Akçakoyun	63	Mamalı aşiretinden 8
165	Yerköy	63	Zile Yörüklerinden 2
166	Abdallar	21	Mamalı aşiretinden 3
167	Öyük Kışla	27	Zile Yörüklerinden 12; Mamalı aşiretinden 9
167	Fakihler	34	Zile Yörüklerinden 9
168	Kötü Boymul	40	Mamalı aşiretinden 28; Abdal taifesinden 4
169	Ekeçayı	38	Kazak Evcisi aşiretinden 18
170	Bey Veliolu	45	Mamalı aşiretinden 22
171	Kötü Kuyumcu	116	Pembecik Kuyumcusu aşiretinden 96; Çorum Kuyumcusu aşiretinden 116
174	Bozan	52	Adana hassına merbut Abdallı aşiretinden 44
176	Bayat Viranı	45	Harbendeli aşiretinden hepsi
177	Sarı Viranı	39	Harbendeli aşiretinden 35
178	Gelin Güllü	28	Karaca Arablı Aşiretinden 19; Ulunlu aşiretinden 3
178	Sümük Sivrisi	43	Harbendeli aşiretinden (hepsi)
179	Pembecik	140	Pembecik Kuyumcusu aşiretinden 115; Çorum Kuyumcusu aşiretinden 11
182	Evcı	84	Kazak Evcisi 71; Cihanbeyli Ekradı aşiretinden 2; Şambayadı aşiretinden 1
183	Kırık Soku	15	Adana hassına merbut Abdal aşiretinden (hepsi)
184	Kale	19	Mamalı aşiretinden 18
184	Cihangirli	48	Mamalı aşiretinden 41; Çungar Yörüklerinden 3
185	Elma Hacılı	77	Harameyne tabi Ödemişli cemaatinden 6; Mamalı aşiretinden 6
186	Hasanca	65	Karkın aşiretinden 6; Karaca Arablı aşiretinden 7; Gümüşkan madenine muzaf Cerid aşiretinden 4; Mamalı aşiretinden 27
188	Kırık nd. Ali Fakih	62	Mamalı aşiretinden 57
189	Başı Büyüklü	12	Mamalı aşiretinden 10
190	Deliler	45	Mamalı aşiretinden 35
191	Bulamaçlı	10	Mamalı aşiretinden (hepsi)
191	Dere Köseli	10	Mamalı aşiretinden (hepsi)
191	Depe Köseli	1	Mamalı aşiretinden (hepsi)
192	Çakçak	23	Mamalı aşiretinden (hepsi)

DAVUT ŞAHBAZ

192	Haneşler	22	Mamalı aşiretinden (hepsi)
193	Timurlu	35	Mamalı aşiretinden 30; Kara Hasanlı Aşiretinden 3
193	Tahiroğlu	23	Mamalı aşiretinden (hepsi)
194	Kethüda	44	Mamalı aşiretinden
195	Karakaya	42	Mamalı aşiretinden 35
196	Çiçekler	57	Dulkadirli aşiretinden 1
197	Güllabi	93	Mamalı aşiretinden 77
199	Hacı Şefaati	99	İldelikli cemaatinden 5; Zile Yörüklerinden 1
201	Akcamı	29	Mamalı aşiretinden (hepsi)
201	Karalar	72	Mamalı aşiretinden 71
203	Köycü	64	Mamalı aşiretinden (hepsi)
204	Hacı Musalı	38	Mamalı aşiretinden (hepsi)
205	Kör Deve	61	Mamalı aşiretinden (hepsi)
206	Develi	93	Mamalı aşiretinden 82; Çorum Kuyumcusu aşiretinden 11
207	Kara Osmanoğlu?	69	Mamalı aşiretinden 62
209	Uğurlu Oğlu	20	Mamalı aşiretinden (hepsi)
209	Buruk	24	Mamalı aşiretinden (hepsi)
210	Yapalak	32	Mamalı aşiretinden (hepsi)
210	İğdeli	15	Mamalı aşiretinden (hepsi)
211	Boyalı nd...?	15	Mamalı aşiretinden (hepsi)
211	Âlim Pınarı	11	Mamalı aşiretinden (hepsi)
211	Çopurlu	17	Mamalı aşiretinden (hepsi)
212	Hacı Oğlu	10	Mamalı aşiretinden (hepsi)
212	Araplı	16	Mamalı aşiretinden (hepsi)
213	Köle Cumalı	33	Mamalı aşiretinden 21; Kuyumcu aşiretinden 4; Rişvan Ekradından 2
213	Alıbarlı	97	Zile Yörüklerinden 3; Yabanlı aşiretinden 4
215	Hamzalı	20	Mamalı aşiretinden 18
215	Yanık Kışla	39	Mamalı aşiretinden (hepsi)
216	Ağzı Kara	12	Mamalı aşiretinden (hepsi)
217	Elmahacılı-ı Zir	132	Mamalı aşiretinden 91; Adana hassına merbut Abdal taifesinden 21
219	Topal Viranı	56	Mamalı aşiretinden 50
220	Cangılı	29	Mamalı aşiretinden (hepsi)
221	Caferli-i Kebir	110	Mamalı aşiretinden (hepsi)
222	Kabaca Oğlu	124	Mamalı aşiretinden 118; Beyli? cemaatinden 2; Abdal taifesinden 4
224	Ali Fakihli	48	Mamalı aşiretinden (hepsi)
225	Kazlı Uşağı	158	Mamalı aşiretinden 149; Zile Yörüklerinden 6; Rişvan Ekradı

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

			aşiretinden 3
228	Eğerci	106	Mamalı aşiretinden 103; Tülek aşiretinden 3
230	Hacılı	73	Mamalı aşiretinden (hepsi)
231	Kaygulu	57	Mamalı aşiretinden 56
233	Akbıykoğlu	58	Mamalı aşiretinden (hepsi)
234	Seydiyarlı	56	Mamalı aşiretinden 46; Zile Yörüklerinden 6; Dulkadirli aşiretinden 4

Tablo 3: 2051 Numaralı Nüfus Defterine Göre Selmanlı Kazasında Meskûn Olan Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
237	Karacaşar	27	Mamalı aşiretinden 2
237	Arife Oğlu	18	Manzullu? Ekradı aşiretinden 2
244	Kayadibi	138	Abdal taifesinden 10; Mamalı aşiretinden 1
246	Çay	85	Mamalı aşiretinden 9
249	Gümüş Viranı	23	Çerçili aşiretinden 4; Mamalı aşiretinden 3
251	Güllük	90	Mamalı aşiretinden 9; Zile Yörüklerinden 1
257	İsrailli	116	Zile Yörüklerinden 5
259	Koruk	90	Zile Yörüklerinden 1
263	Sedir	22	Mamalı aşiretinden 1
264	İnandık	27	Mamalı aşiretinden 4
265	Arslan Hacılı	127	Mamalı aşiretinden 2; Zile Yörüklerinden 19
267	Dere Köseli	32	Mamalı aşiretinden 29; Zile Yörüklerinden 3
268	Depe Köseli	8	Mamalı aşiretinden (hepsi)
268	Devreceli	39	Mamalı aşiretinden 26; Cirid aşiretinden 13
269	Tatbekirli	15	Mamalı aşiretinden (hepsi)
269	Haydarlı	19	Mamalı aşiretinden (hepsi)
270	Bayezid	12	Mamalı aşiretinden 12
270	Gökahmedli	14	Mamalı aşiretinden (hepsi)
271	Yamuklar	54	Mamalı aşiretinden (hepsi)
272	Menken	31	Mamalı aşiretinden 19
272	Serban	30	Keherşülek aşiretinden 29; Koyuncu Alamaslusundan 2; Mamalıdan 9
273	Midiliç	22	Mamalı aşiretinden 22
274	Göçerli	14	Mamalı aşiretinden 10
274	Turğud	26	Mamalı aşiretinden 21.
275	Kızıl Cumalı	17	Mamalı aşiretinden 14
275	Belkavak	23	Mamalı aşiretinden 16
276	Domuzdoğan	34	Mamalı aşiretinden 29; Zile Yörüklerinden 5

DAVUT ŞAHBAZ

277	Koca Oğlu	9	Mamalı aşiretinden 8
277	Aydoğan Oğlu	25	Mamalı aşiretinden 22
278	Üveysoğlu	29	Mamalı aşiretinden 25
278	Derecik	28	Mamalı aşiretinden 25; Kazak Evcisi aşiretinden 3
279	Gömviranı	25	Mamalı aşiretinden 24
280	Nefs-i Kebir	136	Mamalı aşiretinden 136
281	Nefs-i Sağır	43	Mamalı aşiretinden 21; Yağlı aşiretinden 3; Zile Yörüklerinden 5
283	Sülmanlı	37	Mamalı aşiretinden 14; Ödemişli aşiretinden 2
284	Yeniköy	25	Mamalı aşiretinden 15; Abdal taifesinden 3
285	Çakır Hacı	18	Mamalı aşiretinden 8; Rişvan Ekradı aşiretinden 7
285	Karalar	43	Mamalı aşiretinden 39; Zile Yörüklerinden 2
286	Çalıklar	45	Mamalı aşiretinden (hepsi)
287	Körpeli	41	Mamalı aşiretinden (hepsi)
288	Sınığalı?	18	Mamalı aşiretinden (hepsi)
288	Hacı Osmanoğlu	39	Mamalı aşiretinden 37
289	Deli Hasanlı	26	Mamalı aşiretinden 21
289	Bicikler	21	Mamalı aşiretinden 17
290	Ağzı Karalı	31	Mamalı aşiretinden (hepsi)
291	Bacılı	33	Mamalı aşiretinden 28
292	Alaçorak	14	Mamalı aşiretinden (hepsi)
292	Kuyucak	27	Mamalı aşiretinden (hepsi)
293	Orhanlı	8	Mamalı aşiretinden (hepsi)
294	Yakuplu-ı Zir	14	Mamalı aşiretinden 1; Çerçili aşiretinden 2
294	Poyraz	32	Mamalı aşiretinden 9; Zile Yörüklerinden 13
295	Buruncuk	26	Mamalı aşiretinden 13; Akçakoyunlu aşiretinden 3
296	Hatip	53	Mamalı aşiretinden 45; Abdallı aşiretinden 1

Tablo 4: 2051 Numaralı Nüfus Defterine Göre Budaközü Kazasında Meskün Olan Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskün Olan Aşiretler ve Nüfusları
299	Paşa Bolatlısı	153	Mamalı aşiretinden 6; Didiri* aşiretinden 3
302	Melemkar	60	Çağıranlı aşiretinden 2
304	Akçakoyun	94	Tatar İlyashı aşiretinden 42
308	Kötü Bolatlı-ı Sağır	61	Çorum Ekradından 2
310	Eşekli-i Körkeçili	50	Badılı Ekradından 7; Rişvan Ekradından 2

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

312	Akçeli	65	Zile Yörüklerinden 65
313	Diki	57	Kuyumcu aşiretinden 1; Abdal taifesinden 15
314	Beşpınar-1 Zir	66	Çorum sancağına muzaf Çorum Ekradı aşiretinden 18
315	Mihmanlı	36	Arablı aşiretinden 6
318	Çiçekli	51	Alamashlı aşiretinden 13
325	Arabhacılı	101	Zile Yörüklerinden 2
327	Zangı	61	Zile Yörüklerinden 57
328	Kadılı	47	Zile Yörüklerinden 43
329	Ayağı Büyük	23	Zile Yörüklerinden 6
330	Selman	163	Küçükülü aşiretinden 1
334	Boğaz	196	Cihanbeyli Ekradı aşiretinden 4
341	Mehmetbeyli	72	Selmanlı aşiretinden 1
345	Yorgalı	52	Rışvan taifesinden 2; Tatar İlyaslı aşiretinden 2
346	Kemallı	205	Araplı aşiretinden 19; Zile Yörüklerinden 7
351	Sungurlu Kasabası	1.035	Mamalı 5; Hamsibeyli? aşiretinden 7; Çorum Kuyumcusu aşiretinden 3; Çorum Ekradından 15; Selmanlı aşiretinden 2; Hatal aşiretinden 1; Yağlı aşiretinden 2; Didiri aşiretinden 7; Zile Yörüklerinden 4
372	Kırankışla	30	Arablı aşiretinden 2
373	Çavuş	107	Taycı Alamashlısı aşiretinden 25; Çorum Kuyumcusu aşiretinden 19
376	Beybas?	257	Abdallı Aşiretinden 12; Zile Yörüklerinden 4; Mamalı aşiretinden 5
381	Beşik	53	Zile Yörüklerinden 10; Mamalı aşiretinden 7
382	Derbend	85	Mamalı aşiretinden 1
383	Yazır	57	Kavili Ekradından 1; Milli Ekradından 4
385	Sarı Çiçek	37	Zile Yörüklerinden 3
386	Aykar Fındıklısı	11	Zile Yörüklerinden 2
386	Beşdam	28	Taycı Alamashlısı aşiretinden 11
388	İmad	171	Zile Yörüklerinden 2
394	Kötüköy	12	Cihanbeyli Ekradından 1
395	Kaymaz	64	Karaca Arabalı aşiretinden 30; Arablı aşiretinden 5; Mamalı aşiretinden 7
396	Kalmyün	11	Cihanbeyli aşiretinden (hepsi)
396	Çorak	25	Cihanbeyli aşiretinden 6; Kavilli Ekradından 7; Mamalı Aşiretinden 1; Boynuinceli aşiretinden
397	Didiri	20	Didiri aşiretinden 17; Tatar İlyaslı aşiretinden 3
398	Çiçekli Keller	89	Mamalı aşiretinden 57
399	Çukurlu	75	Didinli? Selmanlısı aşiretinden 57
401	Karaçay	80	Karaca Araplı aşiretinden (hepsi)

DAVUT ŞAHBAZ

402	Taşlık Viranı	79	Hamallı Ekradından 40; Arablı aşiretinden 1; Abdal taifesinden 15; Selmanlı aşiretinden 14
404	Kamışlı Dere	21	Selmanlı aşiretinden (hepsi)
405	Orta Kışla	102	Hasan Demircili aşiretinden 84; Zile Yörüklerinden 2; Mamalı aşiretinden 7; Geykal? aşiretinden 5
407	Çılvar	36	Hasan Demircili aşiretinden 34; Zile Yörüklerinden 2
409	Eşekli	51	Hasan Demircili aşiretinden 48; Mamalı aşiretinden 2
409	Tatlı	83	Zile Yörüklerinden 74; Mamalı aşiretinden 6
410	İmamoğlu Kömü	8	Rışvan aşiretinden 3; Akçakoyunlu aşiretinden 5
411	Gürgü	109	Çorum'a muzaf Selmanlı aşiretinden 83; Abdal taifesinden 11;
413	Karakeçili	32	Cihanbeyli Ekradı aşiretinden 29; Mamalı aşiretinden 3
414	Dizlik Sarıkayası	27	Selmanlı aşiretinden 22
414	Şeker Hacılı	70	Selmanlı aşiretinden 69; Mamalı aşiretinden 1
416	Yamçak	9	Selmanlı aşiretinden (hepsi)
416	İtkıranlı Karakeçilisi	69	Selmanlı aşiretinden (hepsi)
418	İncesu	172	Çorum Kürdü aşiretinden 135; Mamalı aşiretinden 3
421	Beşpınar-ı Bala	62	Çorum Ekradından 52; Karaca Arabalı aşiretinden 3
422	Karaçay	71	Çorum Ekradından (hepsi)
424	Çulha	32	Çorum Ekradından (hepsi)
424	Emirli	43	Çorum Ekradından (hepsi)
425	Şingilli	20	Çorum Ekradından (hepsi)
426	Arap Gazili nd. Arpakadılı	207	Mamalı aşiretinden 198; Çorum Ekradından 9
432	Tirkeş	59	Hatal? aşiretinden 9; Karaca Arablı aşiretinden 3; Çorum Ekradından 22
433	Yanova nd. Mehmedoğlu Kışlası	37	Alaca Aşiretinden 24; Beşirli Aşiretinden 9; Zile Yörüklerinden 3
434	Kavşud	133	Zile Yörüklerinden (hepsi)
437	Yörüklü	113	Zile Yörüklerinden 9; Hatal aşiretinden 74; Adana hassı Abdal taifesinden 12
440	Acılı	33	Harameyne tabi Pehlivanlı'ya bağlı Beşirli cemaatinden (hepsi)
441	Kızılkışla	41	Pehlivanlı'nın Beşirli cemaatinden (hepsi)
442	Çavuşçulu	51	Pehlivanlı aşiretinden 45

Tablo 5: 2052 Numaralı Nüfus Defterine Göre Akdağ Kazasında Meskûn Olan Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfus	Köylerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
3	Alamadın	215	Zile Yörüklerinden 3
16	Rumdiğin	233	Abdallı aşiretinden 2, Harameyne tabi Pehlivanlı aşiretinden 2

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

25	Çandır	458	Mamalı aşiretinden 1
56	Ürneç	153	Harameyne tabi Alcı aşiretinden 2
69	Kara Yakuplu	62	Mamalı aşiretinden 4
70	Derzili	4	Çungar Yörüklerinden 1
71	Koççugaz	73	Bucak Avşarı aşiretinden 4; Harameyne tabi Kaçır İsalı aşiretinden 52
73	Söylemez	26	Zile Yörüklerinden 1
74	İnönü	25	Harameyne tabi Doğanlı aşiretinden 22
76	Karacalar	69	Zile Yörüklerinden 27; Harameyne tabi Durumcalı aşiretinden 1
77	Çıkrıkçı	85	Harameyne tabi Alabaşlı aşiretinden 3
79	Çalağıl-ı Sağır	106	Harameyne tabi Pehlivanlı aşiretinden 1
81	Peyik	138	Zile Yörüklerinden 5; Harameyne tabi Harbendeli aşiretinden 9
83	Horuk	111	Zile Yörüklerinden 2; Mamalı aşiretinden 3
91	Kadıgözü	86	Zile Yörüklerinden 2; Harameyne tabi Pehlivanlı aşiretinden 3
92	Belakçehan Kavağı	94	Zile Yörüklerinden 10
95	Erbek	84	Zile Yörüklerinden 3; Harameyne tabi Doğanlı aşiretinden 8
96	Kemalli	50	Harameyne tabi Kaçır İsalı aşiretinden 3
99	Ürkütlü	32	Harameyne tabi Özdemirli aşiretinden 4
104	Alembey	78	Pehlivanlı aşiretinden 1
133	Bozhöyük	69	Evcî aşiretinden 58
135	Öyüklü Alan	48	Evcî aşiretinden 43
136	Ardınc Alanı	63	Harameyne tabi Harbendeli aşiretinden 22
138	Kozan	83	Harameyne tabi Akçakoyunlu aşiretinden 39; Harameyne tabi Tülek? aşiretinden 26
140	Bektaşlı Kışlası	61	Akçakoyunlu aşiretinden (hepsi)
141	Büyük Kışla	235	Akçakoyunlu aşiretinden (hepsi)
145	Kobşan Kavağı Kışlası?	52	Şahin Paşa hassından Doburcalu aşiretinden (hepsi)
146	Kışla-i Karabel	8	Şahin Paşa hassından Doburcalu aşiretinden (hepsi)
146	Kışla-i Çiçekli	64	Harameyne tabi Alabaşlı aşiretinden (hepsi)

Tablo 6: 2052 Numaralı Nüfus Defterine Göre Karahisar-ı Behramşah Kazasında Meskûn Olan Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn Aşiretler ve Nüfusları
151	Güneyli	137	Zile Yörüklerinden 31
161	Kızıllı	50	Zile Yörüklerinden 14
163	Okçulu	11	Çepni mukataasına merbut (hepsi)
163	Kabut	204	Çepni mukataasına merbut (hepsi)
167	Uzakçay	59	Çepni mukataasından 26; Baddılı? aşiretinden Mirikeş 1; Haremeyne merbut Çağıranlı aşiretinden 32
168	Kılıpınar	17	Çepni mukataasına merbut
168	Çepni	24	Çepni mukataasından 13; Haremeyne tabi Göl/Gök aşiretinden 5; Haremeyne tabi Karahasanlı aşiretinden 6
168	Bahçecik	42	Çepni mukataasından (hepsi)
169	Derbend	20	Çepni mukataasından (hepsi)
170	Sekikaşı	11	Çepni mukataasından (hepsi)
170	Boyalık	18	Çepni mukataasından (hepsi)
171	Altılı	12	Çepni mukataasından (hepsi)
176	Elmalık	38	Çağıranlı aşiretinden 36
185	Kinisa/Kilise	70	Çağıranlı aşiretinden 24; Göl aşiretinden 1; Zile Yörüklerinden 5
190	Yakacık	64	Göl aşiretinden 47; Zile Yörüklerinden
191	Halı	58	Göl aşiretinden (hepsi)
192	Yoncalık	45	Göl aşiretinden 32; Zile Yörüklerinden 13
193	Belviran	17	Göl aşiretinden (hepsi)
193	Üçağaç	39	Zile Yörüklerinden 7; Çağıranlı aşiretinden 9; Göl aşiretinden 11
194	Kemalli	21	Zile Yörüklerinden 9; Göl aşiretinden 6
195	Gümüşdiğın	70	Zile Yörüklerinden 62; Çağıranlı aşiretinden 6
196	Kabalı	82	Zile Yörüklerinden 55; Çağıranlı aşiretinden 17; Çelikanlı Ekradından 10
198	Kıyılı	14	Çağıranlı aşiretinden 9; Çelikanlı Ekradından Rışvan aşiretinden 5
198	Canık	37	Çağıranlı aşiretinden 29; Çelikanlı aşiretinden Rışvan Ekradından 4; Rışvan Ekradından Ümranlı cemaatinden 4
199	Ağalı	24	Çağıranlı aşiretinden 17; Zile Yörüklerinden 7
200	Uzamiş	25	Çağıranlı aşiretinden 19; Sağranlı aşiretinden 2
200	Virancık	75	Zile Yörüklerinden 65; Çağıranlı aşiretinden 10
202	Tarhana	26	Abdallı aşiretinden 18
202	Yangı	44	Zile Yörüklerinden 33; Göl aşiretinden 1
203	Dolak	32	Çepni mukataasından 11; Çağıranlı aşiretinden 12; Kavaşlı? aşiretinden 9
204	Kaçak	25	Kavaşlı aşiretinden (hepsi)

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

204	Kavak	67	Kavaşlı aşiretinden 24; Zile Yörüklerinden 21
206	Akçakoyun	30	Çepni mukataasından 10; Çağıranlı aşiretinden 9; Kavaşlı aşiretinden 8; Abdallı aşiretinden 3
206	Çardak	50	Zile Yörüklerinden 10; Çağıranlı aşiretinden 22; Çepni mukataasından 18
208	Karadikmen	39	Zile Yörüklerinden 13; Kavaşlı aşiretinden 5
209	Konacık	68	Zile Yörüklerinden 59.
210	Kıllılar	50	Zile Yörüklerinden 28; Kavaşlı aşiretinden 7
212	Körgöz?	38	Zile Yörüklerinden 11; Koyuncu Alamaslısı aşiretinden 18
213	Tatlı	28	Zile Yörüklerinden 3
213	Hacı Fakihli	31	Zile Yörüklerinden 9; Koyuncu Alamaslısı 8
220	Kaçak	29	Koyuncu Alamaslısı (hepsi)
221	Virankalesi	54	Koyuncu Alamaslısı 39; Kavaşlı aşiretinden 4
223	Sazlıdere	13	Koyuncu Alamaslısı (hepsi)
224	Abdimeşhedî	32	Zile Yörüklerinden (hepsi)
225	Kılınçlı	53	Zile Yörüklerinden 35
226	Kayakışla	57	Zile Yörüklerinden 20

Tablo 7: 2052 Numaralı Nüfus Defterine Göre Sorgun Kazasında Meskûn Olan Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
236	Çakallı	35	Ezeldin? cemaatinden 1
237	Faraşlı	40	Kaçır İsalı aşiretinden 3
240	Abdurrahmanbeyli	44	Alamaslı aşiretinden 3; Kaçır İsa aşiretinden 3; Çerçili aşiretinden 2
243	Yolalanı	42	Kuşlu aşiretinden 28; Abdili aşiretinden 9
245	İzibüyük	49	Kavaşlı aşiretinden 14; Abdili aşiretinden 13
247	Çötelî	84	Kişicili? Ekradından 2
248	Karamağara	288	Harbendeli aşiretinden 2
254	Dede Fakihli	143	Harbendeli aşiretinden 4
257	Yaycılar ma Halkalı	112	Abdallı aşiretinden 4
261	Karalık	81	Zile Yörüklerinden 1
265	Çavuşlu	38	Harbendeli aşiretinden 18
266	Tiftik	32	Harbendeli aşiretinden 5
268	Ahmed Fakihli	65	Karahasanlı aşiretinden 3
270	Halil Fakihli	52	Harbendeli aşiretinden 18
273	Karakız	120	Harbendeli aşiretinden 1
280	Sorkun	251	Çunğar aşiretinden 2

DAVUT ŞAHBAZ

289	Alıçlı nd. Ökçeli	38	Silyanlı? aşiretinden 5
290	Gökdere	35	İsa Kadılı aşiretinden 1
291	Karakaya	26	Tatar İlyaslı aşiretinden 4; Beycikli? aşiretinden 1
292	Kavakalanı	22	Çunğar Yörüklerinden 1; Beycikli? aşiretinden 1
298	Gököz	25	Taycı Alamaslısı 6
298	Tulum	140	Zile Yörüklerinden Bağırğan aşiretinden 7
308	Belpınarlı	24	İnallı aşiretinden 1; Zile Yörüklerinden 4
308	İnallı-ı kebir	65	Silyanlı? aşiretinden 1
310	İsafakihli	96	Zile Yörüklerine bağlı Bağırğan kabilesinden 23; Zile Yörüklerine bağlı Karakeçili kabilesinden 5
312	Taşpınar	103	Mamalı aşiretinden 79; Doğanlı aşiretinden 2
314	Ağcın	62	Zile Yörüklerine bağlı Toraman kabilesinden 2; Zile Yörüklerine bağlı Karakeçili aşiretinden 2
315	Mahal	99	Harbendeli aşiretinden 6; Şarkipare aklamına bağlı Abdal taifesinden 6
320	Oytamış	27	Harbendeli aşiretinden (hepsi)
320	Emirözü	97	Harbendeli aşiretine tabi Kulanlı cemaatinden
324	Darıcı	124	Pembecik ve Kuyumcu Aşiretinden 5; Zile Yörüklerinden 4
326	Sarılar Delibalta	85	Çepni-Çandır kabilesinden 26; Mamalı aşiretinden 11; Evci aşiretinden 4; Abdallı aşiretinden 1
328	Cihanpaşa	115*	Çepni-Çandır kabilesinden 23; Keherselik aşiretinden 4
331	Sarılar	54	Mamalı aşiretinden (hepsi)
335	Deremahal	40	Harbendeli aşiretinden 23; Abdal taifesinden Harçpare? 4
336	Manşar	141	Pembecik Kuyumcu aşiretinden 1; Abdal taifesinden 16; Çorum Ekradından 4; Keykal aşiretinden 1
338	Dağbekçisi	46	Harbendeli aşiretinden 12
339	Karadepe	70	Harbendeli aşiretinden 11
340	Aktaş	57	Gelenkiras mukataası reayasından 4; Evci aşiretinden 4; Harbendeli aşiretinden 2
344	Yerçeçayırı	66	Zile Yörüklerinden 7; Kehersülek aşiretinden 2
347	Kavurgalı	82	Harbendeli'ye tabi Kehersülek aşiretinden 7; Harbendeli'ye Tabi Tülek aşiretinden 3
349	Fakihbeyli	120	Zile Yörüklerinden Kurugöl kabilesinden 8
351	Güllük	159	Arablı aşiretinden 1; Mamalı aşiretinden 2; Kehersülek aşiretinden 3
356	Kızıltepe	103	Mamalı aşiretinden 2
358	Küçük Kömü	21	Kehersülek aşiretinden 7
362	Babaali	65	Ezeldin aşiretinden? 1
365	Köhne-i Sağır	63	Zile Yörüklerine bağlı İlbeyle kabilesinden 4; Doğanlı aşiretinden 6
366	Taşlık-ı Sağır	22	Zile Yörüklerinden 3
367	Şahmuratlı	65	Harbendeli aşiretinden 1

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

370	Dişli	110	Harbendeli aşiretinden 2; Kenreslik aşiretinden 1; Gelengiras mukataası aklamından Boşyak? taifesinden
372	Sarı Hacılı	17	Harbendeli aşiretinden 4
373	Temrazlı	24	Harbendeli aşiretinden 4
374	Köhne-i Kebir	264	Zile Yörüklerinden Bağırğan kabilesinden 3
379	Kötüköy	75	Harbendeli aşiretinden 2
381	Kışla-yı Karaabalı	81	Harbendeli aşiretinden (hepsi)
383	Danişmendli	27	Zile Yörüklerine bağlı Çağırğan kabilesinden 2; Harbendeli aşiretinden 3
383	Mükremi	36	Zile Yörüklerine bağlı İlbeyli kabilesinden 15; Zile Yörüklerine bağlı Bağırğan kabilesinden 1
387	Cumafakihli-i Zir	137	Kehresülek aşiretinden 2; Gelengiras mukataasından Boşyak? taifesinden; Akçakoyunlu aşiretinden 2
389	Boğaz Cumafakihli	27	Kehresülek 5; Abdallı aşiretinden 1
390	Yazılıtaş	89	Zile Yörüklerinden Çepni-Çandır kabilesinden 5; Çungar mukataası Yörüklerinden 1
391	Mihmadlu	59	Zile Yörüklerine tabi Bağırğan kabilesinden 45; Zile Yörüklerine tabi İlbeyli kabilesinden; Zile Yörüklerine tabi Karahisar kabilesinden 3
392	Caferli	72	Zile Yörüklerine tabi Bağırğan kabilesinden 67; Zile Yörüklerinden Karahisar kabilesinden 5
394	Tatlı	37	Zile Yörüklerinden Bağırğanlı kabilesinden 5
395	Akoluk	51	Esbkeşan Aşiretine tabi İzzettin kabilesi (hepsi)
396	Alcı	102	Alcı cemaatından 91; Çungar Yörüklerinden 6; Tülek aşiretinden 2; Abdallı 2
399	Sarıhamzalı	41	Zile Yörüklerine tabi Bağırğanlı aşiretinden 22; Karahasanlıdan 3
400	Kürdgözü	59	Cihanbeyli aşiretinden 3; Rışvan taifesinden Mülukanlı aşiretinden 20; Şambayadı aşiretinden 3; Harbendeli aşiretinden 4
401	Kepirce	48	Zile Yörüklerine tabi Bağırğan kabilesinden 41
402	Ocaklı	55	Çungar mukataası Yörüklerinden 50
403	Karaveli	55	Çungar mukataası Yörüklerinden (hepsi)
404	Yazı Karahacılı	25	Zile Yörüklerine tabi Bağırğanlı kabilesinden 19; Harbendeli aşiretinden 6
405	Kodalı	32	Bağırğan kabilesinden 14; Silyanlı aşiretinden 3
406	Eymirhan	49	Zile Yörüklerine tabi Bağırğanlı kabilesinden 24
407	Peyniryemez	33	Zile Yörüklerine tabi Bağırğanlı kabilesinden 17; Çungar mukataası Yörüklerinden 6

Tablo 8: 2053 Numaralı Nüfus Defterine Göre Boğazlıyan Kazasında Meskûn Olan Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
157	Sarıkaya	48	Zile Yörüklerinden 5

DAVUT ŞAHBAZ

159	Çokumeşme	41	Mamalı aşiretinden 3; Zile Yörüklerinden 11
164	Çiftlik	83	Mamalı aşiretinden 2; Abdallı aşiretinden 2
165	Etmezşeyhler	66	Çungar Yörüklerinden 7
167	İğdeli	29	Tüle? aşiretinden 2
167	Yahyalı	27	Alamaslı aşiretinden 2
168	Baba Yağmur	165	Tülek aşiretinden 6; Zile Yörüklerinden 3
171	Oğulcuk	73	Hamurlu? aşiretinden 3
173	Başhoroz	70	Tülek aşiretinden 2; Karahasanlı aşiretinden 3
178	Çalapverdi	123	Karkın aşiretinden 7; Abdallı aşiretinden 1
182	Uzunlu	142	Abdallı Aşiretinden 8; Tülek aşiretinden 1; Ulunlu? aşiretinden
185	Çavlak	51	Karaca Abdallı aşiretinden 3
187	Karakoç	94	Karaca Abdallı aşiretinden 14
189	Boğazlıyan	480	Karkın aşiretinden 23; Abdallı aşiretinden 2; Kaçır İsalı aşiretinden; Karaca Abdallı aşiretinden 16; Yabancı aşiretinden 6
198	Solak Gediği	10	Doğanlı aşiretinden 10
199	Ömerli	31	Çungar Yörüklerinden 15; Şambayadı aşiretinden 6; Tülek aşiretinden 3; Harbendeli aşiretinden 3
200	Siyah	23	Çungar Yörüklerinden 22
200	Kaşkışla	65	Harbendeli aşiretinden 64; Şambayadı Aşiretinden 1
202	Kötüköy	33	Çungar aşiretinden 17; Tülek aşiretinden 10

Tablo 9: 2053 Numaralı Nüfus Defterine Göre Emlak Kazasında Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
49	Hardal	223	Evcî aşiretinden 1
67	Hocabey	76	Şambayadı aşiretinden 7
89	Viranyurt	30	Kehersülek cemaatinden 1
90	Yolhasan	24	Canikli aşiretinden 2
92	Çepni	270	Kuzugündeli aşiretinden 1
106	Ağçaşar	46	Zile Yörüklerinden 3
107	Sızır	247	Çelikanlı aşiretinden 6
113	Orta	384	Mülukanlı aşiretinden 8
121	Ağçasu	19	Zile Yörüklerinden 12
124	Keklicek	26	Tatar İlyaslı cemaatinden 25; Taviricali? aşiretinden 1
124	Kışlak-1 Yerliburun	47	Burun Kışlada iskân eden Bucak ve Avşarıdan maktu haneler (hepsi)

Tablo 10: 2053 Numaralı Nüfus Defterine Göre Süleymanlı Kazasında Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn olan Aşiretler ve Nüfusları
127	Bektaşlı	269	Karkın aşiretinden 1; Boynuyoğunlu aşiretinden 2; Pehlivanlı aşiretinden 16; Belikli aşiretinden 7; Sarılar aşiretinden 7
135	Sorsavuş	140	Yabanlı aşiretinden 4; Karahasanlı aşiretinden 2; Şarklı aşiretinden 3
138	Tekye-i Sırçalı	79	Tabanlı aşiretinden 6
142	Başköy	61	Çungar mukataası Yörüklerinden 3; Zile Yörüklerinden 18
144	Kanlıca	139	Akçakoyunlu aşiretinden 108
147	Gövdecili	40	Çungar Yörüklerinden 40
148	Çöblü	32	Ataçıkan aşiretinden 8; Boynuinceli aşiretinden 3; Belikli aşiretinden 6
149	Kışla-ı Güzelli	95	Harbendeli aşiretinden (hepsi)
150	Arife	60	Harbendeli aşiretinden (hepsi)
152	Güller	3	Çungar mukataası Yörüklerinden (hepsi)
152	Karasenir	232	Aksaray hariç paresinden Karasenir Akçakoyunlusu aşiretinden 219; Abdallı aşiretinden 6; Boynuinceli aşiretinden 4; Zile Yörüklerinden 3

Tablo 11: 2053 Numaralı Nüfus Defterine Göre Gedik-i Çubuk Kazasında Aşiretler.

Sayfa	Köyler	Köylerin Nüfusu	Köylerde Meskûn Olan Aşiretler ve Nüfusları
18	Gemerek	276	Kuzugündenli aşiretinden 2
30	Tuzla	81	Rişvan taifesinden 4
43	Sarvan	34	Pehlivanlı aşiretinden 1

SONUÇ

Türkler Anadolu'ya geldikten sonra Bozok yöresi Danişmendli, Selçuklu, İlhanlı/Moğol, Eratna, Kadı Burhaneddin, Dulkadirli ve son olarak da Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Bu uzun ve hareketli siyasi yapı içerisinde yörede var olagelmış yegâne şey ise konargöçerliktir. Buna göre Bozok yöresinde coğrafi yapının yayla özelliği göstermesinin yanında uygun iklim koşulları ve akarsu çeşitliliği konargöçerlerin her dönem ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyılın ilk yarısında köylere yerleşmiş fakat hala aşiret statüleri devam eden kişiler bulunmaktadır. 1831 yılında düzenlenmiş nüfus defterlerinden yörede Mamalı, Zile Yörükleri, Akçakoyunlu, Harbendeli, Çepni, Çungar, Abdallı, Bağırhan, Çağırhanlı, Doğanlı ve Selmanlı gibi yaklaşık olarak 98 aşiretin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu aşiretlerin bir kısmı üçer beşer gruplar halinde, bazıları da toplu halde köylere yerleştirilmişlerdir. Aşiretler, Kızılkocalı kazasında 109, Selmanlı kazasında 53, Boğazlıyan kazasında 66, Akdağ kazasında 29, Karahisar-ı Behramşah kazasında 46, Sorgun kazasında 74, Boğazlıyan kazasında 19, Emlak kazasında 11, Süleymanlı kazasında 11, Gedik-i Çubuk kazasında ise 3 olmak üzere toplam 421 köyde yerleşmişlerdir. Ayrıca aşiretlerin toplan nefer sayısı 13.016 olarak tespit edilirken, zikredilen dönemde Bozok sancağında yaşayan her dört kişiden biri aşiret mensubu idi.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

2051, 2052, 2052 Numaralı Nüfus Defterleri

Araştırma ve İncelemeler

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

AYGÜN, Necmeddin, "Nüfus Defterleri'ne Göre Boynu İncelü Aşireti (1830-1845)", *Bellten*, S. 295, Ankara 2018, s. 899-956.

BAZNA, Yalçın, "Bozok Sancağında İskân Edilmiş Olan Pehlivanlı Aşireti Beylerinden Mahmut ve Oğlu Abdurrahman Beylerin Halka Zulmü", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Yozgat 2016, s. 410-418.

DARKOT, Besim, *Türkiye Coğrafyası*, Maarif Matbaası, İstanbul 1942.

GÜLTEN, Sadullah, "Osmanlı Anadolu'sunda Bir İskân Hikâyesi: Bozok Sancağı'nda Aşiretler, Köylüler ve Celâlîler (16-19. Yüzyıllar)", *History Studies*, Volume 11, Issue 1, February 2019, s. 128-154,

GÜLTEN, Sadullah, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar" *History Studies*, Volume 9 Issue 4, November 2017. s. 53-61.

GÜLTEN, Sadullah, *Bozok Türkmenleri*, Pervane Yayınları, İstanbul 2015.

GÜLTEN, Sadullah, "Ankara Savaşı Sürecinde ve Sonrasında Anadolu'da Nüfus Hareketliliği" *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı*, TTK, Ankara 2014, s. 409-414.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe, İstanbul, 2010.

İLGÜREL, Müçteba, "Celali İsyanları", *TDVİA.*, C. 7, İstanbul 1993 s. 252-257.

KAFALI, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, AKM. Yayınları, Ankara 1997.

KOÇ, Yunus, "Yozgat", *TDVİA.*, C. 43, İstanbul 2013, s. 559-564.

KOÇ, Yunus, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Bozok Sancağı", *TDVİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 321-322.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul 1987.

SARI, Arif, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*, GÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

SEZER, Musa, "Zile Kazası ve Bağlı Kabileler (1695 Tarihli Avarız Defterine Göre)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol 9, October, 2017, s. 357-383.

SÖYLEMEZ, Faruk, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rışvan Aşireti Örneği*, Kitabevi, İstanbul 2011.

SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, TTK, Ankara 1970, s. 1-147.

SÜMER, Faruk, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar" *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü: Anma Kitabı*, DTCF. Yayınları, Ankara 1974, s. 309-381.

ŞAHBAZ, Davut, *XVI. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk)*, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.

ŞAHİN, İlhan, *Yeni İl Kazası ve Yenil İl Türkmenleri (1548-1653)*, İÜEF. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1980.

ŞAHİN, İlhan, *Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul 2006.

TIZLAK, Fahrettin, "Bozok Sancağı'nda Yaşamını Sürdüren Pehlivanlı Aşiretinin Mehmet Ali Paşa'ya Bağlılığını Bildirmesi ve Yozgat'a Saldırması", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Yozgat 2016, s. 392-409.

1831 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE BOZOK SANCAĞINDA AŞİRETLER

TUNUS, Onur, "17.yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Büyük Kaçgun'un Neden ve Sonuçları", *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2019, s. 409-421.

TÜRKAY, Cevdet, *Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012, s. 490.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1969.

YAZICI, Hakkı, *İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası*, Nobel Yayınları, Ankara 2002, s. 16, 17;

YİNANÇ, Mükrimim Halil, "Danişmendliler" *MEB.İA*, C. 3, İstanbul 1978, s. 468-479 .

Yozgat Kent Tarihi, Yozgat Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Yozgat 2008.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 165-178

Geliş Tarihi–Received Date: 25.06.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.10.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

AHMED CEVDET PAŞA VE MODERNİZM'E BAKIŞI*

ELİF MERVE KOÇ**

ÖZET

“Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı” olarak adlandırılan 19. yüzyıl, bizlere kıymetli şahıslar ve eserler kazandırmıştır. Bunlardan en önemlisi şüphesiz yaşadığı döneme iz bırakmış olan Ahmed Cevdet Paşa'dır. Devlet kademelerinde birçok makamda bulunmuş ve bununla beraber çağındaki olayları kalemiyle geleceğe aktarmıştır. Miras bıraktığı eserleri ve bürokrasiden akademiye ve idareciliğe birçok alanda gösterdiği başarılar ile Cevdet Paşa; Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir. 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başındaki çalışmalarında; 19. yüzyılın Osmanlı'sını; idari, askeri, ekonomik, siyasi ve sosyal yapısını müesseseler bazında irdelemiştir. Almış olduğu eğitimler ve yürüttüğü görevler; kendisinin bir hukukçu, devlet adamı ve tarihçi olarak anılmasına vesile olmuştur. Cevdet Paşa'nın şahitlik ettiği Tanzimat dönemi, dünya tarihinin ve özellikle Osmanlı Devleti'nin değişiminde kırılma olarak değerlendirilebilir. Bu yüzyılda yaşanan değişimin doğrusu, yanlışı ve gerekliliği Paşa'nın birçok eserinde konu edilmiştir. Tarih sahnesinde tüm bu dinamikleri nasıl okumamız gerektiğini yazılarında tartışan Cevdet Paşa; günümüzde de süregelen modernizm kavramı sorununa ışık tutmaktadır. Tanzimat dönemi içinde medresede yetişen Cevdet Paşa'nın çağdaşlarından farklılık gösterdiği nokta şüphe yok ki modernizm ve değişime karşı takındığı tutumdur. Kadim geleneğin savunucusu bir Osmanlıcı ve İslamcı olan Cevdet Paşa'nın gözünden 19. yüzyıl modernizmi, çalışmanın temel konusunu teşkil etmektedir.

Anahtar kelimeler: Ahmed Cevdet Paşa, Modernizm, Batılılaşma, 19. yüzyıl, Tanzimat Dönemi.

AHMED CEVDET PASHA AND HIS OVERVIEW OF MODERNISM

ABSTRACT

The nineteenth century, called the longest century of the Ottoman Empire, brought us valuable people and works. The most important of these is Ahmed Cevdet Pasha, left his mark in the period in which he lived. He held many positions in the state authority and transferred the events of his age to the future with his pen. Cevdet Pasha, with his works left and his successes in many fields from bureaucracy to academia and administration, in his works in the late 18th century and early 19th century, examined the 19th century Ottoman Empire in the field of administration, military, economy, politics and social structure on the basis of administration. The trainings he received and duties he carried out brought about being remembered as a lawyer, teacher, statesman and historian. The Tanzimat period that Cevdet Pasha witnessed can be regarded as a breaking in the change of world history and especially of the Ottoman Empire. The truth, wrong and necessity of the change experienced in this century have been mentioned in many of Pasha's works. Cevdet Pasha, discussing how we should read all these dynamics in his writings in the history scene, sheds light on today's ongoing problem of modernism. The point that Cevdet Pasha, who grew up in the madrasah during the Tanzimat period, differs from his contemporaries is undoubtedly his attitude towards modernism and change. 19th century modernism from the perspective of Cevdet Pasha, an Ottomanist and Islamist defender of the ancient tradition, is the main subject of the study.

Keywords: Ahmed Cevdet Pasha, Modernism, Westernization, 19th century, Tanzimat Reform Era.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyılın ortalarına kadar yaşamış olduğu klasik dönem,¹ zaman içerisinde değişime uğramaya başlamıştır. Değişimler; padişahların yetiştirilme tarzından taşranın yönetimine kadar geniş alanlarda örneklendirilebilir. Osmanlı devlet ve toplum yapısındaki değişim gerekliliği, 16. yüzyılın ikinci yarısından

* Bu makale *Ahmet Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Modernleşmesi* adlı Yüksek Lisans Tezi'nden türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: elifmervekoç@gmail.com

¹ Mehmet Öz, *Kanun-i Kadimin Peşinde*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019, s. 46.

itibaren hissedilmeye ve fark edilmeye başlanmıştır.² İslahat hareketleri, aydınların teorik olarak ele aldığı eylemler olarak anılmaktan çıkacak, zamanla devlet otoritelerince uygulanacaktır. Bu sürecin ilk örneklerini -pratik alanda yarattığı etkiyi- 19. yüzyıl itibarıyla görmekteyiz.

Cevdet Paşa, yetmiş iki yıllık ömrüne sayısız makam ve eser sığdırmış olan ve Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyeti ile hemhâl olduğu döneme tanık bir idareci; dünyanın değişen dengelerinin farkında olan, hukukçu kimliğiyle idari yapılanmaya son derece hâkim, bir müderris olarak yenilikçi müesseselerin kurucusu; toplumun istekleri ve değişimlerine valilik görevleri müsebbibinde aşına bir şahsiyettir. Bu yetkinliklerin tümü Cevdet Paşa'yı Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılında ıslahat mimarları arasında görmemize vesile olmuştur. İslahatların fiili olarak Osmanlı Devleti kurumlarını değiştirmeye başladığı dönemde yaşamış olması Cevdet Paşa'yı, modernizm ve batılılaşma okumalarına ve gözlemlerine itmiştir. Paşa'nın eserlerinde bu ikilemin tartışmalarını gördüğümüzde, kendisini Doğu medeniyeti yandaşı ancak Batı'nın da düşmanı olmayarak uzlaşmacı tavra sahip oluşuna şahit oluruz. Dönemin büyük meseleleri: Osmanlı'nın kadim İslam medeniyetini korumak ve değişime kapı aralamak; işgallerin durdurulması yönünde ıslahatları devlet lehinde kullanmak ve Devleti Aliyye'yi dış baskılardan kurtararak refaha ulaştırmaktır. Cevdet Paşa, değişim mekanizmalarını kavrayarak bu doğrultuda yalnızca fikir beyan etmeyip bu fikirlerin doğacağı müesseselerin temelini de atacaktır.

1. Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı

Cevdet Paşa, Hicri 1238 yılında (13-14 Receb 1238/26-27 Mart 1823) bugünkü Bulgaristan sınırında olan Lofça kasabasında doğdu.³ (Ek.1) Kırklareli'nden Bulgaristan'ın kuzeyinde Sofya ile Tuna nehri arasındaki Osme Nehri'nin kenarında yer alan Lofça'ya (bugünkü adı Lovec/Lovets)⁴ göç etmiş⁵ olan ailesi, Cevdet Paşa'nın eğitiminde önemli yer tutmaktadır. Küçük yaşta büyükbabası Hacı Ali Efendi'nin teşviki ve desteği ile Lofça Müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça, sarf, nahiv, beyan, belagat ve mantık gibi medrese dersleri⁶ ve akabinde kadı naibi Hacı Eşref Efendi ve müftü Hafız Mehmed Efendi'den çeşitli dersler aldı. Cevdet Paşa, ilim ehli olan ve yeterli maddi gelire sahip bir ailenin mensubu olmanın ve onun eğitimi ile yakından ilgilenen bir dedeye sahip olmanın avantajını taşıyordu.⁷ Asıl adı Ahmed iken "Cevdet" mahlasını 1843'te İstanbul'da gördüğü eğitim sırasında şair Süleyman Fehim Efendi'den almıştır.⁸ Yaşadığı kasabada yerel ulemadan resmî olmayan-bir mektep eğitimi aldı. Öğrenimini daha da ileri seviyeye götürmek için 1839 yılı başlarında dedesi tarafından İstanbul'a gönderildi.

*"Artık ulûm-ı âliye tahsîli için İstanbul'a azîmetim lâzime-i hâlden göründü. Sinnim ise henüz onbeş-onaltı râddesinde bulunduğu cihetle âgûs-ı vatandan ayrılmak bana göre müşkil idi."*⁹

İstanbul'a gelince Fatih/Çarşamba'da Papazoğlu medresesine yerleşerek Fatih Camii'ndeki derslere katıldı. Zamanın ünlü müderrislerinden fıkıh, usulü fıkıh, usulü hadis, hadis, tefsir, mantık, adab ve kelam gibi İslami ilimler okudu. Bunların yanı sıra fenni ilimler ile de meşgul olarak geometri, felsefe, tarih ve coğrafya dersleri gördü.¹⁰ Okuyup yazabilecek kadar Arapça ve Farsça, anlayabilecek ölçüde Fransızca ve Bulgarca biliyordu.¹¹ Eğitimine devam ettiği sırada vaizlik görevi de yapmaktaydı.¹²

*"...gececi gündüzlü çalışır geceleri yatağına yatmazmış. Kitap üzerinde uyuklar, uyanınca yine kitaba sarılırmış. Eyyam-ı tatiliyyede dahi dinlenmezdi. Bu derece kendini itabı ona zaaf getirmiş."*¹³

Öğrenim hayatından sonra devlet hizmetine Ocak 1844'te Rumeli kazaskerliğine bağlı Premedi Kazası kadılığı ile başladı. 29 Haziran 1845 tarihinde İstanbul müderrisliği görevini aldı. 14 Ağustos 1850 tarihinde Meclis-i Ma'arif-i Umûmiyye Azalığı ve Darülmualimin Müdürlüğü'ne tayin edildi.¹⁴ 1851'de Encümen-i Dâniş üyeliğine seçildi.¹⁵

² Öz, *Kanun-i Kadimin Peşinde*, s. 60.

³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (kısaltma: BOA), Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (kısaltma: DH.SAİD.d.), No: 1, G. No: 2, 29/Z/1238, 06/Eylül/1823; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz. Cevdet Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1967, s. 3; Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1995, s. 21.

⁴ Şevki Nezihi Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 2.

⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1969, s. 153.

⁶ Mehmet Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa Hayatı – Şahsiyeti – Eserleri (1822 – 1895)*, Doğu Yayınları, Ankara 1945, s. 7.

⁷ R. L. Chambers, "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim: A. Cevdet Pasha". *International Journal of Middle East Studies*, 4(4), 440-464. 1973, s. 441.

⁸ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 35; Ülkütaşır, *Cevdet Paşa Hayatı*, s. 9; Cevdet Gören, (2017), Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'nın XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Gelişmelere Dair Tespit ve Önerileri. (Yüksek lisans tezi, 2017). *YÖK Ulusal Tez Merkezi*, 485594, s. 6.

⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 4.

¹⁰ Ülkütaşır, *Cevdet Paşa Hayatı*, s. 8.

¹¹ Yusuf Halaçoğlu vd. Cevdet Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 7, s. 443-450), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 443-444; Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 41.

¹² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 16.

¹³ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 31.

¹⁴ Ebül'ula Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, Acar Yayınları, İstanbul 2011, s. 25.

¹⁵ Halaçoğlu vd. TDV, s. 444; Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 58-62.

Fransız Akademisi tarzında teşkil olan Cemiyet-i İlmiye (Encümen-i Dâniş)'nin mazbatası ve beyannameleri Cevdet Paşa tarafından yazıldı.¹⁶

1 Temmuz 1846'da toplanan Meclis-i Ma'arif-i Umûmiyye'de, Fransız İlimler Akademisine benzer biçimde kurulması kararlaştırılan akademi fikri ortaya çıktı. Ahmed Cevdet Efendi, bu müessesenin gayesi ile temin edeceği faydaları ihtiva eden bir mazbata kaleme alarak Sultan Abdülmecid Han'a arz etti.¹⁷ 1854 yılında evvelce yazmakta olduğu Tarih-i Cevdet adlı eserinin ilk üç cildini Sultan Abdülmecid'e sundu ve rütbesi Süleymaniye derecesine yükseltildi.¹⁸ 1855'te vakanüvis tayin edildi.¹⁹ Devlet kademelerindeki bu yükselmenin yanı sıra ilmiye mesleğinde de ilerleyerek 9 Ocak 1856'da mevleviyet derecesindeki Galata kadılığına getirildi²⁰; aynı yılın 9 Aralığında Mekke-i Mükerreme kadılığı, 21 Ocak 1861'de İstanbul kadılığı payelerini aldı. 24 Haziran 1863 tarihinde Anadolu kazaskerliğine yükseldi. 13 Ağustos 1866'da kazaskerlik rütbesi vezarete çevrildi.²¹ Meclis-i Ma'arif işleriyle ve Darülmualimin nizamata ve ıslahatı ile meşgul olup bu mektep için nizamname hazırladı.²² Bundan sonra Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep valiliğine tayin edildi. 1868'de kendisine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla teşkil edilen Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığı verildi. Divanın nezarete çevrilmesi üzerine Adliye nazırı oldu ve bununla ilgili kanun ve nizamnameleri hazırladı. Babıalı'de teşkil edilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti'nin reisliğine getirildi. 24 Ağustos 1871'de yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti ile Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlıkları verildi. 1873 yılında Şura-yı Devlet üyesi ve ardından Evkaf nazırı oldu.²³ Aynı yılın ortalarına doğru 12 Temmuz 1875'te Ma'arif Nazırlığına tayin edildi.²⁴ 1874'te Şura-yı Devlet başkan vekilliğine, 2 Kasım 1874'te Yanya valiliğine, 1875'te de Ma'arif nazırlığına ve kısa bir süre sonra da Adliye nazırlığına getirildi. 1877 yılında Dâhiliye nazırlığına, aynı yıl içerisinde Evkaf nazırlığına naklen tayin edildi. 1878'de Suriye valisi olarak Şam'a gitti. Şam valiliğine Midhat Paşa'nın tayin edilmesi üzerine açıkta kaldı ve İstanbul'a döndü. Yolda Ticaret nazırlığına tayin edildiği haberini aldı. Haziran 1879'da Tunuslu Hayrettin Paşa'nın sadareten istifası üzerine on gün müddetle sadrazamlığı vekâleten yürüttü ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ya başkanlık yaptı. Said Paşa başvekil olunca tekrar Adliye nazırlığına getirildi. Ahmed Vefik Paşa'nın sadrazam olması üzerine 30 Kasım 1882'de Adliye nazırlığından ayrıldı ve üç buçuk yıl resmî görevlerden uzak kaldı. Cevdet Paşa son olarak Server Paşa'nın vefatı üzerine 11 Haziran 1886 tarihinde beşinci defa Adliye nazırlığına getirildi. Ancak Sadrazam Mehmed Kamil Paşa ile aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle bir süre sonra ayrılmak zorunda kaldı. 10 Mayıs 1890'da II. Abdülhamid onu Meclis-i Ali'ye tayin etti. Abdülhamid Han tarafından sadrazam Hayrettin Paşa'ya Tanzimat ıslahatlarına dair bir layiha yazılması görevi verildi. Bu görev, Hayrettin Paşa'nın nezaretinde Cevdet Paşa intikal etti. Cevdet Paşa, eğitimle ilgili komisyonlar kurularak eğitimin her kademesinde okutulacak ders programlarını hazırlattı ve idadileri öğretmen yetiştirmek maksadıyla Darülmualimin Sıbyan, Rüştîye ve İdadi olarak üç kısma ayırdı. Yeni açılan okullar için uzmanlara ders kitapları yazdırma görevini verdi.²⁵

Cevdet Paşa, sonraki hayatını ilmî çalışmalarına ve çocuklarına ayırdı. Kısa bir hastalıktan dönemi ardından 26 Mayıs 1895'te İstanbul Bebek semtindeki yalısında vefat etti ve Fatih Sultan Mehmed Türbesi haziresine defnedildi.²⁶

Tezakir ve Ma'ruzat adlı eserlerinden kendisine ve hayatına dair hemen hemen tüm ayrıntıları öğrendiğimiz Cevdet Paşa, 19. yüzyılda yaşamış kalemi ve zekâsı kuvvetli bir âlimdi. Ömrü boyunca yazmış olduğu kitapların yanı sıra aile mektupları²⁷ da günümüze ulaşmış ve kendisi hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmamıza vesile olmuştur. Ali Rıza ve Mehmed Galip Paşa kitabında Cevdet Paşa'yı, "...iffet ve doğrulukla tanınmış olup sade bir hayat süren, mülki ve siyasi muamelelere vakıf, şeyhülislamlardan namuslu, günah ve haramlardan kaçınan muhterem bir zat." olarak tanımlar.²⁸ Mahlasının kendisine vermiş olduğu olgunluk ve büyüklüğü taşıyan ve üç padişaha hizmet etmiş olan Cevdet Paşa; Abdülmecid, Abdülaziz ve Abdülhamid Han'ın hüküm sürdüğü yıllarda devletin idari alanlarında görev almıştır. İslah ve tenkil için görevlendirdiği vazifelerin arasında telif ve tercüme olarak yaklaşık otuz ciltlik eserleriyle

¹⁶ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 62; Cevdet Paşa, *Tezakir*, s. 46; Abdullah Uçman, Encümeni Dâniş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 11, s. 176-178), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 176.

¹⁷ Ahmet Şimşirgil vd. (2015). *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, Beylik Yayınları, İstanbul 2015, s. 19-20.

¹⁸ Ülkütaşır, *Cevdet Paşa Hayatı*, s. 11.

¹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi I-II*, Selçuk Yayınları, Konya 1966, s. 91; Mardin 2011, age, s. 30.

²⁰ Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı*, s. 33.

²¹ Halaçoğlu vd. *TDV*, s. 444.

²² Cevdet Paşa, *Tezakir*, s. 46.

²³ Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 92; Halaçoğlu vd. *TDV*, s. 444.

²⁴ Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'ruzat)*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 2014. s. 239.

²⁵ Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015, s. 89.

²⁶ Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 93; Halaçoğlu vd. *TDV*, s. 445.

²⁷ Ahmet Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2019.

²⁸ Ali Rıza vd. *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II*, Haz. F. Ç. Derin. Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 64.

devri için ön safta sayılan bir şahsiyettir.²⁹ İdari, ilmi ve hukuki vukufiyetinin yanı sıra iyi bir âlim, tarihçi, deha seviyesinde bir hukukçu³⁰, dilbilimci, eğitimci ve yazarlık vasıflarına da sahip önemli bir şahsiyettir.³¹

2. Osmanlı Devleti ve Tanzimat Dönemi

17. ve 18 yüzyıllarda iç ve dış dinamiklerin bir arada değişme dönemini ihdas ettiğini ifade edebiliriz.³² Askeri ıslahat ve mektepleşme süreciyle başlayan bu değişim, günümüze kadar süregelen dini, siyasi, askeri, hukuki, ahlaki, ilmi alanlarda ortaya çıkan yeni fikir çabalarının, arayışlarının ve tartışmalarının, yeni uygulama gayretlerinin tümünü adlandırabileceğimiz süreç modernleşmedir, çağdaş düşünce dönemidir.³³

Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan etkileşiminin 18. yüzyıldan çok önceleri başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Coğrafi olarak kurulduğu toprakların Doğu ve Batı arasında olması, Osmanlı'yı her iki kültürü de yaşar vaziyete sokmuştur. İslamiyet'in devlet tarafından korunması (Müslüman/Sünni inanca mensup hükümdar ailesinin varlığı) ve 16. yüzyıl ile halifelik makamının Osmanlı Devleti'ne geçmesi, Doğu'nun İslam'ın hakimiyetinde olduğunu göstermekteydi. Doğu kültürünün İslam sancağını elinde tutması, Batı'nın karşısındaki tek kuvvet olma vazifesini de ihdas etmiştir. Coğrafi yakınlıkların ötesinde, Batı'ya doğru yayılan seferler ile Hristiyan Rumların Müslümanlarla ilişkisini kaçınılmaz hale getirmiştir. Ortak bayramlar, kutsal mekânlar ve gündelik yaşamdaki benzerlikler bu etkileşimin birer sonucudur.³⁴

Osmanlı Devleti'nin yeniliklere kapı aralamasının sebebi, kültürel anlamda ortaya çıkmış olan bir ihtiyacın giderilme gerekliliği değildir. Avrupa'nın fikri dönüşüm geçirdiği Rönesans ve dinî-sosyal bağlamda kendisini dönüştürecek Reform hareketlerinden Osmanlı toplumu azami miktarda etkilenecektir. Avrupa'nın feodalizmin çöküşüyle başladığı modernleşme süreci,³⁵ burjuvazinin gelişmesi ve akabinde gerçekleşecek olan sanayileşme ve bireysel hakların meydana gelişi toplumun yeni gruplar ve yeni fonksiyonlar doğurmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti için ise toplum bireyleşmesi 19. yüzyıla tekabül etmektedir. İmparatorluğun, Batı'nın getirdiği inkılaplardan (ayanlık, sanayi, pazar) etkilenme süresi yüzyıllar alacaktır.

Osmanlı; kültürel zenginliğini muhafaza eden, eklektik ve diyalektik ilim dünyasına sahip olan bir devlettir. Orta Çağ'ın İslam dünyasının altın çağı olarak nitelenmesinden etkilenecek kültür mirasını devşirmeleri; ancak 18. yüzyıldaki bilim ve teknoloji devrimine ayak uyduramaması sebebiyle Avrupa tekniğine başvurma ihtiyacı hasıl olmuştur.

*"Avrupa'da sâir fûnûn ve sanâyi' ilerülemeğe başladığı gibi usûl-i cedîde üzre tanzim ve ta'lîm-i asker mes'elesi dahi şüyû' ve intişâra başlamış olduğu cihetle Devlet-i Aliyye dahi ihtilâle varmış olan nizâmâtın islâhıyla mukâbele bi'l-misl kâidesince asâkirini usûl-i cedîde üzre tertîb ü ta'lîm ve âlât u edevât-ı harbiyyesini ana göre tanzîm edildi."*³⁶ sözleriyle ifade etmektedir.

Ordunun, savaşlarda eskisi kadar parlak zaferlerle geri dönemeyip birçok savaşın kaybedilmesi* sonucu müesseselerin yenileşmesi gerektiği fikri, 16. yüzyıldan itibaren siyasetnamelerde konu edilmeye başlanmıştır. Tanzimat dönemi ile beraber, bu ıslahat fikirleri Avrupa medeniyetinden devşirilen yenilik fikirleriyle birlikte devlet ricali tarafından uygulanmaya başlanmıştır diyebiliriz. Avrupa medeniyetiyle girilen etkileşim, yalnızca tekniğin değil siyasi ve sosyal alanlarda değişimin de habercisi olacaktır. Devir, kadim geleneğin köklü değişimlerinin ve aydınlar arasında ortaya çıkacak kavram çatışmalarının sahnesi olacaktır. 19. yüzyıl bizleri, sadece ordunun ve sınıfların batıdan gelen bilgi ve nizamla ıslahına değil, *belki bütün hayatın, cemiyetlerin*,³⁷ değişimine şahit edecektir. 1826 yılı sonrasında Avrupa'ya gidip orada tahsil gören ve gözlemlerde bulunan Osmanlı öğrencilerinin sayılarındaki artış,³⁸ Batı medeniyetinin mahiyetini ve Osmanlı'ya aktarılması gereken unsurların neler olduğu konusunu netleştirecektir. Akabinde 1839 Tanzimat Fermanı ile inkılapçı düşünce ve kurumların Osmanlı toplumuna girmeye başladığı

²⁹ Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 207.

³⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2013, s. 171.

³¹ Elif Merve Koç, (2017). Ahmet Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Modernleşmesi. (Yüksek Lisans Tezi, 2017). *YÖK Ulusal Tez Merkezi*, 480337, s. 37.

³² Öz, *Kanun-i Kadimin Peşinde*, s. 201.

³³ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 11.

³⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 60.

³⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 25.

³⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I. Cilt*, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 115.

* Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin aksaklığı uğrayan müesseseleri hakkında detaylı bilgiler verir. Bunların başında gelenlerden biri de ordunun içerisinde görülen nizamsızlıktır. "...ez-kadîm alay-beylik müstakîmü'l-etvâr ve ehl-i ırz u vakâr olan zatlara tevcih oluna gelmişken sonraları himâyet ve şefâat ve rüşvet ile esâfil ve edâniden ba'zı kesâna verilmeğe ve bu husûs vâililere medâr-ı cerr-i menfaat olarak mücerred celb-i menâfi' için bilâ-sebeeb alay-beyiler azl ü nasb olunmağa başlayıp anlar dahi türlü bahâne ve vesîleler bularak şunun bunun dirliğin ref' ve ibkâ ettirmeğe âdet emleriyle ve daha nice fenâlıklar vücûda getirmekte olmalarıyla zuamâ ve erbâb-ı tîmâra killet ve perişânlık târf olduğu hâlde işleri evvelkiden efvân ve girân idi. (...) Ve bu nizâmsızlık asâkirin her sınıfına sirâyet ederek akıncı tâifesi dahi kimi ulûfeli kul nâmına olup (...) Devlet-i Aliyye akın maslahatı için Tatar askerine muhtâc olmuştur." (Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I. Cilt*, s. 113-114.

³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 70.

³⁸ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 35.

görülmektedir. Fermanda Gayrimüslim halka verilen taahhütler Osmanlı padişahının halifelîği ve bütün Osmanlı tebaasının eşit derecede hükümdarı olma sıfatının yüklediği vazifeler nezdinde bir ayrıma gidecektir. Müslüman olmayan tebaaya verilen tavizlerin halifelik makamının icrasına zeval getireceği yönündeki fikirler ve Batı aleyhtarlarının da laik düzenin kurulması gerektiği fikirleri, ortaya bugün de devam eden bir fikri çatışmanın çıkmasına neden olmuştur.³⁹ Tanzimat dönemine girilmesi çoğunluk olarak dış baskıların sonucu olduğundan, *zorlama*,⁴⁰ tepeden inme ve aniden vuku bulması; yenileşme fikirlerinin benimsenmesinde de bir o kadar uzun süreçlerin ihtiyacına gereksinim duyacaktır. Hakeza, yeni ve eski paradoksunun günümüzde dahi sürmesi, fikirlerin kaygan zeminde ve olgunlaşmadan ortaya konulduğunun kanıtıdır. 18. yüzyıl ile başlayıp ancak iki asır sonra 20. yüzyıl başlarında oturtulabilecek olan çağdaşlaşma, Osmanlı topraklarında iç ve dış sancıkların ardından gelecek bir mücadele ürünüdür. Gelenek kavramı yerine gelecek olan ilerleme, denge kavramının yerini alacak olan devrim⁴¹ ve hiyerarşinin kendini bırakacağı bireycilik, Osmanlı Devleti'nin altı asır boyunca kemikleşmiş düzenine yavaşça girecektir.

Değişim, öyle bir yüzyılda vuku bulmuştur ki Osmanlı Devleti'nin topraklarına karşı başlatılan işgaller, askeri reformları gerektirirken; kaybedilen savaşlar, teknik alanda yeniliği zaruri kılıyordu. Daimi ordunun kurulma icabı mali ve idari bakımdan bir ıslah gerektirirken yeni kanunlaşma ihtiyacı da zuhur etmekteydi. II. Mahmud dönemi ile kurulan yeni ordunun, modern silahları kullanacak öğrenci eksikliği yetkin subay kadrosunu yetiştirme ihtiyacını doğuracaktır. Bu vesileyle eğitim alanında bir düzine yenileşme hareketi cereyan edecek ve Mühendislik, Denizcilik ve Tıp alanında askerî-sivil okulların Batı tekniği ve eğitimci kadrosuyla Osmanlı hayatında inşa edildiğini göreceğiz.

Batı'dan devşirilen yeniliklerin ilk evresi, Batı'nın askeri yeniliklerinin uygulanması ya da akıbetin Tanrı'ya bırakılması yönünde tartışmaları doğuracaktır.⁴² Osmanlı aydınları, devleti yaşanan bu trajediden kurtarmak için türlü yollar deneyecektir. Teknik alanda yapılacak olan ıslahat hareketlerinin, Batı medeniyetinin yaşam tarzı, giyim kuşam ve insan ilişkileri nazarında ortaya çıkacak olan Avrupalılık, Cevdet Paşa gibi *tutucu*⁴³ aydınların tepkilerini çekmiştir. Batı düşüncesine karşı duyulan endişeler; Batı'nın düşman topraklar olarak sayılması ve farklı dine olan mensubiyet bu zihniyetin ahlaki bir kınamaya dönüşmesine sebep olmaktadır.⁴⁴ "Avrupa" ve "Avrupalılık"a karşı geliştirilen karşıtlık fikri, gelişmeyi gerektiren meselelerde Avrupa'nın örnek alınmasını güçleştirmiş ve özellikle aydınların gruplaşmalarına neden olmuştur. Cevdet Paşa ile karşıt düşüncede olan çağdaş münevverlerden birkaç örnek verecek olursak ilk isim Münif Mehmed Paşa'dır. (1830-1910) Münif Paşa, Osmanlı'nın modern toplumun gerisinde kalmasının sebebi olarak "görenek belası" deyimini kullanmaktadır. Geleneklerle devam edegelen kurumların işlevlerini yitirmiş olduklarını varsaymakta ve revize edilmediği müddetçe gelişmeye ket vuracağı yönünde düşüncelere sahiptir.⁴⁵ Kadim gelenekten uzaklaşılması gerektiği düşüncesine katılan bir diğer aydın Şinasi'dir. İbrahim Şinasi Efendi (1826-1871) *garp nevilerini memlekete getirmek için müşterek hareket eden*⁴⁶ medeni gelişim için esas olanın akıl olduğunu savunmaktadır. Batı'nın akli esas almış olmasıyla gelişmeye devam etmesini bunun kanıtı olarak görür. İslam medeniyetinin hurafelerle istila edildiğini⁴⁷ zikretmektedir. Devletin yardımıyla ve safi bir Türkçe ile halkın ateşlenmesi kaçınılmaz olacaktır. Edebiyatında millet, medeniyet, taassup, encüman-i daniş gibi kavramları kullanması siyasi edebiyatın temellerini atmış ve batı edebiyatı çevirileriyle Osmanlı toplumunun dönüşümüne yayınlarıyla destek vermiştir.⁴⁸ Cevdet Paşa, kendisinden sonra gelecek olan Namık Kemal ve Ziya Paşaların önderliğinde eleştirel, İslami-Türk kültürünü muhafaza eden⁴⁹ bir sınıfın oluşmasına sebebiyet verecektir. Denenecek yolların devlet ve toplum adına vereceği ödünleri en aza indirebilmek için türlü fikirler ortaya atılacaktır.

3. Cevdet Paşa, Modernizm ve Batılılaşma

Tanpınar, Cevdet Paşa'yı "Avrupa'ya hayran, medeniyetçi, terakki sever; buna mukabil yerli ananelerin ve hususiyetlerin muhafazasında muasır" bir zat olarak tanımlamaktadır.⁵⁰ Cevdet Paşa aynı zamanda düalist olarak da tanımlanabilir. Devri gibi uzlaşmacı ama bir o kadar da kadim olana bağlıdır. Terakkinin din ve şeriat kadroları içerisinde⁵¹ temin olunmasını ve örf-âdetlere riayet edilmesinde ısrarcıdır. İslam ve Osmanlı düşüncesini savunan Paşa,⁵² Devleti Aliye'nin kurtuluş reçetesini kadim gelenekte görmekteydi. Zamanın ve şartların değişmesinin tabii bir

³⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 62-63.

⁴⁰ Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, s. 171.

⁴¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 33.

⁴² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 10.

⁴³ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 13.

⁴⁴ Chirstoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 145.

⁴⁵ İsmail Doğan, Münif Mehmed Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 32, s. 9-12), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 9.

⁴⁶ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 174

⁴⁷ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 191.

⁴⁸ Alim Kahraman, Şinasi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt. 39, s. 166-169), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 169

⁴⁹ İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, s. 68.

⁵⁰ Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 207.

⁵¹ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 158.

⁵² Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1975, s. 11.

durum olduğunu düşünen⁵³ Cevdet Paşa, modernleşmenin zaruri olduğunu ancak İslam dairesinde şekillenip, esnetilip, genişletilmesi düşüncesindeydi. Modernleşmenin neleri kapsadığını ve nereye kadar kuşatılması gerektiği noktasında fikirler geliştirmiştir.⁵⁴ Yetiştirdiği medrese sistemi sebebiyle Doğu kültürünü sindirmiş olan Cevdet Paşa, Tanzimat ile gelen modern eğitim ve medresenin birbirine kaynaşması⁵⁵ fikrine sahip, kâfi miktarda milliyetçi ancak çokça Osmanlı ve İslamcı bir tavır içerisinde olmuştur. Bu tavır tüm yaşamına ve eserlerine sirayet etmiş; Tanzimat'ın getirdiği Batı fikrini külliyen benimsemekten beri durmuştur.

Cevdet Paşa'yı, fikri dünyası ve hedeflediği idealler ile etkileyen isim hiç şüphesiz Mustafa Reşit Paşa'dır. Reşit Paşa'nın sadaret makamına gelmesinin ardından şu cümleleri sarf eder:

“Reşid Paşa takımının efkârı neşr-i ma'arif ve ta'mim-i terbiye ile devleti usul-i cedide-i Avrupa'ya tevfikân tanzim etmek hususu idi.”⁵⁶

Reşit Paşa'nın önderliğinde 1851 yılında kurulan Encümen-i Daniş, Arapça ve Farsça gibi ecnebi lisanlardan alınan sözcüklerin Türkçeye dahil edilmesi ve dilin toplum nezdinde anlaşılabilirliğinin sağlanması amacını taşıyan bir müessese idi. Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmaniyye* adlı kitabı, Encümen'in ilk eseri olarak takdim edilmiştir.⁵⁷ Eser, Osmanlıca'nın üç dilden (Arapça, Farsça, Türkçe) meydana geldiği fikri üzerinde oluşturulmuş ilk Türkçe gramer kitabıdır.⁵⁸ Reşit Paşa'nın Encümen-i Daniş'te ilk basılacak kitap tercihinin *Kavâid-i Osmaniyye*'den yana kullanmasının başlıca sebebi budur. Cevdet Paşa'nın neşrettiği eserlerinde takındığı dilde sadelik ve yeni üslup prensibiyle daha anlaşılır bir Türkçe, Reşit Paşa'nın getirmiş olduğu ıslahatlardan biridir. Bu prensibi Tarih-i Cevdet, Kısas-ı Enbiya kitaplarında ve bilhassa Mecelle'de uygulamıştır.⁵⁹ Mustafa Reşit Paşa'nın sadarete bulunduğu süre boyunca tanzim ettiği müesseseler ve ilan ettiği Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'ni yeni bir döneme taşımıştır. Sadrazamlığı sırasında Cevdet Paşa'yı da verdiği görevler ile yoğurarak iyi bir idareci olması hususunda bil fiil eğitmiştir. Yenilik adına yapmış olduğu eylemlerin birçoğunda Cevdet Paşa ile ortak çalışma yürütmüştür. Reşit Paşa, ıslahat fikirlerini Cevdet Paşa'ya ve birçok aydına intikal ettirmiş ve Tanzimat aydınlarının yetişmesinde önemli rol oynamıştır.

Cevdet Paşa'nın çalışmaları, Reşit Paşa'nın iki sualine dayanmaktaydı: *Bizde nasıldı? Garpta nasıldır?*⁶⁰ Toplumların medeniyete ulaşmaları için üç adıma ihtiyacı olduğunu düşünen Cevdet Paşa, yeni eğitim ve kültür kurumlarının, yeni bir müfredatla ders kitaplarının revize edilmesinin ve Türkçe'nin bilim dili haline gelmesinin gerekliliği üzerine çalışmalarda bulunmuştur.⁶¹ Ancak *Tarih-i Cevdet* isimli kitabında önde gelen reform çalışmaları ordu ile ilgilidir. Eserde askeri reformların akabinde ilmiye sınıfına eleştiriler ile devam etmektedir.⁶²

Cevdet Paşa 19. yüzyıl Osmanlı'sını Lale Devrine benzetmekteydi.⁶³ Modernizm ile verdiği mücadelenin arkasında yalnızca benimsediği inanç var dememiz haksız ve yetersiz bir söylem olur. Bunun arkasında aslında daha büyük bir gaye vardı. O da devletin bekasını devam ettirmektir.⁶⁴ *Şeriatçılara kıyasla ilerici, sınırsız batılılaşma yanlılarına kıyasla gelenekçi*⁶⁵ olan Cevdet Paşa; Batı taklitçiliğine aykırı tutumlar sergilemiş, Sadrazam Fuat Paşa'nın 1864 yılında hazırladığı Fransızların departman sistemine uygun vilayet nizamnamesine muhalefet etmiştir. 1868 yılında Ali Paşa'nın Fransız Medeni Kanunu'nun (*Code Civil*) kabul edilme fikrini mahzurlu görmüş ve Mecelle'nin hazırlanma süreci başlamıştır.⁶⁶ Mustafa Reşit Paşa'nın, modernleşme yolunda atılacak hukuki yenilik adımı için seçtiği isim Cevdet Paşa idi. Bu adımın ilk pratiği olarak Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin kuruldu. Yeni hukuk sisteminin oluşturulacağı bu komite; güvenlik, mülkiyet hakları ve şerefın korunması gibi kişi haklarının yeniden düzenlendiği bir kanun kitabı hazırlamak üzerine oluşturuldu.⁶⁷ İslami gelenekler çerçevesinde, biçim olarak modern ancak İslam şeriatına bağlı bir kanunname hazırlayan Cevdet Paşa; 1926 yılına kadar Türk hukukçuluğunun en büyük başarısı sayılacak bir eser ortaya koymuştur.⁶⁸ Devlet adamı vasfının yanında tarihçi ve hukukçu kimliğine de sahip olması, Cevdet Paşa'yı bir o kadar kıymetli kılmaktadır. Maarif müdürlüğüne getirildiğinde ortaya koyacağı eğitim modeli, 19. yüzyılın sancılı sürecinde yeni bir elitin meydana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Yaşamış olduğu devrin buhranlarına

⁵³ Mustafa Oğuz, *Ahmed Cevdet Paşa ve Tarihçiliği*, Kömen Yayınları, Konya 2014, s. 180.

⁵⁴ Mehmet Fatih Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği*. İstanbul: Dergah, 2015, s. 23.

⁵⁵ Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 216.

⁵⁶ Cevdet Paşa, *Tezakir*, s. 23.

⁵⁷ Cevdet Paşa, *Tezakir*, s. 57.

⁵⁸ Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı*, s. 217.

⁵⁹ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Dergah Yayınları, İstanbul 1987, s. 70.

⁶⁰ Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 208.

⁶¹ Halaçoğlu vd. TDV, s. 445.

⁶² Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 86.

⁶³ Gören, Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'nın XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Gelişmelere Dair Tespit ve Önerileri, s. 128.

⁶⁴ Mümtazer Türköne, Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi. *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu Bildirileri* içinde 159-161, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 161.

⁶⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 224.

⁶⁶ Ercüment Kuran, Devlet Adamı Olarak Cevdet Paşa. *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu Bildirileri* içinde 3-7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 5.

⁶⁷ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 132.

⁶⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 172.

tanık olması ve usulsüzlüklere karşı ortaya koyduğu çözümler, onu farklı alanlarda çalışmalar yapmaya itmiştir. Cevdet Paşa, ilim erkânı arasına liyakat sahibi olmayan insanların girmesinin; ilmiye sınıfının cahil kimseler ile dolmasıyla sonunun gelmiş olduğunu düşünmekteydi. Sınıflar arasında dikey geçişin rüşvet ve adam kayırma ile yapılması da derecelerin usulsüzce verilmesine ve ilim ehli olanların hak ettiği koltuklara cehaletin oturmasına sebebiyet vermiştir.

“Bizden önceki devlet adamları ‘çünkü vezir oldun neylersin malı, neylersin canı’ derlermiş. Sonra, can daha tatlı, daha kıymetli mi oldu bilmem, fakat o derece fedakârlık devirleri geçti. Reşit Paşa, ‘neylersin malı derim ama neylersin canı diyemem’ derdi. Sonra mala olan sevgi daha da arttı. ‘Mal canın yongasıdır’ sözü atasözü oldu. Ahlak bozuldu. Doğruluk ve doğru söz azaldı. Gerçekten doğru sözlü güvenilir kişiler azaldı.”⁶⁹

Osmanlı devlet ve toplum yapısında görülen aksama ve bozulmalar hakkında kaleme almış olduğu yazılarda; baskılar ve soygunların arttığını, Hristiyan tebaanın adaletsiz vergi yükümlülüklerinin olduğunu, vezirlerin, ayanların ve kadıların haksızlıklara ortak olup göz yummalarından söz etmektedir.⁷⁰

Osmanlı Devleti’nin bağımsızlık mücadelesi ve fikri ayrımların keskin bir şekilde zuhur ettiği medeniyet çatışması ortamında bilgi ve derinlik sahibi, sadık ve hakkaniyetli devlet adamlarının yetişmesi yönünde nizamnameler hazırlamıştır.

Cevdet Paşa Sadullah Paşa’ya göndermiş olduğu mektubunda, Rusya ve Osmanlı Devleti’nin ıslahatlarını mukayese ederken Avrupa’nın yeniliklerinin alınması gerektiğini, bunu da taklitten değil her milletin kendi kültürüne uygun olarak tatbik edilmesi gerektiğini savunur. Cevdet Paşa:

“...bir tasavvuru kuvveden fiile çıkarmak mebad-i selâsenin içtimaina mütevakkıftır. Bunlar ilim ve idare ve kudrettir. Yani yapmayı bilmek ve azm ü cezm-i kavî ile yapmak istemek ve yapabilmektir. Bu mebad-i selâse bir adamda yahut bir şahs-ı manevîde mevcut olursa her şey yapar. Ve birisi nakıs olursa iş aksar. Petro’da bu mebad-i selâse mevcut idi. Zira kendisi azimet-i kat’iyye eshabından olduğu hâlde ol vakte göre lâzım olan ma’lumatı hâsıl etmek üzere Avrupa’nın en mütemeddin yerlerini gezip dolaşmış ve servet ve miknet ne gibi şeylerden husule geldiğini muayene ve tahkik etmiş idi.

Binâenaleyh Strelitz ocağını ilga kesb-i iktidar eylediği gibi ıslahat-ı lâzımeyle derhâl icra ile sanayi ve ticaretin terakkisi esbabının istihsaline müsaraat eylemiş ve memleketince esbab-ı terakki olan şeylere hasr-ı nazar edip taklid-i sarf yoluna gitmemiş idi. Kâbil ü icra bir yol alıp beyhude nazariyat ile uğraşmamış idi”⁷¹(Ek.2)

cümleleri ile Avrupa’nın gezilip görülerek teknik, bilim ve askerî alanda ulaştığı başarıya ayak uydurulması gerektiğini söylemektedir. Askerî, idari ve eğitim alanında Batılılaşma fikrini, eğitimi geliştirmek için geleneksel değerlere başvurmak olarak okur ve Osmanlı Devleti’nin temellerini oluşturan siyasi ve sosyal değerleri koruyarak ilerlenmesi gerektiğini savunur.⁷²

Dönem itibarıyla ortaya atılan yenilik fikirlerinin aydın zümre ve halk nezdinde sindirilmesi, medeniyet aidiyeti sorunlarının baş göstermesine sebep olmuştur. Muhafazakâr olarak tanımlayabileceğimiz Osmanlı tebaası, Batı medeniyeti ürünlerinin devlet ricalleri ve aydınlar tarafından müesseselere, kitaplara ve sosyal hayata uyarlanması, Doğu medeniyetine yapılan bir saldırı olarak nitelendirmiştir. Bu kesim, İslamcı ve Osmanlıcı fikir akımlarının da etkisiyle radikal bir saf tutacaklardır. *Ait olunan ve olunması gereken medeniyet hangisidir?*, sorusu Cevdet Paşa’nın medeniyet kavramı hakkında da fikir beyan etmesine sebep olmuştur. Cevdet Paşa’nın medeniyet kavramına bakış açısının iki ayrı tanım üzerine olduğunu görmekteyiz. Medeniyeti, toplulukların içtimai olarak ulaştıkları bir merhale olarak tanımlamaktadır. Bu aşamaya ulaşabilmenin yolu ise şehir hayatı ve devletin varoluşudur.⁷³ Dünyanın en kadim medeniyetlerinin doğudan doğduğunu ve Avrupa’nın bu doğuş esnasında medeniyetten mahrum olduğunu ifade etmektedir. Bu mahrumiyetin, doğunun güneşiyle beslenmesi ardından Batı medeniyeti olarak inkişaf ettiğini ve kadim olanı -doğuyu- ilim ve fende geçebilmenin mümkün olmayacağını vurgulamıştır.⁷⁴ Ancak Osmanlı Devleti içerisinde ilmiye ve kalemiye olmak üzere iki sınıfın da içerisinde bulunmuş olduğundan Cevdet Paşa, ilimdeki gerilemenin de şahitlerindedir.

“Biz o zamanlarda ileri gidiyoruz derken ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne kadar düştüğümüzü çok sonra anladık. Bu cümle ile beraber bizim bazı ahval-i hususiyemiz var ki diğer devletlere nâfi olan bize muzır olur.”⁷⁵(Ek.2)

⁶⁹ Cevdet Paşa, *Ma’ruzat*, s. 256.

⁷⁰ Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler Cilt I*, Sad. S. Irmak ve B. K. Çağlar. Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1973, s. 316.

⁷¹ BOA, Yıldız Esas Evrakı (kısaltma: Y.EE.), No. 45/11, D. No: 45, G. No: 11, 18/S/1302, 07/Aralık/1884.

⁷² Chambers, *Ottoman Alim: A. Cevdet Pasha*, s. 463-64.

⁷³ Meriç, *Cevdet Paşa’nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, s. 29.

⁷⁴ Cevdet Paşa, *Taribu Tarihi Cevdet*, Müt. Abdülkadir Efendi ed- Dana. Matbaatü Ceride, Beyrut 1891, s. 184-85.

⁷⁵ BOA, Y.EE., s. 4.

Medrese eğitimi almış az sayıda Tanzimat aydınlarından biri olması ve değişimin eğitim yolu ile gerçekleştirilebileceğine duyduğu inanç, Cevdet Paşa'nın ilmiye sınıfına karşı yapıcı eleştirilerini fiiliyata dökmesini kolaylaştırmıştır. Değişim konusunda katı bir tutum sergilememiş ancak kültürlerarası farklılığın göz ardı edilmemesi gerektiği hususunun altını çizmiştir. Her devanın her millete uygulanamayacağını; Batı'nın ilmi ilerleyişinden faydalanılması gerektiğini ancak kültürünün bu millete oturmayacağını ifade etmektedir.

“Devlet-i Aliyye ise irade-i gayri merkeziye tahtında idare oluna geldiği ve eyalâtın biri diğerine benzemeyip her biri idarece başka bir yol almış olduğu cihetle her tarafın usul-i hususiyesini düşünerek ıslahat-ı matlubeyi ana göre yapmak lazım gelirdi.”⁷⁶(Ek.3)

Devlet adamları ve ulemanın cehaleti ve yanlış inançları, öbür yandan Batı siyasetinin çıkarlarına alet olan taklitçiler yüzünden devletin kötü durumundan sıklıkla söz eden Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti içerisinde çeşitli alanlarda görülen hataların ıslah yolu ile düzelebileceği ancak bunun da “zamanın değişmesiyle ahkâmın değişeceği” ifadesiyle açıklamıştır.⁷⁷ Yapılması gerekeninse geçmişi Batı'dan alınacak taze bilgilerle canlandırmayı başarabilmektedir.⁷⁸ Bu anlayıştan kastedilenin geleneksel olanı yıkmak değil; ıslah edip birtakım yenilikler eklenerek kadim olanı diri tutarak zamana ayak uydurabiliriz düşüncesidir. Kullanmış olduğu *terakki* kavramı ile Cevdet Paşa'nın kastettiği bir siyasi kavramdan çok daha derindir. Eğitim, güvenlik, refah seviyesi gibi birçok ihtiyacın reformunda ihtiyaç duyulan anahtar kelimedir.⁷⁹ İlerleme için yapılması gerekenin sadece bilim ve eğitim olduğunu savunur. Bu düşüncesinde, yeniliklerin alındığı medeniyetin ne olduğunun çok da bir önemi yoktur. Bunun kanıtı ise eserlerinde yenilenen kurumları ifade ederken ortaya koyduğu örneklerdir. Yeniçeri ocağının kaldırılmasını Rusya'daki Sterlitz askerlerinin ilgasına benzetmesi, Napoleon'un askeri stratejilerini onaylaması Osmanlı'nın dışarıdan devşirme unsurları kabul edebileceği noktasındaki tavrını gözler önüne sermektedir. Cevdet Paşa eski gelenek ile yetişmiş bir paşa da olsa Tanzimat döneminin en reformisti sayılan Reşit Paşa mahiyetinde yetişmiştir. Kendisinin değişim fikirlerinin varlığı ve değişim mekanizmalarının öncüsü olması onu bir Batı düşmanı olarak anılmaktan uzak tutmuştur. Medeniyetin ve bilimin bir bağ kurması gerekmektedir. Kurulacak bu bağın sınırlara sahip olması gerektiği kaçınılmazdır. Alınacak her öğenin gelenekler ile bütünleşmesi ve toplumun yararını gözetmesi lazımdır.⁸⁰ Asrın gerektirdiklerine uymamak, kanun-i kadimden uzaklaşmak, ilmin ilim ehli olmayanların eliyle yozlaşması ve makamların rüşvet ile bozulması Cevdet Paşa için değişimin sebepleridir. Bu doğrultuda ortaya koydukları ile 19. yüzyılda modernizm rüzgârının getirdiklerine karşı nasıl bir tutum sergilediğini, 21. yüzyıl dünyasında zamana karşı koyan eserleriyle tarihe sunmuş müstesna bir düşünürdür.

SONUÇ

Cevdet Paşa'nın gözünden Türk modernleşmesini okumak, âdeta 19. yüzyıldan bugüne süregelen doğu-batı çatışmasına Tanzimat döneminden bir penceredir. Modernizm kavramı, dünyamıza Batı'dan gelen bir kavramdır. Ne şekilde ve ne ölçüde modernleşmesi gerektiği tartışmalarının hâkim olduğu Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin aydınları arasında uzun süre fikri ayrılıklar meydana getirmiştir. Askerî ve teknik alanda ortaya çıkan ilk Batı modeli, sosyal alana intikal ettikçe taraflar keskinleşmiş ve aidiyet sorunları baş göstermiştir. Bu entelektüel ayrışma ve ayrıştırma ortamında Cevdet Paşa'yı, İslami ilimler ile yetişmiş, medrese çıkışlı, ilmiye ve kalemiye sınıfında bulunarak devlet adamları arasında çok yönlü yetileriyle kendisini bir Doğu medeniyeti temsilcisi olarak görmemize sebebiyet vermiştir. Yenilik ve gelişmeye kapalı olmayan, aksine Batı kültürüne karşı ılımlı bir tutum sergileyen Cevdet Paşa, modernizmi çağdaşlarından farklı bir şekilde okumuştur. Bu okuyuş reddiyeden öte, fakat tam bir kabul ediş de değildir. Eskiye yıkarak yeniyi getirme çabasından ziyade, eskinin eksiklerini yeni ile tamamlayarak zamana ayak uydurma yolu ile mümkündür. Zamana bıraktığı her eser ve her müessesede vermek istediği mesaj budur. Kadim olan geleneği ve bu geleneğin temeli olan İslam kültürünü diri tutmayı öğütleyen Cevdet Paşa; Tanzimat aydınları arasında fikirlerini hayata geçirme gayretinde bulunmuş ve yenileşmeyi dokunduğu her kuruma aktarmış olması sebebiyle önemli bir yere sahip olmuştur. Cevdet Paşa'nın çağına verdiği mesaj; Osmanlı'nın yaşaması için ne körü körüne yenilik karşısında direnme ne de körü körüne Batı'nın taklidinin yeterli olmasıydı.⁸¹ Her iki uç düşüncenin de karşısında kalemiyle durmuş, alternatif yollar sunarak devleti ve milletine hizmet etmiştir.

21. yüzyılın ilk çeyreğinde Cevdet Paşa'yı okumak, süregelen *nasıl modernleşelim* ve *ne kadar Batılılaşalım* sorunsallarına geçmişten sayfa aralayarak aydınlatmaktır. Bu aydınlık, sorunun hâlâ devam etmesi sebebiyle zaruri, sorunun çözümünün de aynı olduğunu gösterebildiğimiz ölçüde manidardır. Mahlasının kendisine ne kadar yerinde verildiğini yüzyıllar sonra bile gösterebilen olgunluk ve büyüklüğe sahip Ahmed Cevdet Paşa; âlim, filolog, sosyolog, hukukçu ve eğitimci bir zattır.

⁷⁶ BOA, Y.EE., s. 2.

⁷⁷ Harun Anay, Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı. *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu Bildirileri* içinde 67-77. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 71.

⁷⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 235.

⁷⁹ Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 147.

⁸⁰ Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 150.

⁸¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 235.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, Yıldız Esas Evrakı

18/S/1302, D. No: 45, G. No: 11, Y.EE.

BOA, Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri

29/Z/1238, D. No: 1, G. No: 2, DH.SAİDd...

ALİ RIZA VE MEHMED GALİB, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II*, Haz. F. Ç Derin. Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

ANAY, Harun, Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı. *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu Bildirileri* içinde 67-77. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

AYKUT, Şevki Nezih, Ahmed Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

BAYKARA, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

BERKES, Niyasi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

CEVDET PAŞA, *Taribu Tarihi Cevdet*, Müt. Abdülkadir Efendi ed- Dana. Matbaatü Ceride, Beyrut 1891.

---. *Tezakir*, Yay. Cevdet Baysun. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.

---. *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler Cilt I*, Sad. S, Irmak ve B. K. Çağlar. Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1973.

---. *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'ruzat)*, Haz. Yusuf Halaçoğlu. Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2014.

---. *Tarih-i Cevdet I. Cilt*, Haz. Mehmet İpşirli. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

CİHAN, Ahmet, Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2019.

CHAMBERS, R. L., "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim: A. Cevdet Pasha". *International Journal of Middle East Studies*, 4(4), 440-464. 1973.

DOĞAN, İsmail, Münif Mehmed Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 32, s. 9-12), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.

FATMA ALİYE, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1995.

GÜNDÜZ, Mustafa, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2015.

GÖREN, Cevdet, (2017). Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'nın XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Gelişmelere Dair Tespit ve Önerileri. (Yüksek lisans tezi, 2017). *YÖK Ulusal Tez Merkezi*, 485594.

HALAÇOĞLU, Yusuf ve AYDIN, Mehmet Akif, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 7, s. 443-450), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

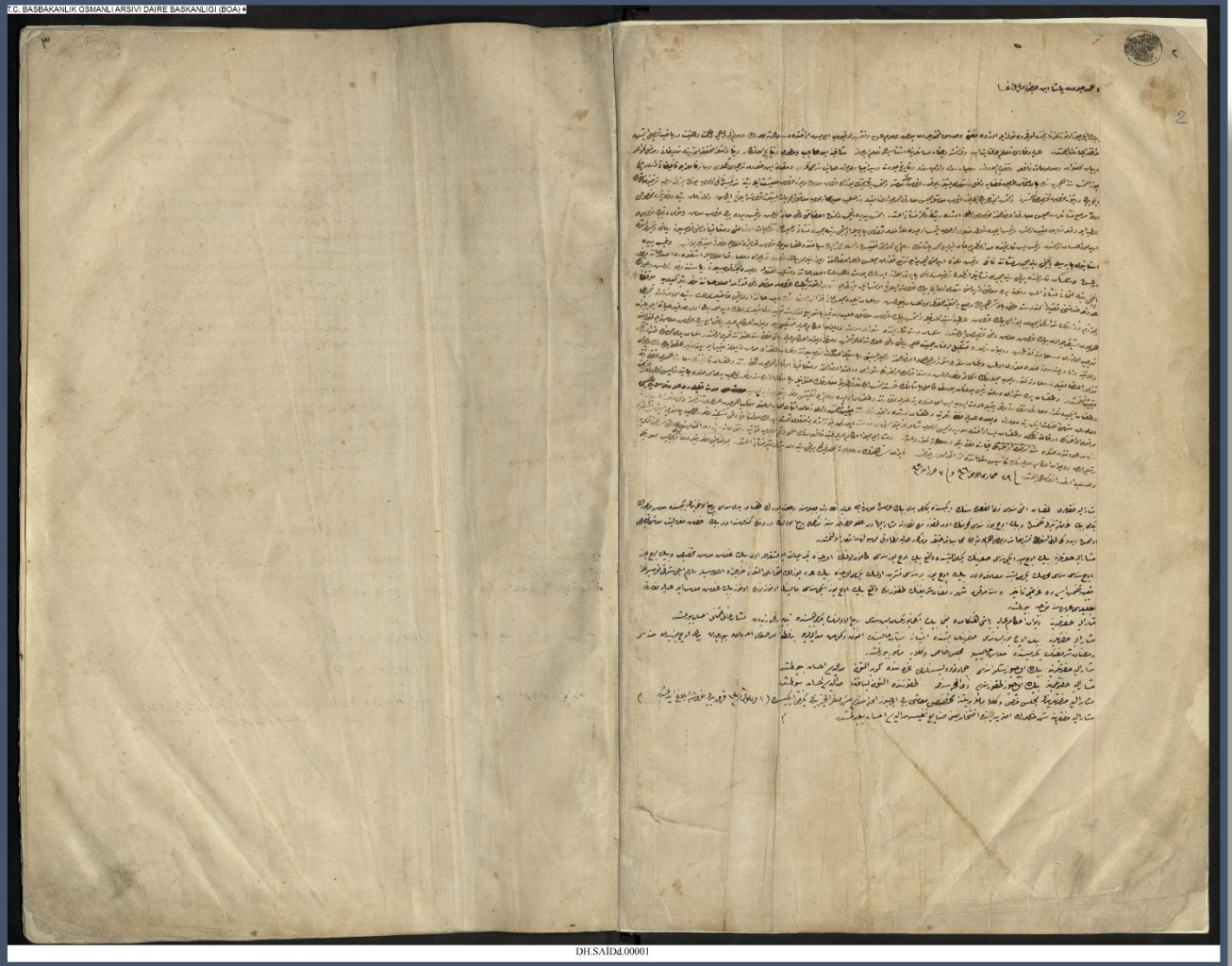
KAHRAMAN, Alim, Şinasi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 39, s. 166-169), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.

KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Dergah Yayınları, İstanbul 1987.

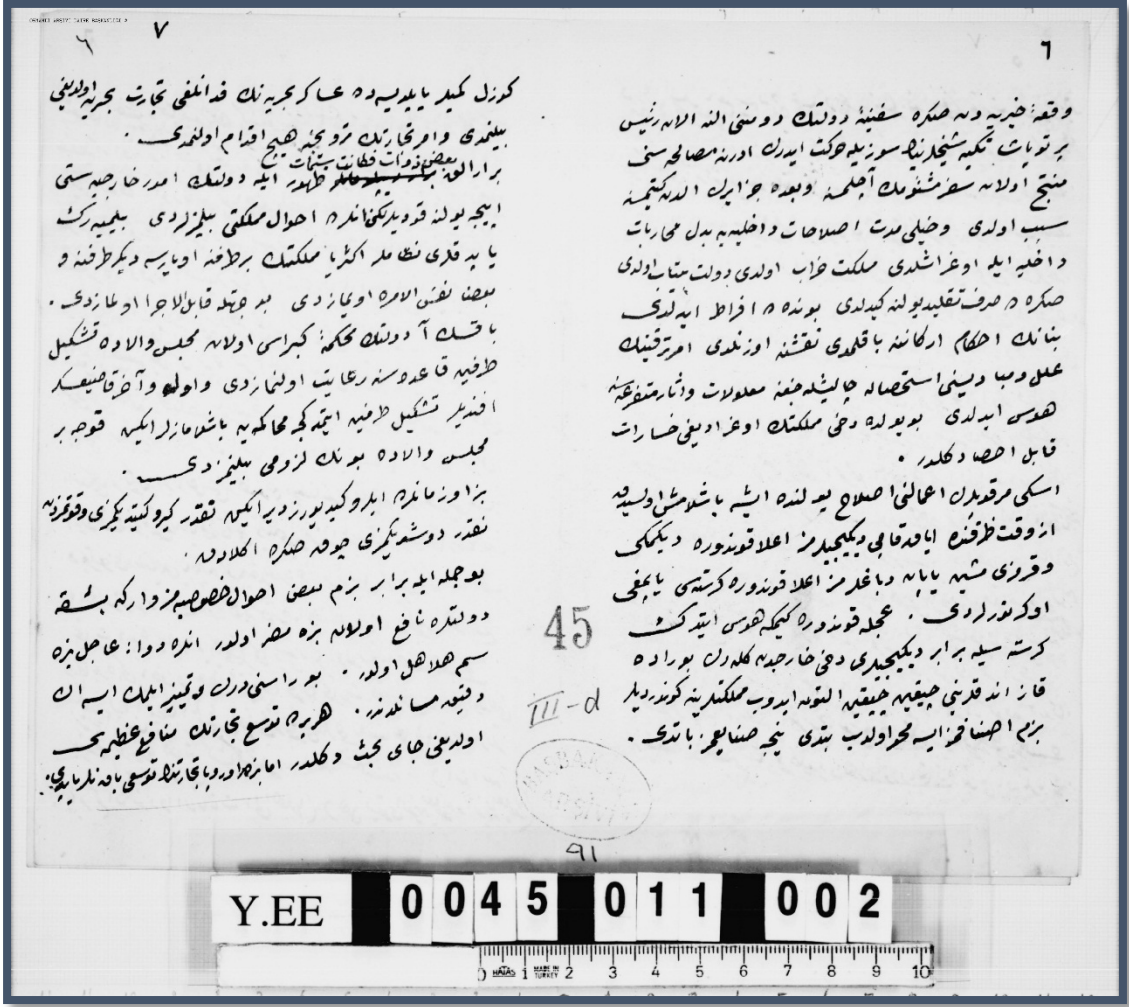
KARA, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

- KOÇ, Elif Merve (2017). Ahmet Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Modernleşmesi. (Yüksek lisans tezi, 2017). *YÖK Ulusal Tez Merkezi*, 480337.
- KURAN, Ercüment, Devlet Adamı Olarak Cevdet Paşa. *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu Bildirileri* içinde 3-7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- LEWIS, Bernardü, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2013.
- MARDİN, Ebül'ula, *Ahmet Cevdet Paşa*, Acar Yayınları, İstanbul 2011.
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- MERİÇ, Ümit, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1975.
- NEUMANN, Christoph K, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- OĞUZ, Mustafa, *Ahmed Cevdet Paşa ve Tarihçiliği*, Kömen Yayınları, Konya 2014.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-i Kadimin Peşinde*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019.
- ŞEKER, Mehmet Fatih, *Modernleşme Devrinde İlmîye Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği*. İstanbul: Dergah, 2015.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet ve EKİNCİ, Ekrem Buğra, (2015). *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, Beylik Yayınları, İstanbul 2015.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1969.
- . *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- TÜRKÖNE, Mümtazer, "Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi", *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu Bildirileri* içinde 159-161, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- UÇMAN, Abdullah, Encümeni Dâniş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 11, s. 176-178), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I-II*, Selçuk Yayınları, Konya 1966.
- . *Millet ve Tarih Şuuru*, Dergah Yayınları, İstanbul 1976.
- ÜLKÜTAŞIR, Mehmet Şakir. *Cevdet Paşa Hayatı – Şahsiyeti – Eserleri (1822 – 1895)*, Doğus Yayınları, Ankara 1945.

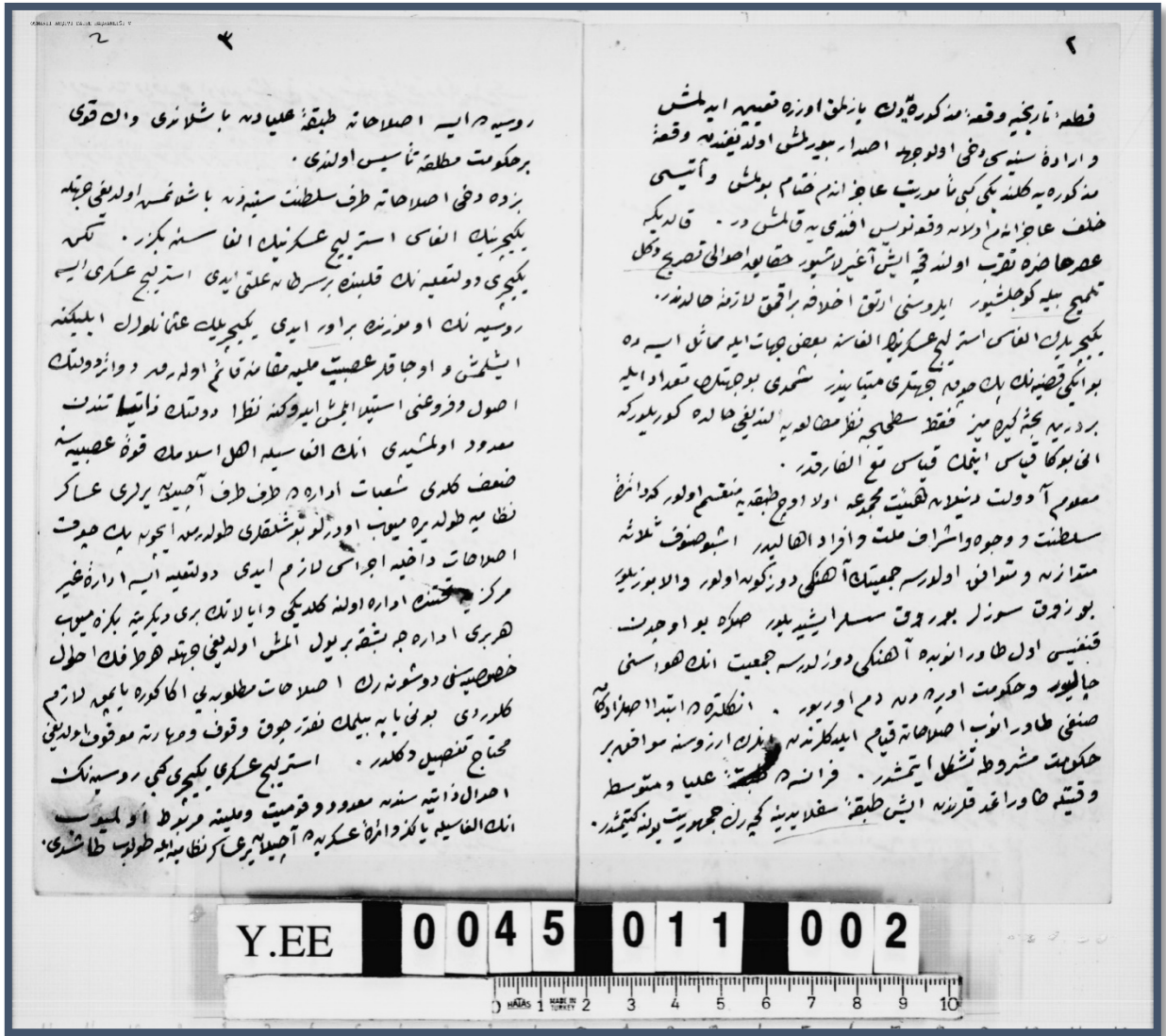
EKLER

(Ek.1: Ahmed Cevdet Paşa; 1238 Lofça doğumlu, Hacı İsmail'in oğlu. Hayatı hakkındaki kendi el yazması evrak)

(Ek.2: Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'in hatimesinden sonraki vekayii, bilhassa yeniçeriliğin ilgası, ıslahatların neden başarısız olduğu vesair diğer tarihi hadiselerle ilgili görüşlerini muhtevi Sadullah Paşa'ya yazdığı hususi mektubun aslının bir nüshası)

(EK.3: Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'in hatimesinden sonraki vekayii, bilhassa yeniçeriliğin ilgası, ıslahatların neden başarısız olduğu vesair diğer tarihi hadiselerle ilgili görüşlerini muhtevi Sadullah Paşa'ya yazdığı hususi mektubun aslının devamı)

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 179-184.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.12.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KIRIMLI DEVLET SULTAN HANIM'IN MUHALLEFATI

(17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI)

ZEYNEP ÖZDEM KÖSE*

ÖZET

Kırım Yarımadası çok eski tarihlerden beri çeşitli kavimlerin uğrak yeri olmuş; Hunlar, Hazarlar, Kıpçaklar, Altınordu Devleti, Kırım Hanlığı ve Osmanlılar bu bölgede kalıcı izler bırakmışlardır. 17. yüzyılda bölgede Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Hanlığının güçlü bir hâkimiyeti söz konusudur. Bu dönemde hem Osmanlı kanunları işlemekte hem de Altınordu'dan kalan bazı ananeler yaşatılmaktadır. Varlığını güçlü bir şekilde hissettiren kabile aristokrasisi bunlardan biridir.

17. yüzyılın ikinci yarısında hanlığın merkezi Bahçesaray'da yaşamış Devlet Sultan Hanım bu kabilelerden birine mensup bir mirzanın eşi ve o tarihler için şehrin zenginleri arasında yer almaktadır. Bu çalışmada onun vefatından sonra geride bıraktığı mallar (muhallefati) incelenecek ve böylece o dönemlerde yaşayan kadınların hangi mal varlıklarına sahip oldukları hakkında genel bir değerlendirmeye varılacaktır. Bu şekilde çalışmanın Kırım tarihi, kadın tarihi, sosyal ve ekonomik tarih incelemelerine katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Hanlık, Kadın, Mirza, Muhallefati.

THE INHERITANCE OF THE CRIMEAN DEVLET SULTAN HANIM

(THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY)

ABSTRACT

The Crimean Peninsula has been frequented by various tribes since ancient times; The Huns, the Khazars, the Kipchaks, the Golden Horde State, the Crimean Khanate and the Ottomans left permanent traces in this region. In the 17th century, the Crimean Khanate, annexed by the Ottoman Empire, had a strong dominance in the region. During this period, both the Ottoman laws and some other traditions of Golden Horde were kept alive. The tribal aristocracy which makes its presence felt strongly is just one of them.

Devlet Sultan Hanım, who lived in the center of the khanate, namely in Bahçesaray, in the second half of the 17th century, was the wife of a mirza descending from one of these tribes and was one of the wealthiest people in the city in those times. In this study, her inheritance will be examined and thus a general evaluation will be made about which assets the women living in those periods had. It is hoped that this study, will contribute to the study of Crimean history, women's history, social and economic history.

Key Words: Crimea, Khanate, Woman, Mirza, Inheritance.

GİRİŞ

Batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak Denizi ile çevrili, kuzeyden Orkapı berzahıyla ana karaya bağlanan, Kırım Türklerinin Yeşil Ada ismini verdikleri Kırım Yarımadası tarih boyunca özellikle Asya içlerinden gelen çeşitli kavimlerin uğrak yeri olmuştur. Yarımada'nın en eski sakinlerinin Taurular olduğu ileri sürülmektedir. MÖ 8. yüzyılda Kırım'ın bozkır kesimi İskitler tarafından iskân edilmiştir. Daha sonra buraya Kimmerler gelmiştir. Kırım'daki ilk Yunan kolonileri ise MÖ 6. yüzyılda kurulmuştur. Ancak Yunanlılar içerilere nüfuz edememişlerdir. Sahil kolonileri MÖ 1. ve MS 4. yüzyıllarda Roma idaresi altındadır. İç kesimlerde ise İskitlerle beraber Sarmatlar bulunmaktadır. 4. yüzyıldaki Got saldırıları, ardından Hunların Kuzey Avrupa'ya inişleri sırasında Kırım sahillerine Sarmatlara bağlı Alan grupları yerleşmiştir. Bu gruplardan bir kısmı Hunlarla beraber Avrupa'ya yönelik akınlara karışmış, bir kısmı Kırım bölgesinde dağlık alanlarda, yaylalarda ve sahil kesiminde kalmıştır. Gotlar dağlık alanlarda, kendi şehirlerinde muhtar idareler kurmuşlardır.

* Öğretim Görevlisi Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Bodrum Denizcilik Meslek Yüksek Okulu, E:posta: zeynepozdem@mu.edu.tr

Ancak bu durum 7 ve 8. yüzyıllarda başlayan Hazar hâkimiyetiyle sona ermiştir. Hazarlar 8. yüzyılda Kırım'ı bütünüyle kontrolleri altına almışlardır.¹ Özellikle Çufutkale (Kırkyer-Kırker)'de yerleşmiş olan Alanların, şehri ellerinde tutmak için kuvvetli müdafaalarda bulunmaları onların güçlü bir varlığı olduğunu göstermektedir.² Hazar hâkimiyetiyle birlikte, iç kesimlerde resmî olarak teorik anlamda süren Bizans hâkimiyeti de son bulmuştur.³ Hazarların yıkılışından sonra Kırım'da Hazaria denilen küçük bir devlet ayakta kalmıştır. Hazarlar aynı zamanda Taman Yarımadası'nda Taman-Tarhan şehrini kurmuşlardır. Dinyeper ve Karadeniz yoluyla gelen İskandinav korsanları 1016'da bu şehri ele geçirmişlerdir. Hazarların yıkılışının ardından Peçenekler Kırım'a kadar bozkır alanlarda yerleşmişlerdir. Hazarların bakıyeleri olan Musevi Karayim Türkleri hanlık zamanında da Kırım'da yaşamışlardır ve bunların merkezi Çufutkale'dir.⁴

Hazarlar ve Peçeneklerden sonra, bütün Kırım'da, 11. yüzyıl ortalarından 13. yüzyıl ortalarına dek sürecek Kıpçak (Kuman) hâkimiyetinin yaşandığı dönem gelmektedir. Bugünkü Güney Rusya'yı, Ukrayna'yı ve Kırım Yarımadası'nın kuzeyini kaplayan geniş bozkırları içine alan sahaya Araplar ve İranlılar Deşt-i Kıpçak adını vermişlerdir. Bu bölgelere kendilerinden evvel gelmiş olan Bulgar, Hazar, Avar ve Peçenek Türklerini de idareleri altına almışlardır. O sıralarda Ruslar küçük prenslikler halinde yaşamaktadırlar. Kasaba ve köyler meydana getirmişlerdir. Sürekli Bulgar ülkesine baskın ve soygun yapıp memleketlerine dönmektedirler. Kumanlar onların karşısına önemli bir güç olarak çıkmıştır. Bu defa Kumanlar Rus prensliklerine baskınlar yapmaya ve aldıkları esirleri satmaya başlamışlardır.⁵

Altınordu Devleti'nin 1241 yılında kurulmasıyla, 13. yüzyılda bölgede Altınordu hâkimiyeti devri başlamıştır. Kırım; Altınordu Devleti'nin en zengin, medeni, ticarete açık ve elverişli şehir ve limanları çok olan bir bölgesidir. Bu limanlara Akdeniz ve Karadeniz'den gelen gemiler çeşitli mallar getirmekte ve buradan da çeşit çeşit mal alıp götürmektedirler. Toprağın bereketliliği, otların ve yemişlerin çeşitliliği ve lezzeti, tahılların bolluğu yüzünden de devletin en zengin köşesidir.⁶ Ceneviz ve Venedikliler de Altın Orda Devleti zamanında, ticaret yapmak için Kefe ve Suğdak'ta önemli koloniler kurmuşlardır.⁷

Kuvvetli Altın Orda nüfuzunun ardından 1441'lerde Kırım Hanlığı dönemine girilmiştir. Altın Orda Devleti'nin çözülme sürecinde, devlet içinde tahtı ele geçirme mücadelesi başlamıştır. Bu mücadele sırasında Hacı Giray bağımsız bir Kırım Devleti kurmaya çalışmıştır. Bunun için komşuları ve Altın Orda'nın komşuları arasında mümkün olduğunca çok Tatar kabilesi ve asilzadesini kendi tarafına çekmesi gerekmiştir. Altın Orda Devleti'nin çözülmesi üzerine Hacı Giray 15. yüzyılın ilk yarısında Kırım'da bağımsızlığını ilan etmiştir. 1441 yılında hanlığın özel paralarını bastırmıştır. Giray unvanını alan Kırım hanlarının sülalesi Cengizhan soyuna dayanmaktadır. Altın Orda hanlarının Hacı Giray'ın bağımsızlığına son vermemeleri, birçok önemli Tatar kabilesinin Hacı Giray'ın topraklarına göç etmesine neden olmuştur. 1453'le 1466 arasında üç büyük kabile (Şirinler, Barınlar ve Kongiratlar) batıya göç etmişlerdir. Altın Ordu hükümdarları geçmişte bu kabilelerin desteğine dayanmışlardır. Bu ileri gelen kabilelerin Kırım Hanlığı'na sadakatlerini sunmaları Kırım hanlarının durumunu güçlendirmiştir. Kabilelerin göçleriyle yarımadadaki Tatar nüfusu artmış, hana büyük bir ekonomik güç sağlanmış; ama hanlığa, geçmiş yıllarda Altın Orda'nın başına bela olan iç zayıflıkları da getirmiştir. Bunlar, kabile reislerinin hana karşı kudret ve bağımsızlık iddiaları olacaktır. Hanlığın son günlerine kadar Kırım'ın politik hayatının en belli başlı unsuru iç mücadeleler olmuştur. Hacı Giray döneminin (1441-1466) son bulmasıyla yoğun bir iç savaş dönemi başlamıştır. Bu mücadelelere ancak 1475'te Osmanlı Devleti'nin Kırım Yarımadası sahillerini fethetmesi ve birkaç sene sonra hanlar üzerinde de politik üstünlük sağlamasıyla son verilecektir.⁸ Ancak han her zaman kabileleri dikkate almak zorunda kalacaktır.

Kefe ve diğer Kırım sahillerinin 1475 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte Kırım, siyasi hâkimiyet anlamında; doğrudan Osmanlı idaresindeki bölge ve Osmanlı Devleti'ne bağlı hanlık ülkesi olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.⁹ Kerç'ten itibaren; Suğdak, Yalta, Akkırman gibi limanların çevresindeki arazi ile birlikte çok ince bir sahil şeridini içine alan Kefe sancak/eyalet¹⁰ merkezli bölge Osmanlı'ya doğrudan bağlı olan yerdir. Buranın kuzeyindeki, Bahçesaray merkezli dağlık ve bozkır alan ise Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Hanlığı'na aittir.¹¹ Kırım Hanlığı sınırları içerisinde merkez Bahçesaray başta olmak üzere, Gözleve,

¹ Halil İnalçık, Hakan Kırım, "Kırım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 25, Ankara 2002, s. 448.

² Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası Yayınları, İstanbul 1948, s. 20.

³ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 1.

⁴ İnalçık-Kırım, agm, s. 448-449.

⁵ Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası Yayınları, İstanbul 1980, s. 9-10.

⁶ Ülküsal, *age*, s. 9-10.

⁷ İnalçık-Kırım, agm, s. 448-449.

⁸ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 17, 19, 21, 22; Ülküsal, *age*, s. 25-26.

⁹ Ahmet Nezihi Turan, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, İstanbul 2003, s. 1.

¹⁰ Tımar sisteminin uygulandığı yani salyanesiz eyaletlerden olan Kefe Eyaleti 1568'e kadar bir sancaktır ve Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlıdır. 1568'de ayrı bir eyalet haline getirilmiştir. Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 549. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman şehzade iken 1509'da Kefe valiliğine tayin edilmiş ve üç yıl Kefe'de sancakbeyliği yapmıştır. Bkz. Feridun Emecen, "Süleyman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 62.

¹¹ Öztürk, *age*, s. 6.

Karasubazar, Akmesic, Eski Kırım (Solhat), Şeyheli, Karakurt, Ferahkirman (Or), Dibtarhan, Şirin kazaları gibi elliye yakın kaza yer almaktadır. Bu kazaların başında kadılar yer almaktadır, kadınların başı kazaskerdir. Bahçesaray kadısı aynı zamanda kazasker statüsündedir. Kadılar han adına, han berati ile görev yapmakta, teklif, tayin, terfi ve azil gibi işlemleri, divan üyesi olan hanlık kazaskeri tarafından yürütülmektedir.¹² Aslında han veya kabile reisleri tarafından yapılan tayinler, şeklen kazasker tarafından onaylanmaktadır.¹³ Doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlı bölgelerin kadınlarının atamaları ve her türlü resmi işlemleri ise Rumeli Kazaskerliği tarafından yapılmaktadır.¹⁴

Bu çalışmada Kırım'ın Osmanlı'ya bağlı olduğu hanlık döneminde Bahçesaray'da yaşamış, Kırım'ın kabile aristokrasisine malik Bahadırşah Mirza'nın zevcesi Devlet Sultan Hanım'ın vefatından sonra geride bıraktığı malları (muhallefat, tereke) hakkında bilgi verilecektir. Böylece 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış bir kadından hareketle o dönem kadınlarının hangi mal varlıklarına sahip oldukları hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır. Devlet Sultan Hanım'ın terekesinin seçilmiş olmasının nedeni 17. yüzyılın ikinci yarısına ait şerhiye sicilleri üzerine yapılan araştırmada¹⁵ Devlet Sultan'ın Bahçesaray'ın en varlıklı kadını olduğunun tespit edilmesi ve bir mirza eşi olmasıdır.

Devlet Sultan Hanım'ın Muhallefatı

Devlet Sultan Hanım, 17. yüzyılın ikinci yarısında Bahçesaray'da yaşamış, H. 1098/M.1686-1687 yılında vefat etmiş bir Türk kadınıdır. Eşi Bahadırşah Mirza'dır. Bahadırşah Bik Bahçesaray'ın varlıklı isimlerinden biridir.¹⁶ Devlet Sultan'ın Melekşah ve Cihan Sultan isimlerinde iki kızı, Kadirşah ve Muhammet ismini taşıyan iki oğlu vardır. Sahip oldukları eşi ve çocukları arasında dağıtılmış, Devlet Sultan'dan kısa bir süre sonra da eşi Bahadırşah Mirza vefat etmiştir.

Devlet Sultan'ın muhallefatına göre toplam mal varlığı 4666 kuruş olarak tespit edilmiştir.¹⁷ Eşyaları içerisinde giyecek, ev eşyaları, takıları, hayvanları ve köleleri mevcuttur. Herhangi bir gayrimenkulü bulunmamaktadır. Döneminde yaşayan, reayadan Bahçesaraylı kadınlar içerisinde varlık durumu açısından ilk sırada yer almaktadır.

Bu dönemde kadınların servetleri erkeklere oranla daha azdır. Servet dağılımında kadınların servetlerinin 5000 kuruşun üzerine çıkmadığı gözlenmiştir. Nitekim en varlıklı Devlet Sultan Hanım'ın toplam serveti 4666 kuruştur. Erkeklerde durum daha farklıdır, onlar daha fazla servete maliktirler. Erkeklerin servetlerini ağırlıklı olarak ev, saray, bahçe, tarla, arazi, dükkân, hamam, değirmen gibi gayrimenkul mallar, köleler ve hayvanlar oluştururken kadınlarınkini ağırlıklı olarak ziynet eşyaları ve kocalarından alacakları mehr-i müecceller meydana getirmektedir. Yüksek meblağlı terekelerin bazılarında bunlara ek olarak ev, arazi, bahçe gibi gayrimenkuller, köleler ve hayvanlar yer almaktadır. Köle sahibi kadınlarla mal varlıkları arasında doğrudan bir ilişki vardır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Bahçesaray'da en fazla köle sahibi ilk dört isim (Bikzade, Alemhan Bikeç, Ziyade Sultan Hanım ve Güneşhan Bike) şehrin en zengin beş kadını arasında yer almaktadır.¹⁸

Tablo 1. Bahçesaray'ın En Varlıklı İlk Beş Kadını

Sıra No	Adı	Köle Sayısı	Toplam Tereke Miktarı
1	Devlet Sultan Hanım	7	4666 kuruş
2	Alemhan Bikeç	14	4248,28 kuruş
3	Ziyade Sultan Hanım	13	2985 kuruş
4	Güneşhan Bike	10	2629,4 kuruş
5	Bikzade	21	2448 kuruş

¹² Turan, agm, s. 2.

¹³ Fisher, age, s. 38.

¹⁴ Turan, agm, s. 2.

¹⁵ 17. yüzyılın ikinci yarısına ait Kırım şerhiye sicilleriyle ilgili yapılmış çalışma için bkz. Zeynep Özdem Köse, *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş 2017.

¹⁶ Bahadırşah Mirza'nın tereke dökümü için bkz. KŞS, 27, s. 64b, 65, 66a.

¹⁷ Devlet Sultan Hanım'ın tereke dökümü için bkz. KŞS, 27, 64a.

¹⁸ Özdem Köse, agt, s. 189. Erkek ve kadınlar için tespit edilmiş bu miktar reaya için geçerlidir.

KIRIMLI DEVLET SULTAN HANIM'IN MUHALLEFATI

Devlet Sultan Hanım'ın yedi kölesinden altısı erkek biri kadındır. Kadın köle Gülboy isimli cariye olup iki küçük erkek kölenin de anneleridir. Bu köleler "Gülboy'un iki küçük veledi" şeklinde kaydedilmiştir. Âdet olduğu üzere küçük yaştaki köle çocuklar belirli bir yaşa gelinceye kadar annelerinden ayrı bırakılmamaktadırlar. Erkek kölelerden ikisi çoban olarak belirtilmiştir. Devlet Sultan'ın 94'ü toklu toplam 230 koyunu ve 100'ü kısır 220 keçisi vardır. 344 kuruş 60 sim akçe değerindeki (terekenin % 7, 3'ü) bu hayvanlara Vasil adlı iki köle çobanlık yapmaktadır. Bu çobanlardan biri Gülboy'un kocasıdır. Köleler içerisinde değeri en yüksek olan en genç köle gulam Şahin ile Gülboy'un eşi olmayan Vasil adlı çobandır. Kazak kölenin total olması nedeniyle değeri daha düşüktür. Kölelerin toplam mal varlığı içindeki değeri 360 kuruş olup yüzde olarak % 7,7 yapmaktadır. Köleleri tablo halinde verecek olursak:

Tablo 2. Muhalefatta Kayıtlı Köleler ve Kıymetleri

Kadın	Erkek	Çocuk
Gülboy nam Cariye (60 kuruş)	Vasil nam çoban (100 kuruş) Vasil nam çoban (50 kuruş) Topal kazak (20 kuruş) Şahin nam gulam (100 kuruş)	2 erkek çocuk (30 kuruş) (Cariyenin evlatları)

Muhallefatın büyük kısmını (% 77'si) 3600 kuruşluk mehr-i müeccel oluşturmaktadır. Yani Devlet Sultan Hanım'ın Bahadır Mirza'yla evlenirken kocasından almadığı, sonraya bıraktığı mehirdir.

Ziynet eşyaları aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere toplamda 90 kuruş yapmakta olup terekenin %2'sini oluşturmaktadır.

Tablo 3. Muhalefatta Kayıtlı Ziynet Eşyaları ve Kıymetleri

Ziynet Eşyası	Kıymeti
Cevahir¹⁹ bilezik	40 kuruş
Cevahir kuşak başı	30 kuruş
Gümüş düğme	2 kuruş
Üç sırma düğme	30 sim akçe
Küpe	15 kuruş
Bir miktar altın ve taş	2 kuruş

Geriye giyecekler ve çeşitli ev eşyaları kalmaktadır. Bunlar da terekenin % 6'sını oluşturmaktadır. Aşağıdaki tablo incelendiğinde o dönemde kullanılan giyecekler, ev ve mutfak eşyaları hakkında bilgi sahibi olunacaktır.

Tablo 4. Muhalefatta Kayıtlı Giyecekler ve Çeşitli Ev Eşyaları

Eşyalar	Kıymeti
Gülâbdan- buhurdan	30 kuruş
Kahve peşkiri	3 kuruş
Kadife yayma (ufak-tefek şeylerin serilmesine yarayan bez)	6 kuruş

¹⁹ Cevahir; pırlanta, yakut, zümrüt, elmas gibi değerli taş anlamına gelmektedir.

Diger köhne kadife yayma	3 kuruş
Köhne bohça	20 sim akçe
Orta makadı (oturulacak şey)	20 kuruş
Köhne yan makadı	23 kuruş
Keçe	3 kuruş
Büyük tencere, kazan	3 kuruş, 20 sim akçe
Köhne küçük tencere, kazan	90 sim akçe
Kapaklı sahan	6 kuruş
Kapaksız lenger (yayvan ve derinliği az, geniş, büyük bakır kap)	4 kuruş
Tepsi	4 kuruş
Bakır sini	1 kuruş
Leğen	1,5 kuruş
Köhne küçük leğen	60 sim akçe
Köhne tabe (tava)	20 sim akçe
Köhne büyük pekmez tabesi	3 kuruş
Güğü	1 kuruş
Köhne sandık	2 kuruş
Diğer köhne sandık	1 kuruş
Yastık	40 sim akçe
Serâser (baştanbaşaya kaplayan) takye (takke)	4 kuruş
Hilat (kaftan)	40 kuruş
Ferace	6 kuruş

Ziyet eşyaları kızlar arasında paylaşılmıştır. Giyecekler ve ev eşyalarından herkes nasibini almıştır. Kölelerden Şahin gulam Muhammet Mirza'nın, Vasil çoban Kadirşah'ın, Cariye Gülboy ailecek (kocası Çoban Vasil ve iki çocuğu) Cihan Sultan'ın payına düşmüştür. Böylece köle statüsündeki aile birbirlerinden ayrı düşmemiştir. Topal kazağın ise kimin olduğu belirtilmemiştir.

SONUÇ

17. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Hanlığı'nın merkezinde yaşamış Devlet Sultan Hanım reayadan bir isim ve bir mirza eşidir. Bahçesaray'da yaşayan reayalar arasında şehrin en varlıklı kadını olduğu tespit edilmiştir. Bunda bir mirza eşi olmasının büyük payı vardır. Muhallefatı incelendiğinde mal varlığı olarak köleleri, hayvanları, ziyet eşyaları, çeşitli ev eşyaları, giyecekleri ve eşi Bahadırşah Mirza'dan alacağı yüklü mükterda mehr-i müecceli olduğu belirlenmiştir. Yüzdeye vurulduğunda % 77 oranı ile mal varlığının büyük bir kısmını alacağı bu mehir oluşturmaktadır. Bu duruma kadın terekelerinde sıklıkla rastlanılmaktadır. Geriye kalan malları arasında sırasıyla köleleri, hayvanları, giyecek ile ev eşyaları ve çeşitli ziyet eşyaları gelmektedir. O dönemlerde kadın terekelerinde kölelerin, hayvan sürülerinin ve ziyet eşyalarının bulunması o kadının varlıklı birisi olduğuna işaret eder. Varlıklı kadınların bir kısmında bağ, bahçe, tarla, ev gibi gayrimenkuller de bulunmaktadır. Ancak Devlet Sultan Hanım'ın herhangi bir gayrimenkulü mevcut değildir.

Alacağı mehirden sonra kıymet bakımından ikinci sırada yer alan meta olarak tespit edilen köleler, o dönemin sosyal ve ekonomik hayatının vazgeçilmez unsurlarıdır. Devlet Sultan Hanım da yedi kölesinden ikisini çoban olarak istihdam etmektedir. Gülboy cariyeye onun ev işlerindeki yardımcısıdır. Topal kazak ve Şahin gulam da ev, tarla, bahçe, çarşı ve pazardaki çeşitli işlerle ilgilenmektedirler. Gülboy cariyenin çocukları küçük oldukları için annelerinin yanında yaşamaktadırlar. Doğal olarak Devlet Sultan Hanım'ın iş anlamında onlardan herhangi bir beklentisinin olmadığı düşünmek zor olmasa gerektir.

Evdeki eşyalar ve giyeceklerden o gün kullanılan eşya ve kıyafetler hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Bakır sini, tepsi, sahan, lenger, güğü, tava, tencere, kazan, peşkir, keçe, gülabdan, buhurdan, yastık, sandık, kaftan ve ferace bunlar arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

KŞS: Kırım Hanlığı Şeriyye Sicilleri, Cilt/Defter No: 13, 23a, 27, mikrofilm, İsmail Gaspıralı Kütüphanesi, Simferopol-Kırım.

Araştırma ve İncelemeler

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.

EMECEN, Feridun, "Süleyman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 62-74.

FISHER, Alan, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

GÖZAYDIN, Ethem Feyzi, *Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası Yayınları, İstanbul 1948.

İNALCIK, Halil, "Kırım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 447-465.

İNALCIK, Halil, "Eyalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548-550.

ÖZDEM KÖSE, Zeynep, *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş 2017.

ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1999.

TURAN, Ahmet Nezih, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, İstanbul 2003, s. 1-16.

ÜLKÜSAL, Müstecib, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası Yayınları, İstanbul 1980.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 185-200.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.12.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 27.12.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MHP’NİN TÜRK KİMLİĞİ VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ ANLAYIŞI VE TÜRK DÜNYASI’NA BAKIŞI

İBRAHİM ERDAL*

ÖZET

Tanzimat ile başlayan Türk modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti’nin yıkılışının önüne geçmek amacıyla İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük politikası uygulanmıştır. Devletin hızla toprak kaybetmeye başlaması Müslüman nüfusun milliyetçilik hareketlerinden etkilenmesi bütün vatandaşların Osmanlı kimliği altında birleşmesi fikrini ortaya çıkarmıştır. Balkan Savaşları ile artan kayıplar Türkçülük hareketinin gelişmesini sağlamıştır. Türkçülük fikri, Türk Ocakları etrafında toplanan aydınlar tarafından savunulmuş ve ortak kültüre ve etnik kökene dayalı milliyetçilik olmak üzere iki görüşe ayrılmıştır. Ziya Gökalp’in savunduğu ortak kültür, dil ve ortak gayeye dayalı Türk kimliği, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun da temel felsefesini oluşturmuştur.

Türkçülük hareketi 1944 Türkçülük Davası sonrasında önemli bir ayrıma gitmiş Alparslan Türkeş’in CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi)’ye katılmasıyla milliyetçilik tanımı Hüseyin Nihal Atsız’ın Türkçülük tanımından ayrılmıştır. CKMP ve MHP (Milliyetçi Hareket Partisi), Ziya Gökalp’in kültür, dil ve ortak ülkeye dayalı bir kimlik ve milliyetçilik tanımını parti programı ve felsefesinin temeli yapmıştır. Bu bağlamda önce güçlü Türkiye hedefinden hareket eden MHP, Turancılık hareketinin romantik yaklaşımının aksine Türk Dünyası meselelerine Türkiye merkezli bakmış ve sorunların önce diplomasi yoluyla çözülmesi yönünde yaklaşmıştır. Bu diplomasi merkezli politikalar 1989 yılına kadar Kıbrıs meselesi sonrasında ise bununla birlikte Orta Asya’da bağımsızlık kazanan Türk devletlerinin sorunları üzerine yoğunlaşmıştır. Bu makalede Türk milliyetçiliğinin siyasi temsilcisi olan MHP’nin Türk kimliği ve Türk milliyetçiliği anlayışı üzerinden Türk Dünyası meselelerine bakışı; parti programı, seçim beyannameleri ve meclis konuşmaları üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: MHP, Alparslan Türkeş, Türk, Türkistan, Milliyetçilik, Orta Asya.

MHP’S UNDERSTANDING OF TURKISH IDENTITY AND TURKISH NATIONALISM, AND ITS VIEW ON THE TURKIC WORLD

ABSTRACT

In the process of Turkish modernization, which started with the Tanzimat Edict, policies of Islamism, Ottomanism and Turkism were followed to prevent the disintegration of the Ottoman Empire. As the state rapidly started to lose vast territories, nationalist movements started to spread among the Muslim populations and the idea of uniting all citizens under an Ottoman identity emerged. The losses triggered by the Balkan Wars accelerated the development of Turkism, the idea of which was advocated by intellectuals who came together in the Turkish Hearths. The movement was soon to split into two factions, one of which supported nationalism based on a common culture, and the other on ethnic background. Ziya Gökalp’s idea of a Turkish identity based on a common culture and language and shared ideals later became the founding philosophy of the Republic of Turkey.

The Turkism movement experienced a significant split following the Turkism Trial of 1944, with Alparslan Türkeş’s brand of nationalism distancing itself from Hüseyin Nihal Atsız’s nationalism after Türkeş joined the CKMP (Republican Peasant Nation Party). The basic philosophy behind the CKMP and the MHP (Nationalist Movement Party), as reflected in the party programs, followed Ziya Gökalp’s definition of identity and nationalism, which was based on culture, language and common ideals. The MHP thus sought first to strengthen Turkey, and in contrast to the romanticism of the Turanist movement, viewed the issues of the Turkic world

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, erdal_ibrahim@yahoo.com

from the perspective of Turkey, prioritizing the use of diplomacy to resolve problems. These diplomacy oriented policies focused on the Cyprus question until 1989, and then also turned to the problems of the Turkic states in Central Asia that started to gain their independence from that date onward. This article focuses on the party program and election manifestoes of the MHP, as the political representative of Turkish nationalism, and on the parliamentary speeches made by party members, aiming to understand the party's approach to Turkish identity, Turkish nationalism and the issues of the Turkic world.

Key Words: MHP, Alparslan Türkeş Turk, Turkestan, Nationalism, Central Asia.

GİRİŞ

Millet ve milliyetçilik kavramı, modern dönem ile birlikte köken ve dilleri aynı olup uzun süre bir yerde yaşayanları tanımlamak amacıyla kullanılan ortak aidiyet ve homojen toplumu tarif ve ülküyü amaç edinen bir görüş, ideoloji olarak açıklanan çok uluslu imparatorlukların yerine modern devlet kurma bağlamında bir tanım olarak ifade edilmektedir. Elbette bu tanımın yapılmasında imparatorlukların yerine ulus (millî) devletlerin kurulması süreci etkili olmuştur. Bu sebeple millet kavramı her ne kadar eskilere dayandırılrsa da milliyetçilik kavramının geçmişi 19. yüzyıl ile sınırlanmaktadır.¹

15. yüzyıl ortalarında merkantilizm ile Avrupa'da başlayan sosyal ve ekonomik değişim süreci 19. yüzyılda siyasal değişim ile sonlanmıştır. Krala ve kiliseye olan bağlılık veya aidiyet duygusu aynı dili konuşan bölgelerde veya aynı etnik kökenden gelenler arasında gelişmeye başlamıştır. Sanayi devriminin getirdiği zenginleşme ve bireycilik duygusu millî devletlerin kurulmasında itici güç olmuştur. Bu süreçte kurulan millî devletler veya ulus devletler ortak aidiyetlerinin kökenleri konusunda iki unsurdan faydalanmış ve bu iki unsura göre aidiyetler geliştirmişlerdir. Bu unsurlardan birincisi dil ve kültür ortaklığı üzerinden doğan aidiyet diğeri de etnik kimliğe vurgu yapılarak o kimliğin dil, kültür ve geçmişine yapılan atıf ile ortaya çıkan aidiyet duygusudur.² Bu iki unsur ayrı ayrı ele alınmakta ise de millî devletlerin kuruluş sürecinde dönemsel olarak da kullanılmıştır. Gellner, millet kavramının dil, kültür ve tarih gibi ortak değerlerini kullanarak inşa edilen ulus kavramının hukuk devletine vurgu yapan ama çağının gelişmeleri ölçüsünde eskinin ortak aidiyetlerinin yeniden yapılan bir yorumu olduğunu vurgulamaktadır. Anderson ise şartlara göre gelişen bu yorumun aslında geleceğe dair ortak bir hayal veya ülkü/ideal olduğunu ortak dil, kültür ve geçmişe sahip olmayanların da bu sayede ulus kavramı etrafında birleşebildiğini belirtir.³ Dolayısıyla milliyet düşüncesinin veya ulus bilincinin sanayileşme süreci, toplumsal kalkınma ile birlikte üretim ve tüketim paydasında bir araya gelen bireylerin ortak aidiyetlerinin yanı sıra daha iyi yaşama dair hayalleri sonucunda ortaya çıktığı ve geliştiği sonucuna varılmaktadır.

Devlet kurma veya siyasal organizasyon bağlamında ulus devlet ve milliyetçiliğin doğduğu Avrupa bu duruma birden çok toplumsal etkenin mücadelesi sonucu ulaşmıştır. Kiliseye ve feodaliteye olan aidiyetler ile tüccarlar sınıfının oluşturduğu burjuva ve kralların aidiyet ve idealleri arasında çıkan çatışma sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik ve ulus devlet, imparatorlukların sonunu getirmiştir. Bu süreçte din adına kilisenin toplumsal hayattaki baskın tutumu, ticaretin gelişmesiyle yerel otoriteler arasındaki mücadele sonrası gelişen zenginlik, bilinçlenme ve üretim şekillerinin ile pazar arayışlarının sonucunda ortaya çıkan belirsizlik ulus devlet kavramının gelişme ortamını hazırlamıştır. Ulus devletlerin dönemine ve şartlarına göre farklılıklar gösterdiği görülmektedir ki bunlardan ilki Avrupa'da toplumsal ve iktisadi değişim süreci sonrasında kurulan ulus devletler, ikincisi Avrupa'daki bu değişimin etkisiyle yeni kıtalarda göçmen nakliyle demografik yapının değişikliğe uğraması yoluyla kurulan ulus devletler ve üçüncüsü de yirminci yüzyılın ilk yarısında manda idaresi altında olup daha sonra hukuken bağımsız hâle gelen ulus devletlerdir.⁴

Ulus devletlerin kuruluş süreci konusunda tartışmalar iki ana eksenle yoğunlaşmaktadır ki bu devletin ulusu ve ulusun devleti oluşturması tartışmasıdır. Bu iki görüş ulus devletlerin kuruluş sürecinde ağırlıklı olarak etkili olan Fransız ve Alman ulus devlet modeline de vurgu yapmaktadır. Burada vurgulanan Avrupa'da yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal değişim sonrasında kurulan Fransa'nın eğitim yoluyla ve devrimin getirdiği kazanımlar çerçevesinde inşa ettiği ulus/devlet ile Almanya'nın etnik kimlik ile baskın kimliğin kültür, dil ve geçmişine öykünerek inşa ettiği ulus/devlettir. Ulus devletler, kuruluş süreci bağlamında üç aşamada

¹ D. Anthony Smith, *Millî Kimlik*, çev. B. Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 118-121; Eric J. Hobsbawm, *Millîyet ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993, s. 29; Doğu Ergil, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 75; Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, çev. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997.

² Çağla Gül Yesevi, *Türk Milliyetçiliği, Doğuşu, Yükselişi ve Siyasal Yansımaları*, Kripto Yayınları, Ankara 2018, s. 45-55.

³ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı Behar-Günay Göksu Özdoğan), İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 94; Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 1995, s. 20-22.

⁴ Gencay Şaylan, *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995, s. 16; Ozan Erözden, *Ulus-Devlet*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 8-10.

sınıflandırıldığından bu iki görüş dışında Weber'e göre iktisadi duruma göre de ulus ve ulus devletin kurulabileceği veya Gellner'e göre bu iki kavramın ayrı ayrı şartlarda kurulabileceği görüşü de savunulmuştur.⁵

Fransa ulus devletinin oluşum sürecinde krallığın egemenliği paylaşan kilise ve feodal yönetimler üzerindeki otoritesini yerleştirmesi, kralın asker, ekonomi ve hukuk alanlarında kendi kontrolünde bir bürokrasiyi oluşturması ve bu yapıyı Katoliklik merkezli din ile pekiştirmesi etkili olmuştur. Bu süreçte ulus kimliğinin oluşmasındaki en önemli gelişme de vatan kavramı olmuştur. İngiltere gibi Avrupa'ya etki eden önemli imparatorluklarda Kraliçeye veya feodal soylulara olan bağlılık ve aidiyet hissinin yerini Fransa'da vatan kavramı almaya başlamıştır.⁶ Kralın egemenliğini kurması ve aidiyeti vatan kavramı üzerinden geliştirmesi bu kavramın en önemli itici gücü olan dil unsurunun da güçlenmesini sağlamıştır. Ordunun eğitiminde, hukuk alanında yasal düzenlemeler ve bürokrasideki yeni uygulamalarda Fransızcanın zorunlu hale gelmesi kapısında "Fransızca Bilmeyen Giremez" yazan Fransız akademisinin kurulması ve Fransızca sözlük hazırlanması sürecini doğurmuştur. Bu homojen dile sahip kimlik inşası devrim ile birlikte başarıyla sonuçlanmıştır.⁷

Fransız Devrimi⁸ ile birlikte Kralın kendinde topladığı egemenlik unsurları meclise devredilmiş, artık devlet bağlamında iktidar meclis, daha doğrusu meclisin çıkardığı yasalar olmuştur. Dolayısıyla gerçek iktidarın kaynağı yasa çıkaran meclisi oluşturan ulus olmuştur. Bu süreçte ulus kavramı belirli bir sınır içinde yaşayan dil gibi ortak paydaları paylaşan toplumsal yapı olarak kabul görmüş bu yapının kurduğu devlet de iktidarın dolaylı da olsa sahibi olmuştur. Ulus devlet sınırları içindeki farklı kültür ve dil yapılarının üzerine eğitim yoluyla giderek homojen toplum yapısını pekiştirmeyi planlamıştır. Bu pekiştirme sürecinde Fransızcanın mecburi dil olarak kabul edilmesinin yerel diller ve kültürler üzerinde baskıya sebep olduğu sınırlar içindeki farklı etnik, kültür ve inançtaki toplumların Fransız ulus kimliği etrafında varlıklarını sürdüremedikleri ve yok oldukları gerçeği de vurgulanmaktadır.⁹

Fransız ulus inşasının her ne kadar Fransızca üzerinden bir ortak payda oluşturma önceliği bulunmuş ise de farklı kimlikleri, dilleri, kültürleri bir arada tutabilmek amacıyla devrimin getirdiği eşitlik, özgürlük, kardeşlik, ulus, ulusçuluk, adalet, egemenlik ve laiklik kazanımları sıklıkla vurgulanmıştır. Dolayısıyla Fransızca; bütün farklı kültür ve etnik kimliklerin devrimin getirdiği kazanımlarla birlikte tek tipleşmesinde önemli bir pekiştirici olmuştur. Ulus kimliğinde ortak payda kan bağından vatan olarak da gelişen toprak bağına oturtulmuştur.¹⁰ Fransız Devrimin ile oluşan ulus kimliği Avrupa'da birçok uluslaşma hareketine ivme kazandırmış ise de bunlar Fransız ulus kavramından farklılıklar göstermiştir. Fransa farklı etnik, dil, kültür ve inançları Fransızca etrafında olmak kaydıyla devrimin kazanımları, vatanseverlik ve millî irade temelinde ortak bir gelecek hayali/ideali etrafından birleştirmiştir.¹¹ Aynı coğrafyada Almanya ise farklı bir yapıda ulus inşasını meydana getirmiştir.

Almanya'nın ulus devlet modeli ise Fransa'nın aksine etnik kimliğe vurgu yapmakta, dil birliğini temel esas görmektedir. Almanya'da etnik kimliğe yani ırka dayalı bir ulus sürecinin yaşanması çerçevesinde Almanya'nın gelişme sürecinin etkili olduğu açıktır. Almanya'nın ortaya çıkmasında önemli bir süreci tanımlayan Prusya'nın endüstrileşme sürecini geriden takip etmesi, toplumsal sınıfların gelişmesi ve sınıflar arası iletişimin geç oluşması etkili olmuştur. Bu sebeple Fransa'nın aksine Almanya ulus kimliğini inşa sürecinde Avrupa'daki gelişmeyi geriden takip etmiştir. Napolyon Fransa'sı karşısında yaşanan yenilgiler Almanlarda geçmişe özlemi yani tarih araştırmalarını canlandırmış eski güçlü dönemlere ve kökenlere ilgi artmıştır. Dağınık bir halde yaşayan Almanca konuşan toplumlar Bismarck ile birlikte ulusal birliği sağlama yolunda önemli aşama elde etmiştir. Bismarck ile bir araya gelen Almanca konuşan toplumlar birliklerini sağlamışlar ise de sınırları dışında kalan aynı kökenden gelen aynı dil ve kültür dairesindeki etnik unsurlara da vatandaşlık yolunu açan düzenlemeler ile Alman kimliğinin coğrafyasını netleştirmeye çalışmıştır. Bu gelişme sürecini değerlendiren Saklı, Wilhelm dönemiyle birlikte Prusya'da şovenizm, emperyalizm, anti-Semitizm ve anti-Sosyalizm'le birlikte yeni bir tür milliyetçiliğin doğduğunu ve Alman ulus kimliği ulusçuluğunun kan bağı, geçmişin romantizmi, âri ırk arayışı ve Yahudi karşıtlığı toplumsal zemininde geliştiğini bunu da Hitlerin Nazizmi ile sonuçlandığını belirtmiştir.¹²

Almanya'nın Avrupa'daki değişim sürecini geriden takip etmesi, ortak değerler etrafından birleşme ve bir kimlik oluşturmayı değil aksine etnik kökende birlik, dil ve kültür de homojenleşme gibi bir kimliğin temel alındığı uluslaşmayı getirmiştir. Almanya'nın ekonomik gelişmeyi tamamlayamamış olması sınıfsal gelişmeyi de

⁵ Ali Rıza Saklı, "Fransa ve Almanya'da Uluslaşma Süreci ve Ulus Bilincinin Oluşumu", *Akademik Bakış Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, S. 32, Eylül-Ekim 2012, s. 8-9; Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 52-54; Erözden, *Ulus-Devlet*, s. 125; Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 28.

⁶ Erözden, *Ulus-Devlet*, s. 51-52.

⁷ Saklı, "Fransa ve Almanya'da Uluslaşma Süreci...", s. 10.

⁸ Oral Sander, *Siyasi Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 119-125.

⁹ Erözden, *Ulus-Devlet*, s. 55-59; Saklı, "Fransa ve Almanya'da Uluslaşma Süreci...", s. 11.

¹⁰ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der yayınları, İstanbul 2013, s. 36; Erözden, *Ulus-Devlet*, s. 119.

¹¹ Rıfat Aydın, "Ulus, Uluslaşma ve Devlet; Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 1, Mart 2018, s. 243-2448.

¹² Erözden, *Ulus-Devlet*, s. 119-121; Saklı, "Fransa ve Almanya'da Uluslaşma Süreci...", s. 14-16.

gerilettiğinden toplumsal yapıda özgürlük, adalet ve fırsat eşitliğinin aksine yenilgilerden dolayı ortaya çıkan bir kaosun varlığı Alman tarihindeki güçlü dönemlere atıfla bir gelecek tasavvuru ve bütün Almanların birleşmesi fikri daha ağır basmıştır.¹³ Fransa'nın dil ve kültür bağlamında devrimin getirdiği haklar üzerindeki bir ulus kimliğini ortaya koyması iki model arasındaki temel farkı ifade etmiştir.

1. Türk Modernleşme Sürecinde Türklük ve Türk Milliyetçiliği

Avrupa'da yaşanan ulus devlet kurma ve ulus millî kimliğin inşasında etkili olan bu iki model Türk kimliği ve devletinin oluşumunda etkili olmuştur. Ancak tarihsel süreçleri bağlamında Türk millet ve millî devletinin farklılık arz ettiği açıkça anlaşıldığından gelişme süreci de farklılık arz etmiştir. Fransa ve Alman modelinde kimliği oluşturan unsurların endüstrileşme, yerel üretim araçlarını kurabildiği ve dil veya etnik bağlamda kimliğin odak noktası olan unsurların da bu endüstrileşmenin sahibi olduğu görülmektedir. Türk modernleşme süreci bu anlamda Avrupa'nın gerisinde bir gelişme süreci takip etmiş veya Avrupa'da kademe kademe yaşanan toplumsal sınıfların oluşumunu aynı anda geliştirmeye çalışmıştır. Osmanlı'nın çok uluslu yapısında çoğunluk veya asli unsur olarak kabul edilen Müslümanların çiftçi ve askerlik ile uğraştığı, gayrimüslimlerin ise orta sınıf esnaf ve zanaatkarları oluşturduğu ve bu sayede sermaye sahibi olabildiği görülmüştür.¹⁴

Türkler, Osmanlı imparatorluğunun asli unsurunu ve en önemli güç kaynağını oluşturmakla birlikte Türk adı 19. yüzyılın sonlarına kadar devlet bürokrasisinde göçebe köylü ve aşiretler için kullanılmış, Avrupa da bütün Müslümanları Türk olarak sıfatlandığı gibi Türkler de kendilerini Müslüman olarak tanımlamıştır. Tanzimat sürecindeki yasal ve hukuki düzenlemelerde dahi Türk kimliğinin İslam kimliğinin ayrılmaz parçası olduğu kanaati varlığını korumuştur.¹⁵ Osmanlı toplumsal yapısında uygulanan millet sistemi dâhilinde ikinci sınıf olarak kabul edilen gayrimüslimler, Tanzimat Fermanı ile birlikte dinî sınıflandırma dışında tutularak eşit vatandaş olarak kabul edilmiştir. Tanzimat ile başlayan miras, mülkiyet ve özgürlükleri güvence altına alan düzenlemeler gayrimüslimlerin milliyetçilik akımının etkisinde kalmalarının önünü açmıştır. Avrupa'da burjuvazinin gelişmesiyle ortaya çıkan ve güçlenen milliyetçilik akımı Osmanlı'nın burjuva sınıfını oluşturan gayrimüslimler arasında karşılık bulması şaşırtıcı olmamıştır. Tanzimat ile başlayan düzenlemeler dinî kimliğe dayalı millet sisteminin yerini bütün tebaayı kapsayıcı olarak düşünülen Osmanlı kimliği veya Osmanlılık olarak ortaya çıkmış 1869 yılında çıkarılan vatandaşlık kanunu ile resmileştirmiştir.¹⁶

Türk Modernleşmesinin en önemli aktörlerinden birisi Yeni Osmanlılar olmuştur. Özellikle Fransa'da ortaya çıkan özgürlük, anayasa ve eşitlik fikirlerinden etkilenen Ali Suavi, Şinasi ve Namık Kemal Osmanlı'da da bir değişimin gereğini vurgulayarak arayışa girmişlerdir. Bu aydınlar ve düşünürler her ne kadar Meşrutiyet'in gelmesi noktasında birleşmişlerse de üslup ve hedefte ayrılmışlardır. Vatan kavramının gelişmesinde öncü olan Namık Kemal Meşrutiyet'in hilafet ve saltanat ile birlikte varlığını sağlayabileceğini ve dinin önemli bir birleştirici olduğunu savunmuştur. Ali Suavi ise uzun süredir ötelenmiş olan Türk kimliğine vurgu yapmış eğitimle olacak değişimde Türkçeye vurgu yapmış, Jön Türk akımının öncülerinden Şinasi ise toplumsal değişimde laikliğin ve medeni aile hukukunun önemine değinmiştir.¹⁷ Yeni Osmanlı ve Jön Türk aydınları Avrupa'daki değişimi inceledikleri sırada bu değişimin temelinde ekonomik kalkınmanın etkisini, endüstrileşme sonucunda oluşan sınıflaşmanın katkısını fark edememişlerdir. Bir an önce çözüm bulma ve uygulama çabası, gelişmenin tek kaynağının pozitivism olduğu gibi bir algıya sebep olmuştur. Oysa 1870'li yıllara liberalizmin getirdiği eşitsizliğe ve emek sömürüsüne karşı Sosyalizm fikri doğmuş hatta yaklaşık yirmi yıl sonra Sosyalizmin/komünizmin yeniden yorumlanmasını savunan II. Enternasyonal toplanmıştır.

Yeni Osmanlı ve Jön Türk akımıyla Avrupa'daki değişimi anlamaya ve ülkede uygulamaya çalışan ve Türk Modernleşmesinin başlangıcını yapan bu aydınlar tebaadan vatandaşlığa geçiş sürecinde farklı inanç ve kültürdeki insanların ortak paydası olacak en önemli unsur olan vatan kavramı üzerine yoğunlaşmışlardır. Çünkü eşitlik, hürriyet ve özgürlük kavramları da vatan algısı üzerinden inşa edilmiştir. Bu kavramlar ulus devlet ve milliyetçilik duygularının geliştiği bir süreçte dil ve kültürün de ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Milliyetçilik veya Türkçülük aydınların tutunduğu en önemli unsur olmuştur. Namık Kemal ortak paydaları ifade ederken Fransız ulus tanımına daha yakın yorumlar ve yazılar yazarken Ali Süavi ve Şinasi'nin Alman ulus yorumuna benzer şekilde Türklük üzerine eğildiği görülmüştür. Osmanlı aydınının ulus yaratma çabalarının sonuçsuz kalmasının en önemli sebeplerinden biri yerli ekonomi ve bunun doğurduğu sınıfların oluşmamasıdır. Bu bağlamda Osmanlılık fikri etrafında yerli sanayide çeşitli girişimlerde bulunulmuş ise de zaten Osmanlı

¹³ Yesevi, *Türk Milliyetçiliği...*, s. 52-55.

¹⁴ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 103-109.

¹⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 32-33; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.

¹⁶ Kemal Karpat, *Kimlik ve İdeoloji, Osmanlı'dan Günümüze*, İstanbul 2009, s. 64; Hatice Güzel Mumyılmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013, s. 53; İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, S. 29 Bahar 2011, s. 205.

¹⁷ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 42-53; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 282-283.

ekonomisinin orta ve üst sınıfını gayrimüslimlerin oluşturması bu çabaların Osmanlı tebaası olan ve bürokraside önemi makamlarda bulunan Gayrimüslim unsurların milliyetçilik ve ulus devlet girişimlerinin başarılı olmasına sebep olmuştur. Bu süreçte küçük girişimci durumunda olan Müslümanların rekabet ortamına karşı dayanamadığı Osmanlı ekonomisinde yabancı tüccarlar ve yerli gayrimüslim tüccarlar karşısında yok olmaya başladığı bankacılık sektöründe de aynı durumu yaşadığı görülmüştür.¹⁸

Yeni Osmanlı ve Jön Türk aydınlarının Fransız ulus modelinden esinlenerek ortaya koydukları vatan kavramının en önemli unsuru dil olmuştur. Ulus fikrinin ortak vatan ve ortak dil temelinde eğitim ile vatandaşa aktarılabilmesi görüşüne dayalı olarak dil üzerine tartışan aydınlar, sadece Türkçenin yabancı kelimelerden arınması konusunda hemfikir olmuşlar ancak alfabe konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Batı tarzı eğitim veren askerî okulların açılması Latin alfabesinin daha kolay öğrenilebileceği düşüncesinin doğmasına buradan da alfabe değişikliğinin okuryazarlığı arttırabileceği fikrine kaynaklık etmiştir. Türkçeyi İslam ve kültür ile birleşmiş gören Namık Kemal burada Latin alfabesini savunan Şinasi ve hatta ibadetin dilinin de Türkçe olmasını savunan Ali Süavi'den ayrılmaktadır.¹⁹

Yeni Osmanlıların Meşrutiyet, vatan, eşitlik tartışmaları Jön Türkler tarafından da sürdürülmüştür. Ancak vatandaşlık kavramına dayanarak ortaya atılan Osmanlı kimliği en çok Gayrimüslimlere yaramıştır. Osmanlı kimliği inşa süreci; devlet bürokrasisinde ve ekonomisinde güçlü bir şekilde yer bulan Gayrimüslimlerin bu etkinliklerini millî kimliklerini güçlendirme yolunda değerlendirmeleri ve umulanın aksine savaşlar, kaybedilen topraklar ve Arap dünyasındaki bağımsızlık girişimleri ve benzeri sebeplerle Osmanlı yerine Türk kimliğinin getirilmesi ile son bulmuştur. Bu süreçte Türk kavramının da anlam kaymasına uğradığı görülmüştür. Osmanlı toplumunun zengin sınıfının yanında konargöçer Türkmen aşiretleri ve eğitimsiz halk için kullanılan bu Türk tanımı Orta Asya'dan gelen aydınların ve cephelerde ihanetleri gören Türk subayların da etkisiyle asli kimlik olmuştur. 1908 sonrasında gelen özgürlük ve eşit yurttaşlık kavramlarının başarısızlığı Balkan savaşlarının travması ve benzeri birçok etkiyle yerli ve millî kavramının içeriğinin Türklük bilinci ile doldurulması sonucunu doğurmuş, Türkçülük fikriyatı bağlamında İttihat ve Terakki teşkilatlarında yer alan aydınlar Türk tarihi, dili, kültürü ve kimliği üzerine yoğunlaşmışlardır.²⁰

İttihat ve Terakki'nin toplum, ekonomi ve siyasal alanda yürüttüğü Türkçülük fikriyatına dayalı politikaları Genç Kalemler, Türk Ocakları ve Türk Yurdu dergisiyle kurumsal bağlamda gelişerek sürdürülmüştür.²¹ Türk Ocakları; Türk kimliği üzerinden doğan bir kimlik inşasını savunan Ağaoğlu ve Akçura gibi aydınların yanı sıra kültür ve dil birliği zemininde ortak ülkü ve değerler üzerinden bir kimlik inşasını savunan Ziya Gökalp gibi aydınların bulunduğu hatta Osmanlılık-Türkçülük tartışmalarının sürdürüldüğü bir çatı olmuştur.²² Elbette ağırlıklı olarak Türkçü aydınlar faaliyet göstermiştir. Balkanlardan zorunlu olarak Anadolu'ya sığınan nüfusun da etkisiyle Türklük kavramı üzerinden vatan kavramının da sınırları belirginleşmiştir. İsmail Gaspralı'nın "dilde, fikirde ve işte birlik" hedefi çerçevesinde bütün Türklerin birleşmesi fikri, Ziya Gökalp'ın Turan idealinin tarifleriyle gelişmiştir. Bu Turan idealinde önceliğin ne olacağı konusu önemli soru olmuş Türkçüler bu bağlamda hedefin belirlenmesinde ayrılığa düşmüşlerdir. Bir tarafta Orta Asya'da bağımsızlık hareketinin başlatılmasıyla kurulacak büyük Türkistan hedefi peşinde kurgulanan düşünce diğer tarafta da Şevket Süreyya Aydemir'in askerlerin Türk kimdir sorusuna verdiği cevaptan hareketle "*vatanımız neresi Türkiye mi hayalimizde yaşadığımız Turan mı?*"²³ sorgulamasından doğan büyük Turan'dan önce Anadolu'da güçlü bir Türk devletinin kurulması düşüncesi ortaya çıkmıştır. Balkan Savaşlarında ve Birinci Dünya Savaşının cephelerinde görev yapmış Türk subaylarının yaşadığı deneyimler, ihanetler ve İslam coğrafyasının iç karışıklıkları millî mücadele sürecinde hedefin Anadolu'da bağımsız bir devletin kurulması önceliğini kuvvetlendirmiştir. Türk aydını ve subayları arasındaki bu ayrılık süreci içinde Enver Paşa ve arkadaşlarının Basmacı hareketiyle birlikte yürüttükleri mücadele esnasında hayatlarını kaybetmesiyle Mustafa Kemal ve arkadaşlarının ise Anadolu'da yeni bir devlete hayat vermesiyle sonlanmıştır.

Millî mücadele sonrasında Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan yeni Türk devletinde Türklük ve Türk milliyetçiliğinin dayandığı temeller üzerine adımların atıldığı tartışmaların yaşandığı görülmüştür. Bu tartışmalardan biri Türk Ocaklarında Türk kimdir konusu etrafında olmuştur. 1924 anayasasında Türk kimliğinin vatandaşlık bağlamında tanımlandığı; 69. Maddede her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıklarının kaldırıldığı ve 88. Maddesinde de Türkiye'de din ve ırk ayrımı yapılmaksızın vatandaşlık bakımından herkesin Türk olduğu

¹⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Kitabevi Ankara 2008, s. 165.

¹⁹ İsmail Hami Danişmend, *Ali Süavi'nin Türkçülüğü*, CHP Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1942, s. 29; Yesevi, *Türk Milliyetçiliği...*, s. 112-113.

²⁰ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayınevi Ankara 1995, s. 118-119; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1978, s. 7-17; Yesevi, *Türk Milliyetçiliği...*, s. 118-121.

²¹ Ali Canip Yöntem, "Devirlerden Hatıralar", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, Türk Petrol Yayınları, Ankara 1962, s. 3-4; Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötügen Yayınları Ankara 2008, s. 187-196.

²² Fuat Uçar, *Üç Tarzı Siyaset Türkçülüğün Manifestosu (Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük)*, Fark Yayınları, Ankara 2008, s. 51; Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2013, s. 3; Yesevi, *Türk Milliyetçiliği...*, s. 118-121.

²³ Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, Ankara 1959, s. 113-116.

vurgulanmıştır. Anayasal düzenlemelerin yapıldığı 1924 yılında Türk Ocakları da benzer konuda tartışmalara girmiştir. Ziya Gökalp, 10 Nisan 1923 tarihinde Türk Ocakları'nda verdiği bir konferansta Türk ırk ve milliyet tanımının ırk ve kana değil mefkûre ve terbiyeye bağlı olduğunu, Hamdullah Suphi Tanrıöver de bu tanıma dil, din ve dilek birliğine bağlamıştır. Türk Ocakları bu kavrama son halini Ocak yasasının 5. Maddesini "*Neslen Türk olan veya hars dolayısıyla tamamen Türk duygusu ve Türk dileği besleyen ve mazileriyle Türklüğe bağlı olduklarını ispat etmiş bulunan her kadın ve erkek Türk Ocağı'na aza olabilirler*" şeklinde düzenleyerek vermiştir.²⁴ Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulması ve vatandaşlık babında yapılan düzenlemeler ile Türk Ocakları'nın Türk ve millet tanımının paralelliği vurgulanmış Ocak mensupları CHP içinde görev almıştır.

2. Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkçülük Milliyetçilik

CHP'nin söylemlerinin ve hükümetlerin uygulamalarının Avrupa'da gelişen ulus/millet kavramının temel dayanaklarının Türkiye'de geliştirme üzerine olduğu görülmüştür. İttihat ve Terakki ile başlayan dil birliğini sağlama, eğitimde ve devlet kademesinde Türkçenin zorunlu hale getirilmesi Cumhuriyet'in kuruluş döneminin de uygulamaları olmuştur. Süreç içinde çok partili hayat geçişte yaşanan başarısızlıklardan dolayı Türk Ocakları siyasi bir muhalefet merkezi olmuş ve bu gerekçeye dayanılarak kapatılmış, yerine kurulan halkevleri Cumhuriyetin yeni kimliğinin inşasında önemli yer edinmiştir. Bu kimlik CHP'nin de parti programını oluşturan ve anayasaya da konulan altı ilkeye dayalı bir kimliktir. Türkiye'nin hukuki ve siyasi kimliğinin oluşmasında halkevleri daha sonra kurulacak olan Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu ile beraber çalışmış ve Türk Tarih Tezi bağlamında faaliyetlerini sürdürmüştür. Buna göre Türkler, Anadolu başta olmak üzere birçok medeniyetin kurucusu olup Türkçe, bütün dünya dillerine kaynaklık eden bir dildir. Bu bağlamda Türk kültürü de binlerce yıl eskilere dayanan kadim bir kültürdür. Böyle köklü bir geçmişe sahip, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan, aynı dili konuşan, aynı kültür içinde yoğrulmuş ve aynı ülkeye sahip herkes Türk kabul edilmiştir.²⁵

İttihat ve Terakki ve Türk Ocakları'nın faaliyetleriyle ekimlik ve toprak kayıplarını kurtarmak gayesiyle yüzlerce yıldır yaşanan topraklarda varlık/yokluk mücadelesi veren çoğunlukla subay ve Orta Asya'dan gelen aydınların oluşturduğu, Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Ömer Seyfettin'in etkili olduğu Türkçülük hareketi Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da etkisini sürdürmüştür. Türk Ocakları'nın yerine Halkevlerinin kuruluşu ve 1944 olayları, Türkçülüğün yeni bir anlam çerçevesine geçişi veya tartışmaların olduğu süreci tanımlamıştır. Kemalist düşünce çerçevesinde Türklüğü, Cumhuriyet'in kazanımlarıyla doğan ortak paydalar ve ortak toplumsal hedef üzerinden tanımlayan Türkçülük hareketi, 1944 vakası ile birlikte yeni bir ayrıma girmiştir. Hüseyin Nihal Atsız, Alparslan Türkeş, Reha Oğuz Türkkan gibi toplumun her sınıfından ve devlet kademesinden gelen Türk ırkı özellikleri üzerine düşünce üreten yeni kuşağın Türkçülüğü yeniden şekillendirdiği görülmüştür. Bu yeni kuşak Türk tanımı ve Türkçülük yorumunda 1930'lu yılların Kemalizm'e dayalı etkin ideolojik Türklük tanımının karşısında durmuştur.²⁶ Ertekin, 1944 vakasının Türkçülük hareketindeki çakışan noktaları ortaya çıkardığını, vatandaşlık, ortak ülke ve dil gibi kültürel paydaşlık üzerinden tanımlanan Cumhuriyetin veya Kemalizm'in Türk tanımı ve Türkçülüğünün, "Türk Irkı" bağlamındaki etnik kökene atıfta bulunan hatta Turanist ifade ve söylemlerinin ırkçılık-Turanlılık davasında Hüseyin Nihal Atsız'ın en önemli savunma argümanı olduğunu belirtmiştir.²⁷

Hüseyin Nihal Atsız'ın, şiddetle muhalefet ettiği Kemalist Türkçülük yorumunun karşısında, Türk ırkının özellikleri, üstünlükleri ve Turan sınırları üzerine yazıların olduğu Orhun ve Atsız Mecmuası, Fethi Tevetoğlu'nun Kopuz Mecmuası ve Reha Oğuz Türkkan'ın Ergenekon ve Bozkurt mecmuaları Türkçülük hareketi arasındaki ayrışmaların netleşmeye başladığı sürecin yayınları olmuştur.²⁸ Hükümet politikalarında özellikle Millî Eğitim Bakanlığı'ndaki Komünist kadrolaşmalar ve faaliyetler üzerine Hüseyin Nihal Atsız'ın açık mektupları ile Türkçülük üzerine yapılan tartışmalarda Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun 5 Ağustos 1942 tarihli Meclis toplantısındaki konuşmasında "*Arkadaşlar, Biz Türk'üz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız.*" sözleri ile ayrışmanın temeli vurgulanmıştır. Türkçülük düşüncesindeki bu ayrışma ideolojik bir cepheleşmeye de

²⁴ Sarıay,Türk Ocakları, s. 313-317.

²⁵ Soner Çağaptay "Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil, Etnisite", *Milliyetçilik, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008, s. 245-261; İbrahim Erdal, "Türk Siyasi Kimliğinin Gelişim Süreci ve Cumhuriyet Döneminde Kimlik İnşası Açısından Kurumlar", *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yayınevi, Ankara 2015, s. 635-658; İbrahim Erdal, *Halkevlerinin Kuruluşu, Yapısı ve Yozgat Halkevi*, Siyasal Yayınevi, Ankara 2013, s. 23-45.

²⁶ Orhangazi Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", *Milliyetçilik, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008, s. 347-349, 360.

²⁷ Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün ...", s. 358.

²⁸ Murat Yılmaz, "Atsız Mecmuası'nda Türk Dünyasına Yönelik Algı Oluşumu", *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, Antalya, Türkiye, 1-4 Aralık 2016, Vol. 4, s. 383-384; Günay Göksü Özdoğan, *Turandan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 211; Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün ...", s. 360-361.

dönüşmüş Atsız ve arkadaşlarının Türkçülük düşüncesi komünist karşıtı bir hareket olarak da şekillenmeye başlamış, bu sebeple Komünizme karşı savaşan Almanya ve Amerika gibi devletlere daha ılımlı yaklaşmıştır.²⁹

Tarihsel süreçte Türk bürokrasisi ve aydınının zihnine mih gibi çakılmış olan “Rusların sıcak denizlere inme” tehlikesi ve girişimleri düşünce hayatımızın önemli mihenk taşı olmuştur. Soğuk Savaş döneminin politik ikliminde Sovyet Rusya’nın Demir Perdesine karşı kendisinin liberal demokrasi tarafında olduğunu beyan eden Türkiye’deki milliyetçi-Türkçü düşünce, muhafazakâr cemiyetlerle birlikte, kendisini antikomünist derneklerin ve cemiyetlerin merkezinde bulmuştur.³⁰ Bu politik ortamda milliyetçilik hareketlerinin böyle bir zemine oturmasının çeşitli sebeplerinden biri 1944 olaylarıyla tartışılan CHP döneminde komünist kadrolaşmaların varlığı, diğeri de ezanın Türkçe okutulması gibi Cumhuriyet inkılablarının toplumda yarattığı rahatsızlık olmuştur.³¹ Soğuk Savaş döneminde komünizm tehlikesi karşısında en önemli toplumsal savunmanın İslam olması Türkçüler ve İslamcı geleneğin arasında yakınlaşmaya sebep olmuştur. Necip Fazıl Kısakürek ve Nurettin Topçu’nun önemli bir figürü olduğu bu hareket bir süre sonra Türkçü hareketin de din ile ilgili konulara esneklik getirmeye hatta milliyetçi dernekler yoluyla bu şekilde esnekliği savunanların Türkçü oluşumlardan kopmaya başladığı görülmüştür. Komünizm karşıtı hareketler, Hüseyin Nihal Atsız’ın mücadelesini sürdürdüğü Türkçüler, süreç içinde Alparslan Türkeş’in siyasi düşüncesinin toplumsal tabanı olacak olan Komünizmle Mücadele ve Milliyetçi Dernekler ve toplumun muhafazakâr, müteedeyin sınıfının düşüncelerini dile getiren Kısakürek ve Topçu gibi aydın, şair, edebiyatçıları barındıran yeni grupları ortaya çıkarmıştır.³²

3. MHP’nin Türklük ve Türk milliyetçiliği Anlayışı

1944 Türkçülük davasının sonrasında Türkçülük hareketi antikomünizm saflarında yer almaya başlamıştır. Alparslan Türkeş, 1948 yılından itibaren Amerika ve Almanya’da eğitim ve Türk Silahlı Kuvvetleri temsilcisi olarak görevde bulunmuş bu süre 1959 yılına kadar sürmüştür. Türkeş, Irkçılık-Turancılık davası olarak da tanımlanan 1944 yargılanma sürecinde ırkçılık ile adının anılmasından ve Hitler taraftarlığı suçlamasından rahatsızlık duymuş, ırk tanımının kültür birliğine dayalı bir tanım olması gerektiğini, milliyetçiliğin ırkçılık olmadığını ifade etmiş ve 3 Mayıs 1944 tarihini milliyetçiler günü olarak anmıştır. Demokrat Parti döneminde milliyetçi derneklerin komünist karşıtı cephede yer alması İslami değerlerin de milliyetçilik tanımıyla birlikte kullanılması sürecini de getirmiştir.³³

1960 Askerî Müdahalesinin en önemli figürü olan Alparslan Türkeş’in siyasi hayata geçişinde önemli bir adım Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) olmuştur. Askerî Müdahale sonrasında siyasette sağ ve sol saflaşmanın olduğu bir süreçte ırkçılık ithamıyla karşılaşan Türkeş ve arkadaşları darbe sonrası sürgünden döndükten sonra siyasete CKMP ile başlayacak adımı atmıştır.³⁴ CKMP’nin 1965 yılı seçimlerde yayınladığı bildirmede Türkeş, Hüseyin Nihal Atsız ile olan fikir ayrılığını yaptığı milliyetçilik tanımıyla netleştirmiştir. Bildirgenin milliyetçilik başlığında verilen; “*Türk milliyetçiliğini Türk Milletine, kültürüne, Devletine, sevgi, bağlılık ve hizmet ülküsü olarak tanıyoruz. Bu bağlamdan bütün milliyetçi dernekleri desteklemek ve geliştirmek kararındayız. Millî ülkü ve millî kültürün ihyasının ele alınması gereken en büyük dava olarak görüyoruz. Türkiye halkının refah ve mutluluğunu, kişi, zümre, sınıf ve parti çıkarlarının üstünde görüyoruz.*” ifadeleri ırk merkezli tanımlamadan kültür ve dil merkezli bir tanımlamayı tercih ettiğini göstermiştir.³⁵ Türkeş, Türk ve Türkçülük/milliyetçilik anlayışını, ilerleyen yıllarda CKMP’nin 1969 kurultayında Milliyetçi Hareket Partisi olarak yeniden düzenlediği siyasetinin merkezine koyacağı, Dokuz Işık prensiplerinde açıklamıştır. Hüseyin Nihal Atsız taraftarlarının partiden tasfiye edildiği bu kongrede Türk; “*Kalbinde başka bir ırkın gururunu taşımayan ve kendisini samimi olarak Türk hisseden ve Türklüğe aday olan herkes Türk’tür.*”³⁶ şeklinde ifade edilmiştir ki bu ifade Ziya Gökalp ekolünün vurguladığı dil, kültür ve ülkü birliği bağlamında Türk tanımı ile CHP’nin anayasaya da giren vatandaşlık bağlamında vurgulanan Türk tanımıyla aynıdır. Burada CHP’nin Türk

²⁹ Hülya Öztekin, “1944 Irkçılık-Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, C. 11, S. 1, Konya 2018, s. 215; Ertekin, “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün ...”, s. 373.

³⁰ Yüksel Taşkın, “Anti-komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 4, *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003; Aytül Tamer, “Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-komünizm Propagandası”, *Doğu Batı*, Yıl: 14, S. 58, Ankara, 2011, s. 91-112.

³¹ Ertuğrul Meşe, *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 70-98.

³² Necmettin Tozlu, “Nurettin Topçu’nun Fikir Dünyamızdaki Yeri”, *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, Kasım 2001, s. 53-60; Sadettin Elibol, “Muhafiz Bir Düşünür Olarak Nurettin Topçu’nun Duruşu”, *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, Kasım 2001, s. 76-81; Hasan Şen, “Nurettin Topçu’nun Türk Düşüncesindeki Sıradışı Yeri”, Ed. Ünal Bozyer, *Kültür Dünyamızın Mimarları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla 2016, s. 35-71.

³³ Kağan Bahadır Küçükcalcan, *Demokrat Parti Döneminde Milliyetçi Hareketler*, Aygün Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 57-59; Ertekin, “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün ...”, s. 382-383

³⁴ Ferit Salim Şanlı, “Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisinden Bakmak; 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan Müfrit-Mutedil Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Türkçe Hareketi İle Olan Münasebeti”, *CTAD, Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 13, S. 25, Bahar 2017, s. 22-24; Ertekin, “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün ...”, s. 382-383; Bkz. Mustafa Çalık, *Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi Kaynakları ve Gelişimi 1965-1980*, Cedit Yayınları Ankara 1995.

³⁵ CKMP 1965 Seçim Bildirisi, Ankara 1965, s. 11; MHP Memleket ve Dünya Hadiseleri, 1969 Seçim Bildirisi, Ankara 1969, s. 12.

³⁶ Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık*, CKMP Eminönü İlçe Teşkilatı Yayını, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1967, s. 6.

tanımından Türkes'in Türk tanımında ayrılan tek konu İslam vurgusudur. Üç Hilal'in parti sembolü olarak kabul edilmesiyle birlikte Türklük ve İslam ayrılmaz bir bütün olarak tanımlanmıştır. Türkes burada ırkçılık konusuna da net bir çizgi çekmiştir. Bu bağlamda milliyetçilik ve Türkçülük konusunda;

“Milliyetçilik, Türk Milletine karşı beslenen derin sevginin ifadesidir.... Biz; Türk Milletine mensup olduğumuza göre, bu milletin içinden çıkmış insanlar olduğumuza göre, elbette ki kendi milletimize karşı derin bir bağla bağlı olacağız ve bu milletin yükselmesi için bu milletin haklarının daima her çeşit tesirlerden uzak, her şeyin üstünde bulundurulması için çalışmayı görev tanıyacağız. İşte bu sebeplerden dolayı bizim milliyetçiliğimiz, Türk milletine karşı duyulan derin, köklü bir sevgi ve Türk Milletinin içinde bulunduğu müşkül durumdan bir an önce, en modern, en ilmi metotlarla çıkarılarak, en kısa yoldan modern uygarlığın en ön safına geçirilmesini sağlama duygusundan, kuvvet alır. Milliyetçiliğimiz başkalarına karşı kin, garez duygularıyla beslenmez. Demek ki Türk Milliyetçiliği, Türk Milletine karşı duyulan derin sevgi, bağlılık ve onu güç durumdan kurtarıp kuvvetli, her çeşit korkudan, baskıdan uzak, şerefiyle yaşayan, müreffeh, mutlu ve modern uygarlıkta en ön safa geçmiş bir hale getirmek isteği ve bu isteğin yarattığı duygudur. Birinci prensibimiz olan Milliyetçiliğimizin özet olarak tarifi ve izahı budur.” sözleriyle milliyetçiliğin temelini aidiyet şuuru ve sevgisini koymuştur. Türkçülük konusuna da değinen Türkes; *“Milliyetçiyiz, Türkçüyüz. Neden Türkçüyüz? Çünkü milletimiz Türk milletidir. Türkçülük ne demektir? Türkçülük Türk milletinin hayatının her safhasında, yapacağı her şeyin Türk ruhuna, Türk geleneğine uygun olması ve Türk'e yararlı olması amacının, fikrinin ön planda tutulmasıdır. Türkçe konuşacağız, Türkçeyi daima her şeyin üstünde tutacağız. Yapılacak her işte Türklük ruhuna, Türkün özelliğine uygun ve Türk milletine yararlı olması şartını göz önünden kaçırmayacağız. Türkçülüğün de kısaca tarifi budur. Birinci prensibimiz olarak aldığımız Milliyetçilik ve Türkçülük, kısaca yaptığımız bu izah ve tarifte işte bu şekilde ortaya konmuş oluyor.”*³⁷

sözleriyle ırkçılık suçlamasına bir set çekerek Türkçülüğü dil, kültür ve ortak gelecek ülkü gibi toplumun tamamının buluşabileceği paydalar üzerinden tanımlamaktadır.

Türkes, Türk kimliği ile Türk milliyetçiliği ve Türkçülük arasındaki ayrımı yaptıktan sonra 9 Işık doktrini bağlamında Turancılık üzerine de fikrini ülkücülük ilkesi üzerinden tanımlamaktadır. Burada Türk adı taşıyan herkesin sevgi ve ilgilerinin dâhilinde olduğunu ve bundan vazgeçilemeyeceğini bu düşüncenin her milletin tabii hakkı olduğu gibi Türk milletinin de tabii hakkı olduğunu vurgulamıştır. Buradan hareketle esaret altında yaşayan Türkler ile ilgili olarak da Birleşmiş Milletler Anayasası gereğince yeryüzünde yaşayan her millete tanınan kendi kaderini belirleme prensibine vurgu yapmıştır. Türkes bu yasal dayanağa atıfla; Afrika'da yaşayan ve hiçbir bağımsız devlet kuramamış olan halklara kendi kaderini belirleme hakkının tanındığını ve onların her birinin yabancı boyunduruğu ve sömürgeciliğinden kurtulup bağımsızlığını aldığını belirtmiştir. Bunu dayanak gösteren Türkes,

*“...Başkalarının boyunduruğu altında tutsak bulunan Türklerin tutsaklıktan kurtulmasını istemek, dilemek, bunun için iyi niyetler taşımak Türk olan herkes için en tabii ve kutsal bir haktır. Fakat biz ülkücülüğümüzde daima realist olmayı ve girişilecek faaliyetlerde Türkiye'yi hiçbir zaman tehlikelere, risklere, maceralara sürüklemeyecek bir yol üzerinde bulunmayı esas kabul ederiz. Ülkücülüğümüz bir macera fikri değildir. Ülkücülüğümüz Türk Milletinin en kısa yoldan, en kısa zamanda modern uygarlığın en üst kademesine yükseltilmesi, müreffeh, mutlu bir hayata erdirilmesi, kendi gücüyle ayakta durabilecek bir hale getirilmesi ve her çeşit korkudan, baskıdan uzak olarak, hür, müstakil yaşaması ülküsüdür. Bu ülkü aynı zamanda Türk olan herkese karşı ilgi ve sevgi göstermeyi, onların mutluluğunu dilemeyi ve onların mutluluğunu, Türkiye'yi risklere, tehlikelere maruz bırakmadan, bırakmaksızın, bırakmamak şartıyla sağlamaya çalışmayı içine alan bir ülkücülüktür.”*³⁸

sözleriyle Turancılık görüşünü romantik bir yaklaşımdan uzaklaştırarak hukuki ve diplomatik bir zemine çekmiştir. Burada Türkes'in önce güçlü ve müreffeh Türkiye daha sonra Türkiye'nin önderliğinde kalkınmış bir Türk Dünyası tasarladığı ve bu idealin Şevket Süreyya Aydemir'in “önce Turan mı yoksa bağımsız Türkiye' mi?” sorgulamasının bir yansıması olduğu da açıkça görülmektedir.

CKMP'den MHP'ye değişim ile birlikte İslam inancı ve toplumsal kültürünün Milliyetçilik tanımlamasının daha doğrusu ülkücülük bağlamında bütün ideolojinin temel zemini olduğu görülmektedir. Bu seçimde komünist karşıtlığının, esaret altındaki Türklerin büyük oranda Sovyetler baskısı altında olmasının ve Türkes'in kendisini

³⁷ Türkes, *Dokuz Işık*, s. 7.

³⁸ Türkes, *Dokuz Işık*, s. 9-10.

ortanın sağında tanımlamasından kaynaklanmıştır. Bu dönemde milliyetçi, ülkücü veya genel bağlamda sağcı entelektüel ve aydınların Türk milletinin en belirleyici özelliğinin İslam olduğu, Türklerin İslam sayesinde kimliklerini unutmadığı diğer dinleri tercih eden Türklerin yok oldukları vurgulanmıştır. Bu bağlamda MHP'nin Dokuz Işığın ilkelerinin İslam toplumu, ahlaki ve ülküsü etrafında tasvir ettiği görülmüştür. Türkeş, İslam'ın Türklerin millî dini olduğundan hareketle nihai hedefin yeryüzünde bir hak ve adalet nizamı tesis etmek olduğu ve bu hedefin adının Osmanlı tarafından Nizam-ı Âlem olarak adlandırıldığını vurgularken Namık Kemal Zeybek Ülkü Yolu adlı eserinde millî ülkünün zahiri görünüşünün Nizam-ı Âlem davası özünün ise İlay-ı Kelimetullah olduğunu bunun anlamının da Allah'ın iradesi doğrultusunda insanlara bir nizam verme olduğunu belirtmiştir.³⁹

Milliyetçiliğin İslam ile olan bütünleşmesinin en önemli itici gücü olan komünizm karşıtlığı 1977 seçim bildirgesinde daha net bir hedef olarak ortaya çıkmıştır. Kimlik, kültür ve manevi değerlerin bozulmasının en önemli unsuru olarak görülen komünizme karşı korunması öncelikli değerlerin arasına İslam ahlakı da eklenmiştir. 1977 seçim bildirgesinde “*Türklük gurur ve şuru ile İslam ahlak ve faziletini her türlü istismar ve tahripten kurtararak gönüllerde yaşatmak*” teminat olarak görülmüştür. Bu teminat MHP'nin bütün seçimlerinde temel teminat ve hedef olarak vurgulanmıştır.⁴⁰Burada istismar ve tahrip vurgusuyla İslam dininin hem komünist düşünce yoluyla yok edilmesine hem de Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle İslam adı altında faaliyet gösteren cemaat ve tarikatlar üzerinden yozlaşmasının önüne geçilmesi vurgusu yapılmıştır. İslam dininin Türk toplumundaki birleştirici rolü, Türk kültür ve gelenekleriyle olan kadim birlikteliğine vurgu yapılarak bütün seçim beyannamelerinde ve kültür politikalarında yayınlar, faaliyetler bağlamında bu teminat ve hedefin korunması öncelikli görülmüştür.⁴¹

Milliyetçiliğin İslam ile birlikte kutsal bir hedefe yönlendirilmesi MHP ile kurumsallaşan Türk milliyetçiliğinin Dokuz Işık ilkelerinin Türk-İslam Ülküsü kavramıyla idealize edildiği görülmüştür. Bu ülküde Irkçılıktan koparılan Türk milliyetçiliğine yeni bir görev yüklenmiştir. Buna göre İslam dünyasındaki milliyetçilik karşıtı propaganda İslam dininde bölünmeye sebep olacaktır ki bunun önüne geçebilmek için “*Türk-İslam kültürüne, Türk-İslam medeniyetine, Türk-İslam Ülküsüne bağlı Türklük şuur ve vakarına, İslam iman, aşk, ahlak ve aksiyonuna sahip, Türklüğü bedeni, İslamiyeti ruhu bilen, milletini teknolojik hamlelerle dünyanın bir numaralı devleti yapmak için çarpınan, Dünya Türklüğünün, İslam dünyasının ve bütün mazlum milletlerin ümidi olmaya namzet bir gençlik yetiştirmek*”⁴² çözüm olarak sunulmuştur. 1970'li yıllardan itibaren Türk milliyetçiliğinin sloganı bu bağlamda “Tanrı Dağı kadar Türk, Hıra Dağı kadar Müslüman” olmuş, Türklük ve İslam ayrılmaz bir bütün olarak başta komünizm olmak üzere bütün emperyalizme karşı mücadelenin zeminin oluşturmuştur.⁴³

4. MHP Bağlamında Türk Milliyetçiliğinin Türk Dünyası'na Bakışı

MHP kuruluşu itibariyle milliyetçilik ve ülkücülük bağlamında hedeflerini Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığı ve bütünlüğünün korunması, ekonomik yönden kalkınmasının sağlanmasına yoğunlaştırmıştır. Dokuz Işık ilkelerinin de bu bağlamda kurgulandığı, Alparslan Türkeş'in yayınladığı Türkiye'nin Meseleleri eseri de bu amaca yönelik bir çalışma olmuştur. Milliyetçilik bahsinde de belirtildiği üzere güçlü ve müreffeh bir Türkiye kurulduktan sonra esaret altındaki Türklerle ilgilenmek politikası devletlerarası politikanın getirdiği şartlara göre de değişkenlik arz etmiştir. Bu bağlamda MHP'nin Kıbrıs, Orta Asya Türkleri ve Azerbaycan Karabağ sorunu çerçevesinde politika ürettiği görülmüştür. Kıbrıs Sorunu kuruluş itibariyle varlığını koruyan ve Alparslan Türkeş'in doğum yeri olması ve Askerî Harekât ile dış politikamızın önemli bir yerini işgal etmesi babından öncelikli bir konu olmuştur. 1989 Sovyet Rusya'nın yıkılışının ortaya çıktığı yıllardan itibaren bağımsızlıklarına kavuşan Orta Asya Türk Devletleri'nin sorunları temel konu hâline gelmiştir.

5. Kıbrıs

Kıbrıs konusu, Demokrat Parti döneminde yaşanan süreçten dolayı bilgisi dâhilinde bir konu olmasına rağmen 1960 Askerî Müdahalesi sonrasında Milli Birlik Komitesi üyesi ve Başbakanlık Müsteşarı olan Türkeş'in Özel Harp Dairesi tarafından gizlice örgütlenen Türk Mukavemet Teşkilatı'nın faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmaya çalıştığı ve teşkilatın taleplerini organize ettiği görülmüştür. Türkeş, Kıbrıs konusuna Türklerin varlığı bağlamında demografik değil jeopolitik bağlamda Türkiye'nin güvenlik, egemenlik ve bağımsızlığını ilgilendirdiği için önem vermiştir. Ancak, Demokrat Parti mensuplarının yargılanmaları sırasında Türkeş ve arkadaşlarının tasfiye edilmeleri ve Türkeş'in Yeni Delhi'ye sürgün edilmesi TMT ile olan

³⁹ A. Ercüment Gedikli, *İslam-Asabiyye-Milliyetçilik*, Yedi Ekim Yayınları, Ankara 1990, s. 112-113; Alparslan Türkeş, *Türkiye'nin Meseleleri*, Kamer Yayınları İstanbul 1994, s. 3-4; Bkz. Namık Kemal Zeybek, *Ülkü Yolu*, Başak Yayınları, Ankara 1980.

⁴⁰ *MHP 1977 Seçim Beyannamesi*, Ankara 1977, s. 4; *Milliyetçi Çalışma Partisi Programı*, Ankara 1988, s. 2.

⁴¹ *Milliyetçi Hareket Partisi Kültür Politikaları*, MHP Ar-Ge Kültür Araştırmaları Grubu, Ankara 1999, s. 75-79.

⁴² S. Ahmet Arvasi, *Türk-İslam Ülküsü*, Burak Yayınevi, İstanbul 1994, s. 7-8.

⁴³ Hasan Acar, “Türkiye’de Milliyetçiliğin İslami Bir Tasavvuru Olarak Ülkücü Hareket: Tanrı Dağı Kadar Türk, Hıra Dağı Kadar Müslüman”, *Milliyetçilik Tipolojileri*, Ed. Hasan Acar, Nobel Yayınları, Ankara 2018, s. 305-313; Bkz. Beşir Ayvazoğlu, *Tanrı Dağından Hıra Dağına, Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar*, Kapı Yayınları, İstanbul 2014.

ilişkilerinin kesilmesine sebep olmuştur. Sürgün sonrası CKMP ile siyasete adım atan Türkeş mecliste Kıbrıs meselesinin takipçisi olmuştur. 29 Aralık 1965 tarihinde CKMP adına yaptığı konuşmasında hükümete alınması gerekli önlemleri geç kalınmış olmakla birlikte geniş bir propaganda faaliyetlerinin yürütülmesi, planlı bir diplomatik adımların atılması ve girişimlerde bulunulması ve Türkiye'yi herhangi bir ihtilafa ve sorumluluğa sokmadan Kıbrıs'ta kuvvete dayanan fiilî bir durum yaratılması olarak belirtmiştir. Türkeş, 04 Aralık 1967 tarihinde Kıbrıs'ta Türklere karşı yapılan durmak bilmeyen saldırılar karşısında askeri, diplomatik herhangi bir mukavemet göstermeyen hükümete karşı gensoru veren Türkeş, Başbakan'ı adada yaşananların sorumlusu olarak görmüştür.⁴⁴

Kıbrıs Harekâtı'nın başlaması sonrasında 23 Temmuz 1974 tarihinde TBMM'de yapılan görüşmelerde MHP adına söz alan Türkeş, Kıbrıs üzerinde demografik yapıyla ilgili yapılan oyunlara dikkat çekerek adada nüfus yoğunluğu üzerinden "self determinasyon" teklifinin Yunan ve Rum tarafından dile getirildiğine dikkat çekerek hükümeti buna karşı önemler almaya davet etmiştir. Türkeş 1992 yılında dış politika ile ilgili yaptığı konuşmada Kıbrıs meselesinin geçirdiği süreci ifade ettikten sonra ateşkes ilan etmek sürecinin ve sonrasında yaşanan yanlış adımların bağımsızlığı ilan edilen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Maraş bölgesinin iskâna açılması gibi kazanılmış haklarının kaybedilmemesine vurgu yapmıştır. 2 Aralık 1992 tarihli meclis oturumunda Kıbrıs konusunu tekrar gündeme getiren Türkeş, KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş hakkında ileri sürülen "uzlaşmaz" sıfatının bir Yunan ve Rum propagandası olduğunu karşı tarafın toprak verme ve asker azaltmak gibi mümkün olmayan taleplerinin Türk Hükümeti tarafından desteklenmesi ve Rauf Denktaş'ın yalnız bırakılmasını eleştirmiştir.⁴⁵

MHP'nin 1977 seçimleri öncesinde Kıbrıs meselesini gündemine aldığı görülmüştür. 1977 seçim beyannamesinde konuyla ilgili olarak Kıbrıs'ın Türkiye için hem soydaşlar hem de Türkiye'nin itibar ve güvenliği bakımından son derece önemli bir millî dava olduğu vurgulanmıştır. Bu sebeple Kıbrıs'ta taviz verilmesine karşı olan MHP, Kıbrıs'ın bugün yaşadığı durumun sebebi olarak Yunanistan'ın Megalo İdea'sının ve Enosis emperyalizminin olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda hükümeti uyararak; "*Türkiye'nin millî güvenlik ve çıkarları, coğrafyanın gereği Kıbrıs'ın tamamen Türkiye'ye ait olmasını gerektirirken, bir de bu durumda taviz verilmesi ve Adada Yunanistan'ın uzantısı olan Rum üstünlüğüne imkân tanınması tasavvur bile edilemez.*" vurgusunu yapmıştır. Kıbrıs meselesinin aynı zamanda Ege Adaları ve Ege kıta sahanlığı konusuyla da ilgili olduğunun belirtildiği beyannamede Türkiye'nin bu konuda hiçbir taviz vermemesi gerektiğini savunmuştur. Bu sebeple MHP beyannamede öncelikle Türkiye coğrafyasının bir uzantısı olan adaların anlaşılabilir bir statüye en kısa zamanda kavuşturulmasını çünkü Ege denizinin bir Yunan denizi olmadığı gerçeğinin altını çizmiştir. 1980 askerî darbesinden sonra siyasi yasaklar gerekçesiyle kapatılan MHP'nin yerine Milliyetçi Çalışma Partisi kurulmuş bu parti 1987 yılı seçim bildirgesinde Kıbrıs meselesini Dış Türkler başlığı altında ele alarak Türklerin yaşadığı her coğrafyada hukuki ve diplomasi bağlamında hakların savunulacağı belirtilmiştir. MÇP hazırladığı programında Kıbrıs ile ilgili olarak "*Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin dost ve müttefik devletlerce bir an evvel tanınması sağlanmalı ve Maraş bölgesi yerleşime açılmalıdır.*" hedefini koymuştur. Bu hedef bundan sonraki seçimlerde de sürdürülmüştür.⁴⁶

MHP'nin iktidar olduğu 1999 seçimlerinde ise Kıbrıs başlığı altında Kıbrıs'ın Türkiye için stratejik önemi ve adadaki Türklerin varlık mücadelelerine vurgu yapılmıştır. Ancak bu tarihe kadar yapılan bağımsız KKTC vurgusunun yanı sıra burada Birleşmiş Milletlerin komisyonlarının faaliyetlerinden hareketle diplomatik girişimlere vurgu yapılarak sorunun iki toplum arasında karşılıklı güvene dayalı olarak uzlaşmayla sonuçlanabileceği ancak Avrupa Birliği'nin Kıbrıs meselesine yaklaşımının taraflı olduğu belirtilmiştir.⁴⁷

MHP, 2000'li yıllardan sonra Kıbrıs politikası bağlamında söylemlerini; KKTC'nin tanınması politikasından iki toplumlu bir Kıbrıs fikrinin siyasi çözüm arayışları çerçevesinde desteklenebileceği ancak Türklerin kazanılmış haklarının göz ardı edilmeyeceği tezine odaklanmıştır. Kıbrıs meselesini Türkiye'nin güvenliği ve bağımsızlığı bağlamında millî bir dava olarak gören MHP, Kıbrıs sorununa, ancak siyasi eşitlik ve adadaki iki egemen halk ve devlet arasında yeni bir ortaklık yapılması temelinde adil ve kalıcı bir çözüm bulunabileceğine inanmakta ve bulunacak çözümün Türkiye'nin etkin ve fiilî garantisini olumsuz yönde etkilememesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. AB'nin politikalarının sorunun çözümünde en önemli engel olduğunun vurgulandığı beyannamede "*Bugünkü şartlarda siyasi çözümün önündeki en büyük engel, Avrupa Birliği'nin yaklaşımı ve nasıl olsa Kıbrıs'ın AB'ne üye olacağı beklentisiyle Rum tarafının sergilediği uzlaşmaz tutumdur. Kıbrıs'ın AB üyeliği, ancak kapsamlı bir siyasi çözüm çerçevesinde ve bu çözümün bir parçası olarak öngörülebilir. Burada, Türkiye ile Yunanistan arasındaki dengenin tüm unsurlarıyla korunması da*

⁴⁴ Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları (Kanun Tasarısı ve Teklifler) 27.05.1960-04.12.1995, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları:132, Ankara 2009, s. 92, 111; Ulvi Keser, Alparslan Türkeş ve Kıbrıs Davası", *Yeni Düşünce Dergisi*, Haziran 2018.

⁴⁵ Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları, s. 168, 277-278, 296; MHP 1969 Seçim Beyannamesi, Ankara 1969, s. 9.

⁴⁶ MHP 1977 Seçim Beyannamesi, Ankara 1977, s. 50; MÇP 1987 Seçim Bildirgesi, s. 73-75; MÇP Programı, Ankara 1988, s. 79-80; MHP 1995 Seçim Beyannamesi, Ankara 1995, s. 26.

⁴⁷ MHP 1999 Seçim Beyannamesi, Ankara 1999, s. 55; Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 2000, s. 96-97.

vazgeçilmez niteliktedir.”⁴⁸ söylemiyle Kuzey Kıbrıs Türk Halkı ve Cumhuriyeti'nin uzun yıllardır büyük bir sabır ve feragatle sürdürdüğü mücadelenin Türkiye tarafından her şart altında desteklenmeye devam edeceği belirtilmiştir. Ayrıca siyasi çözüm öncesi Kıbrıs'ın zorlama yoluyla AB'ye üye kabul edilmesinin çok ciddi sonuçlarının olacağı ve Türkiye'nin böyle bir zorlama halinde sessiz kalmasının düşünülemeyeceği ve Kıbrıs Türk halkını ve bağımsız devleti KKTC'yi hiçbir şart altında feda etmeyeceği ifade edilmiştir.

6. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne Bakış

1944 Irkçılık-Turancılık davasında yargılanan ve ihtilal girişimi suçlamasıyla karşı karşıya kalan Türkeş, komünizm baskısı altında kalan Türk dünyasının bugün esaret altında ise de zamanın şartları içinde bağımsızlık fırsatını bulabileceğini, Turan fikrinin dünyanın her tarafına yayılmış olan Türklerin siyasi, iktisadi ve kültürel bağlamda bir araya gelebileceği ülküsüne dayandığını hem mektuplarında hem de savunmasında ifade etmiştir. Komünist karşıtı bir düşüncede olması Orta Asya Türklerinin ve ülkelerinin sorunlarında daha hassas olmasına neden olmuştur. Türkeş, Türkçülük ve Turancılık kavramlarını milliyetçilik ve Ülkücülük ile açıklarken Turan konusunda önce güçlü bir Türkiye daha sonra bütün Türklerin birliği fikriyatından hareketle faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda hedef olarak Türkiye'de komünizm ile mücadeleyi öne aldığı gibi Komünizm esareti altında kalan Türkleri bu bağlamda sık sık dile getirmiştir. 1969 seçimlerinde bu tehlikeye Demir Perde içinde ideolojik çatışmaların Sovyet Rusya ve Çin arasında olduğunu ancak bu çatışma bölgelerinin beynelmilelcilik iddialarıyla komünizm emperyalizmine esir edildiğini belirtmiştir. Bu çatışmaların Türkiye ile ilgili kısmı da “hadiselerin hür dünya ve bilhassa Türkiye için önemli yönü, bu toprakların esir Türklere ait oluşudur. Slav ve sarı ırk şovenizminin insanlık dışı emperyalist emellerinin esir milletlerin toprakları üzerinde çatışmasına hür dünyanın oldukça bigane kalmasını insanlığın istikbali yönünden endişeyle kaydetmek isteriz”⁴⁹ sözleriyle vurgulamıştır.

MHP, komünizm ile mücadele kapsamında değerlendirdiği Orta Asya Türklerini mücadelenin temelini oturttuğu gibi beyannamede Dış Türkler başlığı altında bu konuya değinmemiş genel anlamda Türklerin haklarına kavuşmasını insan hakları bağlamında değerlendirmiştir. Batı Trakya, Bulgaristan ve Kerkük'te yaşanan baskıları kınayarak “Dış Türklerin millî haklarını, insanlık hukukunun bir parçası sayıyoruz. Dünya Türklüğünün, insan haysiyetine yaraşır temel haklara kavuşması ve bulunduğu ülkelerde insanca yaşaması, hem millî hem de insanî bir ülküdür”.⁵⁰ vurgusunu yapmıştır. MHP ve Ülkü Ocakları komünizm ile mücadele kapsamında gösterdiği faaliyet ve eğitimlerde esir Orta Asya üzerine vurgu yapmıştır. 1980 askeri darbesi sonrası siyasi yasaklı olan MHP ve Alparslan Türkeş liderliğindeki ülkücüler 1987 yılında Milliyetçi Çalışma Partisi ile tekrar siyasete dâhil olmuştur. MÇP'nin programı ve ilk seçim beyannamesinde Dış Türkler için ayrı başlık açılmıştır.

Milliyetçi Çalışma Partisi, dış politikada temel ilke olarak "Milletlere istiklal, insanlara hürriyet" vurgusunu yapmış ve dış politika esasını bölgede ve dünyada barışın sürekliliğini temin etmek şeklinde tanımlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün ülkelerin bağımsızlık ve ülke bütünlüğüne her zaman saygılı ve itinalı olmasının çeşitli ülkelerde yaşayan Türk topluluklarına karşı ilgisiz kalacağı anlamına gelmediğini belirtmiştir. Türklere olan bu ilgiyi Atatürk'ün “Nerede Türk varsa orası Misak-ı Milliye dâhildir” sözüne dayandıran MÇP, “... Dış politikayı sadece dış ticaret kapsamında ele alan millî tarih ve dolayısıyla kültür boyutunu ihmal eden anlayışları reddederiz. Barışçılız, fakat tavizci değil, uzlaşmacıyız...”⁵¹ vurgusuyla ifade etmiştir. Programda milliyetçiliğin bir şuur meselesi olarak görüldüğü, Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında yaşamak zorunda kalmış bulunan Türk varlığıyla ilgilenmeyi hatta Dış Türklerle ilgili fikirleri macera ve hayalperestlik olarak değerlendirmeye karşı olunduğu belirtilmiştir. Dış Türkler meselesinin bugün bütün dünyada tartışılmaz bir gerçek olduğundan dolayı bu ilginin realist bir dünya anlayışı olduğu ifade edilmiştir. Bu amaçla komşu ülkelerdeki Türklerin Türk kimliğiyle yaşayabilmeleri için Türkiye'nin bütün dünya Türklüğü ile kültürel ve iktisadi temaslarını arttırması, dünya Türklüğünün dilini, edebiyatlarını, tarihlerini, folklorlarını bugünkü iktisadi ve sosyal yapılarını inceleyen dünya çapında bir araştırma merkezinin Türkiye'de kurulması planlanmıştır. Bu merkezin kuruluş gerekçesi olarak devletlerin nüfuz sahalarını genişletmek için başka ülkelerdeki insanları parayla, ideolojiyle ve çeşitli yollarla el altından körüklemesi gösterilmiştir. Bu sebeple merkezin kuruluş amacı; “... Bütün bunlar dünyanın en uzak köşesini dahi takip eden, dünya hadiselerini Türk görüşü açısından değerlendiren kapsamlı bir kültür-hariciye-istihbarat politikasını ve işbirliğini gerektirmektedir. Dış ilişkilerimizin dar kapıları kırılmalı, bütün elemanlarının gözleri açılmalıdır. İstihbaratımızdaki taharri memur zihniyeti kaldırılmalı, hariciyemize ve istihbaratımıza ilim ve kültür sokulmalıdır. Gittiği ülkenin dinini bilmeyen etnik, dini ve sosyal yapısını tanımayan, bu ülkenin neresinde ne

⁴⁸Milliyetçi Hareket Partisi 2002 Seçim Beyannamesi, Ankara 2002, s. 117-118.

⁴⁹MHP 1969 Seçim Beyannamesi, Ankara 1969, s. 5-6

⁵⁰MHP 1977 Seçim Beyannamesi, Ankara 1977, s. 51.

⁵¹MÇP Programı, Ankara 1988, s. 78.

kadar Türk yaşadığından haberi olmayan, araştırmayan hariciyeci, kültür ataşesi faydalı olamaz.”⁵² vurgusuyla yapılmıştır.

MÇP'nin siyasi yasakların kalkması sonrası MHP'ye dönüşmesiyle birlikte Türk dünyası ile ilgili konuların özellikle de bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerinin varlığıyla birlik esasına dayalı projelere dönüştüğü görülmüştür. 1995 seçimlerinde yayınlanan beyannamede bütün Türk dünyasının lider ülkesi Türkiye olarak vurgulanmıştır. Dış politika hedefi “Uydu değil, Lider Türkiye!” olmuş ve bunun kaynağı da 21. yüzyılın Türk asrı olacağı öngörüsü olmuştur. Türkiye'nin bir “Merkez Ülke” olduğu gerçeğinin kabul edilmesini savunan beyannamede Türkiye'nin artık artan nüfusu ve iktisadi gücüyle lider ülke olma gücü ve potansiyeline sahip olduğu özellikle Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu ve Orta Asya'da bu potansiyeli kullanarak etkili olabileceği belirtilmiştir. Buradan hareketle ekonomik alanda sıkı ilişkilere dayanan “Avrasya Ekonomik Birliği”nin kurulmasına; siyasi ve askerî alanda ise bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin gönüllü işbirliği esasına dayanan ve eşitlik temeli üzerine kurulu bir siyasi yapılanmaya öncülük edilmesi öncelikli hedef olarak görülmüştür.⁵³

1999 MHP'nin iktidar ortağı olduğu dönemin başlangıcı olmuş ve seçim beyannamesinin sloganı “Lider Ülke Türkiye!” olmuştur. Türk Dünyası'nın sorunları ve geleceği ile ilgili olarak yapılan planlamalarda Türkiye'nin liderliğinin vazgeçilmez şart olduğu hissedilmiştir. Komünizmin çöküşüyle birlikte bağımsızlığına kavuşan cumhuriyetlerin doğal zenginliklerinin emperyalizmin mücadele alanı olacağına vurgu yapılarak Türkiye'nin bu konuda hazırlıksız yakalandığına değinilmiş Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ekonomik, kültürel ve sosyal bağlarını güçlendirecek hamlelerin yapılması vurgulanmıştır. Buna göre MHP iktidarında; Türk Dünyası Bakanlığı'nın kurulması, 1992 yılında imzalanan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın canlandırılacağı ve Türk Dünyası Ortak Pazarı'nın oluşturulmasının planlandığı beyan edilmiştir. Bu projeler 2000 yılı parti programına da alınmıştır.⁵⁴ 2002 seçim beyannamesinde ise bu projelere ek olarak dünyanın gelişen ekonomik rekabetine bağlı olarak enerji sektöründe Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları ile yakın işbirliğinin sağlanması, karşılıklı menfaat ilişkilerine dayalı millî enerji ajansları ve Türk Dünyası Enerji Konseyi'nin kurulması planlanmıştır. Ayrıca Türk Dünyası Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Merkezi de işler hale getirilerek konseyin her yönden desteklenmesi ve etkin bir şekilde çalışmasıyla Türk dünyası ile tarihi, kültürel ve ekonomik ilişkilerin bilim ve teknoloji alanında da geliştirilmesi yani Türk Dünyası Bilim ve Teknoloji Veri Tabanı oluşturulması hedefi ortaya konulmuştur.⁵⁵

Alparslan Türkeş'in meclis konuşmaları ve MHP'nin seçim program ve beyannamelerinde Türk dünyası meselelerinin, dünyada gelişen konjonktüre göre değişkenlik arz ettiği görülmüştür. 1989 yılına kadar komünist esareti altındaki Türkler başlığında incelenen ve değinilen konu artık bağımsızlığını kazanmış Türk Cumhuriyetleri'nin varlıklarını koruma ve gelişmeleri önündeki engelleri aşacak projeler merkezinde olmuştur. Bu süreçte Azerbaycan'da yaşanan Karabağ'ın işgali gibi sıcak konularda da aktif bir politika gündeme getirilmiştir. Bu sebeple Türk Dünyası'nı en önemli meselesi; ekonomik, siyasi ve kültürel bir işbirliği etrafında toplanılması ve bu cumhuriyetlerin emperyalist rekabet bölgesi alanından çıkarılması ve bu bağlamda yaratılan Karabağ'ın işgali gibi konuların diplomasi yoluyla çözümünün sağlanması olmuştur.

1991 yılında meclis görüşmelerinde Alparslan Türkeş'in gündeme getirdiği mesele Türk Dışişleri Bakanlığı'nın dış politikada hala Sovyetler Birliği'ni muhatap alarak Türk Cumhuriyetleri konusunda hiçbir adım atmamasını daha doğrusu hazırlıksız yakalanmasını sorgulamıştır. Rusya'nın İngiliz Milletler Topluluğu'na benzer bir oluşum ile Türk Cumhuriyetleri üzerindeki hegemonyasını devam ettirmek amacıyla olduğunu belirten Türkeş, Dışişleri bürokratlarının Türk Cumhuriyetleri ile Ermenistan veya Gürcistan'ı aynı sınıfta görmesini hatta Azerbaycan ile ilgili mezhepsel bir ayrıma gidilmesini tehlikeli bulmuştur. Türkeş, Türkiye'nin bölgede İsmail Gaspıralı'nın “dilde fikirde işte birlik” düsturunun hayata geçirilmesi konusunda uyarıda bulunmuştur.⁵⁶ Türkeş bir yıl sonra meclis konuşmasında Türkiye'nin bir araya gelmekte zorlanan Türk Cumhuriyetlerini Türkiye'nin liderliğinde bir araya getirebilmek amacıyla Türk Cumhuriyetleri Cumhurbaşkanı, Başbakanları ve Dışişleri Bakanlarının Yüksek Türk Cumhuriyetleri Konseyi bağlamında dönüşümlü başkanlık şeklinde bir yönetimle bir araya getirilmesi teklifinde bulunmuştur. Ayrıca sorunların tespiti ve çözümünde aktif rol almak için her cumhuriyetten 25 uzmanın oluşturacağı Türk Cumhuriyetleri İşbirliği Daimi Meclisi'nin kurulması teklif edilmiştir. Tombuloğlu, Türkeş'in bu kurumsal yapılanmayı önerirken dünya devletlerinin özellikle de Avrupa'nın Turan Birliği'nin kurulması konusunda tedirgin olduğunu

⁵²MÇP Programı, Ankara 1988, s. 78-80.

⁵³MHP 1995 Seçim Beyannamesi, Ankara 1995, s. 26

⁵⁴MHP 1999 Seçim Beyannamesi, Ankara 1999, s. 56-57; Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 2000, s. 96-97; Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları..., s. 357.

⁵⁵Milliyetçi Hareket Partisi 2002 Seçim Beyannamesi, Ankara 2002, s. 119.

⁵⁶Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları..., s. 238-240.

vurguladığını bu tedirginliğin bütün planlamalara engel olabileceğini bundan dolayı da yapılan düzenlemelerin bir Turan devleti kurulacağına dair propaganda yapılmasına imkân vermemesini de belirtmiştir.⁵⁷

MHP'nin önem verdiği konulardan birisi de Azerbaycan Karabağ bölgesinin Ermenistan tarafından işgali olmuştur. 1991 yılında meclis konuşmasında Kafkaslardaki gelişmelere değinen Türkeş, Azerbaycan'ın yaşadığı sorunun çözümünü diplomatik ve askerî yönünün bulunduğunu Ermenistan'ın saldırgan politikalar yerine Türkiye ve Azerbaycan ile dostane ilişkiler kurması halinde içinde bulunduğu iktisadi sıkıntılardan kurtulabileceğini belirtmiştir. Ermeni saldırılarının sonlanmaması ve işgalin sürdürülmesi üzerine mecliste yaptığı konuşmada Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklemek için askerî ve diplomatik bütün yolları denemesini vurgulamıştır. Diplomatik girişimler bağlamında Birleşmiş Milletlerin Azerbaycan konusunda da hassasiyet göstermesini vurgulamıştır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansında kabul edilen sınırların zorla değiştirilemeyeceği ilkesinin burada uygulanmadığına dikkat çekerek Azerbaycan'ın meşru müdafaa hakkına sahip olduğunu vurgulamıştır. Türkeş konuşmasında ayrıca “*Şeref ve haysiyetimizi korumak için, kardeş Azerbaycan'a gerekli yardımı sağlamak için, ileride kendimize karşı yönelecek herhangi bir saldırgan niyeti şimdiden caydırmak için gerekli her türlü tedbiri almaktan çekinmemeliyiz. Bu tedbirlerin içinde askeri tedbirler de vardır ve o da olmalıdır*” uyarısını yapmıştır.⁵⁸ Hocalı katliamının yaşanması Azerbaycan hassasiyetinin artmasına da Türkeş'in Azerbaycan konusunda aktif siyaset izlemesine sebep olmuştur. 3 Mayıs 1992 tarihinde seçim sürecinde Halk Cephesi adayı Ebulfez Elçibey'i ziyaret etmesi, Bakü Azadlık Meydanı'nda milyonlarca insanın toplanması ve Türkeş'in hitabı Türkiye'nin Azerbaycan'da Elçibey'i desteklediği haberlerinin yapılmasına sebep olmuştur.⁵⁹

SONUÇ

Türk modernleşme hareketinin en önemli sorunlarından biri siyasi oluşumların ve yenileşme çabalarının doğal mecrasında gelişmemiş olmasıdır. Bu sebeple Osmanlı'dan bu yana Türk aydını Batı'nın modernleşme sürecini incelerken kaynaktan hareketle pozitivizmin etkisinde kalarak din devlet ilişkisine yoğunlaşmıştır. İşçi işveren çatışmasından doğan Sosyalizm, serbest girişimin önünü açan liberalizm ve Fransız devrimi ile ortaya çıkan devrimin kazanımlarına dayalı vatan ve millet kavramı anlaşılılmaya çalışılmıştır. Namık Kemal, Şinasi ve Ali Suavi gibi aydın ve gazeteciler de bu kaynaktan etkilenmişler, toplumsal yapıda değişim ve kimlik üzerine tartışmalara sebep olmuşlardır. İttihat ve Terakki yöneticilerinin ilmiye sınıfına karşı tutumları bu etkinin sonucudur. Milliyetçilik akımının zarar verdiği imparatorluklardan biri olan Osmanlı da kendisini koruyabilmek ve toprak kaybını önleyebilmek amacıyla İslamcılık-Osmanlıcılık ve Türkçülük akımlarına sarılmıştır. Bu süreçte Osmanlıcılık ile vatandaş hukuku gibi kavramlar ve ortak vatan Osmanlı vatandaşlığı yani üst kimliği gibi girişimler 1911 yılına gelindiğinde Türk kimliğinin inşasında yararlı olmuştur.

Türkçülük akımının kurtuluş reçetesi olarak görülmesi bu kimliğin hangi temellere dayanacağı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Yusuf Akçura gibi Orta Asya coğrafyasından gelen aydınlar etnik kökene dayalı ve Turancılığa öykünen bir Türkçülüğe öngörmüşken Ziya Gökalp başta olmak üzere diğer aydınlar da ortak kültür, dil, vatan ve ülküde birleşen bir kimliği savunmuşlardır. Her iki tarafın da ortak noktası tercih edilen kimliğin veya kültürün Türklüğe ilintili olmuş olmasıdır. Bu sebeple Yusuf Akçura da Ziya Gökalp de Turan üzerine yazılar kaleme alabilmişlerdir. Birçok araştırmacı bu iki tarafı romantik ve realist Turancılar olarak da sınıflandırmışlardır. Fransız vatandaşı hukukundan etkilenen Ziya Gökalp'in cumhuriyetin vatandaş kimliğinin inşasında etkisi büyük olmuştur. 1921 ve 1924 anayasasına giren ortak kültür, vatan ve hedef bağlamında dini, dili cinsi ne olursa olsun vatandaşlık babında Türk olmak tanımı Cumhuriyetin Türk milliyetçiliği ilkesinin fikri zeminini oluşturmuştur. Halkevleri, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu ortak kültür ver kimlik olan Türklük üzerine yoğunlaşmıştır.

Türk Ocaklarıyla birlikte kurumsallaşan Türk milliyetçiliği yukarıda bahsedilen her iki ekolü de içinde barındırmış Cumhuriyetin kuruluş yılları bu iki ekolün de uygulandığı yıllar olmuştur. Türkçülüğün kendi içinde fraksiyonlara ayrılması, Hüseyin Nihal Atsız'ın devlet kademesinde komünist kadrolaşma konusunda Başbakanı yazdığı açık mektuplarıyla gelişen Hüseyin Nihal Atsız-Sabahattin Ali davasıyla başlamıştır. Bu dava 1944 İrkçılık-Turancılık Davasına dönüştürülerek Türkçülük hareketinin fraksiyonlara ayrılma süreci yaşanmıştır. Bu davada yargılananlar arasında Nejdet Sançar, Zeki Velidi Togan, Reha Oğuz Türkkan'ın yanı sıra Türk siyasi hayatında Türk milliyetçiliğinin savunucusu olacak olan Alparslan Türkeş de bulunmaktadır. Türkeş davadan berat ettikten sonra 1948 yılından itibaren Türk Silahlı Kuvvetlerin temsilcisi olarak yurtdışında bulunmuş, bu süre zarfında kendisinin ırkçılık ile anılmasından rahatsız olmuştur. 1960 askeri darbesi sonrası sürgün edilen 14'ler arasında bulunan Türkeş sürgünden döndükten sonra 1965 yılında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne

⁵⁷ Tuba Tombuloğlu, “Alparslan Türkeş'in Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türk Dünyası Hakkındaki Görüşleri”, *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkeş Armağanı*, Ed. Sadettin Yağmur Gömeç-Tuba Tombuloğlu, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 323, 326; *Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları...*, s. 281.

⁵⁸ *Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları...*, s. 248, 282, 300.

⁵⁹ Faik Elekberli, “Alparslan Türkeş ve Ülkücü Dünya Görüşünün Azerbaycan ve Kafkasya'daki Etkileri”, *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkeş*, Konya 2017, s. 187-188; Tombuloğlu, “Alparslan Türkeş'in Türkiye...”, s. 331.

katılarak siyasete girmiştir. Türkeş'in bu süreçte Nihal Atsız ile mesafeli olduğu ve 1944 davasını milliyetçiler günü olarak andığı görülmektedir. Türkçülük hareketindeki bu yorum farkında en önemli etkenlerden birisi dine bakış olmuştur. Atsız'ın dine bakışı ile Türkeş'in komünizmle mücadelede en önemli direnç olarak gördüğü İslam inancı, Türkçülük-milliyetçilik sınıflandırmasıyla sonuçlanmıştır. 1969 yılından itibaren Dokuz Işık Doktrinini ele alan Türkeş'in Türkçülüğü İslam ile yoğrulmuş milliyetçiliğe, Turancılığı da "İlayı kelimetullah ve nizam-ı Âlem" gibi yine İslam ile örülmüş Ülkücülük ilkesine dayandırdığı görülmüştür. Her iki tarafın da ortak noktası ise komünist karşıtlığıdır.

MHP ve Türkeş'in Türk kimliği üzerine yaptığı tanımlama da Ziya Gökalp'in ortak kültür, dil, vatan ve ülkü paydaşlığından doğan Türklüktür. Dolayısıyla CHP programında ve anayasada kendisini bulan vatandaşlık babında herkesin Türk olduğu tanımına da karşı çıkmayan MHP, 1990'lı yıllarda Türklük tanımında "kendisini Türk hisseden herkes Türk'tür" vurgusunu yaparak vatan ortak paydasında yaşama arzu ve isteğini savunmuştur. 1990'lı yıllarda bölücü örgütün artan faaliyetleri karşısında ayrışmaya ve bölünmeye karşı "Onlar ne kadar Kürt ise ben de O kadar Kürt'üm. Ben ne kadar Türk isem Onlar da O kadar Türk'tür" beyanatını veren Türkeş, bu tanımı savunurken Türklüğe yaptığı vurgunun kadim kültüre vurgu olduğu ve ortak vatanda yaşama arzusu olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda Türklük tanımındaki CHP ile arasındaki belirgin fark "Tanrı Dağı kadar Türk, Hıra Dağı kadar Müslüman" sloganındaki İslam vurgusudur.

MHP ve Türkeş milliyetçilik ve Turan konusunda önce Türkiye Cumhuriyeti'nin bölünmez bütünlüğü daha sonra güçlü Türkiye önderliğinde Turan ellerinin siyasi ve iktisadi bütünlüğü sıralamasını savunmuştur. MHP ve Türkeş'in Türk Dünyası'na bakışının Osmanlı devletinin son dönemlerinde Enver Paşa ile yaşanan Turan devleti kurma romantizminden daha çok Mustafa Kemal'in savunduğu realist Turan düşüncesinin hâkim olduğu görülmüştür. 1989 sonrası bağımsızlık sürecine giren Türk Cumhuriyetlerine karşı Türkiye'yi derleyen toparlayan ve bu Cumhuriyetlerin dünya ile uyumlu olmasını sağlayan lider ülke konumunda görmüştür. Sınırların kaldırılarak Turan Devleti'ni kurulması yerine siyasi, iktisadi ve kültürel birliklerin kurulması düşüncesinden hareketle Dış Türkler Bakanlığı'ndan Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA) gibi birçok üst kurulun kurulmasına önayak olmuştur. Türk Cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki sorunların çözümünde Türkiye'nin Ermenistan gibi diğer cumhuriyetler ile ilgili sorunlarda ise uluslararası hukukun ve kurumların işletilmesini dile getirmiştir. MHP ve Türkeş'in sadece Azerbaycan Karabağ bölgesinin işgali ve Kıbrıs konusunda Türkiye'nin legal ve illegal askerî operasyonlar yapmasını desteklemiş ve ülkücülerin bu meşru müdafaaya katılmalarına gönüllük üzerine rıza göstermiştir. Bu bağlamda Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı ve Elçibey'in Halk Cephesi'ne Türkiye'den gönüllüler katılmıştır. Bugün de Orta Asya Türk Devletleriyle ilişkilerde Türkiye'nin liderliği, stratejik, ekonomik ve politik menfaatleri ile endişeleri öncelikli bir politika olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

Parti Program ve Seçim Beyannameleri

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 1965 Seçim Bildirisi, Ankara 1965.

MHP Memleket ve Dünya Hadiseleri, 1969 Seçim Bildirisi, Ankara 1969.

Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) 1987 Seçim Bildirgesi, Ankara 1987.

Milliyetçi Çalışma Partisi MÇP Programı, Ankara 1988.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 1969 Seçim Beyannamesi, Ankara 1969.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 1977 Seçim Beyannamesi, Ankara 1977.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 1995 Seçim Beyannamesi, Ankara 1995.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 1999 Seçim Beyannamesi, Ankara 1999.

Milliyetçi Hareket Partisi 2002 Seçim Beyannamesi, Ankara 2002.

Milliyetçi Hareket Partisi Kültür Politikaları, MHP Ar-Ge Kültür Araştırmaları Grubu, Ankara 1999.

Milliyetçi Hareket Partisi Programı, Ankara 2000.

Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları (Kanun Tasarısı ve Teklifler) 27.05.1960-04.12.1995, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu yayınları:132, Ankara 2009.

Kitaplar ve Makaleler

- ACAR, Hasan, “Türkiye’de Milliyetçiliğin İslami Bir Tasavvuru Olarak Ülkücü Hareket: Tanrı Dağı Kadar Türk, Hıra Dağı Kadar Müslüman”, *Milliyetçilik Tipolojileri*, Ed. Hasan Acar, Nobel Yayınları, Ankara 2018, s. 305-313.
- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 1995.
- ARVAŞI, S. Ahmet, *Türk –İslam Ülküsü*, C. I, Burak Yayınevi, İstanbul 1994.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, Ankara 1959.
- AYDIN, Rıfat, “Ulus, Uluslaşma ve Devlet; Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 1, Mart 2018, s. 243-2448.
- AYVAZOĞLU, Beşir, *Tanrı Dağından Hıra Dağına, Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar*, Kapı Yayınları, İstanbul 2014.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- ÇAĞAPTAY, Soner, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde İrk, Dil, Etnisite”, *Milliyetçilik, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008, s. 245-261.
- ÇALIK, Mustafa, *Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi Kaynakları ve Gelişimi 1965-1980*, Cedit Yayınları Ankara 1995.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *Ali Süavi’nin Türkçülüğü*, CHP Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1942.
- ELEKBERLİ, Faik, “Alparslan Türkeş ve Ülkücü Dünya Görüşününün Azerbaycan ve Kafkasya’daki Etkileri”, *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkeş*, Konya 2017, s. 187-188.
- ELİBOL, Sadettin, “Muhafiz Bir Düşünür Olarak Nurettin Topçu’nun Duruşu”, *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, Kasım 2001, s. 76-81.
- ERDAL, İbrahim, *Halkevlerinin Kuruluşu, Yapısı ve Yozgat Halkevi*, Siyasal Yayınevi, Ankara 2013.
- ERDAL, İbrahim, “Türk Siyasi Kimliğinin Gelişim Süreci ve Cumhuriyet Döneminde Kimlik İnşası Açısından Kurumlar”, *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yayınevi, Ankara 2015, s. 635-658.
- ERGİL, Doğu, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.
- ERÖZDEN, Ozan, *Ulus-Devlet*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.
- ERTEKİN, Orhangazi, “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları”, *Milliyetçilik, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008, s. 347-349, 360.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- GEDİKLİ, A. Ercüment, *İslam-Asabiyye-Milliyetçilik*, Yedi Ekim Yayınları, Ankara 1990.
- GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra Ersanlı Behar-Günay Göksu Özdoğan), İnsan Yayınları, İstanbul 1992.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1978.
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2013.
- GUIBERNAU, Montserrat, *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, çev. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997.
- HOBSBAWM, Eric J., *Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.
- KARPAT, Kemal, *Kimlik ve İdeoloji, Osmanlı’dan Günümüze*, İstanbul 2009.
- KESER, Ulvi, *Alparslan Türkeş ve Kıbrıs Davası*, *Yeni Düşünce Dergisi*, Haziran 2018.
- KÜÇÜKALCAN, Kağan Bahadır, *Demokrat Parti Döneminde Milliyetçi Hareketler*, Aygan Yayıncılık, İstanbul 2016.
- LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Arkadaş Kitabevi Ankara 2008.
- MARDİN, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 42-53.

- MEŞE, Ertuğrul, *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- MUMYAKMAZ, Hatice Güzel, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- OBA, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayınevi Ankara 1995.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu, *Turandan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZTEKİN, Hülya, "1944 İrkçilik-Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, C.11, S. 1, Konya 2018, s. 215.
- SAKLI, Ali Rıza, "Fransa ve Almanya'da Uluslaşma Süreci ve Ulus Bilincinin Oluşumu", *Akademik Bakış Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, S. 32, Eylül-Ekim 2012, s. 8-9.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara 1992.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları Ankara 2008.
- SERBESTOĞLU, İbrahim, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, S. 29 Bahar 2011, s. 205.
- SMİTH, D. Anthony, *Milli Kimlik*, çev. B. Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ŞANLI, Ferit Salim, "Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisinden Bakmak; 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan Müfrit-Mutedil Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Türkes Hareketi İle Olan Münasebeti", *CTAD, Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:13, S. 25, Bahar 2017, s. 22-24.
- ŞAYLAN, Gencay, *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995.
- ŞEN, Hasan, "Nurettin Topçu'nun Türk Düşüncesindeki Sıradışı Yeri", Ed. Ünal Bozyer, *Kültür Dünyamızın Mimarları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla 2016, s. 35-71.
- TAMER, Aytül, "Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-komünizm Propagandası", *Doğu Batı*, Yıl: 14, S. 58, Ankara, 2011, s. 91-112.
- TAŞKIN, Yüksel, "Anti-komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *Milliyetçilik, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- TEZEL, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- TOMBULOĞLU, Tuba, "Alparslan Türkes'in Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türk Dünyası Hakkındaki Görüşleri", *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkes Armağanı*, Ed. Sadettin Yağmur Gömeç-Tuba Tombuloğlu, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 323, 326.
- TOZLU, Necmettin, "Nurettin Topçu'nun Fikir Dünyamızdaki Yeri", *Hece Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, Kasım 2001, s. 53-60.
- TÜRKEŞ, Alparslan, *Dokuz Işık*, CKMP Eminönü İlçe Teşkilatı Yayını, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1967.
- TÜRKEŞ, Alparslan, *Türkiye'nin Meseleleri*, Kamer Yayınları İstanbul 1994.
- UÇAR, Fuat, *Üç Tarzı Siyaset Türkçülüğün Manifestosu (Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük)*, Fark Yayınları, Ankara 2008.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınları, İstanbul 2013.
- YESEVİ, Çağla Gül, *Türk Milliyetçiliği, Doğuşu, Yükselişi ve Siyasal Yansımaları*, Kripto Yayınları, Ankara 2018.
- YILMAZ, Murat, "Atsız Mecmua'da Türk Dünyasına Yönelik Algı Oluşumu", *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, Antalya, Türkiye, 1-4 Aralık 2016, Vol. 4, s. 383-384.
- YÖNTEM, Ali Canip, "Devirlerden Hatıralar", *Yakın Tarihimiz*, C. I, Türk Petrol Yayınları Ankara 1962, s. 3-4.
- ZEYBEK, Namık Kemal, *Ülkü Yolu*, Başak Yayınları, Ankara 1980.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 201-208.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.10.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.01.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KÜRESELLEŞME OLGUSU KARŞISINDA TÜRK TARİHÇİLİĞİNİN ZİHNSEL SORUNLARI*

MUSTAFA SAFRAN-HÜSEYİN KÖKSAL*****

ÖZET

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünyada, ekonomik, kültürel ve sosyal dönüşümler, yüzyılın ilk yıllarına oranla daha hızlı ve karmaşık bir şekil almıştır. Yeni araştırma alanları ortaya çıkmış, bilimler kendi içlerinde bölünmeler yaşamıştır. Aşağı yukarı yirmişer yıllık ömre sahip dönemler hâlinde toplumsal hayata baskın biçimde etki eden farklı ve beklenmedik faktörler ortaya çıkmaktadır. Bunlar, sosyal ilişkileri, siyasal yönelişleri, gündelik hayat alışkanlıklarını, ötekine yahut kendine, geçmişe yahut bugüne ve geleceğe bakışı, arz-talep dengesini vb. altüst etmekte, yeniden biçimlendirmekte ve aşağı yukarı yirmi yıl sonra bir başka faktörün ortaya çıkışıyla bu süreç, bir başka düzlemde fakat aynı zorlayıcılıkla yeniden başlamaktadır. Yeni dönemin eskisiyle arasındaki farklılıklar, eski dönemin karakteristiklerinin netlikle ortaya konulmasını kolaylaştırmakta, dolayısıyla “eskiyen yirmi yıllık dönemi tanımlamak” retrospektif bir bakışın sonunda adeta kendiliğinden mümkün olmaktadır. Bu tür kaotik dönemlerin adlandırılmasında tarihsel perspektifin kaçınılmaz oluşuna karşın, küreselleşme hakkında en az konuşanlar tarihçilerdir. Sosyologların, uluslararası siyaset uzmanlarının, uluslararası pazar stratejistlerinin, ekonomistlerin, borsacıların, reklamcılarının, siyasetçilerin şaşkıncu bir özgüvenle hakkında konuştukları küreselleşme karşısında, tarihçilerin, “yabancı gibi” davranmakta oldukları gözlenebilir. Esasında, küreselleşme nasıl tanımlanırsa tanımlansın, “bambaşka ve yepyeni” bir olgu değildir. Yalnızca iletişim hız kazanmış, etkileşimin kaçınılmazlığı kabul edilmiş, “ötekiler” görünür olmuş, üretim ve tüketim araçları hem güçlenmiş hem de siyasal otoriteden bağımsızlaşmış, dünya kaynaklarının paylaşımı daha büyük düşmanlıklar doğurur olmuş, temel hak ve özgürlükler daha çok öne çıkmasına karşın daha çok çığnenir olmuştur. Bu durumda Türk tarihçiliğinin küreselleşme olgusuna kendine özgü bir bakış açısıyla bakabilmesi beklenmektedir. Ancak bu bakışı engelleyen bazı zihniyet sorunları bulunmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu zihniyet sorunları, üç alt başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklar Türk tarihçiliğinde, “Belli Olayların Nedenlerinin, Kişilerin Tutum ya da Kişilikleriyle Sınırlı Tutulması”, “Olguları Yüksek Nedenlerle Açıklama Çabası” ve “Aşırı Basitleştirme” olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Dünya Tarihi, Türk Tarihi, Tarihçilik

MENTAL PROBLEMS OF TURKISH HISTORIOGRAPHY AGAINST GLOBALIZATION

ABSTRACT

The economic, cultural and social transformations after the second half of the 20th century, took a faster and more complicated form than the first years of the century. New research areas have emerged, and sciences have experienced divisions within themselves. Different and unexpected factors that dominate social life emerge in periods of approximately twenty years. These turn upside-down and recast the social relations, political orientations, daily life habits, view of the other, or self, past or present and future, supply-demand balances etc. With the emergence of another factor about twenty years later, this process begins again on another plane but with the same compulsion. The differences between the old and the new period make it easier to clarify the characteristics of the old period, so that defining the old twenty-year period is almost possible at the end of a retrospective perspective. Although the historical perspective is inevitable in naming such chaotic periods, historians are the least speaking about globalization. In the face of globalization, which sociologists, international political experts, international market strategists, economists, stockbrokers, advertisers, politicians talk about with surprising self-confidence, historians may be seen as behaving foreign”. In fact, no matter how globalization is defined, it is not a completely new phenomenon. Just communication has picked speed, the

* Bu çalışma 13.10.2015 tarihinde Avrasya Araştırma Enstitüsü, Uluslararası Türk Akademisi ve Şokan Ualihanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü'nce Kazakistan'da gerçekleştirilmiş olan “Orta Asya'da Tarih Yazımı ve Tarihi Kaynaklar: Geçmiş, Bugünü ve Geleceği” adlı çalışmada bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Milli Eğitim Bakan Yardımcısı, E-posta: safra@gazi.edu.tr

*** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı, E-posta: hkoks@gaiz.edu.tr

inevitability of interaction has been accepted, “others” have become visible, the means of production and consumption have been both strengthened and independent of political authority, the sharing of world resources has led to greater hostility, while fundamental rights and liberties have come to the fore even more. In this case, it is expected from Turkish historiography to be able to look at the phenomenon of globalization from a unique perspective. However, there are some mentality problems that prevent this view. In this study, these mentality problems are discussed under three sub-headings. These titles are considered in Turkish historiography as limiting the causes of certain events to individuals' attitudes or personalities”, effort to explain facts for high reasons” and “over simplification”.

Key Words: Globalization, World History, Turkish History, Historiography.

GİRİŞ

20. yüzyılın belirleyici yanlarından biri “Dünya” ile başlayan cümlelerin herkes tarafından ve her zaman olduğundan daha çok kurulmaya başlaması olabilir. Herkes dünyadan bahsediyor çünkü artık bölgesel, ulusal, yerel hatta kişisel olan hemen her şeyin dünya ile ilgili bir yanı var ve bu yan herkesçe belli belirsiz de olsa fark edilebilmektedir. Dünyanın uzak bir yerlerinde yaşamakta olan bir iç savaş, başka bir yerde sahile çocuk cesetlerinin vurmasına dolayısıyla, dünyanın söz konusu iki yerinin trajik ama tanımsız bir bağla birbirine bağlanmasına yol açmaktadır. Esasında insanlık tarihinin her döneminde var olan bu garip ve görünmez bağın belirginleşmesi, tarafların kendileri hakkında yaptıkları tanım ve açıklamaları, kendi etraflarına çizdikleri özgünlük çizgilerini yeniden gözden geçirmelerini gerektirmektedir. Bu yazıda özellikle Türk tarihçiliğinin aşağıda açıklanmaya çalışılacak olan bu küresel durum karşısındaki tutumları ele alınacaktır.

1. Küreselleşme ve Tarihsel Perspektif

Bilim tarihçilerinin, 20. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bugünlere kadar süren karmaşık süreci, sosyal bilimlerin “telaş ve bocalama” dönemi olarak adlandırmaları kuvvetle muhtemeldir. Yeni araştırma alanları, bilimlerin kendi içlerinde yaşadıkları bölünmeler, yeni ilişkiler, kolay tanımlanamayan yeni süreç ve olgular, bu olgularda yaşanan ve etkileri kestirilemeyen dönüşümler sosyal bilimcileri anlama ve adlandırma konusunda bir hayli zorlamaktadır. Aşağı yukarı yirmişer yıllık ömre sahip dönemler halinde toplumsal hayata baskın biçimde etki eden farklı ve beklenmedik faktörler ortaya çıkmakta; bunlar, sosyal ilişkileri, siyasal yönelişleri, gündelik hayat alışkanlıklarını, ötekine yahut kendine, geçmişe yahut bugüne ve geleceğe bakışı, arz-talep dengelerini vb. altüst etmekte, yeniden biçimlendirmekte ve aşağı yukarı yirmi yıl sonra bir başka faktörün ortaya çıkışıyla bu süreç, bir başka düzlemde fakat aynı zorlayıcılıkla yeniden başlamaktadır. Yeni dönemin eskisiyle arasındaki farklılıklar, eski dönemin karakteristiklerinin netlikle ortaya konulmasını kolaylaştırmakta, dolayısıyla “eskiyen yirmi yıllık dönemin ismi” retrospektif bir bakışın sonunda adeta kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Son elli yıl içinde dünyada yaşanan dönüşümleri nitelemek adına ortaya biraz da alelacele konulan isimlerin çokluğu, esasında zamanın neler getirip götürdüğünün ve dünyanın bugünkü halinin anlaşılması işinin çok da kolay olmadığını gösterir niteliktedir. Üstelik, pek çok farklı kişinin aynı dönemi niteleme çabası içinde olduğunu ve dolayısıyla “bizim durduğumuz yerde durmayan” gözlerin de var olduğunu yani aynı döneme farklı perspektiflerden de bakmak gerektiği konusunda örtük bir ikazdır da. Geçtiğimiz elli yılın belirli dönemleri hakkında ortaya serilen isimler koleksiyonu, pek çok dönemin ve pek çok bakış açısının bulunduğunu kanıtlar. Örneğin, post-yapısalcılık, post-kolonyalizm, post-fordizm, post-marksizm, post-modernizm gibi, bir dönemin “sonrasını” nitelemeye çalışan retrospektif adlandırmalar olduğu gibi, “bilgi toplumu”, “gösteri toplumu”, “yeni emperyalizm”, “üçüncü dalga”, “burjuva sonrası toplum”, “bilişim toplumu” gibi daha doğrudan ve güncel isimlendirmeler de vardır. Bununla birlikte, adlandırma-niteleme-anlama çabasında “post-sonrası” örneklerinden de anlaşılacağı üzere, anlama çabasında tarihsel perspektifin ve geçmişe ilişkin referansların, yapılan adlandırmaları doğrudan etkilediği görülebilir. Yani, yeni durum ya da süreç, elbette ki kendisinden önceki durumla ilişkilidir ve kendisinden önceki durum da bütünüyle insanlığın geçmişine ilişkilidir. Bu ilişkiler “değişim ve süreklilik” kavramları eşliğinde incelenmekte ve tarih bugünden bağımsız, kendi başına bir kompartıman olarak geçmişle ilgilenmek yerine doğrudan doğruya bugünü anlamak çabasına dönüşmektedir. Bu durumda tarihsel çaba, başlı başına bugünü adlandırma çabasıdır.

Temelde tarihsel perspektife ihtiyaç duyan bütün bu kavramlaştırma ve adlandırma bolluğuna rağmen, ortalama son elli yıla damgasını vuran temel kavram küreselleşmedir. Temeldir çünkü, yukarıda sözü edilen adlandırmaların-nitelemelerin tamamı, kâh önüne geçen her şeyi sürükleyen bir büyük “süreç”, kâh bir büyük ve kapsayıcı “durum” olarak tasavvur edilen küreselleşmeyle ilişkilendirilerek ele alınmaktadır. Öyle ki her yeni durum, ya küreselleşmenin bir sonucudur ya da bir görüngüsüdür.

Küreselleşmeyi anlamaya dönük olarak yapılmış ve fazlasıyla kafa karıştırıcı pek çok tanıma bir yenisi de burada eklenmeyecektir. Ucu bucağı görülmeyen literatürdeki tanımlar, Küreselleşmeyi, bütün dünyanın üzerine

gelen dev bir dalga; adeta uyum göstermeyi yutacak ikinci bir Nuh tufanı ya da insanların özel hayatlarıyla, kişisel eğilimleriyle, evrensel hakları ve özgürlükleriyle ilişkili bir yaşam alanı; bütün bunları kapsayan bir insanlık durumu olmak üzere iki büyük kanadın içine yerleştirmektedir.

Literatürdeki tanımlar üzerinde tartışmak elbette yararlı olabilir. Her biri birbirinden iddialı ve ne yazık ki belirsiz olan, sonsuz sayıda tanıma bir yenisini de burada eklemek mümkündür. Ancak Türkiye’de tarihçilerin “bugüne” ilişkin tanımlar yapması alışılmış bir durum değildir. Bu yazıda küreselleşmeye ilişkin olarak bir tanım yapmak yerine bir analogi yapılacaktır.

Ünlü İngiliz Bilim kurgu edebiyatı yazarı H. G. Wells’in, 1897 yılında yazdığı “The Invisible Man” (Görünmez Adam) adlı romanının¹ kahramanı, tam da küreselleşmeye benzemektedir. Fotoğrafta, 1934 yılında aynı adla çekilmiş filmde bir sahne görünüyor. Görünmez Adam, adı üstünde görünmezdir. Üzerinde elbise yokken o da “yok gibi”dir. Bu yüzden bulunduğu yere özgü kıyafetleri giymek zorundadır. Üzerindeki kıyafet kendisini nasıl gösterirse insanlar onun “öyle” olduğunu düşünmektedirler. Şapkasının, elbisesinin bir karış üstünde boşlukta duruyor gibi görünmemesi için yüzünü de örtülerle kapatmak zorundadır. Onun, insanlık için mucizevi bir fırsat olduğunu düşünenler de vardır, ondan yararlanmak isteyenler; düpedüz onu insanlara sergileyip para kazanmak isteyenler ya da onu şeytanın yansıması olarak görenler de vardır. Onu sevenler de vardır ondan korkanlar, ondan nefret edenler de. Üstelik ve belki en önemlisi, Görünmez Adam, kendisi de kendisini tanımlayamamakta, bu duruma nasıl geldiğini bilmemekte, bu durumdayken ne yapacağını bilmemekte hele nasıl kurtulacağını ise hiç bilmemektedir.

Küreselleştirme, tek başınayken asla görülememekte ama etkileri ve izleri fark edilmekte, bulunduğu yere göre değişmekte, onu destekleyenler ve onu engellemeye çalışanlar bulunmaktadır. Onu millî varlığa yönelik bir büyük tehdit olarak algılayanlar ve onu ekonomik gelişmeye ya da dünyayla entegrasyona yarayacak bir önemli fırsat olarak görenler, esasında sadece Türk dünyasında değil bütün dünyada küreselleşmeye bakışta karşı karşıya olan iki büyük kampı meydana getirmektedirler. İlk kampta yer alanlar, küreselleşmenin karşısına tamamlanmış paketler halinde tarihi ve kültürü getirip koymaya çalışmakta, ikinci kampta olanlar ise yine eksikliği olmayan paketler halinde ekonomik gelişme, dünya yurttaşlığı gibi argümanları savunmaktadırlar. Esasında her iki kampın da temel problemi, süreci ya da durumu anlamaya çalışmak yerine yetersiz ve güvenilmez verilerden yola çıkarak karşı olma ya da davetkâr olma tutumlarıyla yetinmeleridir.

2. Tarihin Sorunları

İlginçtir ki, bu tür kaotik dönemlerin adlandırılmasında ve anlaşılmasında yukarıda sözü edildiği gibi tarihsel bir perspektifin kaçınılmaz oluşuna karşın, küreselleşme hakkında en az konuşanlar tarihçilerdir. Belki en çok tepki gösterenler onlardır ancak, üzerinde en az çalışanlar tarihçilerdir. Genellikle sosyologların, uluslararası siyaset uzmanlarının, uluslararası pazar stratejistlerinin, ekonomistlerin, borsacıların, reklamcıların, siyasetçilerin şaşırtıcı bir özgüvenle hakkında konuştukları küreselleşme karşısında tarihçilerin, adeta aşına oldukları, uzmanı oldukları dönemlerden “bambaşka” dönemlerde yaşamak zorunda kalmış yabancılar gibi davranmakta oldukları gözlenebilir. Onlar, sanki insan hayatını belirleyen “bütün her şey” bugünlerde değişikliğe uğramış, anlaşılmaz olmuş; ölü dillerle, belge kritikleriyle ya da liderlerin hayatlarıyla açıklanamayacak kadar karmaşıklaşmış gibi hissetmektedirler. Oysa barınma, iletişim, kültürlerarası etkileşim, üretim-tüketim, temel hak ve özgürlükler, dünya kaynaklarının paylaşımı, ötekilerin hukuksal konumunun

¹ Herbert George Wells, *Görünmez Adam*, İthaki Yayınları, İstanbul 2004.

belirlenmesi gibi “ezeli ve ebedi” konular, örneğin Sümer’de, Mısır’da ya da Selçuklu Anadolu’sunda da bugünkü dünyada olduğu kadar “var” idiler. Büyük olasılıkla, Sümer, Mısır ya da Selçuklu tarihi çalışan tarihçiler, o dönemlere ilişkin her bulgunun “yalnızca o dönemlere ya da o uygarlıklara özgü” olduğunu düşünmektedirler. “Sümerlilerde Bilim”, “Eski Türklerde Sanat” vb. gibi konu başlıklarının çokluğu ilginçtir. Oysa tarihçiler, Mezopotamya’da yaşayan Sümerlilerin ya da Anadolu’ya yerleşen Türklerin tarihini araştırırken esasında, “dünyanın bir yerinde bir dönem yaşamış bazı insanların” tarihini araştırıyorlar. Dönemlerin, milletlerin ya da bölgelerin tarihlerinin evrensel yönlerinin üzerinde durulmayı ve kurgulanan tarihsel hikâyenin nihai çerçevesinin “insanlık” olarak belirlenmeyişi nedeniyle, belki de küresel olan ve bütün insanlıkla ilgili olan belirsiz durumlar karşısında tarihçiler suskun kalmaktalar.

Bu suskunluğu açıklayabilecek bir diğer teori de tarihçilerin hem çalışma ve ilgi sahalarının hem de ideolojik yönelimlerinin kendilerini Türk tarihinin belli coğrafya ve kronolojik katmanlarına hapsedmiş olmalarıdır. Söz konusu hapsediş, çalışma alanlarını sınırlayarak daha güvenilir bir uzmanlaşma sağlamak amacı taşımamaktadır. Türkiye’de tarihçilerin uzmanlıkları genel olarak, Orta Asya Türk Tarihi, Osmanlı Tarihi ve Cumhuriyet tarihi alanlarında yoğunlaşmaktadır. İlginç bir biçimde bu uzmanlık alanları kendi ideolojik yönelimlerini de beraberlerinde getirmektedirler. Türkçü, Osmanlıcı ve Atatürkçü tarihçiler, kendi araştırma sahalarını adeta kutsallaştırmakta, şaşırtıcı bir romantizmle bu dönemleri “oldukları haliyle” bugüne taşınmış görmek istemektedirler ve deyim yerindeyse, ağızlarından başkaca bir söz çıkmamaktadır. Adeta sadece kendi sevdiği yemeği yapıp herkese her öğünde onu yedirmeye çalışan bir aşçıya benzemektedirler. Bugüne dair her türlü iyi ya da kötü olgunun bu alanlara insanların gereken önemi vermemelerinden kaynaklandığını düşünme eğilimi göstermektedirler. Bu romantizm, dünyanın hal ve gidişatını sadece milli ya da ahlaki yönlerden kınamakla yetinen bir zihinsel duruma girmelerine yol açmakta ve ilgilendikleri dönem ya da coğrafyanın döneme özgü olgularını ya da liderlerini daha da yüceltmektedirler. Bu romantizm, onların tedafüi-savunmacı bir tutum içinde katılışmalarına ve her söylemlerinin “biz de varız-varдық-varmışız” iddiasını savunmaya yönelmesine neden olmaktadır.

3. Küreselleşme ve Türk Tarihçileri

Tarihçilerin bugünün küresel dünyasıyla ilişkisi, küreselleşmeyle açıklanan uluslararası faktörlerin tarihsel arka planının açıklanması ya da dünya siyasetinin düğümlendiği coğrafyaların geçmişinin açıklanmasıyla sınırlı olmamalıdır. Özellikle Türk tarihçilerinin kendilerini bu tür bir işlevle ve beceriyle sınırlamaları kabul edilebilir değildir. Adeta Türk tarihi, küreselleşme olgusuna bakışta farklı bir perspektif sunma potansiyeline sahip değilmiş gibi bir izlenim uyanmaktadır.

Esasında, küreselleşme nasıl tanımlanırsa tanımlansın, “bambaşka ve yepyeni” bir olgu değildir. Yalnızca iletişim hız kazanmış, etkileşimin kaçınılmazlığı kabul edilmiş, ötekiler görünür olmuş, üretim ve tüketim araçları hem güçlenmiş hem de siyasal otoriteden bağımsızlaşmış, dünya kaynaklarının paylaşımı daha büyük düşmanlıklar doğurmuş, temel hak ve özgürlükler daha çok öne çıkmasına karşın daha çok çığnenir olmuştur. Yani Sümer’de, Mısır’da ya da Selçuklu Anadolu’sunda olan her şey bugün sadece hız kazanmış ve başka araçlarla gerçekleşir olmuştur. Tarihte geriye doğru gidildikçe, bugün küreselleşme sürecinin dünya üzerindeki etkilerinin benzerlerini Türk tarihinin dünya üzerinde bıraktığı sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik izlerde de görmek mümkündür. Öyle ki, insana “aslında farklı biçimde olsa da dünya her zaman küresel bir yermiş” dedirtecek türden bir yayılma, etki, nüfuz ve dönüştürme olgusunun Türk tarihinin hemen her döneminde var olduğunu görmezden gelmek mümkün değildir. J.P. Roux’un², kendisine neden Türk tarihi üzerinde çalıştığını sorulara “Türklerle evrensel tarihi kucaklıyoruz” şeklinde cevap vermesi, Türk tarihinin “kendine özgü bir küresel durum yaratmış olduğunu” ve aslında etnik köken yani Türklük vurgusu çok öne çıkarılmadan, millileştirmek adına yerelleştirmeden ele alınması gerektiğini gösterir niteliktedir.

Benzer biçimde Findley³ de bilinen dünyayı enlemsel ve boylamsal olarak kat eden bir “Trans-Asya Türk Otobüsü” benzetmesiyle Türk tarihini anlamaya çalışmaktadır. “Otobüs” benzetmesi oldukça ilginçtir çünkü hareketliliği, yayılmayı, değiş tokuşu, etkileşimi, küreselleşmenin edebi terimleriyle, buharlaşmayı, katı halden çıkmayı, sınırsızlığı, etki ve nüfuz kabiliyetini, dönüşümü vb. içerir. Findley’e göre bütün dünyayı biteviye enlemesine ve boylamasına bölüp duran bu daimi hareket, Türk kültürünün, Türk yaşama biçiminin oluşturduğu bir enerji ve art alan içinde gerçekleşmektedir. Türk tarihi, insanları, kültürleri, metalleri, çatışma ya da çözümleri, farklı perspektifleri birbiri içine karıştırıp duran daimi bir hareketliliktedir.

Türk tarihçilerinin, itiraf etmek gerekir ki komik bir basitlikle “otlak bulma çabası” olarak ve yine itiraf etmek gerekir ki kaba bir üstünlük arzusuyla “dünyaya egemen olma” dürtüsüyle açıklamakla yetindikleri bu uzun ve özel sürecin, gerçekten anlamak kaygısıyla incelendiğinde son derece karmaşık etki ve sonuçları olan ve

² Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 19.

³ Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitap Yayınları, İstanbul 2005, s. 13.

hani neredeyse bir “ön-globalizm” denebilecek kadar iddialı nitelemeleri hak eden bir tarihsel süreç olduğu kabul edilmelidir.

Türk tarihinin bu küresel yönünün ve karakterinin Türk tarihçileri tarafından fark edilmiyor oluşunun hatta Türk tarihinin pek çoklarınınca “gayri millileştirici bir süreç olan” küreselleşmeye panzehir olabilecek üst değerlerin şahıslar-kahramanlar-liderler üzerinde somutlaştırıldığı bir alternatif durum havuzu olarak görülüşünün nedenleri üzerinde durmak gerekmektedir.

4. Türk Tarihine Bakışta Zihinsel Problemler

Bu nedenlerden en belirgin ve garip olanı, Türk tarihinde bazı olgu ya da süreçler hakkında kurulan neden sonuç ilişkilerinde görülmektedir. Türk tarihine ilişkin önemli süreçlerin ya da kendine özgü olguların nedenlerinin belirlenmesinde birkaç problem vardır.

Bunlardan ilki, nedenlerin, kişilerin tutum ya da kişilikleriyle sınırlı tutulmasıdır. Örneğin, tarih anlatısı oluşturulurken, Hun imparatorluğunun kuruluşunu ekonomik, kültürel, sosyal ve jeostratejik belirleyicileri bir yana fütursuzca bırakılır ve temel neden olarak “Mete'nin cesareti ve teşkilatçılığı” gösterilir.⁴ Göktürk Devleti'nin Mukan Kağan döneminde sınırlarının genişlemesinin nedeni ise doğrudan doğruya “Mukan Kağan'ın böyle istemesi ve bu uğurda çok çalışması”dır. Örnekler çoğaltılabilir. Tarih anlatılarında lider kültürünün bu biçimde öne çıkarılması Türk tarihinin uzak ya da yakın dönemlerinden pek çok örnek verilebilir. Bu garip yaklaşım belki Thomas Carlyle'ın etkisine, tarihin kaynaklarının liderliğin yüceltildiği destanlar ya da genellikle liderlerin ağzından yazılmış kitabeler vb. olmasına bağlanılabilir ancak, Türk tarihinde görülen olgu ya da süreçlerin evrensel yönlerinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmakta ve liderden başka bir dönüştürücü değışkene yer vermemektedir.

Neden-sonuç ilişkisi kurmada görülen ikinci problem, olguları yüksek nedenlerle açıklama çabasıdır.⁵ Bu çaba, Türk kültürünün özgül yanlarından birinin öne çıkarılıp, olup biten her şeyin tek nedeni olarak sunulmasını içeriyor. Şöyle ki, Türk tarihinde yer alan ve incelendiğinde pek çok sosyolojik, ekonomik ilke türetilebilecek olay, doğrudan doğruya “adalet, hoşgörü ya da cesaret” ile açıklanır. Örneğin Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu iskân etmeleri sırasında oluşturdukları çok kültürlü yapı, bu yapıyı gerektiren ekonomik, sosyal ya da siyasal faktör ve yararlar bir yana bırakılarak doğrudan doğruya “İslam-Türk hoşgörüsü” ile açıklanır. Bu açıklama, elbette Müslüman Türk'ü yüceltme gayretinin sonucudur ancak onun tarihinden layıkıyla “ders çıkarılmasının” önündeki engellerden biridir. Açıklama, bu yüceltme çabası adına, Anadolu'da oluşan demografik yapının getirilerinden bahsetmeyi adeta zül addeder. İstanbul'un fethinin ardından Fatih'in, şehrin gayrimüslim nüfusuna tanıdığı yerleşim ve hareket özgürlüğü de yine sadece Fatih'in hoşgörüsü ile açıklanır. Gayrimüslimlerden alınan verginin miktarından ya da onların diplomaside yararlanılacak hazır insan gücü olarak düşünölmelerinden ve bu nedenlerin içerdiği rasyonaliteden ve pragmatizmden bahsedilmez. Dolayısıyla biz, tarih okurken, hoşgörölü olduğumuza inanarak ama bugünün “küresel dünyasında” egemen olan belli başlı ekonomik ya da uluslararası değışkenlerin Türk tarihindeki varlığından bihaber olarak sayfayı çeviririz.

Neden-sonuç ilişkisi kurmada gözlenen bir diğeri problem, basitleştirme. Türkiye'de yaygın tarihsel anlatılar genellikle okul kitapları merkezlidir. Belki bu nedenle, pek çok tarihi olgu adeta çocukça basitleştirilmektedir. Örneğin “konargöçer” Hun devletinin “yerleşik” Çin ile ilişkilerinde ekonomik ve siyasi açıdan zaman zaman geriye düşmesinin nedeni, bu iki farklı yaşama kültürünün belirlediği, üretim, diplomasi, sosyal hareketlilik gibi değışkenlerden dolayı değil, Hun ileri gelenlerinin “Çin ipeğine düşkünlükleri”dir. Tarihsel olguların “böyle” açıklanması kuşkusuz ki o tarihin içerdiği evrensel ilkelerin görölmemesi anlamına gelmektedir. Bugün geçerli olan sosyolojik ilkeler o gün de geçerliydi. Ancak, olup bitenlerin nedenlerini “bize özgü” kılabilmek ve gençler için ahlak dersleri çıkarabilmek adına bu belirleyicileri görmezden gelmek Türk tarihinin, evrensel anlatı içinde yerini layıkıyla alabilmesine engel olmak anlamına gelmektedir.

5. Türk Tarihinin Evrensel Yanlarına İlişkin Birkaç Örnek

Türk Tarihinin Küresel-evrensel Boyutlarına İlişkin pek çok örnek verilebilir. Bunlardan bazıları destanlardır. Sosyal bilimcilerin dünya algısı, esasında “insanlık algıları” ile özdeştir. Türk tarihi ile ilgilenenler için de hiç kuşkusuz böyledir. Bununla birlikte şaşırtıcı bir biçimde Türk tarihi dünya tarihi ile ilişkilendirilirken, Türklerin Dünyanın kalan kısmı ile kesiştikleri süreçler, bütünüyle insanlık durumunun bir parçası olarak değeriendirilmek yerine, “egemenlik, üstün savaş gücü vb.” gibi daha dar kavramlar çerçevesinde düşünölmektedir. Bu eğilim, Türk tarihinin evrensel boyutlarını yani “insanlık durumu” ile ilgili boyutlarını görebilmek yerine ele alınan olgu ya da süreci Türklere özgü ve onların örneğin “savaşçılık” açısından “diğerileriyle” kıyaslanmasından ibaret olan bir özel durum haline dönüştürmektedir. Oysa Türk tarihi ve kültürü, bütünüyle “evrensel insanlık durumu”nun bir parçasıdır üstelik o insanlık durumu hakkında geçerli fikir

⁴ Tarih 1, MEB Yay., Ankara 2001, s. 42.

⁵ Hüseyin Köksal, “Sosyal Bilimler Öğretimi”, *Yeni Türkiye*, Türk Eğitimi Özel Sayısı, C. II. s. 1246.

verebilecek verilerle doludur. Örneğin Türk destanlarının birçoğu, özleri itibarıyla bu evrensel durumu ele alırlar; insanlığın ve evrenin varlık nedenleri hakkında fikir verirlerken, onlar üzerine söz söyleyen tarihçi ya da edebiyatçılar daha çok yerel ve otantik yanlarına değinirler ve adeta Türk destanlarında Türk'ü göstermeye çalışırlar. Üstelik destanlarda var olan sembolik dili de “destansı-bilimsel olmayan” biçiminde nitelemeyi de ihmal etmezler.

Örneğin Yaradılış Destanı, kesinlikle “yalnızca bir milletin”, bir döneme özgü lokal bir dünya algısının yada bir coğrafyaya özgü folklorik özgüllüklerin yansıması olmayıp, bütünüyle insanlık durumunu açıklamaya dönük bir anlatıdır. Destan kısaca şöyle özetlenebilir: “Hiçbir şey yokken, Tanrı Kayra Han, suyun üzerinde uçmaktadır. Sudan Ak Ana çıkar ve “Yarat” der. Tanrı Kayra Han, kendisine benzer bir biçimde “kişi”yi yaratır ve suyun üzerinde ikisi yan yana uçmaya başlarlar. Fakat kişi, kendisini yaratan kişiden daha yüksekte uçmak ister. Bunun üzerine Kayra Han Kişi'yi cezalandırır ve suya düşürür. Kişi af diler. Tanrı affeder. Tanrı kişiye bir ödev verir. Suyu dalmasını ve bir avuç toprak alıp çıkarmasını ister. Kişi denileni yapar ancak, kendisi için de bir avuç toprak alır ve ağzının içine gizler. Kayra Han, toprağı alır ve “büyü” emrini verir. Toprak büyümeye başlar. Ancak kişinin açgözlülük edip kendisi için ağzına sakladığı toprak da büyümeye başlar. Bunun üzerine kişi, yeniden af diler ve Kayra Han yeniden affeder.”

Destanın farklı versiyonları bulunmakla birlikte, ele aldığı konu, evrenin yaratılışı, Tanrı'nın özellikleri, insanın özellikleri, iyinin ve kötünün kaynağı gibi evrensel problemlerdir. Destan'ın Eski Ahit'in Genesis bölümüne benzerliği, Tanrı'nın affediciliğinin ve insanın kibir, açgözlülük gibi önemli kusurlarının kötülüğün kaynağı biçiminde ele alınması onun esasında evrensel bir anlatı olduğunun göstergesidir. Bu demektir ki, Türkler, kozmoloji, iyinin ve kötünün kaynakları ve insan doğası gibi bütün insanlığı ilgilendiren “büyük” konular hakkında açıklamalar yapmışlar ve “insanlık durumu” hakkında öneriler ileri sürmüşlerdir. Onlar sadece, Türk tarihçilerinin adeta kıvanarak hep tekrarladıkları gibi “at üzerinde yaşayan, savaşçı karakteri olan ve atla giderken dönüp arkalarına ok atabilen” kişiler olmayıp bütün insanlığı ve evreni kapsayabilecek açıklamaları olan insanlardı. Ancak, bu destan ve ele aldığı problem her nedense sadece “eski Türk inancı ve Türk mitolojisi hakkında önemli izler taşıyor” biçiminde tanımlanır.⁶

Türk destanlarının pek çoğu, içerdiği evrensel özün görmezden gelindiği “büyük” anlatılardır. İnsanların ve doğal olarak Türklerin evrenle ve evrendeki varlıklarıyla, özgür iradeli varlıklar olarak insanların iyiye yada kötüye yönelimleriyle ilgili inanç ve kabulleri ısrarla folklorik ve lokal göstergeler olarak ele alınmaktadır.

Türk tarihinin evrensel bir olgu olarak ele alınmayan ve yine içerdiği insanlık durumu görmezden gelinen yanlarından biri de “konargöçerlik”tir. Her nedense konar-göçerlik, adeta yerleşiklik öncesi bir ara dönemmiş; bir tür az gelişmişlik içerirmiş gibi düşünülmektedir. Oysa konargöçerlik ya da McNeill'in⁷ deyişiyle “çoban kültürü”, insanlık serüveninin ve durumunun çok önemli, özel ve dinamik bir parçasıdır. Dünya literatüründe konar-göçerlik bu özgül değeriyle değerlendirilirken batı dışı anlayışlarda garip bir biçimde bir alt kültür gibi ele alınmaktadır.⁸ Oysa İbn-i Haldun, hadarilik-bedevelik ayrımında özellikle bedeviliğin asabiyet açısından daha elverişli ve daha insani olduğunu ısrarla vurgularken her nedense “bedevi” kültürü medeni kültürün karşısındaymiş gibi bir genel anlayış oluşmuştur. Bunda bedeviler hakkında türetilmiş hadislerin rolü olsa gerektir. Bu zihinsel alışkanlık, Türklerin İslam öncesinde yaşadığı konar-göçer kültürün layıkıyla değerlendirilememesine neden olmuştur. Oysa konargöçer kültürün dinamik yapısı, yerleşik kültürün kendiliğinden ortaya çıkardığı, sınıf ayrılıkları, kadın-erkek eşitsizliği türünden insanlık problemlerinin doğuşuna fırsat vermemesi bakımından çok önemlidir.⁹

Konar-göçer kültürün üstünlükleri, eski Türk tarih ve coğrafyasının, dünya ticareti, dünya siyaseti, evrensel adalet duygusu gibi evrensel nitelikler taşıyan olgularla Türklerin daha dolaysız biçimde ilgilenmelerine imkân tanımıştır. Dünya tarihinde, Türk tarihinin dışında, Findley'in dediği gibi dünyayı enine ve boyuna kesip duran bir hareketlilik, üstelik eşitlik ve adalet vurguları içinde sürüp giden bir hareketlilik görmek mümkün değildir¹⁰. Bu hareketliliğin bugün küreselleşmenin temel öğeleri olarak kabul edilen metaların ve fikirlerin serbest dolaşımına benzer bir biçimde, ipek yolu çevresinde vuku bulmuş olması da yine bu tarihsel sürecin evrensel boyutlarından biridir. Mallar, görüş ve inançlar, hastalıklar, anlayışlar sadece bugün dolaysız bir biçimde dünyaya dağılmamaktadır. Küreselleşme hakkında öne sürülen argümanların hemen hepsinin temelinde yatan problem, bu sürecin adeta bir tarihsel boşluğun üzerine bina ediliyor olmasıdır. Oysa yukarıda da görüldüğü üzere, Türk tarihinde ve o tarihin kaynaklarında küreselleşme sürecinin bugün işleyişine ve niteliklerine benzer hatta hani neredeyse özdeş süreç ve olgular bulunmaktadır. Türklerin, sonradan verilen adla “ipek yolu” üzerinde

⁶ Metin Turan, *Türk Halk Edebiyatı, Türk Destanları*, Ünite 4, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998, s. 47.

⁷ William McNeill, *Dünya Tarihi*, İmge Yayınları, Ankara 1998, s. 46.

⁸ Nikolay Kradin, “Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development”, *Journal of World-Systems Research*, VIII, III, Fall 2002, s. 386.

⁹ Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 100.

¹⁰ Alfred W. Crosby, *Dünya Benimdir, Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 12.

egemenlik kurmaya dönük politikaları bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu egemenlik, kıtalararası kültürel geçişlilik, kültürlerarası etkileşim, malların, araçların, insan ve fikirlerin küresel organizasyonunu gerektirmekte ve genellikle, tıpkı örneğin Türk destanlarının incelenmesinde yapıldığı gibi ipek yolu egemenliğinin değerlendirilmesinde de yanlış neden-sonuç ilişkileri kurulmakla yetinilmektedir.

SONUÇ

Türk tarihçiliğinde karşılaşılan belli başlı zihniyet problemleri, küresel etkilerin insanların ve toplumların hayatlarına etkilemesiyle ortaya çıkmış değildir. Ancak küreselleşmenin bu problemlerin fark edilmesini ve çözümünü gerekli kıldığı ortadadır. Küreselleşmeyi ve Türk tarihini doğru anlayabilmek hayati bir zorunluluktur. Bu zorunluluk Türk tarihine hak ettiği rasyonel derinlikle ve ciddiyetle yaklaşmayı gerektirmektedir. Türk tarihine ilişkin olarak özellikle SSCB'nin dağılmasının ardından son derece heyecan verici araştırma sahaları ortaya çıkmıştır. Bu sahalar dağınık halde pek çok önemli verinin ele geçmesine yarar sağlamaktadır. Ancak bu verilerin tek tek bir övünç nesnesi olarak dünyaya sunulması ya da yukarıda örnekleri verilen garip zihin yanılımları paralelinde değerlendirilmesi, Türk tarihinin ihtiyaç duyduğu bütünlüklü ve evrensel kurgunun gecikmesine yol açmaktadır.

KAYNAKÇA

- CROSBY, Alfred. W., *Dünya Benimdir, Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*, Kitabevi Yayınları. İstanbul 2004.
- FINDLEY, Carter V., *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitap Yayınları, İstanbul 2005.
- GÜVENCÜ, Bozkurt, *Türk Kimliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- WELLS, Herbert G., *Görünmez Adam*, İthaki Yayınları, İstanbul 2004.
- KÖKSAL, Hüseyin, “Sosyal Bilimler Öğretimi”, *Yeni Türkiye, Türk Eğitimi Özel Sayısı*, C. II. s. 1246.
- KRADIN, Nikolay, N., “Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development”, *Journal Of World-Systems Research*, VIII, III, Fall 2002, s. 368-388.
- MCNEILL, William H., *Dünya Tarihi*, İmge Yayınları, İstanbul 1989.
- ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.
- TURAN, Metin, Türk Halk Edebiyatı, *Türk Destanları, Ünite 4*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 209-226.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.01.2020

ÇEVİRİ MAKALELER – TRANSLATION ARTICLES

ALTIN ORDA'DAKİ KENT MERKEZLERİNİN GELİŞİMİ VE ÜKEK ŞEHİRİ*

ULİ SCHAMILOGLU**

çev. UMUT YOLSEVER***

ÖZET

Araştırma hedefleri ve materyalleri: Bu çalışma Altın Orda topraklarındaki şehirlerin gelişimini anlatmaktadır. Çalışma içerisinde göçebe ekonomiden yerleşik ekonomiye geçişi incelemek amacıyla Marco Polo ve Rubrucklu William gibi Avrupalı gezginlerin görüşlerine yer verilmiştir. Ebu'l-Fidâ gibi Arapça kaynaklar şehirlerin konumlarını bulmamızı sağlarken İbn Battuta da şehirlerin yapılarını derinlemesine anlamamızı sağlıyor. Yıllık göç güzergâhının en kuzeyinde yer alan Ükek şehri, başlangıçta güneydeki başkent Saray ile kuzeydeki Bulgar şehri arasında bulunan sıradan bir şehirdi. Muhtemelen iklim değişikliği sebebiyle burada tahıl ürünleri yetiştirilmeye başlandı ve bu sayede şehrin önemi arttı. Ayrıca Ortaçağ kaynakları ve Modern kaynaklar incelenerek de Ükek adının etimolojik olarak kökeni bulunmaya çalışıldı.

Araştırmanın sonuçları ve yeniliği: Çalışmada Ükek isminin şehrin inşa edildiği alanın jeolojik yapısı ile ilgili olduğu ortaya konulmaktadır. Birçok bilim adamına göre “Ükek” şehrin etrafını kaplayan surlar anlamına gelen “kutu” kelimesinin orijinal haliyken, yazar bu ismin şehrin yapısının şeklinde bulunan kutu benzeri oyuklardan dolayı verildiğini tartışmaktadır. Ancak ismi her ne sebepten dolayı verilmiş olursa olsun, şehir güneydoğu tarafından binlerce kilometre uzaklıktan gelen yolcuların bile fark edebileceği kadar yüksekte olmasının yanı sıra şekli ile de hemen tanınıyordu.

Anahtar Kelimeler: Ükek, Göçebelik, Ordugâhlar, Proto-Şehirler, Kent Merkezleri, Saray, Jeolojik Özellik, Tahıl Üretimi, Türk Etimolojisi, Moğol Etimolojisi.

THE DEVELOPMENT OF URBAN CENTERS IN GOLDEN HORDE AND THE CITY OF UKEK

ABSTRACT

Research objectives and materials: This essay discusses the rise of cities in the territories of the Golden Horde. It contextualizes the information found in European travelers such as Marco Polo and William of Rubruck to examine the transition from a nomadic economy to a sedentary economy. Arabic sources such as Abū l-Fidā allow a survey of the location of the major urban centers while Ibn Battūta allows a deeper understanding of the composition of cities. While Ukek started as an urban center situated at the northern borders of the annual nomadic migration route and midway between the capital city Saray in the south and the city of Bulgar in the North. The article argues that it is likely that the city of Ukek later gained in importance as a center for grain production as the result of climate change. It also attempts to understand the origin and meaning of the name Ukek by examining the medieval and modern sources.

Results and actuality of the research: The essay proposes that the name Ukek actually reveals information about the geological formation of the site on which it is built. While according to many scientists, the word "Ükek", is the original form of the word “box”, which means the city walls the author argues that this name is given due to box-like cavities in the form of the city's structure. For whatever reason the name was given, the city was immediately recognized by its shape, as well as being high enough to be noticed by passengers from thousands of kilometers from the southeast.

* Makalenin orijinal adı ve künyesi: U. Schamiloğlu, The Rise of Urban Centers in the Golden Horde and the City of Ükek, *Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*. 2018. Vol. 6, no. 1, pp. 18–40. DOI: 10.22378/2313-6197.2018-6-1.18-40. Yazarın metin içi atf şeklinde gösterdiği kaynaklar çeviride dipnota alınmıştır (Ç.N.).

**Prof. Dr., Nazarbayev University, Kazakh Language and Turkic Studies, E-posta: uli.schamiloğlu@nu.edu.kz; University of Wisconsin-Madison, E-posta: uschamil@wisc.edu

***Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: umutvolsever44@gmail.com

Keywords: Ukek, Nomadism, Camps, Proto-Cities, Urban Centers, Saray, Geological Feature, Grain Production, Turkic Etymology, Mongolian Etymology.

GİRİŞ

Bu yazı esas olarak Altın Orda şehri olan Ükek konusunda yazılmış olmasına rağmen ilk başta Altın Orda'da bulunan diğer şehir merkezlerinin gelişimine kısaca değineceğim. Daha sonra Altın Orda şehirleri içerisinde Ükek'in gelişimini ve durumunu anlatacağım. Ükek adının etimolojisini de tartışacağım ve bu Ortaçağ yerleşiminin doğru etimolojisi için en olası izahı önereceğim. Son olarak da Ükek'in Altın Orda döneminde (XIII. ve XIV. yüzyıllar) büyük bir kent merkezine dönüşmesini sağlayan faktörler hakkında birkaç teklif sunmak istiyorum.

İlk olarak XIII. yüzyılın ortalarındaki Altın Orda nüfusunun, devleti yöneten soylular da dâhil olmak üzere göçebe olarak yaşadıklarını gözlemliyoruz. Lakin XIV. yüzyılla birlikte soylular, yılın bir bölümünde veya tamamında yaşama amacıyla yerleşik merkezler inşa ettirmeye başlamışlardır. Daha önce yapılan araştırmalara baktığımız zaman Altın Orda şehir hayatı ile ilgili nispeten daha az çalışmalar yapıldığını görüyoruz.¹ Bugün Altın Orda Devleti'ni, Moğol akınları öncesi var olan yerleşim merkezlerinin geliştirildiği ve daha sonra istilacılar tarafından yeni şehir merkezlerinin inşa edildiği bir devlet olarak görüyoruz. Yedi asırdan fazla bir süre geçtikten sonra bakıldığında, ilk Moğol akınlarındaki kent merkezlerinin tahribatı, ele geçirilmek istenen bölgenin siyasi, askeri, ekonomik yerel güç merkezlerinin yok edilmesi ile bağlantılıdır. Bu şehir merkezleri ile birlikte Batı Avrasya, Moğol Dünya İmparatorluğu'nun akın* girişimlerine karşı koyacaktı. Bununla birlikte XIII-XIV. yüzyıllarda Batu ve halefleri tarafından yönetilen bu topraklardaki kent yaşamının korunması, alışlagelmişin dışında bir olaydı.* Bu, verilerin mevcut olduğu Altın Orda'nın kentsel tarihinin en mühim yönlerinden biridir.

Başka bir çalışmada belirttiğim gibi, diğer önemli bir husus da aynı kent merkezlerinin kozmopolit bir İslam medeniyetinin evi olarak hizmet vermeleridir². Her ne kadar Altın Orda Devleti XIII. yüzyılda tüm dinlerin özgür yaşadıkları bir ülke olsa da, XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Orda soylularının İslam dünyasıyla bütünleşmeleri ile birlikte İslami bilimlerin, sanatın, mimarinin, edebi sanatın, dini ve sanatsal formların ülkeye girişine ister istemez yol açılmıştır. Ancak bu pozitif tablo sonsuza kadar böyle kalmadı çünkü Kara Ölüm olarak bilinen hıyarıklı veba XIV. yüzyılın ortalarında başında Altın Orda topraklarını da vurdu.³ Bu dönemde [Kara Ölüm sebebiyle] Altın Orda Devleti'nde demografik bir çöküş başladı ve [bu] kent merkezlerinin de "bela zamanları"nda oluşan politik ile askeri huzursuzluk ortamından ve hastalıktan kaynaklanan insan ölümlerinden [demografik çöküşten] zarar görecekları anlamına geliyordu.

1. Göçebe Arka Plan: Göç ve Proto-Şehirler

Kentlerin gelişimi ve Altın Orda soylularının yerleşik hayata geçerek yönetimi devam ettirmelerinin bir gecede gerçekleştiğini düşünmek yanlış olur (Bu çalışma Karakurum gibi Doğu Avrasya'da yer alan erken dönem şehirlerini kapsamamaktadır). Aksine bu [yerleşik hayata geçme süresi] kademeli bir şekilde on yıllara yayılmış bir süreç olarak değerlendirilmeli hatta sürecin tamamlanıp tamamlanmadığı bile sorgulanmalıdır. Moğol Dünya İmparatorluğu'nu anlatan XIII. yüzyıl tarih kaynakları Moğol yöneticilerinin ordugâhlarının ekonomik koşullar ve nüfus açısından hareketli halde olduklarını yazmaktadırlar. Yönetici sınıfın ve nüfusun geri kalanının mevsimlik göçlerinde kullanılan bu ordugâhların, Saray için değilse de en azından daha sonra meydana getirilen Yeni Saray gibi bazı sabit şehir merkezleri için bir proto-şehir modelleri oluşturduğu düşünülebilir. Batu döneminde tüccarlar tarafından kullanılan güzergâhları takip eden Batılı seyyahlar Plano Carpini ve Rubrucklu William, Batu'nun gezici ordugâhını ziyaret ettiler.⁴ Her ne kadar Ermeni kaynakları

¹ Bu konuda Fedorov-Davydov'un eserleri bir istisna olarak öne çıkıyor. Örnek için Bkz. G. A. Fedorov-Davydov, *Städte der Goldenen Horde an der unteren Wolga, Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 11*, München, 1984; G. A. Fedorov-Davydov, *Zolotoordynskie oroda Povolzh'ya*, Moskva 1994; G. A. Fyodorov-Davydov, *The Culture of the Golden Horde Cities, British Archaeological Reports*, International Series 198. Oxford 1984; En yeni çıkan çalışmalardan biri ise Kramarovskiy tarafından hazırlanmıştır, Bkz. M. Kramarovskiy, *Gorod i gorodskaya zhizn' v Zolotoy Orde, Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh*, III, *Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda) XIII-seredina XV v.*, Kazan, 2009, s. 567-589.

* Yazarın asıl metinde kullandığı "conquest" kelimesinin çevirisinde "akın" karşılığı tercih edilmiştir (Ç.N.).

* Yukarıda belirtilen Fedorov'un çalışmaları ise Altın Orda kentleri tarihi ile ilgili günümüzde elimizdeki mevcut olan en önemli kaynaklardan biridir (Ç.N.).

² Bkz. U. Schamiloglu, *Vysokaya islamskaya kul'tura Zolotoy Ordy, Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh, III; Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII-seredina XV v.*, Kazan, 2009, s. 589-598; U. Schamiloglu, *The Islamic High Culture of the Golden Horde, Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilization in the Volga-Ural Region: Kazan, 24-26 June 2005*, Rafik Muhammetshin, Zeynep Durukal, and Güler Doğan (eds.), Sources and Studies on the History of Islamic Civilization. Istanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2008, s. 19-39.

³ U. Schamiloglu, *The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, and Civilization, Zolotoordynskoe obozrenie*, 2017, Vol. 5, no. 2, s. 325-343.

⁴ William of Rubruck, *Mission to Asia*, A Nun of Stanbrook Abbey (trans.), C. Dawson (ed.), London 1955/Toronto 1980, s. 207.

Batu'nun muazzam "çadır kenti" olduğunu yazsalar da bu ifadeyle Volga (İdil) Nehrinde bulunan [Altın Orda'nın başkenti] Saray'ın mı yoksa Batu tarafından kullanılan herhangi bir proto-şehir'in mi kast edildiği kesin değildir.⁵ Kaynaklarda belirtilen yer ister Saray olsun ister hangi bir proto-şehir olsun Ömerî'nin detaylı olarak bahsettiği İlhanlı çadır şehirlerinin nasıl ticaret merkezine dönüştüğünü belirttiği olgusu ile mukayese edilmelidir.⁶

Batu'nun Saray'ı ne kadar süre ile kullandığı, hatta kullanıp kullanmadığını bilmek mümkün değildir. Rubruck'un belirttiğine göre Batu, sabit şehirler kurmasına rağmen göçebe hayatı devam ettirmiştir.⁷ Eğer Batu'nun hanlık süreci soylu sınıfın göçebe olarak varlık sürdürdüğü bir dönemi belirtiyorsa onun halefi Berke'nin dönemi de soylu sınıfın yerleşik hayata başladığı dönem olarak görülmelidir. Marco Polo'nun raporuna göre, onun [Marco Polo'nun] babası Niccolò ve amcası Maffeo, 1260 yılında Sudak'tan o sıralarda Bulgar ve Saray şehirleri arasında yaşayan Berke'nin yurduna gittiler.⁸ Hareketli ordugâhlardan, sabit şehre geçiş biçimine baktığımızda bu rapor Moğol soylu sınıfının sabit şehirlerin inşa edilmesine rağmen mevsimsel olarak göçe devam edip etmedikleri sorusunu sormamıza neden oluyor. Eğer Marco Polo'nun raporu doğruysa, Berke 1260 yılında Bulgar'ı kuzeydeki yurdu, Saray'ı ise güneydeki yurdu olarak görüyordu (daha sonra Berke'nin inşa ettirdiği Yeni Sarayın bu şehirlerden birinin yakınında olması ihtimali daha düşük görülüyor). Her ne kadar Bulgar şehri, Volga Nehri boyunda bulunan geleneksel kuzey-güney göç çizgisinin en kuzeyinde gözükse de büyük bir ihtimal Berke, yazları burada [Bulgar şehrinde], kışları ise Saray'da ikamet ederek devleti yönetti. Berke, erken bir dönemde İslamiyet'e geçmişti ve çok yüksek ihtimalle Bulgar kenti de İslam eğitiminde kaliteli bir yer olduğu için Berke oraya gitmeyi tercih etti.

XIV. yüzyılda hanlar ve beraberindekiler kış aylarında güneyde bulunan Saray'da ikamet ediyorlardı ki bunun en önemli kanıtlarından biri Özbek Han'ı ziyaret eden İbn Battuta'nın Saray'a vardığında mevsimin kış olmasıdır.⁹ Ancak Altın Orda hanlarının daha uygun iklim koşulları için dönemsel arayıştan vazgeçip geçmedikleri hususu net değildir. XXI. yüzyılın başlarında insan davranış modellerini değerlendirdiğimizde bile bu hususun tespit edilmesi oldukça güçtür. Altın Orda hanlarının yaz aylarında bile kuzeyde bulunan dağlara seyahat ettiklerini belirten kanıtlar vardır (Marco Polo'nun belirttiği gibi Bulgar'a değil), ancak bu kanıtların XIV. yüzyılın ortalarını mı yoksa daha erken bir dönemi mi ifade ettikleri açık değildir.¹⁰ Ayrıca İbn Battuta Özbek Han ile ilk karşılaştığında onun ve çevresindekilerin gezici ordugâhlarda yaşadıklarını anlatır. Bu da bize Özbek Han'ın bile tamamen yerleşik hayata geçmediğini gösterir.¹¹

2. Ticaret Noktası Olarak Şehirlerin Gelişimi

En önemli soru şudur ki eskiden göçebelerin yaşadığı yerlere kentlerin, hatta başkentlerin yapılmasına neden olan şey nedir? Belgelere ve kanıtlara baktığımız zaman bu yerleşim yerleri Han'ın tüm yıl boyunca kullanması amacıyla inşa edilmemişlerdir. Le Goff'un belirttiği gibi bu şehirler uzun ticaret güzergâhları üzerinde nokta nokta inşa edilmişlerdir [Böylece bu noktalar birleştiği zaman ticaret ağı güçlenmiştir].¹² Aslında bana göre ticaretin gelişmesi Altın Orda ekonomisinin merkeziyetçi olmasında, eski kentlerin güçlenmesinde, hatta yeni kentlerin inşa edilmesindeki en etkili faktördür.¹³ Ancak bu tartışmalara devam etmeden önce herkes tarafından düşünülebilecek başka faktörler de önermek istiyorum. Örneğin XIV. yüzyılın ortalarında Altın Orda ve ona tabi devletlerde yerleşik düzene geçerek yeni kent kurmaya yetecek kadar nüfus artışının olup olmadığı hakkında elimizde çok az bilgi vardır. Aynı dönemdeki bu demografik gidişat Batı ve Doğu Avrupa'nın çoğu için dile getirilmiştir, ancak Batı Avrasya'da tartışılmamıştır.¹⁴

XIII. yüzyılda bozkırdaki Saray'ı ziyaret eden Avrupalı gezginlerin sözlerinden açıkça anlaşıldığı gibi zaten önceki proto-şehirler ticari bir işleve sahipti. Bozkır bölgesinde bazı şartlar yerine getirilmeden şehirler, kasabalar hatta sabit yerleşim yerleri dahi gelişemezlerdi. Bu şartlardan biri, bozkır bölgesinde devlet destekli güçlü bir güvenlik ağıyla korunan, Altın Orda'da "Pax Mongolica" olarak adlandırılan ticaret yoludur. Güçlü güvenliğin gerekliliklerinden biri, sabit yerleşim yerlerini göçebe toplulukların baskınlarından korumak anlamına geliyordu ve bu da geleneksel olarak göçebelerin yoğunlukla yaşadığı bozkırda bile sabit yerleşim yerlerinin

⁵ Kirakos of Ganjak. *Istoriia Armenii*, L.A. Khanlarian (trans.), Pamyatniki pis'mennosti Vostoka 53, Moscow, 1976, s. 217-218; Kirakos of Ganjak, *History of the Armenians*, R. Bedrosian (trans.), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986, s. 292-293.

⁶ 'Umarî, *Das mongolische Weltreich, Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-absâr ft mamâlik al-amşâr*, K. Lech (ed., trans.), Asiatische Forschungen 22, Wiesbaden, 1968, s. 87-157.

⁷ William of Rubruck, *age*, s. 207-210.

⁸ Marco Polo, *The Travels*, Ronald Latham (trans.), Penguin, New York 1958, s. 34.

⁹ İbn Battuta'nın seyahatlerinin analizi için Bkz. İbn Battûta, *The Travels of Ibn Battûta, A. D. 1325-1354, I-III*, H.A.R. Gibb (trans.), Cambridge, 1958-1971, s. 531.

¹⁰ Ömerî'ye göre Hanlar yaz aylarında ARQ Tağ Dağlarına gittiler. Bu da Ural Dağlarına bir referans olabilir. Bkz. 'Umarî, *age*, s. 83-147; Ayrıca İlhanlı hükümdarları Ömerî'de görüldüğü gibi mevsimler göçlerine devam ettiler. Bkz. 'Umarî, *age*, s. 87-149.

¹¹ İbn Battuta, *age*, s. 481.

¹² J. Le Goff, *Medieval Civilization, 400-1500*, J. Barrow (trans.), New York, 1989, s. 78.

¹³ U. Schamiloğlu, *Torgovlya Ulusa Dzhuchi so stranami Sredizemnomor'ya, Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh, III: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII-seredina XV v.*, Kazan, 2009, s. 287-294.

¹⁴ Bkz. Le Goff, *age*, s. 245; J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton 1961, s. 57-65.

kurulabileceğini gösteriyordu. Moğol akınlarından hemen önce Kiev ve Volga-Kama Nehirlerinin birleşme noktasında bulunan ticaret merkezi olarak Kırım'dan Harezm'e kadar olan güzergâhta, göçebe Kıpçak Türkleri (Polovetsler dâhil olmak üzere) ile ticaret yollarının ve kentlerin güvenlikleri için işbirliği yapılıyordu. Bu güvenlik önlemleri kentlerde yaşayan ahalinin hayatlarını korumak için alınmamıştır. Bilakis bozkır bölgesinde gerçekleşen ticaretin uluslararası çapta duyulması için gerçekleştirilmiştir. Böylece göçebe ve yerleşik halde varlığını sürdüren devlet, artan ticaret ile elde edeceği vergilerin miktarını arttıracaktır.

Bu ticaret merkezlerinin güvenliğini sağlayan Kıpçak Türklerinin aksine, Altın Orda uluslararası ticaretin güvenliği ile pazar yerlerinin sponsorluğunu tek el altına alarak birleştirdi. Volga Nehri, Hazar Devleti'nin sağladığı güvenlik altında yüzyıllarca aynı işlevi yapmış olmalı. Ticari faaliyetin teşvik edilmesi için bozkır bölgesindeki alt yapının geliştirilmesi, pazar yerlerinin inşa edilmesi, tüccarlar için kalacak yer ve depolar oluşturulması gerekiyordu. Bunlar gerçekleştirildiği takdirde soylu sınıfı, geçiş ücretleri de dâhil olmak üzere kazandıkları gelirlerin miktarlarını arttıracaklardı. Orijinal proto-şehirler tüccarlara çeşitli hizmetler sunmaktaydı, ancak XIII. yüzyılın ortalarında Batu döneminin sonlanmasının ardından İtalyan şehir devletleri ile başlayan ve çok hızlı bir şekilde gelişen ticaret büyük ve kalıcı ticaret şehirlerinin inşa edilmesini gerekli kılmıştır.

Başkentler Saray ve Yeni Saray'ın uluslararası ticaret güzergâhlarının kavşak noktalarında inşa edilmeleri tesadüf değildir. Çünkü bu başkentler Altın Orda'nın uluslararası ticaretine az veya çok bir şekilde hizmet etmiştir. Ticaret güzergâhı boyunca, ticaretin artması amacıyla pek çok pazar yeri ve depo inşa edildi. Yine ticaret güzergâhı üzerinde birçok küçük yerleşim yeri, nehir geçiş noktaları [Devlet tarafından yaptırılan köprülerden bahsediliyor], atları değiştirmek için ulaşım istasyonları (İmparatorluk ulakları da bu istasyonlardan yararlandılar), gümrük kapıları ve güzergâh dışarısında bulunan uzak kuzey ormanlarına kürk ticareti amacıyla gitmek isteyenler için konaklama yerleri inşa edilmişti.

Bozkır bölgesindeki kentler, gelişmiş ticari faaliyetler olmadığı takdirde hiçbir amaca hizmet etmeyecekti. Ne devletin ne de bireylerin inşa ettirdikleri kentler kayda değer bir gelir elde etmezlerse, yüksek miktarlarda paraları harcanarak inşa edilen devasa binaların ve yapıların hiçbir anlamı kalmıyordu. İbn Battuta şehirlerarasındaki istasyonların varlığından söz etse de¹⁵ Batı Avrasya bozkırlarında kervansaray sisteminin olup olmadığı belli değildir. Hazar döneminde İdil, Moğol döneminde ise Saray ve Yeni Saray gibi bozkır bölgesindeki kent merkezlerinin varlığı, özellikle Karadeniz'de önemli bir uluslararası ticaret hacminin oluşmasını sağlıyordu. Kiev döneminde olduğu gibi bu tür merkezlerin eksikliği aynı bölgede gerçekleşen ticaret faaliyetlerini kayda değer bir seviyede düşürdü.

Bu mevkileri geliştirme maliyetinin (hiç şüphesiz büyük bir yatırım) ne kadarının Altın Orda Devleti tarafından karşılandığı bilmiyoruz. Bireysel ticari binaların ya da daha büyük komplekslerin yapımında gerekli olan paranın bireysel tüccarlar veya ticaret dernekleri tarafından ödenmesi mümkündür. Hanlar ve kabile liderleri de dâhil olmak üzere pek çok soylunun heybetli yapıların inşasına para harcadıklarını çok rahat görebiliyoruz. Hanlar tarafından yaptırılan saraylara ve benzer binalara ek olarak, Han ve diğer soylular ile birlikte, eşlerinin de sahip olduğu cami ve diğer dini yapıların yanı sıra hamamlar gibi yapılar da mevcuttur. Sabit kentlerin ortaya çıkmasına eşlik eden bir diğer husus, geçim düzeyleri göçebe halktan daha yüksek olacak bir burjuva sınıfının oluşturulmasıydı. Önce ticaret güzergâhında bulunan şehirlere, lüks mallar üretmesi amacıyla zanaatkarlar yerleştirildiler. Daha sonra Slavlar da dâhil olmak üzere pek çok insan yiyecek üretmenin yanı sıra diğer işleri de yapmak amacıyla yerleştirildiler. XIV. yüzyıllı birlikte şehir merkezlerinde kalıcı bir yönetici sınıfa, güvenlik görevlilerine, zanaatkarlara, ticari altyapıya ve dini okullara gerek yoktu. Altın Orda Devleti'nin politikalarının doğrudan veya dolaylı bir sonucu olarak ortaya çıkan kentlerde, kasabalarda ve yerleşim yerlerinde oluşan yeni sosyo-ekonomik gruplar, XIV. yüzyılın ortalarında nüfusunun ayrılmaz bir parçasını oluşturmaya başladılar.

3. Altın Orda'nın Önemli Kent Merkezleri

Büyük gezgin İbn Battuta'nın seyahatnamesi, seyahat güzergâhı boyunca uğradığı Kefe, Kırım, Azak, Maçar, Saray, Sarayçuk ve Harezm gibi Altın Orda kentleri hakkında bilgi veren eşsiz kaynaklardan biridir. Diğer yazılı kaynaklar ise bizlere daha az bilgi sunar. Ömeri'nin sunduğu rapor da diğer Altın Orda şehirleri olan Harezm, Sığınak, Savran, Barkent, Cend, Saray, Macar, Azak, Akça Kerman, Kefe, Sudak, Saksın, Ükek ve Bulgar şehirleri hakkında bilgiler vermektedir.¹⁶ Belirtilen kentlerin bazıları güneyde ve kuzeyde bulunan kadim yerleşim yerleriyken diğerleri ıssız bozkırda XIII-XIV. yüzyıllarda kurulan yeni kent merkezleriydi. Her ne kadar birçoğu Moğol akınlarını ön plana çıkarsa da eğer darphanelere göre yargılsak, hem Harezm, hem de Kırım Yarımadası'nın geleneksel kent merkezleri, oldukça geç dönemde devlet idaresinin merkezi oldular.

¹⁵ İbn Battuta, *age*, s. 475.

¹⁶ Umari., *age*, s. 75-142.

Yegorov tarafından hazırlanan haritalara baktığımız zaman arkeolojik kayıtlar, adları orta çağ kaynaklarında bile bilinmeyen birçok yeri ortaya çıkarıyor.¹⁷

Güney'in geleneksel kent merkezleri, Moğol akınlarından önceki yüzyıllarda orman-bozkır bölgesinde kurulmuş olan şehirlerden ve özellikle XIII-XIV. yüzyıllarda bozkır bölgesinde kurulan yeni şehirlerden özellikle açısından oldukça farklıydı. Hem Kırım hem de Harezm'deki merkezlerin çoğu yüzlerce hatta binlerce yıldır orada var olan topluluklarındı. Üstelik İtalyan deniz cumhuriyetlerinin faaliyeti ile geliştirilen Kefe, Antik Theodosia ile aynı yer üzerine inşa edilmişti.

Ancak en nihayetinde Altın Orda kentlerinin özünü anlamak için, Hanlar tarafından başkent olarak hizmet etmeleri amacıyla bozkırda inşa edilen başkentlere bakmamız gerekiyor. Sadece Saray ve Yeni Saray kentleri bize Altın Orda Hanlarının kentler hakkında ne düşündüklerini açıkça gösterebilir. Arkeologlar, çoğunlukla Saray veya Saray Batu (Saray al-mahrusa olarak da bilinir) olarak bilinen ilk başkent kalıntılarının günümüzde Astrahan kentinin 118 km kuzeyinde, Volga'nın alt kolu olan Axtuba Nehri boyunca bulunan Selitrennoye (Axtubinsk yakınlarında)de bulunduğu düşünüyorlar. Yine arkeologlar, genellikle Saray Berke olarak da bilinen ikinci başkent Yeni Saray'ın (ya da Saray el-cadid, cadid Arapça'da yeni anlamına gelmektedir) kalıntılarının da günümüz Astrahan şehrinin 360 km doğusunda, nehrin büyük bir kıvrım aldığı Tsarev yakınlarında olduğunu düşünmektedirler.

Bir anlığına Altın Orda'nın başkentinin kurulduğu bölge ve zaman için neden bu kadar olağanüstü bir başarı olduğunu düşünelim. Azak ve Maçar'a yaptığı ziyaretlerin ardından Saray Berke'ye seyahat eden İbn Battuta, bize kenti gözümüzde canlandırmamızı sağlayan tek kaynaktır. O, Yeni Saray'ı "izdiham meydana getiren insan kalabalığı olan uçsuz bucaksız bir alana sahip ve en güzel şehirlerden biri", "geniş caddelere ve iyi pazarlara sahip" bir şehir olarak tasvir ediyor. Şehrin büyüklüğü yüzünden evine geri dönmesi bütün gününü almış ve yarım gün boyunca herhangi bir harabe ya da bahçeli ev görmeden yalnızca sırt sırta vermiş evler görek dolaşmıştır. Özbek Han da bu şehirde bir saraya sahipti ve kentin sakinleri arasında Moğollar, As (Alanlar), Kıpçaklar, Çerkesler, Ruslar ve Yunanlılar (Rum) vardı. Her halk kendi çarşısında ve kendi mahallesinde yaşardı. Irak, Mısır, Suriye ve başka yerlerden gelen tüccarlar ve ziyaretçiler, mallarının ve eşyalarının korunması amacıyla etrafları duvarlarla çevrili ayrı bir bölgede yaşarlardı.¹⁸ Bu tanımdan Saray Berke'nin gerçekten kozmopolit bir yerleşim yeri olduğunu görebiliriz.

Maalesef, kaynaklardan bazılarının orijinal Saray'ı (Saray Batu) veya Yeni Saray'ı (Saray Berke) kastedip kastetmedikleri anlaşılıyor hatta çoğu zaman kaynak yazarlarının iki farklı Saray'ın olduğundan bile habersiz oldukları fark ediliyor. Bu olay günümüz bilim insanları arasında bile bir karışıklığa sebep oldu. Bazı detaylar şüphesiz her iki Saray'ın da başkent olarak kullanıldığını gösteriyor, örneğin Ebu'l-Fidâ Saray'ın (Ebu'l-Fidâ, Batu tarafından kurulan Saray'a atıfta bulunur) tüccarlar tarafından sıkça uğranılan bir yer olduğunu ve burada büyük bir Türk köle ticaretinin gerçekleştirildiğini yazar.¹⁹ (Ebu'l-Fidâ, Moğol öncesi döneme ait kaynaklardan da yararlandığından dolayı çalışmasında sık sık ek karmaşıklıklar ortaya çıkarmaktadır).

Ömerî'de geçen Han'ın altın kaplı hilal biçiminde bir kışlık sarayı olduğu ve etrafında emirleri için hisar şeklinde konutlar bulunduğu bilgisini²⁰ İbn Battuta'nın tasviri ile kıyaslayabildiğimiz gibi, Saray'ın ne anlama geldiğini de başka kaynaklar ile mukayese ederek öğrenmek ilginç olurdu. Örneğin, Ömerî'nin bahsettiği bu bilginin aslında daha kuzeyde bulunan Saray Berke olduğundan emin olabilirsek, Han'ın kışlağının artık Aşağı Volga'da bulunmadığını kanıtlamış oluruz. Altın Orda'da ki kentlerin gelişimlerinin arka planlarını inceledikten sonra şimdi, Altın Orda kenti olan Ükek'e bakalım.

4. Yazılı Kaynaklarda Ükek'in Kısa Bir Özeti

Günümüzde eski Ükek şehri (Ortaçağ'dan kalma Ükek şehri) Saratov şehrinin 10 km güneyinde bulunan küçük bir köydür.²¹ Ancak XIV. yüzyılda bu şehir, kuzeyde bulunan Bulgar şehri ile güneyde bulunan Altın Orda başkenti Saray şehrinin tam ortasında bulunan Altın Orda'nın önemli bir ticaret kenti haline gelmişti. Polo kardeşler 1260 yılında Berke'nin yurdundan Buhara'ya doğru giderlerken yolları üzerinde bulunan Ükek (Ucaca) kentine uğradıklarından bahsederler.²²

Ükek ismi İslam kaynaklarında da geçmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Ömerî burayı Orda kentlerinden biri olarak belirtiyor.²³ Vassaf, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Çoçi'nin yönettiği toprakların

¹⁷ V. L. Yegorov, *Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy v XIII-XIV vv*, Moscow 1985.

¹⁸ İbn Battuta, *age*, s. 515-517.

¹⁹ Abū l-Fidā, *Géographie d'Aboulféda*, II, J. T. Reinaud (trans.), Paris 1848, s. 322-323.

²⁰ Umarī, *age*, s. 81-146.

²¹ Saratov'daki birçok yerli bilim insanlarının, Ükek ve Saratov'un tarihi hakkında ayrıntılı çalışmalar yayınladıklarını biliyorum, ancak son gelişmeler hakkında ayrıntılı bir inceleme yapmam mümkün değil. Saratov hakkında araştırmalar yapan değerli meslektaşımın eseri için bkz. S. A. Bratashova, *Ranniy Saratov: Na perekrestke putey i epokh*, Saratov, 2015.

²² Marco Polo, *age*, s. 35.

²³ Umarī, *age*, s. 75-142.

“Saksin, Kıpçak, Harezmi, Bulgar, Kırım ve Ukak”dan Rusya’ya kadar olduğunu yazıyor.²⁴ Timurlu kronikleri, Timur ve Toktamış arasında 1390’ların ortalarında (yaklaşık 1395) gerçekleşen savaşlarla ilgili olarak Ükek’ten de bahseder.²⁵ Öte yandan, kaynaklardaki bazı diğer bilgiler daha problemlidir: Anonim İskender olarak bilinen kaynakta Ükek (Ukak) şehrinin “Ak Orda” (Bu kaynakla ilgili ciddi endişe nedenlerimden biri, “Altın Orda”nın batı kısmı için bu ismin kullanılmasıdır) toprakları yerine “Gök Orda” topraklarında bulunduğunu yazar.²⁶ Aynı hata Gaffari tarafından da tekrarlandı.²⁷

Ebu’l-Fidâ Ükek’in (el-Ukak) yedinci iklimde (78 derece boylamda, 49 derece enlemde, Saray şehrine 55 dakika mesafede yer almaktadır) bulunduğu gibi daha detaylı bilgiler sunmaktadır.²⁸ Volga’nın batı kıyısına inşa edilen bu şehirden çıkıldığında kuzeye doğru 15 gün gidilirse Bulgar’a, güneye doğru 15 gün gidilirse Saray’a ulaşılıyordu. Bir kaynağın verdiği bilgiye göre Berke Ülkesinde yaşayan herhangi bir Tatar [Moğol] Prens, Ordası ile beraber kuzey’e doğru ancak Ükek’e kadar seyahat edebilir, daha ileri seyahat etmesine izin verilmezdi.²⁹ Hatırlatmakta fayda var ki Batu’nun Ordası tarafından Volga boyunca kuzeye gerçekleşen göçlerde en uç nokta yarı Ruten, yarı Saracen köyünün olduğu yerdir, çünkü orada Tatarlar nehri geçmek için geçitler yapmışlardır.³⁰ 4-6 Haziran 2015 tarihlerinde Saratov’da düzenlenen Ükek’in tarihi konulu konferansta, birçok bilim adamı Ükek’in William Rubruck’un bahsettiği nehir geçidi bölgesi olduğunu savundu. Rubrucklu William, yerin adını açıkça belirtmese de Ükek’i kuzey nehir geçidi bölgesi olarak kabul etmek mantıklı görünmektedir.

Yanina tarafından incelenen sikkelere dayanarak Ükek’in, Tokta’nın hükümdarlığı döneminde (1290–1313) darphane bölgesi olarak hizmet ettiğini biliyoruz.³¹ Darphane bölgesi olarak kullanılması çok sonra olmasına rağmen Rubrucklu William (1253) ve Polo’ların (1260) ziyaretleri sırasında bile kent merkezinin çok önce kurulduğu görülüyor. Büyük seyyah İbn Battuta 1332 yılında Ükek’e geldiği zaman [orayı] “son derece soğuk havası olan ve güzel binalar ile kaliteli malların mevcut olduğu orta halli bir şehir” olarak tanımlıyor. İbn Battuta, Ükek’ten on gecede “padişahın başkenti” Saray’a, bir günde ise “Hıristiyan Rus dağlarına” yürüyerek ulaştığı bilgisine de eserinde yer veriyor (Ebu’l-Fidâ tarafından verilen gün sayısı ile İbn Battuta tarafından verilen gün sayısı arasındaki farkın sebebi, önceden Ükek’ten daha uzak olan ve daha yakın olan iki farklı Saray’ın varlığını gösterebilir mi?).³² İbn Battuta, Ükek şehrini “orta halli” olarak gördüğüne göre şehrin nüfusunun kabaca 10.000 ile 25.000 kişi arasında değiştiği tahmin edilebilir.³³ Elbette, Leonard Nedashkovsky’nin gösterdiği üzere, Ükek gibi Altın Orda’nın tüm diğer şehirlerini çevreleyen birçok başka yerleşim yerleri vardı.³⁴

5. Ükek Jeolojik Bir Özellik Mi?

Daha rahat anlaşılabilir olması için Ükek adının etimolojisi konusu yazının sonunda tartışılacaktır. Ükek isminin jeolojik bir özellikten dolayı verildiğini belirten tartışmalar olduğu için kelimenin bir kutu veya uzatma (?) “duvar kulesi” anlamına gelebileceğinin de farkında olmak önemlidir.³⁵ Belirtilen kelimenin Türk ve Moğol dillerindeki geniş bir tartışması için, okuyucuların bu makalenin sonundaki bölüme bakmalarını tavsiye ederim.

Menges, daha önceki haritaların Moğolistan’ın Kangay Dağları’ndaki “Walltower Geçiş Bölgesinde”(?), 47 derece kuzey enleminde ve 100.2 derece doğu boylamında bulunan Ükek-Daba denilen bir dağın varlığına işaret etmektedir.³⁶ Bu yer adını onaylayamadım ve belirtilen bölge ile ilgili herhangi bir fotoğraf bulamadım (Google Earth aracılığıyla bulduğum ve Ek. 1’de gösterdiğim fotoğraf hariç). Bununla birlikte, modern

²⁴ Vaşşâf, *Tārīx-i Vaşşâf*: V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II, *Izvlacheniya iz persidskikh sochinieniy*, A. A. Romaskevich, S. L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941, s. 86.

²⁵ Nizâm al-Dîn Shâmî, *Zâfarnâma*: V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II, *Izvlacheniya iz persidskikh sochinieniy*, A. A. Romaskevich, S. L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941, s. 178, 185.

²⁶ Anonim Iskendera, V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II, *Izvlacheniya iz persidskikh sochinieniy*, A. A. Romaskevich, S. L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941, s. 232.

²⁷ Gaffârî, *Nusax-i cahân-ârâ*, V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II: *Izvlacheniya iz persidskikh sochinieniy*, A. A. Romaskevich, S. L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941, s. 211.

²⁸ Abû l-Fidâ, *age*, s. 323-324; Bugün, Rusya Federasyonu sınırları içinde olan Uvek’in konumu:45.966542 derece doğu boylamı ve 51.427416 derece kuzey enlemi.

²⁹ *age*, s. 323-324.

³⁰ William of Rubruck, *age*, s. 126.

³¹ A. Yanina, *Obshchiy obzor kolleksii dzhuchidskikh monet iz raskopok i sborov Kuybyshevskoy ekspeditsii v Bolgarakh (1946–1958 gg.)*, *Trudy Kuybyshevskoy ekspeditsii*, IV, *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* 111, Moscow 1962, s. 169-175.

³² İbn Battuta, *age*, s. 498-499.

³³ Çalışmamda Altın Orda şehirlerinin nüfusunun büyüklüğünü tahmin etmenin gerekçesini tartıştım. Bkz. U. Schamiloglu, *The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth–Fourteenth Centuries*, *Madison*, Turko-Tatar Press, Yakında Yayınlanacak, Bölüm 8.

³⁴ Leonard Nedashkovsky’nin bu konu hakkında bilgiler verdiği eserleri için bkz. L. F. Nedashkovskii, *Zolotoordynskie goroda Nizhnego Povolzh’ya i ikh okrug*, Vostochnaya literatura Publ., Moscow 2010; L. F. Nedashkovskii, *Zolotoordynskii gorod Ukek i ego okrug*, Vostochnaya literatura Publ., Moscow 2000; L. F. Nedashkovsky, *Ukek: The Golden Horde City and Its Periphery. An Analysis of the Written, Numismatic and Artefactual Evidence for the City of Ukek and the Jochid State on the Volga, 12th to 15th centuries*, *British Archaeological Reports* S1222, Archaeopress, Oxford 2004.

³⁵ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 105.

³⁶ K. H. Menges, *Uvek/Ükāk, ‘Mauerturm, Bastion’, Zeitschrift für Slavische Philologie* 24:1 (1955), s. 30.

teknolojiler ve internet arama motorları ile ükek-ükök isimlerine sahip yerleri bulmak ve bu yerlerin görüntülerini kolayca edinmek için araştırmalar yapmak mümkündür. Bunun için iki örnek daha sunmak istiyorum.

Kırgızistan'ın, Naryn yakınlarında bulunan Gory Ukek dağlarında Ükek Suusu nehri, Köl-Ükök gölü ve Pereval Ukek ya da Ükök Geçidi (42.0182 derece kuzey enlemi ve 75.9756 derece doğu boylamı, ortalama yükseklik 3.941 metre) bulunur. İkinci bir bölge, Altay Cumhuriyeti'ndeki Ükök Platosudur. Yakın bir zamanda, burada V. yüzyıldan kalma iyi korunmuş bir dişi mumya olan "Ükök Prensesi" keşfedilmiştir.³⁷ Bu jeolojik özelliklerle ilgili olarak toplayabildiğim tüm harita ve fotoğraflardan edindiğim en çarpıcı bilgi, belirtilen yerlerin hepsinin etrafı ya bir dizi dağ ile ya da en az iki dağ ile çevrelenmiş olmalarıdır (nehir ve dağ geçidi durumundalar). Dağlar bir kutunun ya da bir sandığın yaptığı gibi (ancak daha büyük ölçüde) koruma sağlamış olabilir mi (Clauson tarafından Kaşgarlı Mahmut'tan alıntı yapılan veya modern Türk ve özellikle Moğol dillerinde bulunan tanımda olduğu gibi)? Bölgenin tüm taraflarının sarılması gerekli midir, yoksa bölgeyi sadece bir taraftan koruyan jeolojik bir özelliğin yüksek duvarına sahip olmak yeterli midir?

Bu soruları sormamın sebebi, Uvek'in (Eski adıyla Ükek) bulunduğu bölgenin sahip olduğu jeolojik özellikleri ile Kırgızistan Naryn'de bulduğum Ükök Geçidi, Köl-Ükök Gölü ve Ükek Suusu Nehri ve Rusya Federasyonuna bağlı Altay Cumhuriyetinde bulunan Ükök Platosu'nun özelliklerinin çarpıcı biçimde benzerlik göstermeleridir. (Menges tarafından belirtilen kesin konum hakkında hiçbir görüntü bulamamamın haricinde Kangay Dağları için bulduğum birçok görüntü benzerlik gösteriyor). Bu görüntülere bakıldığında, Ükek kentine insan yapımı duvarları nedeniyle mi yoksa insan yapımı duvarlarda oluşturulan kuleleri nedeniyle mi ya da Moğol Dünya İmparatorluğu'nun yönettiği günümüz Moğolistan, Kırgızistan veya Rusya Federasyonuna bağlı Altay Cumhuriyeti gibi doğu bölgelerinden gelen herhangi bir yolcunun jeolojik özelliklerini hemen tanımlayabileceği için mi bu isim verilmiştir? Eğer bölge göçebe yaşamının en uç bölgesinde bulunduğu için seçildiyse (belki de güvenlik koşullarının fazlalığı ya da manzarası sebebiyle), 2,500–4,000 km güneydoğudaki Ükek olarak bilinen yerlere benzediği için bu ismin verilmesi mümkün mü?

6. Ükek'in Büyük Bir Kent Merkezine Dönüştürülmesi

Makalemın ilk bölümünü sonlandırmak için Ükek'in önemli bir şehir merkezi haline gelmesine katkıda bulunan bazı olası faktörler olarak düşündüğüm şeyleri gözden geçirerek yukarıda sunulan verileri bazı yeni teoriler ile birleştirmek istiyorum. Birincisi, Rubrucklu William'dan anlaşıldığı üzere [burası] Batu'nun en kuzeydeki göçebe noktasında bulunuyordu ve aynı ifade Ebu'l-Fidâ'da da Berke'nin ülkesinde hüküm süren bir prens içinde kullanılıyordu. Her ne kadar diğer grupların daha kuzeye doğru göç etmeleri muhtemel olsa da, devletin altyapısını geliştirmek amacıyla Batu Han ve onun haleflerinin sürüleri ve himayesindeki ordu tarafından düzenli olarak seyahat edilen bölgenin en güneyini (Saray) ve en kuzeyini (Ükek) seçmek mantıklıydı.

İkincisi, Ükek bölgesinin jeolojik yapısı sebebiyle orayı gören gezginler tarafından hemen tanımlanabilir olmasıydı. Şehrin konumu daha kolay savunma yapmayı sağlıyordu, yüksekliği harika bir gözcülüğe imkân veriyordu ve yüksek olması sebebiyle geceleri kulelerinde meşaleler yakıldığı zaman gece yolculuk eden kervanlar ve gezginler şehrin nerede olduğunu kolayca bulabiliyorlardı.

Üçüncüsü, önceden belirlenen nehir geçiş noktalarında ulaklar, tüccarlar ve diğer gezginlerin ihtiyaçlarını karşılayan gezici pazar yerleri yerine, devletin alt yapısını güçlendirecek ve gerekli ihtiyaçların karşılanacağı sabit şehir merkezleri kurulması ihtiyacı ortaya çıktı. Ükek, diğer ticaret noktalarını kuzey, güneydoğu, güneybatı ve diğer yönlerle bağlayan ticaret yolları için Volga Nehri boyunca önemli bir kuzey kavşağı olarak hizmet etmiş olacaktı.

Dördüncüsü, Saray ile Bulgar arasındaki ana şehir merkezi olmasının yanı sıra, aynı zamanda İslam medeniyetinin de ana merkezi olarak gelişmeliydi. Ükek'te bulunan (ki bildiğim kadarıyla yayınlanmadan kalan) İslami mezar işaretlerinin parçaları, daha kuzeyde bulunan Volga Bulgar yazıtlarından birini hatırlatıyor. Ükek'in Volga Nehri boyunca uzanan önemli bir İslam medeniyet merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir Fransisken konağının varlığının kanıtlanması ile, Hristiyan nüfuslu bir şehir olduğu fikrini de desteklemek için daha fazla kanıt ortaya çıkmasını beklemeliyiz.³⁸

Son olarak, Ükek'i çevreleyen bölgenin, XIII. yüzyılın ortalarında büyük bir hububat ekim merkezi olup olmadığı açık değildir. (Tabii ki, bugün Saratov'u çevreleyen bölge başlıca buğday üretim merkezi olarak bilinir). Bu bölge ilk ne zaman buğday üretim merkezi oldu? Başka çalışmalarımda, Venedik ve diğer İtalyan denizcilik cumhuriyetlerinin XIII. yüzyılda Altın Orda bölgesinden buğday ithal etmeye başladığını belirttim.³⁹ Ancak başka bir çalışmada tartıştığım gibi, 1280'ler Altın Orda topraklarında iklimsel bir değişimin başlangıcını

³⁷ *Siberian Ice Maiden*, en.wikipedia.org/wiki/Siberian_Ice_Maiden. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016.

³⁸ J. Richard, *La Papauté et les missions d'orient au Moyen-Age (XIIIe-XVe siècles)*, Rome 1977, s. 95, 243.

³⁹ U. Schamiloğlu, *Torgovlya Ulusa Dzhuchi so stranami Sredizemnemor'ya, Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh*, iii: *Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII-seredina XV v.*, Kazan 2009, s. 287–294.

da işaret ediyor.⁴⁰ Güneyden kuzeye doğru çıktığında bu bölgelerin, tahıl üretimi için gerekli nem koşullarını yaşamaya başladıkları görülmektedir. Bu sayede, Ükek çevresindeki kırsal alanın 1280'lerde İtalya'ya ihracat için buğday üretim alanı olarak önem kazanmış olması muhtemeldir. Bu da Ükek çevresindeki yerleşim yerlerinin sayısının fazlaşmasına, bölgedeki tarım işçisi nüfusunun artmasına ve Ükek'in büyük bir ticaret merkezi olarak önem kazanmasına yol açacaktır.

7. Ükek Adının Etimolojisi ve Anlamı

Benim amacım Ükek adının etimolojik olarak tam karşılığını bulmak olmasa da Ortaçağ dönemindeki Uvek şehrinin tarihinin de incelenmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu sebeple, Türk ve Moğol filolog bilim insanlarının tespit ettikleri temel bilgileri, Türkolog, Moğolist yahut linguist olmayan veya bu eserlerin tümüne ilk elden danışamayan bilim insanları için çoğaltarak hazır hale getirmek istiyorum.

Karl Heinrich Menges⁴¹ ve Max Vasmer⁴² (Rusya İç Savaşı döneminde Saratov Devlet Üniversitesinde ders verdi), Uvek'in etimolojisine Moğol dillerindeki paralel formlara Türkçe karşılık bulmak için tartıştılar. Vasmer'in Rus dilinin etimolojik sözlüğüne göre:⁴³

Uvek – nazvaniya razvalin na pravom beregu Volgi, nizhe Saratova, tyurk. Ükāk; zdes' naxodilas' rezidentsiya starshego syna Chingis-xana; sm. Bartol'd u Markvarta, WA 43; Shpuler, Gold. Horde 284, 296 i dr. Russk. nazvanie vosxodit k sev.-zap.-tyurk. iz Üvāk iz Ügāk ot ükāk (MaxmudKashgarskiy) "yashchik, stennaya bashnya", mong. ukuk, uxuk;sm. Menges, ZfslPh 24, 30 i sl.*

Vasmer, Bartol'd (Markwart tarafından belirtildiği gibi) ve Spuler'i kaynak göstererek Uvek'in, Saratov'un aşağısındaki Volga'nın sağ kıyısında bulunan harabelerin adı olduğunu söylüyor. Aslında ilk referans eseri yayınlanmadan önce ölen Markwart'ın ardından onun çalışmasına önemli bir önsöz yazan Schaefer olmalıdır (Çalışma üzerinde hiçbir oynama yapmadan sadece önsöz yazdı). Schaefer Markwart'ın eserine yazdığı önsözde Vassaf'ın⁴⁴ belirttiği, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Çoçi'nin Saksın, Kıpçak, Harezmi, Bulgar, Kırım ve Ukak'dan Rusya'ya kadar olan toprakları yönettiği bilgisini aktarmaktadır.⁴⁵ Vasmer, Bartol'd'un Ükāk ismini kullandığı yeri belirtmiştir. Ancak Vasmer'in belirttiği yerde Bartol'd o ismi kullanmamakla birlikte, ünlü eseri "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler"de ve diğer eserlerinde Ükek olarak söz etmiştir.⁴⁶ Vasmer ayrıca, Spuler'in Altın Orda tarihi çalışmalarında "Ükek"ten bahsettiği kısa referansları da okuyuculara belirtmektedir.⁴⁷

7. 1. Eski Türkçe Formları

Menges'ten sonra Vasmer de "kutu" ya da "duvar kulesi" anlamına gelen Ükāk'ın Kuzey Batı Türkçesinde (Örn. Kıpçak Türkçesinde) Ügāk şeklinde geçtiğini, (Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lugâti't-Türk isimli eserinde yer almaktadır) bunun eski halinin de Üvāk biçiminde kullanıldığını anlatmaktadır. XI. yüzyılda kaleme alınan ve Ortaçağın en büyük Türkçe sözlüğü olan Dîvânü Lugâti't-Türk'ü tercüme eden Brockelmann alıntı yapan Menges, eserde geçen Ükek kelimesine ek olarak benzer kelimelerin geçtiği yerleri açıklamıştır:⁴⁸

Ükāk: '1. Kasten, Kiste; 2. Mauerturm' I, 74, 14, 15.

Ükāklik: 'Kistenholz' I, 135, 12.

Ükāklig: 'mit Mauertürmen versehn' I, 135, 13.

Ükākklänmāk: 'mit Mauertürmen versehn sein' I, 258, 1.*

Atalay, Dîvânü Lugâti't-Türk'te bu kelimenin geçtiği yerleri belirleyip anlamlarını Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ile yazmıştır⁴⁹ (s. 78 (ükek), s. 153 (ükeklik, ükekliğ tam), ve s.307 (ükek)).

⁴⁰ U. Schamiloglu, Climate Change in Central Eurasia and the Golden Horde, *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2016, Vol. 4, no. 1, s. 6–25.

⁴¹ K. H. Menges, *age*

⁴² M. Fasmer, *Étimologičeskij slovar' russkogo yazıka*, vol. I-IV, Moscow 1986–1987.

⁴³ Fasmer, *age*, vol. IV, s. 144.

* Bu bölümde herhangi bir karşılığa yer vermemek adına yazar tarafından kaleme alınan bölümü aynen aktarmak istedim. (Ç.N.)

⁴⁴ Vassaf, *age*, s. 86.

⁴⁵ H. H. Schaefer, J. Vorwort Markwart, *Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran*, H.H. Schaefer (ed.), Leiden 1938, s. 43; J. Marquart, Über das Volkstum der Komanen: W. Bang and J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, N.F. 13:1, Berlin, 1914/Göttingen, 1970, s. 80.

⁴⁶ V. V. Bartol'd, Mesto prikaspıyskikh oblastey v istorii musulmanskogo mira, *Sochineniya*, II, Moscow 1963, s. 710; V. V. Bartol'd, Dvenadsat' leksiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii, *Sochineniya*, v, Moscow 1968, s. 136; V. V. Bartol'd, Novyy trud o polovtsakh, *Sochineniya*, v, Moscow 1968, s. 401–402; V. V. Bartol'd., Bolgary, *Sochineniya*, v, Moscow 1968, 517.

⁴⁷ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502*, Wiesbaden 1965, s. 265, 284, 296, 315, 416, 427, 431, 435, 448.

⁴⁸ C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz, nach Mahmūd al-Kāşyārīs Dîvān Luğāt at-Türk*, Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Budapest 1928, 235.

* Bu ve aşağıdaki bölümlerde yazarlar tarafından yapılan açıklamaları herhangi bir karşılığa yer vermemek adına aynen aktarmak istedim. (Ç.N.)

Ükek: Tabut, sandık; Şehrin savaş için hazırlanmış olan etrafındaki burç.

Ükeklik: Sandık yapılmak için ayrılan ağaç. Üzerinde burçlar bulunan kaleye “ükekliğ tam” denir.

Ükekledi: “ol tamığ ükekledi = o, kale üzerine burçlar yaptı”. Herhangi bir şey için sandıklar yapmaktaki böyledir; (ükekler – ükeklemek).

Dankoff ve Kelley, Dîvânü Lugâti't-Türk'te bu kelimenin geçtiği yerleri belirleyip anlamlarını İngilizcedeki karşılıkları ile yazmıştır⁵⁰ (s. 116 (ükäk), s. 169 (ükäklig), s. 169 (ükäklik), ve s. 249(ükäklä).

Ükäk: 'Box (*tābūt, şundūq*).'

Ükäklik: 'Any piece of wood that is to be made into a box (*şundūq*).'

Ükäk:lig: 'A wall on which there are towers ('*alayhi burūj*).'

ol tāmīy ükäk:di 'He put towers (*burūj*) on the city walls.' Also for putting

boxes (*şanādīq*) on a thing. ükäk:ä:r ükäk:ä:mä:k.

Egeubay, Dîvânü Lugâti't-Türk'te bu kelimenin geçtiği yerleri belirleyip anlamlarını Kazak Türkçesindeki karşılıkları ile yazmıştır⁵¹ (s. 108 (*ükek*), s. 184 (*ükek*), ve s. 361–362 (*ükekke*).

Ükek: sandıq, tabıt.

Ükek: qaraul munara. şaxar dualında, qorşau qabırğasında urıs üşin turğızılğan munaralar.

Ükeklik: sandıq casauğa dayındağan ağaş. töbesin kümbezdep şığarğan tamdı da “ükeklik tam : ükeklik tam” deydi.

Ükekledi munaraladı. “ol tamığ ükekledi : ol tamığ ükekledi – ol tamğa ükek (qaraul munara) casadı. bir nārsege ükek qondırğanda osı söz qoldanladı.”

Auezova Dîvânü Lugâti't-Türk'te bu kelimenin geçtiği yerleri belirleyip anlamlarını Rusçadaki karşılıkları ile yazmıştır⁵² (s. 111 (*ukak*), s. 180 (*ukaklik*), ve s. 303 (*ukaklā*))

323 Ukak: 'yashchik, sunduk'.

324 Ukak: 'bashnya gorodskoy steny, osnashchennaya dlya boyevykh deystviy'.

877 Ukaklik: 'kusok dereva dlya izgotovleniya sunduka'. Stenu, na kotory stoyat bashni, nazyvayut 'ukäklik tām.

1608 ('ukaklā)- ('ustanavlivat' (bashni, yashchiki, sunduki i t. p.)) 'ul tāmīg 'ukaklādī 'on ustanovil bashni na gorodskoy stene'. Tak zhe govoryat i ob ustanovlenii yashchikov i sundukov. (Forma nastoyashchebudushchego vremeni i otglagol'noye imya:) 'ukaklār, 'ukaklāmāk.

7. 2. Türk Etimolojisi: Eski ve Orta Türk Dilleri

Sir Gerard Clauson klasik etimolojik sözlüklerde bulunan bu kelimenin daha eksiksiz bir etimolojisini sunuyor.⁵³

Ükek aslen “kutu” ya da benzeri bir anlama geliyor; bu bir sur duvarı üzerindeki duvar kulesi yani Arapçadaki burç karşılığı olabilir. Kuzey Doğu'da yalnızca Tuva Türkçesinde var olan ükek kelimesi, köpek kulübesi, arabanın iç kısmı, nöbetçi kulübesi, küçük kapalı alan anlamında kullanılırken, Kırgız Türkçesinde yiyecek taşımak için kullanılan kutu anlamında kullanılmaktadır.

Clauson, Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lugâti't-Türk isimli eserinde bulduğu ükek al-tabut va'l- sunduk sözünde ükek'in, tabut ya da kutu olarak; ükek burc suri'l-madinati'l-mu'adda li'l-ḥarb sözünde geçen ükek'in ise şehir duvarında inşa edilmiş kule olarak kullanıldığını söylüyor. Ayrıca Kutadgu Bilig'de geçen “on iki ükek(kule)” ve “él(l)ig boynı kılça ükekçe başı” yani “Kralın boynu saç kadar ince, kafası kule kadar yüksek (Akli başında olan adam ona hiç güvenmez) ifadesi de yer almaktadır.⁵⁴ Clauson'a göre, Kutadgu Bilig'den alınan bilgi, Altın Orda topraklarında Rıbat-i Oğuz adı verilen bölgede Rabguzi tarafından yazılan Kısasü'l

⁴⁹ Maḥmūd al-Kāşğarī, *Divanü lûgat-it-türk tercümesi*, I-IV, B. Atalay (trans.), Ankara 1939–1941/1985–1986.

⁵⁰ Maḥmūd al-Kāşğarī. *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luyāt at-Türk)*, Robert Dankoff, James Kelley (ed., trans.), Sources of Oriental Languages and Literatures, 7. Duxbury, MA 1982–1985.

⁵¹ Maxmut Qashqari, *Türk sözdigi*, Asqar Qurmashuli Egeubay (trans.), Khant, Almaty 1997–1998.

⁵² Maḥmūd al-Kāşğarī, *Dîvân lûgāt at-Türk, Z.-A. Auezova* (trans.), Dayk- Press, Almaty 2005.

⁵³ Clauson, *age*, s. 105; ayrıca bkz. *Drevnyurksiy slovar*, V.M. Nadelyaev et al. (eds.), Leningrad 1969, s. 623.

⁵⁴ R. R. Arat, *Kutadgu bilig*, i: *Metin*. Istanbul 1947, s. 138, 2154.

Enbiya⁵⁵ isimli eserine kopyalandı. İbn Muhanna'da ü:ge:k sözünü al-burc olarak kabul etmiştir. Melyoranskiy ve Rifat tarafından yayınlanan basımlarda bu kelimenin nasıl kullanıldığı aşağıda verilmiştir (Rifat'ın el yazısında çok bariz bir şekilde göze çarpan hata lam yerine kaf kullanılmasıdır).⁵⁶

Melyoranskiy	Rifat
البرج (sic!) اڭكال	البرج = اوكال

Clauson'un belirttiği gibi bu form zaten k > g biçiminde ifade edilmektedir (Yukarıda belirtildiği üzere en nihayetinde “v” olma yolunda)

Clauson ayrıca iki ek nominal formu ve Kaşgarlı Mahmut'ta belirtilen ükek'ten türetilmiş bir sözlü formu da belirtir.⁵⁷ İlk nominal form olarak ükeklik, hapax legomenon'dur (yani metin içinde yalnızca bir kez geçiyor): Üzerinde kule (burç) bulunan duvara ükeklik ta: m denir. İkinci form ise: ükeklik kull xaşaba uıddat li-yuttaxad minh '1-sunduq yani bir kutuya koymak için hazırlanmış herhangi bir odun parçası. Ükekle sözlü formu, ol ta:mıg ükekle:di: surlar üzerine kuleleri (waða'a ... burüc) yerleştirmiş şeklinde oluşur. Ayrıca herhangi bir kutu (sandık) yapmak için de kullanılır.

7.3. Türk Etimolojisi: Modern Türk Dillerinde

Modern dillerle ilgili olarak Clauson'un belirttiği gibi kelime günümüzde hala Tuva ve Kırgız Türkçesinde varlığını sürdürüyor. Tuva Türkçesindeki kanıtlar şöyledir.⁵⁸

ügek 1) 'konura'; it ügëe 'konura dlya sobaki'; 2) 'xlev (*dlya molodnyaka*)'; bızaa ügëe 'telyatnik'; 3) 'naves, ukrytiye na povoske (*ot zhary, vetra, snega*); 4) budka; tañnıl ügëe 'storozhevaya budka'; 5) 'kabina'; ujudukçu ügëe 'kabina letchika'; *sr.* kabina.

Diğer bir deyişle ügekin ilk anlamı “kulübe”, it ügee'de “köpek kulübesi” anlamına geliyor. İkinci anlamı xlev “ahır” , bızaa ügëe'de “buzağı ahır” anlamına geliyor. Üçüncü anlamı naves “sığınak, dördüncü sıradaki budka “kutu veya kabin, tañnıl ügee'de “bekçi kulübesi” anlamına geliyor. Beşinci ve sonuncu sıradaki kabina “kulübe-kabin”, ujudukçu ügee'de “kulübe-kabin ekibi” anlamına geliyor.

Kırgız Türkçesindeki Ükök sözcüğünün anlamı da “sunduchok dlya khraneniya s'estnykh pripasov” yani “yiyecek saklamak için gerekli olan küçük kutu” anlamına geliyor.⁵⁹ Belirttiğimiz kelimenin Türk dillerinde karşılığı olduğu gerçeğini göz önünde bulundurursak başka kökenler ile araştırmaya gerek kaldığını düşünmüyorum.

7.4. Türk Etimolojisi Üzerine Ek Notlar

Clauson'un alıntılarına ek olarak Eckmann tarafından incelenen Kuran-ı Kerim tercümelerinde Ükāk'in XII - XIII. yüzyılın başlarında 'kule' (Arapça Burç, Farsça Köşk anlamına geliyor) anlamı ile de ortaya çıktığını söyleyebiliriz.⁶⁰

Yätär sizlärkä ölüm, näçämä bolsa sizläär ädiz yüksäk ükākklär içindä

Yüksek kulelerde olmana rağmen ölüm seni yenecek

Marco Polo (Ucaca) tarafından ismi verilen Uvek'in, Arap harfleriyle (ukak, vb.) ince ünlü veya kalın ünlü harf ile telaffuz edilip edilmediği konusu kesin değildir. Modern Uvek ismi açıkça artık Türk veya Moğolca ünlü harf uyumunu yansıtan bir Rus formudur, ancak bu, ismin kökeninin ince ünlü bir kelime olduğu anlamına gelir.

⁵⁵ Al-Rabghūzī, *The Stories of the Prophets: Qişaş al-anbiyā, An Eastern Turkish Version*, I-II, H.E. Boeschoten et al. (eds., trans.), Brill, Leiden 1995, s. 134.

⁵⁶ P. M. Melyoranskiy, *Arab filolog o turetskom yazıke*, St. Petersburg 1900, s. 78; İbn al-Muhannā, *Kitāb Hilyat al-insān wa-ḥalabat al-lisān, yahut, İbni Mühennā lügati*, Kilişli Muallim Rifat (ed.), İstanbul 1922, s. 183.

⁵⁷ Clauson, *age*, s. 105-106.

⁵⁸ E. R. Tenishev, *Tuvinsko-russkiy slovar*, Moscow 1968, s. 443.

⁵⁹ K. K. Yudakhin, *Kirgizsko-russkiy slovar*, Moscow 1965, s. 820.

⁶⁰ J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 21, Budapest 1976, s. 312.

Bu nedenle Uvek, Rusça içinde kaybolmadan önce ilk hecede ince sesli harflere sahip olmuş olmalıydı, bu durumda önceki form üvek - üvāk olurdu.⁶¹

Marco Polo (Ucaca) tarafından verilen form ve Arap harflerindeki formlar (örneğin, İbn Battuta'daki Ukak), aynı zamanda buranın adının aslında bir intervokalik -k- ye sahip olduğunu göstermektedir. K> g> v (w) ve q> ğ> v (w) değişimi, Kıpçak Türkçesi lehçelerinin genel bir özelliğidir ve Oğuz Türkçesi lehçelerinde de görülür. Örneğin aşağıda Clauson'un aktardığına göre:

Eski Türkçede ta:ğ “dağ”, Kazan Tatarcada taw “dağ”; Eski Türkçede güvercin “köğürçün”, Kazan Tatarcada “kügärçen”, Türkiye Türkçesinde de “güvercin” anlamına gelmektedir.⁶² Eski Türkçede tavuk “takı:ğu” olarak söylenirken aynı kelime Kazan Tatarcada “tawık” olarak söylenmektedir.⁶³

Yukarıda belirtilen düşüncelere dayanarak, şehrin adının aşağıdaki şekilde geliştiğini önerebiliriz:

ükek - ükāk > ügek - ügāk > üvek - üvāk > uvek

Meseleleri daha da karmaşıklaştırmak için Kazan Tatarca gibi Orta Volga bölgesinin dillerindeki ünlü harflerinde aşağıdaki gibi bir ünlü harf değişimi yaşandığını hatırlamamız gerekir:

o > u, ö > ü (On, Kazan Tatarca un; böl, Kazan Tatarca bül)

Bu nedenle, asıl ismin ü- ile başlamama olasılığı düşünülebilir. Yani daha önce ö ile başladığı ve bu yüzden, ökek – ökāk gibi isimlendirilmiş olabilme ihtimali vardır. Bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlardan biri “Volga ünlü değişimi” için kesin bir tarih bulunmamasıdır. XII. yüzyıl ortası muhtemelen "Orta Volga Bölgesi"ndeki Türk dillerinde böyle bir değişim için çok erken olduğundan, ö- formlara bakmadan önce ü- formları dikkate almak en iyisi olacaktır. Bu Tuva ve Kırgız Türkçesinde modern formlar içinde önerilmektedir.

Son olarak, Eski Türkçede, bu ismi araştırmak isteyen biri için potansiyel olarak farklı bir kaynak arayabileceği uzun bir monosyllabic ve bisyllabic kök listesi vardır.⁶⁴ Teorilerin pek çoğu doğru olsa da modern Uvek adı için birçok kabul edilebilir etimoloji vardır. Bu nedenle Kaşgarlı Mahmut'ta bulunan formun haricinde diğer olası etimolojilere başvurmaya gerek yoktur.

7.5. Bir Moğol Etimolojisi Mi?

Menges'in belirttiği gibi, aynı kelime çok sayıda Moğol dilinde de mevcuttur. Menges'in atıfta bulunduğu daha önceki kaynaklara ek olarak, aynı kelimenin Klasik Moğolca'da “ükeg – üküg” yani sandık, kutu, dolap olarak kabul gördüğünü ekleyeceğim.⁶⁵ Online Bolor Khalkha Moğolca sözlüğünde “üxeg= үхэг” kutu, sandık, olarak geçiyor.⁶⁶ Diper online Moğolca sözlükte ayrıca “üxeg=үхэг” ve “üxeglex=үхэглэх (bu form Moğolcaya Türkçeden girmiş olabilir)” formları da bulunur.⁶⁷ Bu kelime Buryat dilinde de aynı anlam içermektedir.⁶⁸

üxég 1) nizen'kiy shkaf dlya skladyvaniya veshchey; shkafchik v vide tumbochki; 2) podstavka dlya sunduka; 3) yashchik.

Aynı durum Kalmuk dili için de geçerlidir, ancak kısaltması ust. olan ustarevshee slovo arkaik bir form olarak kabul edilir.

üküg I *ust.* posudnyy shkaf; lar'; ükügüt ümkä mxi *zagadka* v shkafu tuxloye myaso (ul'trg stel'ka)

üküg II *ust.* Sarkofag

Son olarak aynı kelimeler Ordos'ta da onaylanmaktadır (Mostaert'ın yazımını takiben):⁶⁹

uuckxekle- 'metter dans une caisse pour conserver les victuailles (Yiyecek koyulan sandık).

uuckxek -'caisse pour conserver les victuailles.' (Koruyucu sandık)(Moğolca ükeg).

⁶¹ Rusça formu konusundaki tartışmalar için Bkz. K. H. Menges, Uvek/Ükāk, 'Mauerturm, Bastion', *Zeitschrift für Slavische Philologie* 24:1 (1955) s. 30-31.

⁶² Clauson, *age*, s. 713

⁶³ Clauson, *age*, s. 468.

⁶⁴ Bu nedenle, burada amaçlarımız için diğer tüm ihtimalleri gözden geçirmek için hiçbir neden yoktur. İnce ünlü harf nominal köklerinin kapsamlı bir listesi için Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972, s. 98-99, 100-101, 105; Kalın ünlü harf nominal kökleri için (Bunu dikkate almamalıyız!) Bkz. *age*, s. 75-76, 78-79, 82-83.

⁶⁵ Lessing F.D. *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley 1960/Bloomington, 1980, s. 1002-1003.

⁶⁶ www.bolor-toli.com. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2015.

⁶⁷ www.mongoltoli.mn. Erişim Tarihi: 23 Aralık 2015.

⁶⁸ Cheremisov K.M, *Buryat-mongol'sko-russkiy slovar*, Moscow 1951, s. 521.

⁶⁹ Mostaert A, *Dictionnaire ordos*, New York 1968, s. 754.

Ükek kelimesinin ve ondan türetilen sözcüklerin hem Eski Türkçede hem de Klasik Moğolcada ortaya çıkması, her iki dili de orijinal dil olarak dışlamayı zorlaştırmaktadır. Sözcüğün oldukça fazla sayıda Moğol dilinde bulunmasına karşılık sadece iki modern Türk dilinde yaşamını sürdürmesi Eski Türkçeye ve az sayıdaki modern Türk lehçelerine Moğol dilinden geçtiği önerilebilir ya da göçebelerin geleneksel kültürünün, çeşitli Moğol kabileleri arasında daha uzun süre yaşadığının bir işareti olabilir. Eğer Ükekle isim fiilini düşünürsek, Poppe'ye göre anadili Moğolca olan biri ekek'ten bir fiil oluşturmak için -la / -le son ekini kullanmayacağından, kelimenin Türk kökenli olmasının daha muhtemel olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰-Liğ son eki Moğolcada ükeklik kelimesini oluşturmaz. Oysa bu ek Türkçede çok fazla bulunan oluşum olarak görülüyor. Ancak şöyle bir gerçek var ki bu kelimenin kökü XI. yüzyıldan önce Türkçe ve Moğolca haricinde üçüncü bir dilden edinilmiş de olabilir.

KAYNAKÇA

- Abū l-Fidā, *Géographie d'Aboulféda*, II, J. T. Reinaud (trans.), Paris 1848.
- Al-Rabghūzī, *The Stories of the Prophets: Qişaş al-anbiyā, An Eastern Turkish Version*, I-II, H.E. Boeschoten et al. (eds., trans.), Brill, Leiden 1995.
- Anonim Iskendera, V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II, *Iz vlecheniya iz persidskikh sochineniy*, A. A. Romaskevich, S. L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941.
- ARAT, R. R., *Kutadgu Bilig*, I: *Metin*. Istanbul 1947.
- BARTOL'D, V. V. Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii, *Sochineniya*, v, Moscow 1968.
- BARTOL'D, V. V. Mesto prikaspiskikh oblastey v istorii musulmanskogo mira, *Sochineniya*, II, Moscow 1963
- BARTOL'D, V. V. Novyy trud o polovtsakh, *Sochineniya*, v, Moscow 1968.
- BARTOL'D., V. V. Bolgary, *Sochineniya*, v, Moscow 1968.
- BLUM, J., *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton 1961.
- BRATASHOVA, S. A., *Ranniy Saratov: Na perekrestke putey i epokh*, Saratov 2015.
- BROCKELMANN, C., *Mitteltürkischer Wortschatz, nach Maḥmūd al-Kāšyarīs Dīvān Luḡāt at-Turk*, Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Budapest 1928.
- CLAUSON, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- CLAUSON, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford 1972.
- Drevnetyurkiy slovar*, V.M. Nadelyaev et al. (eds.), Leningrad 1969.
- ECKMANN, J., *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 21, Budapest 1976.
- FASMER, M., *Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka*, vol. I-IV, Moscow 1986-1987.
- FEDOROV-DAVYDOV, G.A., Städte der Goldenen Horde an der unteren Wolga, *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 11*, München, 1984.
- FEDOROV-DAVYDOV, G.A., *Zolotoordynskie oroda Povolzh'ya*, Moskva 1994.
- FYODOROV-DAVYDOV, G. A., The Culture of the Golden Horde Cities, *British Archaeological Reports*, International Series 198. Oxford 1984.
- Ġaffārī, *Nusax-i cahān-ārā*, V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II: *Iz vlecheniya iz persidskikh sochineniy*, A. A. Romaskevich, S. L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941.
- Ibn al-Muhannā, *Kitāb Hilyat al-insān wa-ḥalabat al-lisān, yahut, İbni Mühennā lūgati*, Kilisli Muallim Rifat (ed.), Istanbul 1922.
- Ibn Baṭṭūṭa, *The Travels of Ibn Baṭṭūṭa*, A. D. 1325–1354, I-III, H.A.R, Gibb (trans.), Cambridge, 1958–1971.
- Kirakos of Ganjak, *History of the Armenians*, R. Bedrosian (trans.), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986.

⁷⁰ Poppe N, *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden 1974, s. 65.

- Kirakos of Ganjak. *Istoriia Armenii*, L.A. Khanlarian (trans.), Pamyatniki pis'mennosti Vostoka 53, Moscow 1976.
- KRAMAROVSKİY, M., Gorod i gorodskaya zhizn' v Zolotoy Orde, *Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh*, III, *Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda) XIII–seredina XV v.*, Kazan 2009, s. 567–589.
- LE GOFF, J., *Medieval Civilization, 400–1500*, J. Barrow (trans.), New York 1989.
- Maḥmūd al-Kāşğarī. *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luğāt at-Turk)*, Robert Dankoff, James Kelley (ed., trans), Sources of Oriental Languages and Literatures, 7. Duxbury, MA 1982–1985.
- Maḥmūd al-Kāşğarī, *Divanü lûgat-it-türk tercümesi*, I-IV, B. Atalay (trans.), Ankara 1939–1941/1985–1986.
- Marco Polo, *The Travels*, Ronald Latham (trans.), Penguin, New York 1958.
- MARQUART, J., Über das Volkstum der Komanen: W. Bang and J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, N.F. 13:1, Berlin, 1914/Göttingen 1970.
- Maxmūd al-Kāshğarī, *Dīwān luğāt at-Turk*, Z.-A. Auezova (trans.), Dayk- Press, Almaty 2005.
- Maxmut Qashqari, *Türk sözdüğü*, Asqar Qurmashuli Egeubay (trans.), Khant, Almaty 1997–1998.
- MELYORANSKİY, P. M., *Arab filolog o turetskom yazyke*, St. Petersburg 1900.
- MENGES, K. H., Uvek/Ükāk, 'Mauerturm, Bastion', *Zeitschrift für Slavische Philologie* 24:1 (1955).
- NEDASHKOVSKĪĪ, L. F., *Zolotoordynskie goroda Nizhnego Povolzh'ya i ikh okruga*, Vostochnaya literatura Publ., Moscow 2010.
- NEDASHKOVSKĪĪ, L. F., *Zolotoordynskii gorod Ukek i ego okruga*, Vostochnaya literatura Publ., Moscow 2000.
- NEDASHKOVSKY, L. F., Ukek: The Golden Horde City and Its Periphery. An Analysis of the Written, Numismatic and Artefactual Evidence for the City of Ukek and the Jochid State on the Volga, 12th to 15th centuries, *British Archaeological Reports S1222*, Archaeopress, Oxford 2004.
- Nizām al-Dīn Shāmī, *Zāfarnāma*: V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II, *Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy*, A. A. Romaskevich, S.L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941.
- RICHARD, J., *La Papauté et les missions d'orient au Moyen-Age (XIIIe–XVe siècles)*, Rome 1977.
- SCHAEDER, H. H., VORWORT MARKWART, J., *Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran*, H.H. Schaefer (ed.), Leiden 1938.
- SCHAMİLOGLU, U., Climate Change in Central Eurasia and the Golden Horde, *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2016, Vol. 4, no. 1, s. 6–25.
- SCHAMİLOGLU, U., The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth–Fourteenth Centuries, *Madison*, Turko-Tatar Press, Yakında Yayınlanacak, Bölüm 8.
- SCHAMİLOGLU, U., The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, and Civilization, *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2017, Vol. 5, no. 2, s. 325–343.
- SCHAMİLOGLU, U., The Islamic High Culture of the Golden Horde, *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilization in the Volga-Ural Region: Kazan, 24–26 June 2005*, Rafik Muhammetshin, Zeynep Durukal, and Güler Doğan (eds.), Sources and Studies on the History of Islamic Civilization. Istanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2008, s. 19–39.
- SCHAMİLOGLU, U., Torgovlya Ulusa Dzhuchi so stranami Sredizemnemor'ya, *Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh*, III: *Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda) XIII–seredina XV v.*, Kazan 2009.
- SCHAMİLOGLU, U., Torgovlya Ulusa Dzhuchi so stranami Sredizemnemor'ya, *Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh*, iii: *Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda) XIII–seredina XV v.*, Kazan 2009.
- SCHAMİLOGLU, U., Vysokaya islamskaya kul'tura Zolotoy Ordı, *Istoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh*, III: *Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda) XIII–seredina XV v.*, Kazan, 2009, s. 589–598.
- Siberian Ice Maiden*, en.wikipedia.org/wiki/Siberian_Ice_Maiden. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016.
- SPULER, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502*, Wiesbaden 1965.

TENİSHEV, E. R., *Tuvinsko-russkiy slovar*, Moscow 1968.

'Umarī, *Das mongolische Weltreich, Al-'Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-absār fī mamālik al-amṣār*, K. Lech (ed., trans.), Asiatische Forschungen 22, Wiesbaden 1968.

Vaṣṣāf, *Tārīx-i Vaṣṣāf*: V. G. Tizengauzen, *Sbornik materialov odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, II, *Iz vlecheniya iz persidskikh sochineniy*, A. A. Romaskevich, S. L. Volinyy (eds.), Moscow–Leningrad 1941.

William of Rubruck, *Mission to Asia*, A Nun of Stanbrook Abbey (trans.), C. Dawson (ed.), London 1955/Toronto 1980.

YANĪNA, A., *Obshchiy obzor kolleksii dzhuchidskikh monet iz raskopok i sborov Kuybyshevskoy ekspeditsii v Bolgarakh (1946–1958 gg.)*, *Trudy Kuybyshevskoy ekspeditsii*, IV, *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* 111, Moscow 1962.

YEGOROV, V. L., *Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordı v XIII–XIV vv*, Moscow 1985.

YUDAKHĪN, K. K., *Kirgizsko-russkiy slovar*, Moscow 1965.

EKLER

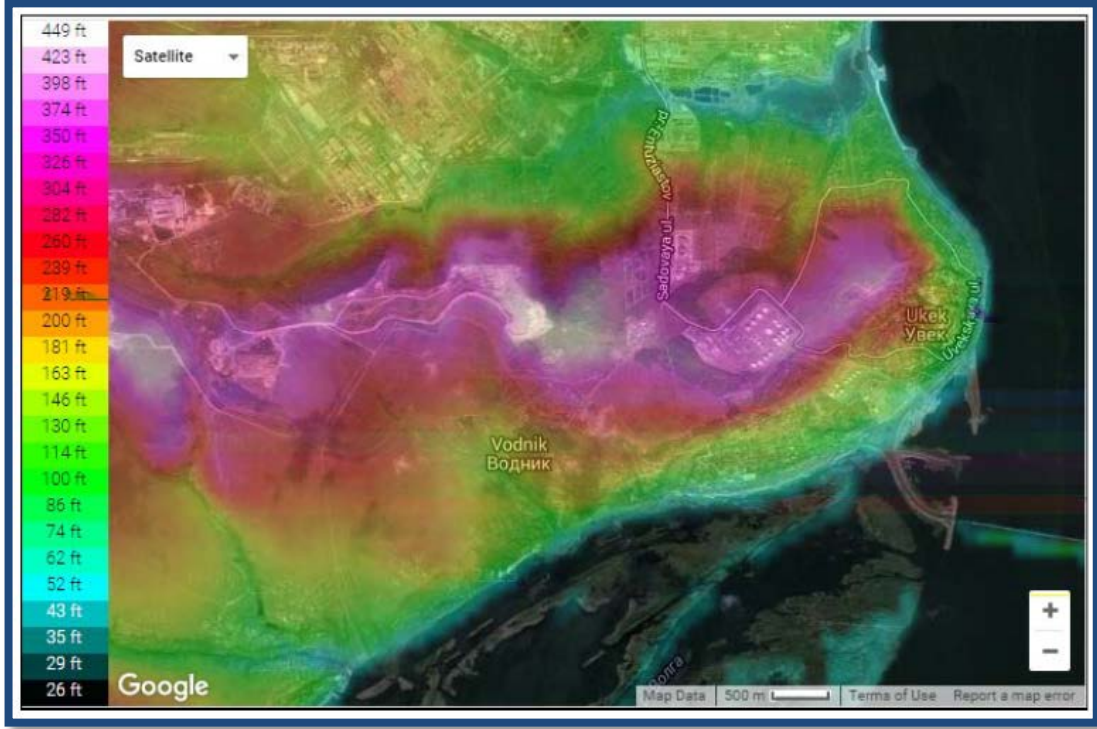
Ek. 1: Ükek Daba (Kangay Dağları, Moğolistan) 47 derece Kuzey enlem ve 100.2 (100°12) derece Doğu boylamında yer alıyor (Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2017)

Ek. 2: Uvek (Saratov, Rusya) (Kaynak: <http://delovoysaratov.ru/news/region-news/vyishel-v-svet-film-ukek0211/>. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016)

Ek. 3: Uvek'in Topografik Haritası (Saratov, Rusya)(Kaynak: <http://en-us.topographic-map.com/places/Saratov-3673179/>. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016)

Ek.4: Ükek Geçidi, Kırgızistan (Fotoğraf: Jürgen Grösel, Haziran 2012) (Kaynak: <http://www.panoramio.com/photo/75661089>. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016)

Ek. 5: Köl Ükök Gölü, Kırgızistan (Kaynak: <http://www.wikiloc.com/Wikiloc/imgServer.do?id=734926>. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016)

Ek. 6: Ükök Suusu Nehri, Kırgızistan (Kaynak: <https://www.flickr.com/photos/62516383@N04/8491680629/in/photostream/>. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016.

Ek. 7: Ükök Yaylası, Kosh-Agachsky Bölgesi, Altay Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu (Fotoğraf Richard Lozin, Ekim 2010) (Kaynak: <http://www.panoramio.com/photo/42979279>. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 227-228.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.01.2020

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

MADDİ BULUNTULARA GÖRE KUMAN/KIPÇAKLARDA KÜLTÜREL HAYAT*

PINAR YİĞİT TÜRKER**

Gece Kitaplığı tarafından 2019 yılında basılan bu eser, Aslı Çandarlı Şahin tarafından 2017 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak sunulan araştırma tezinin tekrar gözden geçirilip basılmış hâlidir.

Askerî yetenekleri ile bilinen Kuman/Kıpçaklar,¹ kaynaklarda Avrasya bozkır kuşağında çok geniş bir sahada hâkimiyet kuran tek Türk boyu olarak geçmektedirler. Kumanların Türkistan'dan başlayan zorunlu göç yolculukları, birtakım Türk boylarını da kendilerine dâhil ederek Tuna ve Karpat Havzası'nda son bulmuştur. Onların etkin oldukları bu muazzam saha Türk tarihine “Deşt-i Kıpçak/Kıpçak Bozkırları” olarak geçmiştir.² Deşt-i Kıpçak, Ruslarda “Zemlja Poloveckaja” (Polovci Ülkesi) veya “Pole Poloveckoe” (Polovci Ovası), Latin kaynaklarında da *Cumania* olarak bilinir.³ Türk tarihinde, bugüne kadar Kuman/Kıpçaklar ve siyasi faaliyetleri hakkında pek çok eser kaleme alınmıştır. Ancak bu eserlerde onların kültürel etkinlikleri ve kültürel yapıları hakkında fazla bilgiye rastlamayız. Yazar bu durumu iyi bir şekilde tespit etmiş ve özellikle arkeolojik kaynakları da göz önünde bulundurarak alanındaki boşluğu doldurmaya yönelik bir eser kaleme almıştır.

Kuman/Kıpçaklar Türk tarihinin önemli bir özelliği olan “Balbal dikme” geleneğini daha da geliştirerek, hâkim oldukları coğrafyada “taş heykel dikme” geleneğini oluşturmuşlardır ve bu sayede Türk tarihinde “tarihlerini taşa kazıyan boy” olarak bilinmişlerdir. Çünkü taş heykeller çok sağlam yapıda kaldıklarından kültürel kimlik verilerinin geçmişten günümüze kadar korunmasını sağlamışlardır. Ayrıca bu eserde adı geçen Türk boyu sadece Kıpçak ya da sadece Kuman yerine Kuman/Kıpçak olarak verilmiştir. Bunun sebebi başlangıçta iki ayrı boy olan Kuman ve Kıpçakların 11. yüzyılda vuku bulan Kun-Sarı göçü nedeniyle karışarak yollarına birlikte devam etmeleridir. Ancak eserde 11. yüzyıla kadar sadece Kıpçak, devam eden süreçte Kuman/Kıpçak ifadesinin kullanılmasına özen gösterildiği görülmektedir.

Eser *Takdim* (s. 13-17) yazısıyla başlayıp, *Önsöz* (s. 17-21), *Giriş* (s. 21-35) ile devam etmiş, altı bölüm şeklinde kaleme alınmış, *Sonuç* (s. 319-325), ve *Kaynakça* (s. 325-358) bölümleriyle son bulmuştur.

Eserin birinci bölümünde Kuman/Kıpçakların, Altay Dağları'ndaki ilk yurtlarından, 11. yüzyıl sonlarında Özü, Tuna ve Karpat arasında kalan coğrafyaya nasıl ulaştıklarından ve bu zamana kadar yaşadıkları sahanın coğrafyası ve bu coğrafyanın Kuman/Kıpçak yaşamına etkisi hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmiştir. Yine bu bölümde Kuman/Kıpçaklara dair yapılan arkeolojik kazılar (İtil, Özü, Don-Donuç, Kuban, Yayık kazıları) ve Kuman/Kıpçakların yaşadıkları sahanın dört bir yanına dağılmış olan (Ural dağlarından Tuna Nehri'ne kadar) taş heykel buluntularıyla ilgili bilgi edinmekteyiz. Taş heykel buluntularının haritalandırılması, okuyuculara Kuman/Kıpçakların göç yollarının izlenmesi, yazlık/kışlık olarak kullandıkları noktaların tespiti açısından değerli bilgiler vermektedir.

İkinci bölümde Türk toplum yapısında önemli olan oğuş, urug, bod, bodun ve il şeklinde devam eden teşkilatlanmanın Kuman/Kıpçaklarda nasıl cereyan ettiği ve Kuman/Kıpçakların aile yapısı incelenmiştir. Devamında Kıpçakları meydana getiren boylar, bu boy isimlerinin (Elbörili/Elbori, Toksoba, İt-Oba/Yetioba,

* Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019, 358 s. ISBN: 978-605-7631-75-6

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: pinaryigit07@hotmail.com

¹ Kumanların adı ve kökeni hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gyula Németh, “Die Volksnamen quman und qun, KCsA, III, 1940, Gyula Németh, “A Kunok neve és eredete”, Századok, 76, 1942, György Györffy, “A Kun és Komán népnév eredetének kérdése”, *A Magyarok Keleti Elemei* 1990, Károly Czeplédy “A Kunok eredetéről”, MNY, XLV, 1949, István Vásáry, “Népnév és Néptörténet (Kun, Kuman, Kıpçak, Kangli, Tatár), A Kárpát Medence és A Steppe, ed. Alfréd Márton, Budapest 2001.

² István Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, Ötüken, Ankara 2003, s. 236-240; Erdal Çoban, *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2014, s. 5-8.

³ István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yky, İstanbul 2018, s. 21.

Burçoğlu, B.r.t./Barat/Beret/Barak, Arıs/As/Ars, Konguroğlu, Ulaşoğlu, Durut/Dört/Dörüt, Kol-oba/Kul-oba, Çortan, Karabörklü, K.n.n., Yimek, Kanglı) anlamı ve önemi verilmiştir. Bu bölümde en dikkat çeken nokta “*Kuman/Kıpçaklar bir devlet midir, değil midir?*” sorusuna aranan yanıttır. Kuman/Kıpçakların devletleşme sürecindeki sahip oldukları özellikler vurgulanmış, tüm boy birliğini temsil eden ortak bir hanedan boyunun bulunmaması ve tam devletleşme sürecindeyken Moğol İstilası’nın buna izin vermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Üçüncü bölüm Kuman/Kıpçakların askerî özelliklerinin tahliline ve bunun Türk tarihindeki yerine ayrılmıştır. Bu bölümden edindiğimiz bilgilerden yola çıkarak; Kuman/Kıpçakların askerî yeteneklerini ortaya çıkaran unsur diğer Türk boylarında da olduğu gibi savaşta ok ve yayı kullanmalarındaki ustalıktır. Savaş sırasında da geleneksel yapıyı takip etmişler, birlikleri kanatlara ayırmışlardır ve önceden planladıkları savaşlarda “*yelme*” adı verilen keşif birliği vasıtasıyla keşif seferleri düzenlemişlerdir. Ayrıca bu bölümde önemli olan diğer bir unsur Kuman/Kıpçakların ücretli askerlik meselesidir. Kuman/Kıpçaklar birçok farklı devletin tarihinde askerî kimlikleri ile ön plana çıkmışlar, bu devletlerin ordularında destek kuvvet olarak yer bulmuşlardır. Özellikle askeri ittifak konusunda Ruslarla ilişkileri farklı bir boyutta olmuş, Kuman/Kıpçak desteğini sağlayan Rus knezleri diğerlerine karşı ezici bir üstünlük elde etmişlerdir. Kuman/Kıpçaklar elbette bunları gerçekleştirmek için silah ve teçhizata (kılıç, bıçak, mızrak, gürz, mancınık, kalkan ve diğer kullandıkları silahlar, askeri kıyafetleri, zırh ve miğfer) ihtiyaç duymuşlardır. Eserde bunlarla ilgili bilgiler ise askerî özelliklerinin hemen ardından verilmiştir.

Kuman/Kıpçakların inançları ve inançlarını görünür hâle getirmek için kullandıkları semboller ve bu sembollerin anlamları dördüncü bölümün konusunu oluşturmaktadır. Buna göre Kuman/Kıpçakların manevi hayatının eski Türk dini ve Gök Tanrı inancı çerçevesinde geliştiği görülmüştür. Codex Cumanicus’ta yer alan “Tanrı”, “Tengri”, “Tengeri” ifadeleri de bunu doğrular niteliktedir. Türk inanç sisteminde yer alan tabiat kuvvetlerine olan bağlılık, “yer-su inancı”, ateşin temizleyici olduğu, kaybettikleri atalarının ruhlarına duyulan büyük saygı (atalar kültü) ve bunların Kuman/Kıpçaklardaki yaşama etkisi, ele geçirilen buluntularla birlikte değerlendirilmiştir. Kuman/Kıpçaklarda ölüm –ki onlara göre bir son değil yeni bir hayatın başlangıcıdır-, ölü gömme adetleri, öbür dünya görüşü, Gök Tanrı’ya ve atalara duydukları saygı göstergesi olarak kurban geleneği, ilelebet sürecek bir dostluğu simgeleyen kan kardeşliği, ant içme törenleri, Kuman/Kıpçakların yaşamının bir parçası olan falcılık ve kehanet ve son olarak Kuman/Kıpçaklar arasında benimsenen semavî dinler bu bölümde verilen bilgiler arasındadır.

Beşinci bölüm geniş bir alana yayılmış olan ve çoğunlukla konargöçer yaşam tarzını benimsemiş olan Kuman/Kıpçakların, Deşt-i Kıpçak’ta hayatlarını idame ettirmede uyguladıkları ekonomik faaliyetleri ve üretim işlerini konu almıştır. Bunun neticesi olarak Kuman/Kıpçaklarda da en önemli unsur hayvancılıktır. Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi yetiştirilen en önemli hayvan at olmuştur. Bunun dışında koyun, keçi, öküz ve inek de büyükbaş hayvancılıkta yerini almıştır. Açlık ve susuzluk gibi olumsuz koşullara dayanabilen ve taşımacılıkta da kullanılan deve, Kuman/Kıpçak grupları arasında beslenen hayvanlardandır. Hayvancılık dışında özellikle nehir yakınlarında bulunanlar tarafından balıkçılık ve Türk boylarının vazgeçilmez uğraşlarından olan avcılık da ekonomik faaliyetlerde önemli bir yere sahiptir. Kuman/Kıpçakların tarıma olan ilgisi sınırlı kalmış, iklim koşullarına da bağlı olduğundan ihtiyaçlarına yeteri kadar cevap vermemiştir. Ancak sahip oldukları coğrafya sayesinde Güneydoğu Avrupa’nın önemli ticaret yolu olan İtil ticaret yolunu ve Kırım sahilindeki liman şehirlerini etkin bir şekilde kullanmışlardır. Kuman/Kıpçaklardaki zanaat işleri de daha çok hayvancılıkla ilgilendiklerinden bu doğrultuda gelişme göstermiştir. Hayvansal ürünlerin işlenmesi ve günlük hayattaki kullanımı meşgul oldukları konular arasında gelmektedir. Özellikle eserin konusunu oluşturan taş işlemeciliğinin ve heykeltıraşlığın da en üst seviyeye ulaştığı görülmektedir.

Altıncı ve son bölümde Kuman/Kıpçakların barınma, yeme-içme ve giyim-kuşam gibi temel ihtiyaçları incelenmiştir. Buna göre Kuman/Kıpçakların temel ihtiyaçları konargöçer bir hayat yaşadıklarından dolayı bu doğrultuda şekillenmiştir. Giyim-kuşamda, günlük harekette ve uzun süren göç yolculuklarında engel olmayacak kıyafetler tercih etmişlerdir. Rahatlığın yanı sıra ipekli kumaşlar ve nakışlı işlemelere de rastlanıldığından şıklığın da göz ardı edilmediği anlaşılmaktadır. Kolye, gerdanlık, küpe, yüzük gibi takılardan ve saçlarına verdikleri şekillerden onların görselliğe de önem verdiklerini görmekteyiz.

Sonuç olarak eserde Kuman/Kıpçakların Türkistan coğrafyasından Doğu Avrupa’ya olan kültürel yolculukları maddî kültür kalıntıları kapsamında en ince ayrıntısına kadar verilmiştir. Eserin, araştırmaya yön veren kaynakların zenginliği ve arkeolojik malzemenin kullanılışı bakımından alanındaki boşluğu doldurmaya yönelik iyi bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır.

Deşt-i Kıpçak gibi muazzam bir coğrafyada hüküm süren Kuman/Kıpçakların kültürel yolculuğunu okuyucuyu sıkmadan ancak ince ayrıntıları da gözden kaçırmadan aktaran Aslı Çandarlı Şahin hocamızı tebrik eder, başarılarının devamını dileriz.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 229-254.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.01.2020

DERLEME MAKALESİ – COLLECTED ARTICLE

BİR ÖMRE SİĞANLAR: GENÇ TARİHÇİLERİN GÖZÜNDEN PROF. DR. MUSTAFA KAFALI’NIN ESERLERİ

İLHAN ASLAN¹, ONUR YILDIZ², NİZAMEDDİN TOPCU³, SEMA SERTKAYA⁴, REMZİYE YILMAZ⁵, MEİRBOL MUTALIYEV⁶

ÖZET

Mustafa Kafalı, Türk tarihinin ve kültürünün büyük emektarlarından biridir. Kafalı Hoca'nın kırk yılı aşkın akademik hayatında uzmanlık alanı olarak özellikle Altın Orda ve diğer Cengiz hanlıklarıyla ilgili çalışmalarının dışında, Türk kültürü ve Türk yurdu da önemli bir yer tutmaktadır. Türk kültürüyle ve Moğol tarihiyle ilgili kaleme aldığı çalışmalar bugün hâlâ kıymetini korumaktadır. Onun uzmanlaştığı alan yaptığı çalışmalar ve araştırmalardan anlaşılacağı gibi Türk tarihinin en zor safhalarından birini kapsamaktadır. Cengiz Han ve ailesiyle ilgili yaptığı çalışmalarda onların siyasi, askeri ve kültürel olarak Türklere etkilediklerini dile getirmektedir. Türk kültürüyle ilgili çalışmaları ise onun yetiştiği çevrenin ve Türklüğe olan sevdasının bir armağanı gibidir. Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi, Milli Mücadele ve Anadolu dışındaki Türkler de Kafalı Hoca'nın çalışmalarında ön plana çıkmaktadır. Alanının ana kaynaklarına olan hâkimiyeti de eserlerinde göze çarpan hususlardan biridir. Mustafa Kafalı kendi alanı dışında edebiyat, coğrafya gibi alanlarda da en az o alanın uzmanları kadar bilgi birikimine sahip bir münevverdi. Mustafa Kafalı'ya göre iyi bir tarihçi olabilmek için bu alanlara da ilgi duyulması gerekmektedir.

Mustafa Kafalı sadece iyi bir tarihçi değil aynı zamanda öğrencilerine karşı da baba şefkatiyle yaklaşan eşi bulunmaz bir hocaydı. Onun öğrencilerine karşı sevgisi, merhameti öğrencilerinin de ona karşı sevgisi, saygısının yüksek oluşuna vesile olmuştur. Öğrencilerinin dertlerini dinlemesi, çözüme kavuşturmaya çalışması klasik hoca öğrenci ilişkisinin üstündeydi. Yaşamış olduğu dönemin birbirinden önemli şahsiyetleriyle de iyi ilişkiler kurması onun ömrünün bir dakikasını bile boşa geçirmedigini en büyük delilidir. Zeki Velidi Togan, Hüseyin Nihal Atsız, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen, Erol Güngör, Orhan Şaik Gökyay gibi ilim ve fikir adamlarıyla hem birlikte çalışmış hem de onları genç kuşakların tanınmasını sağlamıştır. Bir ömre sığdırdığı akademik çalışmalar dışında karşılaşmış olduğu zorluklara göğüs germesi de genç kuşaklara örnek teşkil edecek mahiyettedir. Gerçekten de birbirinden kıymetli ve önemli çalışmalara imza atan Mustafa Kafalı, Türk milletinin tarihini iyi bir şekilde öğrenmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Bizler onun yarattığı ekolü takip eden genç tarihçiler olarak bu çalışmamızda asla Mustafa Kafalı Hocamızın çalışmalarını değerlendirmeye gibi bir amaç için değil, onun çalışmalarını daha iyi anlamaya ve anlatmaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kafalı, Başyapıt, Türk-Moğol Tarihi, Türk Kültürü

MASTERPIECES OF A LIFETIME: THE WORKS OF PROF. DR. MUSTAFA KAFALI FROM THE VIEWPOINT OF YOUNG HISTORIANS

ABSTRACT

Mustafa Kafalı is one of the great veterans of Turkish history and culture. More than forty years of academic life of him, especially as his specialty in addition to his studies on Golden Horde and other Genghis khanates, Turkish culture and homeland are also very important. The works he wrote about Turkish culture and Mongolian history are still valuable today. As it can be understood from his studies and researches, his field of specialization covers one of the most difficult stages of the Turkish history. In his work about Genghis Khan and

¹ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, E-posta: ilhanaslan55@gmail.com

² Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: yldz10ur@gmail.com

³ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: nizameddintopcu@gmail.com

⁴ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: semasrky@gmail.com

⁵ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: remziye-yilmaz@hotmail.com

⁶ Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: meirbol_92@mail.ru

his family, he says that they were influenced by Turks politically, militarily and culturally. His work on Turkish culture is like a gift from his environment and his love for Turkish culture. The conquest and Turkification of Anatolia, the National Struggle and Turks outside Anatolia also come to the forefront in the works of Mustafa Kafalı. Dominance of the main sources of his field is one of the points that stand out in his works. Apart from his own field, Mustafa Kafalı was an intellectual who had knowledge as much as the experts of that field in the fields of literature and geography. According to Mustafa Kafalı, in order to be a good historian, it was necessary to be interested in these fields.

Mustafa Kafalı was not only a good historian, but also a unique teacher who approached his students with father compassion. His love and compassion for his students also caused his students to have great love and respect for him. He listened to his students problems and tried to solve them and behaved differently from the classical teacher-student relationship. The fact that he had good relations with important personalities of the period he lived in is the biggest evidence that he did not waste his life. He worked with scientists and intellectuals such as Zeki Velidi Togan, Hüseyin Nihal Atsız, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen, Erol Güngör, Orhan Şaik Gökyay, and also provided them with the recognition of young generations. In addition to his academic studies throughout his life, he was an idol for the young generations to overcome the difficulties he faced. Indeed, Mustafa Kafalı, who has done very valuable and important works, has made great efforts for the Turkish society to learn his history well. As young historians who follow the school he created, we never tried to evaluate the work of our Mustafa Kafalı, but to understand and explain his works better.

Key Words: Mustafa Kafalı, Masterpiece, Turk-Mongol History, Turkish Culture.

1. Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*

Moğol İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olan Altın Orda Hanlığı, Güney Rusya sahası içinde yer alan Deşt-i Kıpçak sahasında hâkimiyet tesis etmiştir. Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin soyundan gelen hanlar tarafından kurulduğu için söz konusu hanlık, Cuci Ulusu olarak da tesmiye olunmuştur. Bulunduğu coğrafya itibarıyla Kıpçakların tesiri altında kaldığından dolayı zamanla Türkleşme sürecine giren Altın Orda Hanlığı, kuzey Türklüğünün tarihinde son derece önemli bir rol oynamıştır. Bu vesileyle Türk tarihçiliğinde Altın Orda tarihi araştırmalarına yakın bir ilgi duyulmaya başlanmıştır.

Fuad Köprülü'nün Altın Orda tarihi üzerine hazırladığı tafsilatlı makale,⁷ Türkiye'deki Altın Orda tarihi çalışmalarının başlangıcı için son derece önemli bir mevkiye sahiptir. Bundan başka Rus Şarkiyatçı W. De Tiensenhausen'in hazırladığı ve İsmail Hakkı İzmirli tarafından erken yıllarda Türkçeye çevrilen Altın Orda tarihine ilişkin kaynakların neşri de anılması elzem olan çalışmaları başında gelmektedir.⁸ Yine Köprülü'nün dikkat çekmesiyle birlikte Hasan Eren tarafından Türkçeye çevrilen Rus tarihçi A. Y. Yakubovskiy'nin eseri Türkiye'deki Altın Orda tarihi çalışmaları açısından mühim bir boşluğu doldurmuştur.⁹ Öyle anlaşıyor ki bu girişimler bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Lakin Mustafa Kafalı'nın Zeki Velidi Togan danışmanlığında hazırladığı doktora tezi¹⁰ ve konuyla ilgili müstakil olarak kaleme aldığı mühim eserinin¹¹ yanı sıra muhtelif dergilerde yayımladığı makaleleri,¹² Altın Orda tarihi çalışmalarına yeni bir soluk ve canlılık getirmiştir. Kafalı'nın çalışmaları Altın Orda tarihi ile ilgili sorunlara kavramsal bir çerçeve çizmesi ve Altın Orda tarihine ilişkin meselelerin aydınlığa kavuşturulması bakımından takdire şayandır. Bu nedenledir ki Kafalı, yaptığı araştırmalar sonucunda aynı zamanda Altın Orda tarihinin temel iskeletini ortaya çıkarmıştır. Bilhassa Yakubovskiy'nin eserine yazdığı tenkit yazısında¹³ dile getirdiği hususlar, onun alan hâkimiyetinin, kaynaklara karşı büyük bir vuküfiyet gösterdiğinin ve bu sayede terminolojik hataları tespit edebilme yeteneğinin açık bir delilini teşkil etmektedir. Kafalı sözünü ettiğimiz tenkit yazısının girişinde Von Hammer-Purgstall, George Vernadskiy ve Bertold Spuler gibi Altın Orda tarihi hakkında araştırmalar yapan âlimlerin eserleri hakkında

* Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, 169 s. (Bu kısım İlhan Aslan tarafından hazırlanmıştır.)

⁷ Fuad Köprülü, "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, 5/19 (1941), s. 397-436.

⁸ W. De Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

⁹ A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

¹⁰ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.

¹¹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

¹² Mustafa Kafalı'nın Altın Orda tarihi hakkında yazdığı makaleleri için bkz., "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1971), s. 99-110; "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXV (1971), 179-188; "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1976, s. 295-306; "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 103-120; "Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Gök-Orda Hanlıkları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIV (1974), s. 59-68; "Altın Orda Hanlığı", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 397-411. Bundan başka Altın Orda Hanlığı'na ilişkin İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Barak Han", "Batu Han", "Cuci Han", "Cengiz Han", "Timur", "Toktamış", "Ebulgazi Bahadır Han" gibi maddelere ve çeşitli ilmi toplantılarda sunmuş olduğu bildirilere bakılabilir.

¹³ Mustafa Kafalı, "Altın Orda Tarihi Hakkında Bibliyografya Tenkidi", *Makaleler I*, haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 183-187.

fikirlerini ortaya koyarak sadece yurt içinde değil aynı zamanda yurt dışında yapılan çalışmalarını da yakından takip ettiğini kanıtlamaktadır. Bu aynı zamanda onun, bilimin ve bilginin uluslararası bir değer taşıdığı gerçeğine ne kadar sadık olduğunun ispatı olarak kayda değerdir. Kafalı, Yakubovskiy'nin eserini kısaca tanıttıktan sonra eserin eksik yanları üzerinde durmuştur. Özellikle Altın Orda-Bizans İlişkilerinin ihmal edilmesi, Altın Orda-Osmanlı münasebetleri konusundaki değerlendirmelerin yetersiz olması ve Altın Orda tarihine ilişkin yarlık ve bitiklerden istifade edilmemesi Kafalı'nın eksik olarak gördüğü başlıca hususlardır. Aynı zamanda Osmanlı kaynaklarına müracaat edilmediğinin üzerinde duran Kafalı, bu nedenle mevzubahis eserde Kırım'daki Osmanlı hâkimiyetine dair hususların eksik kaldığı görüşündedir. Ayrıca materyalist bir bakış açısıyla telif olunan eserin kimi zaman tenakuzlar içerdiğinden bahsetmekte ve bunların eserin hangi bölümlerinde olduğunu belirtmektedir. Anlaşılabacağı üzere Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* isimli eserinde bir bakıma Yakubovskiy'nin hatalı olarak değindiği bahislere sağlıklı bir bakış açısıyla eğilmiş ve böylece Türk tarihi literatürüne girmesi muhtemel olacak yanlışlıkların önüne geçmiştir. Dolayısıyla Kafalı'nın Yakubovskiy'nin Altın Orda tarihi çalışmalarına karşı tamamlayıcı, düzeltici bir misyon üstlendiğini söylemek de mümkündür.¹⁴

Mustafa Kafalı'nın yukarıda adı geçen eseri beş bölümden oluşmaktadır. Kafalı, “Kaynaklar” (s. 4-8) ve “Tedkikler” (s. 8-9) başlığı altında muhtelif dillerden müteşekkil olan Altın Orda Hanlığı'na ait birincil kaynakların içeriğinden ve bu konu üzerine yapılmış araştırmalardan bahsetmektedir.

Eserin “Giriş” (s. 11-47) bahsinde Altın Orda Hanlığı'nın kurulduğu Deşt-i Kıpçak sahasının sınırlarını çizmiş ve Türk tarihi açısından bu coğrafyanın önemine değinmiştir. Bilhassa Deşt-i Kıpçak kavramı üzerinde durması, bu ibarenin bilimsel manada bir zemine oturtulması bakımından değerli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Akabinde Cuci Han ve Cuci Ulusu'nun teşekkülü üzerinde durduktan sonra Cuci Ulusu'nun iki bölümünü teşkil eden Altın Orda (Ak-Orda) ve Gök-Orda kavramlarını açıklamıştır. Bu kavramların açıklanmasının Altın Orda tarihi araştırmaları kapsamında Türk tarihçiliğine terminolojik anlamda büyük bir katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Ak-Orda ve Gök-Orda ibareleri biliniyorsa da bunların yerinin tespiti ilim âlemince belirsizliğini koruyordu. Kafalı, tarihî kaynaklar ışığında ilk defa bu kavramları ortaya çıkarıp sistemli bir şekilde izaha tâbi tutarak bu mevkiilerin yerini tam anlamıyla tespit edebilmiştir. Son olarak bu bölümde Cuci sülalesi ve şubeleri hakkında detaylı bir biçimde izahat verme yoluna gitmiştir.

Eserin “Ak-Orda ve Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı” başlığı altındaki “I. Bölümü”nde (s. 49-87) Altın Orda hanları dönemindeki hadiselerin siyasî tarihi incelenmiştir.

“II. Bölüm”de (s.89-100), “Bulgak (Karışıklık) veya Fetret Devri” başlığıyla Altın Orda hanlarının birbirleri üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri ve taht kavgaları üzerinde durulmuştur.

“Altın-Orda'nın Tekrar Yükselişi (1379-1397)” başlığını taşıyan “III. Bölümde” (s. 101-114), “Toktamış Han ve Nesebi”, “Cuci Ulusu'nda Birliğin Tekrar Tesisi”, “Kundurça (Kunduzça) Muharebesi”, “Terek Muharebesi” ve “Toktamış Han'ın Sonu” isimli dört alt başlıkta Altın Orda Hanlığı'ndaki fetret döneminden sonraki siyasî birliğin sağlanması ve hanlığın tekrar yükselişe geçtiği dönem anlatılmıştır.

“Altın-Orda Hanlığı'nda Teşkilat” başlıklı “IV. Bölüm”de (s. 115-136) “Devlet Teşkilatı”, “Askerî Teşkilat”, “Posta ve Ulaşım” ve “Maliye ve Vergiler” gibi konular incelenerek siyasî tarihten ayrı olarak devlet müesseselerine ve bunların önemine değinilmiştir.

Eserin son bölümünü oluşturan “V. Bölüm”de “Altın-Orda'da İçtimai Hayat” başlığı altında “Altın-Orda'da Bozkır Hayatı”, “Altın-Orda'da Şehir Hayatı” ve “Ticarî Hayat” olmak üzere üç alt başlık halinde Altın Orda Hanlığı'ndaki sosyal hayatın işleyişine vurgu yapılmıştır. Eser “Sonuç” (s. 149-150), mufassal bir “Bibliyografya” (s. 151-156) ve “İndeks” (s. 157-169) ile son bulmaktadır. Eserde bilhassa dönemin Arapça ve Farsça kaynaklarından büyük oranda istifade edilmiştir. Fakat soğuk savaş dönemi göz önüne alındığında, erişim sorunu nedeniyle Rusça eserlerden sınırlı sayıda yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Şunu da ilave etmek gerekir ki; eser yazıldığı dönem içinde değerlendirildiğinde Türkiye'deki Altın Orda tarihi hakkında yapılan müstakil ilk çalışma olması ve belli başlı konularda hâlâ güncelliğini koruması bakımından önemini muhafaza etmektedir. Altın Orda tarihi çalışmalarının günümüzde dahi arzu edilen seviyede olamaması hakikatinden yola çıkıldığında bu sonuca rahatlıkla varabilmek mümkündür.

¹⁴ Abdullah Gündoğdu, “İnsan, Tarihçi, Mütefekkir: Kafalı”, *Mustafa Kafalı*, haz. Kenan Erzurumlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 22.

2. Çağatay Hanlığı*

Türk tarihini layıkıyla öğrenebilmek büyük bir başarıdır ve bundan daha büyük başarı ise kuşkusuz onu genç nesillere doğru, eksiksiz şekilde öğretebilmektir. Türk tarihinin öğretilmesinde ise zamanın zor şartlarına rağmen bunun üstesinden gelebilmiş değerli bilim adamları olmuştur. Mustafa Kafalı karşılaşmış olduğu tüm zorluklara karşı göğüs germeyi bilmiştir. Alanında uzmanlığıyla herkesin saygısını kazanan Mustafa Kafalı, öğrencilerinin de örnek aldığı değerli bir bilim adamıdır. Mustafa Kafalı'nın yetiştirdiği kıymetli öğrencileri canlı armağanlar olarak yer alırken, hazırlamış olduğu çalışmalar cansız armağanlar olarak akademik camiaya sunmuştur. Çalışmaları Türk tarihi ve kültürü alanında olan Mustafa Kafalı'nın özellikle Moğol Tarihiyle ilgili hazırladığı kitapları o dönemin daha fazla aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Bu çalışmaları Moğol Tarihinin ana kaynaklarından hareketle hazırlaması da Mustafa Kafalı'nın tarih disiplinine verdiği özeni de göstermektedir. Çağatay Hanlığı (1227-1345) adlı kitabı da alanında hazırlanmış tek eser olarak hâlihazırda yerini korumaktadır. Cengiz Han'ın henüz hayattayken devletini oğulları arasında pay ettirmesinden sonra Çağatay'ın kendisine verilen bölgelerde hanlığını kurmasıyla Çağatay Hanlığı da tarih sahnesinde yerini almıştır. Çağatay Han, Cengiz Han'ın oğulları arasında özellikle babasının hazırlamış olduğu yasalara sadakatiyle ön plana çıkmaktaydı ve onun savunucusu durumundaydı. Bu özelliğiyle babasının da takdirini elde etmiştir. Çağatay Hanlığı, diğer hanlıklardan farklı olarak Türklerin yoğunlukta oldukları coğrafyada ve şehirlere yakın yerlerde kurulmuş, hayatlarını bu coğrafyada devam ettirmişlerdir. Yakınlaşma sonucunda Türkler ile Moğolların etkileşimini de git gide artmıştır. Çağatay Hanlığıyla ilgili çalışmaların azlığı diğer Hanlıklar kadar etkili olmamalarından kaynaklı olabilir. Bu çalışmamızda Mustafa Kafalı tarafından kaleme alınan Çağatay Hanlığı kitabını incelemeye çalışacağız.

Mustafa Kafalı'nın 1980 yılında profesörlük takdim tezi¹⁵ olarak kaleme aldığı Çağatay Hanlığı kitabı 2005 yılında Berikan Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Kitap Önsöz, Kaynaklar, Bibliyografya ve Dizin dışında iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Çağatay Hanlığı'nın devlet yapısı, askeri teşkilatı, idari ve mali işlerle ilgili konular yer alırken, ikinci bölümde Hanlığın başına geçmiş olan Çağatay Han'dan, Tarmaşirin Han'a kadar olan Hanların dönemleriyle ilgili önemli olaylara değinilmekte ve Hanlığın çöküşüyle kitap son bulmaktadır.

2.1. Çağatay Hanlığı (1227-1345)

Kitabın önsözünde Mustafa Kafalı, Cengiz Han'ın 1206 yılında han seçilmesiyle başlayan Moğol tarihinin kısa özeti ve Çağatay Hanlığıyla ilgili çarpıcı noktalara temas etmeye özen göstermiştir. Kaynaklar kısmında da Moğol dönemi kaynaklarına hâkimiyetini de gözler önüne seren Mustafa Kafalı, tarihler, şecere ve ensab kitapları, seyahat ve coğrafya kitapları, meskûkât (sikkeler, metal paralar) adlı dört başlık altında bunların içerikleriyle ilgili önemli ipuçları vermiştir. Verdiği ipuçları sayesinde kendisinden sonra Moğol dönemiyle ilgili çalışma yapacak araştırmacılara ışık olmayı da görev bilmiştir. Birinci bölümde beş başlık altında Çağatay Hanlığının yapısını, devlet ve askeri teşkilatını, mali, adli ve posta işlerini, şehirlerin idaresini incelemiştir.

Mustafa Kafalı, Çağatay Hanlığı'nın yapısı kısmında ilk olarak Moğolca “*Ulus*” kavramı ile Türkçe “*İl*” kavramlarına değinmekte ve bu kavramların birbirine karşılık olarak kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁶ Türkler ve Moğollar aynı coğrafyayı paylaşmış olsalar da iki kavmin ortak kavramları olduğu gibi farklı kavramları da bulunmaktadır ve bu her iki kavmin dillerinin zenginliğini de göstermektedir.¹⁷ Cengiz Han ölmeden önce Moğolistan'ın dışında kalan batı bölgelerini kapsayan yerlerini oğulları arasında pay ettirmiş ve Türkistan'ın büyük bir kısmını ikinci oğlu Çağatay'a vererek 1227 yılında Çağatay Hanlığı kurulmuştur.¹⁸ Çağatay Han, kendisine verilen alanlarda göçebe hayatını yaylak-kışlak şeklinde devam ettirmektedir. İlkbahar ve yaz aylarında Almalık'a yakın olan Kuyak'ta, sonbahar ve kışın ise İli ırmağının Yedi-Su havzasına yakın olan Kayalık şehri yakınlarında yaşamaktaydı.¹⁹ Çağatay Hanlarının bu alanlarda kurduğu çadırları “*orda*”²⁰ ismiyle yer almaktaydı. Altın Orda hanlığının ismi de bizlere bu kavramın önemini göstermektedir. Çağatay Hanlarının çadırlarına da “*Uluğ-Ev*” adı verilmekle birlikte bu çadırların kurulduğu yer hanlığın başkenti sayılmaktaydı.²¹ Çadırlar içerisinde yaşam Moğollar için oldukça önemliydi. Çünkü şehirlere yerleştiklerinde Moğol yasalarına karşı geleceklerini düşündüklerinden buna özen göstermeye çalışmışlardır.²² Moğollar da tıpkı

* Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005. (Bu kısım Onur Yıldız tarafından hazırlanmıştır.)

¹⁵ Üçler Bulduk, “Prof. Dr. Mustafa Kafalı: Ailesi, Hayatı ve Eserleri”, *Mustafa Kafalı Armağanı*, Yay. Haz. Saadetin Gömeç, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s.12.

¹⁶ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.33.

¹⁷ Moğollara, Türk nüfusunun etkisini kullandıkları kavramlarda da görülmektedir. Örneğin; Han, Hatun, Orda, Uluğ-Ev, Yaylak, Kışlak, Yurt, Karşı, Saray, Al-Tamgacı, Yasa, Toy gibi kavramlar bu etkinin göze çarpanlarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafalı, *age*, s.40-41,53.

¹⁸ Kafalı, *age*, s.33-35.

¹⁹ Kafalı, *age*, s.39; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengizhan/Timur*, çev. M.Reşat Uzmen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1980, s.313.

²⁰ Kafalı, *age*, s. 38.

²¹ Kafalı, *age*, s. 39.

²² Kafalı, *age*, s. 38.

Türkler gibi yaylak ve kışlak hayatını uygulamakta ancak Moğolların Türkistan coğrafyasına geldikleri zamanlarda Türklerde şehirlerde yaşayanlar bulunmaktaydı. Hatta Çağatay Hanlığında kır hayatını ya da göçebe hayatı devam ettiren kişilere *Çağataylı*, şehirlerde yaşayanlara ise *Maverainnehirli* tabirlerini kullanmışlardır.²³ Moğollar her ne kadar göçebe hayatlarından vazgeçmemiş olsalar da şehirlerin yönetimini düşünerek görevli bırakmayı ihmal etmemişlerdir. Bu şehirleri ise Cengiz Han'ın hayattayken kendi adına atadığı Mahmud Yalavaç gibi valiler yönetmekteydi.²⁴ Cengiz Han'ın bu ataması onun oyunu kuralına göre oynamayı tercih ettiğini göstermektedir. Diğer türlü göçebe bir kişinin yerleşik hayata ayak uyduramaması, yerleşik halkla sağlıklı iletişim kuramaması gibi farklı problemleri doğurabilirdi. Cengiz Han'ın vali hamlesi belki de doğabilecek bazı problemlere karşı bir önlem olmuştur. Cengiz Han yapmış olduğu atama ile aslında hanlığı merkezin kontrolü altında tutmayı amaçlamış olabilir. Örneğin; Çağatay Han'ın vali Mahmud Yalavaç'ı görevinden aldırmasıyla sonuçlanan olayda da merkez kağanına hesap vermek zorunda kalmış, üstelik hata yaptığını da ifade etmiştir.²⁵ Görüldüğü üzere Çağatay Han'da dahil olmak üzere hanların merkez kağanlığa bağlılığı oldukça etkili bir durumdadır. Çağatay Hanların seçilmesinde de merkez kağanlığın etkisi bulunmakta ve kağanlık kurultayında kağan seçilen kişi yarlığı kime verirse o Çağatay Hanı olmaktadır. Merkez kağanlık isterse hanı görevinden de alabilmekteydi.²⁶ Merkeze yakınlıklarından dolayı sürekli müdahalelere maruz kalan Çağatay Hanlarının bağımsızlıkları ve hareket alanları sınırlandırılmaktaydı. Bu durum 1282 yılında han olan Duva Han'dan sonra değişmeye başlamış ve Duva Han'dan sonra gelen Çağatay Hanları artık kendi kurultaylarının kararı ile seçilmişlerdir.²⁷ Ancak istiklal alameti olan para bastırma işi 1318 yılında hanlığın başına geçen Kebek Han ile başlamaktaydı. Basılan paralar bakır ve gümüş sikkelerden meydana gelmekteydi. 1326 yılında Elçiğiday Han'ın bastırıldığı paranın üzerine Çağatay ailesinin damgasını yaptırmasıyla bağımsızlık sağlamıştı.²⁸

Cengiz Han ölmeye önce Moğol Yasasıyla ilgili yanındakilere şu şekilde seslenmişti; “*Her kim ki yasa ve yasun öğrenmeye heves ederse Çağatay'a uymakla görür*” demişti.²⁹ Cengiz'in bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere Moğol Yasalarına hakimiyetiyle oğlu Çağatay'ı övmekte ve ona yasanın koruyuculuğu görevini de dolaylı olarak vermektedir. Bu durumla ilgili Çağatay Han'ın Moğol Yasalarına göre İslami usulle hayvan kesilmesine ve suyla yıkanmanın yasak olmasını hakimiyetindeki Müslümanlara karşı tavırlarında ve davranışlarında tatbik etmiştir. Müslümanlar ise ibadetlerini ve kurban kesimlerini gizli yapmaya çalışmışlar, kimi zaman da Moğolların usulüne göre kesilen etleri yemek zorunda kalmışlardır.³⁰ Ancak görülmektedir ki Çağatay Han Moğol Yasalarını uygulamasına son derece dikkat etmiş olsa da kendisinden sonra gelen Mübarekşah, Barak Han ve Tarmaşirin Han gibi Çağatay Hanları İslamiyet kabul etmişlerdir.³¹ Çağatay Handan sonra gelen haleflerinden bazıları ve diğer hanlıklarda da Moğol Yasalarına karşı İslamiyet'i kabul eden hanlara rastlamaktayız. Böylece zamanla Moğolların İslamiyet'e bakış açılarının da değiştiğini göstermektedir.

Hanlığın kurulduğu coğrafya Türklerin yoğunlukta yaşadığı alanlar olarak göze çarpmaktadır. Bu durumun etkisi hanlığın devlet, askeri teşkilatlarında ve şehirlerde görülmektedir. Hanlığın başında kağanlık kurultaylarının teklif, kararı ve yarlığıyla ile görevlendirilen Han unvanlı hükümdarlar bulunmaktaydı. Hatunlarda hanın yardımcısı durumundaydı ve hanın ölümü üzerine yeni bir han görevlendirilene kadar yönetim onlara kalmaktaydı. Örneğin; Kara Hülagü Han'ın ölümünden sonra hanımı Oragana Hatun 1251-1261 yılları arasında oğlu Mübarekşah küçük yaşta olduğu için on yıl Çağatay Hanlığını yönetmiştir.³² Moğollarda da Türklerde olduğu gibi kadınların devlet yönetiminde yer alması önemli bir durumdur.

Toy, Çağatay Hanlığı'nın en önemli devlet organlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hanlığın ilk dönemlerinde büyük ihtimalle kurultay adı ile yapılan meclis toplantıları daha sonra toy şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Toylar yaz aylarında Almalık yakınlarında bütün Çağatay ailesinin katılımıyla yapılmaktaydı. Diğer Moğol Hanlıklarında kurultay adı ile anılan meclisin Çağataylılarca Türkçe olarak kullanılması dikkat çekicidir.³³ Hanlık içerisinde Türk nüfusunun yoğunluğu örnek teşkil eden bu kavram Türklerin doğrudan etkisinin bir delilidir. Çağatay Hanlığı devlet teşkilatında en yüksek devlet görevlileri arasında Vezir, Yasa Emiri, Al-Tamgacı, Barsçı, Bitikçi bulunmaktadır. Bunların görevleri ise sırasıyla şu şekildedir. Vezir; idareci, Yasa Emiri; yasa ve yargı işlerine bakardı, Al-Tamgacı; Tuğrakeş/Nişancı ve tercüme işlerinde görevli, Barsçı;

²³ Kafalı, *age*, s. 36.

²⁴ Kafalı, *age*, s. 35.

²⁵ Kafalı, *age*, s. 36.

²⁶ Kafalı, *age*, s. 48.

²⁷ Kafalı, *age*, s. 49.

²⁸ Kafalı, *age*, s. 50,53.

²⁹ Kafalı, *age*, s. 45; Grousset, *age*, s. 315.

³⁰ Kafalı, *age*, s. 45-46; Grousset, *age*, s. 315.

³¹ Kafalı, *age*, s. 46.

³² Kafalı, *age*, s. 52.

³³ Kafalı, *age*, s. 53-54.

sürek avı ve diğer av işlerinden sorumlu, Bitikçi; defterdar görevindeydi.³⁴ Devlet teşkilatında bunlar dışında görevlilerle ilgili kaynaklarda daha fazla bilgi bulmak oldukça zordur.

Çağatay Hanlığında askeri teşkilatta, 1206 yılı kurultayında Cengiz Han tarafından hazırlanan yapıya dayanmaktaydı. “*Küriyen/Küren*” adı verilen kabile askerlerine dayanan ordu, Cengiz Han’ın Türk askeri teşkilatındaki gibi onlu sisteme geçmesiyle daha düzgün bir hal almaya başlamıştır. Noyan adı verilen askeri komutanlar ordunun önemli bir parçası olmuşlardır. Noyanlar, Onbaşı/Arban-u Noyan, Yüzbaşı/Cagun-u Noyan, Binbaşı/Minghan-u Noyan ve Tümen beği/Tümen-u Noyan şeklinde rütbelere ayrılmışlardır.³⁵ Türklerin askeri teşkilatına baktığımız zaman Mo-tun tarafından hazırlanan onlu sisteme uygun şekilde ordunun başına Sü başılar getirilmekteydi.³⁶ Çağatay Hanlığı’nın hâkimiyet sahası da Türk nüfusunun yoğun olduğu bir coğrafya olmasından dolayı etkilenmeleri son derece normal karşılanmalıdır. Kaldı ki Moğolların, Türk askeri teşkilatının güçlü yanlarından etkilenmemeleri de zamanın şartlarına göre düşünüldüğünde kaçınılmazdır. Kullandıkları ok ve yay gibi silahlar, atlar askeri anlamda birlikte olduğunda karşısında durabilecek güç neredeyse yok gibiydi. Sadece Çağatay Hanlığı değil diğer Hanlıklarında buldukları coğrafyadan, hâkimiyetleri altındaki toplumlardan devlet ve askeri teşkilat açısından etkilenmeleri kaçınılmazdır.³⁷ Moğollarda kabilecilik etkisini askeri teşkilatta da göstermekteydi. Askeri birliklerin başında bulunan kişiler önemli kabile aristokrasısından geldiği gibi ufak kabilelerden oluşturulan muhafız birliklerine “*karavna*” adı verilmekteydi. Çağatay hanlarının muhafız birliğine ise “*kavçın*” denilmekteydi.³⁸

Çağatay Hanlığı’nda mali işlerinin ve vergilerinin neler olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Diğer hanlıklarda olan vergilerle düşünülecek olursa mal ve talay vergisi, tamga vergisi, kopçur vergileri olabilir. Ancak bunlar içerisinde Çağatay Hanlığı’na uygun olan hayvanlardan alınan kopçur vergisidir. Diğer vergiler şehir ve ticaretten alınan vergilerdir.³⁹ Ayrıca galle adı verilen orduya erzak ve hayvan temini için alınan vergi de Çağataylılara uygun düşmektedir.⁴⁰ Çağatay Hanlığı’nda para da daha çok şehir hayatında kullanılmaktaydı.⁴¹ Göçebe hayattan kopmayan Çağatay Han’ın paradan daha çok kendi hayat düzenine uygun hayvancılığa önem vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çağatay Hanlığı’nda adli işlerden sorumlu kişi Yasa Emiridir. Ancak yargı işlerini yargucu adı ile bilinen hakimler uygulamaktaydı.⁴² Adalet ve yasaların uygulanmasına son derece dikkat eden Moğollar için adli işler oldukça önemliydi. Posta işleri ise özellikle Hanlığın, merkezle iletişimi için gerekliydi. Ulaşım, haberleşme ve posta işlerini yam adı verilen teşkilat yürütmekteydi. Ulaklar kesinlikle şehir, kasaba ve köylere uğramadan kendilerine tahsis edilen posta menzillerine uğrayabileceklerdi.⁴³ İletişime son derece özen göstermeleri de hem kendileri için hem de diğer hanlıklardan gelebilecek herhangi bir durumdan haberdar olma arzularının bir parçasıdır.

Çağatay Hanlığı’nda şehirlerin idaresi yukarıda da değindiğimiz gibi Cengiz Han’ın görevlendirdiği Mahmud Yalavaç gibi valiler tarafından yapılmaktaydı. Valiler, şehrin idarecisi durumunda bulunan Darugaçin ve vergilerin tahsilinde görevli amirler olan Tangmaçileri kontrol ederdi.⁴⁴ Valilerin merkez tarafından atanmış olması Çağatay Hanlığı içerisindeki şehirlerin doğrudan merkeze bağlı olmalarına zemin hazırlıyordu ve bu durum Çağatay Hanlığı’nın gelişmesinin de önünde engel teşkil ediyordu.⁴⁵ Çağatay Hanlığı’nın şehirlerinde sırasıyla Mahmud, Mesud, Ebubekir, Satılmış ve Seviç Yalavaçlar valilik görevini üstlenmişlerdir.⁴⁶ Valiler görevlerini eksiksiz yerine getirmiş olsalar da merkezin emirleri dışında hareket etmeyecekleri bilinen bir gerçektir. Bu durumun Çağatay hanlarının ellerini ve kollarını bağladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Valiler, Çağatay hanlarının aldıkları herhangi bir kararı ister istemez merkeze bildirebilirlerdi ve merkez kağanlıkta kendi önlemini alabilirdi.

Kitabın ikinci bölümünde ise Çağatay Han (1227-1242), Kara Hülagü Han (1242-1246), Yisun-Mengü Han (1246-1251), Oragana Hatun (1251-1261), Algu Han (1261-1266), Mübarek-Şah Han (1266), Barak Han (1266-1271), Nikbay Han (1271-1274), Buka-Timur Han (1274-1277), Duva Han (1277-1307), Küçük Han (1307-1308), Taligu Han (1308-1309), İsen-Buka Han (1309-1319), Kebek Han (1319-1326), İlçigiday Han (1326), Alaeddin Tarmaşirin Han (1328-1335) sırasıyla başa geçen hanların dönemlerindeki olaylardan bahsedilmektedir. Hanlığın çöküşü ise 1335 yılında Tarmaşirin Han’ın azledildikten sonra katledilmesiyle yıkılış

³⁴ Kafalı, *age*, s. 54-57.

³⁵ Kafalı, *age*, s. 58.

³⁶ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 151.

³⁷ Kafalı, *age*, s. 58-59.

³⁸ Kafalı, *age*, s. 59.

³⁹ Kafalı, *age*, s. 64.

⁴⁰ Kafalı, *age*, s. 64-65.

⁴¹ Kafalı, *age*, s. 65.

⁴² Kafalı, *age*, s. 65.

⁴³ Kafalı, *age*, s. 67.

⁴⁴ Kafalı, *age*, s. 68.

⁴⁵ Kafalı, *age*, s. 69.

⁴⁶ Kafalı, *age*, s. 69-70

sürecine girmişlerdir. Bundan sonra ise Hanlık Emirleri olarak bilinen kabilelerin reisleri ön plana çıkmaya başlamışlardır ve 1370⁴⁷ yılında Çağatay Hanlığı tamamen yıkılmıştır.

Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay'ın adı ile kurulan Hanlık, Moğol Yasalarına uygun bir halde kalmaya özen göstermiştir. Ancak Cengiz Han'ın görevlendirdiği Mahmud Yalavaç ve ailesinden diğer valiler hanların etkisi kırmakla birlikte, hanlığın merkeze bağlılığını da arttırmaktaydılar. Böylece gelişme olanağı sınırlanan Çağatay Hanlığı kendisine tahsis edilen alanlarda sıkışmaktaydı. Diğer hanlıklar kendi alanlarını genişletirken Çağataylılar Türkistan'a hapsolmuşlardı. Yaşadıkları alanlardaki Türk nüfusunun da fazla olması onların devlet ve askeri teşkilatlarda onlardan etkilenmelerine de sebep olmaktaydı. Hanlığın çöküşünü de hanların zayıf siyaseti ve politikalarından doğan boşluğu tamamlayan emirler tamamladılar. Mustafa Kafalı Hocanın kaleme aldığı Çağatay Hanlığı adlı eser oldukça uzun süren bir çalışmanın ürünü olarak bizlere sunulmuştur. Moğol dönemiyle ilgili araştırmalara yol gösterecek kıymetli bir eser olarak varlığını koruyacaktır.

3. Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi *

Cuci Ulusu, Cengiz İmparatorluğu'nun en uzun ömürlüsü olması itibarıyla önemli bir konumdadır. Cuci Ulusu 1227 Batı Seferi ile teşkilatlanmış ve kısa bir zaman zarfında çok büyük bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Çarlık Rusya'sının Altın Orda'nın ardılları olan Kazan, Astrahan, Kasım ve Sibir Hanlıkları'na son vermesinden sonra özellikle Şibanlılar doğuda Cuci Ulusu'nun varisi olarak varlığını korudu. Türkistan'da çeşitli hanlıklar kuruldu. XX. yüzyılın ilk yarısına, yani SSCB'nin bu hanlıkların varlığına son vermesine kadar bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Cengiz yasalarının devam ettiricisi olan bu ulusun iç dinamikleri hakkındaki bilgiler, dünya tarihini ve özellikle Rusya ile Türk dünyasını birçok yönden etkileyen siyasî, kültürel ve sosyal gelişmelere çok yönlü bakılmasında mühim bir katkı sağlamaktadır. Bu iç dinamikler, Cuci Ulusu'nun etnik yapısı, boy teşkilatı, sağ ve sol kol yapılanması ve Cuci oğlanlarının sülaleleri ile ilgilidir.

Bahsedilen bu iç yapı hakkında kapsamlı bir bilgi bulunamamakla birlikte Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi⁴⁸ adlı eseriyle konuya, özellikle de Ak Orda ve Gök Orda tartışmalarına açıklık getirmesi ve Cuci Ulusu'nun ve sülalesinin ayrı ayrı bölümlere ayrılma sebeplerini açıklaması sebebiyle, önemli bir katkıda bulunur. Ötemiş Hacı'nın yaşadığı dönem ve bulunduğu konum müellifin eserinin önemini daha da artırmaktadır.

3.1. Ötemiş Hacı Hakkında

Ötemiş Hacı Mevlânâ Muhammed Dostî adlı zatın oğludur. Harezm'de hükümdar olan Şiban soyundan olan Yâdigâr Han sülalesinin hizmetinde bulunmuş ve vezirlik dahi yapmıştır. Özbekler arasında nüfuzu bir hayli fazladır. Ötemiş Hacı, eserinde açıklamalarda bulunduğu bir çok hususu yerinde tespit imkanı bulmuştur. Hac ibadetini de yerine getirerek hacı olmuştur. Tarihi konularda bilgili olan Ötemiş Hacı, tartışmaların olduğu meclislerde otorite kabul edilmektedir. Şibanlılara meyil göstermiştir. Bu sebeple onları yücelten özelliklerden bahseder. Özellikle Şibanlılarla Tokay-Timur nesillerinin rekabetinde Şibanlıları şu hususlarda yüceltir: Batu Han'a Ak Orda, Orda-İçen'e Gök Orda ve Şibanlılara Boz Orda kurdurulurken Tokay-Timur'a basit bir çadır bile yapılmamıştır, Özbek Han tahta çıktığında oluşan karışıklıklarda Özbek Han'ı tutmuşlar, Batu Han neslinin sona ermesinden sonra tahta ilk olarak Şibanlılardan bir han geçmiştir.⁴⁹

3.2. Ak Orda - Gök Orda Meselesi

Mustafa Kafalı'nın, doktora tezi olan Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi adlı eserde bahsettiği şekliyle Ak Orda ve Gök Orda meselesine dair açıklamaları şu şekilde özetlenebilir; Cuci'nin oğullarından Batu ve Orda-İçen arasında çıkan anlaşmazlık sonrasında iki kardeş Cengiz Han'ın huzuruna çıkarlar ve Batu'ya "Altın Busagalı" Ak Orda, Orda-İçen'e ise "Gümüş Busagalı" Gök Orda verilir. Batu Han devletin başı olarak batıda Saray şehrinde bulunur ve Orda-İçen, doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan bölgede Ak Orda'ya bağlı olarak varlığını sürdürür.⁵⁰ Bu görüşünü, renkler üzerinden destekler; altın ile kullanılan ak rengi, gümüş ile birlikte kullanılan gök renginden üstündür.⁵¹

⁴⁷ Çağatay Hanlığının yıkılışıyla ilgili Mustafa Kafalı, 1345 tarihinden sonra kukla hanların isminin bulunduğunu ancak hâkimiyetin bu dönemden sonra emirlerin eline geçtiğini, 1370 yılında ise Emir Timur'un yeni bir devreyi başlattığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafalı, *age*, s. 138-140.

* Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009. (Bu kısım Nizameddin Topcu tarafından hazırlanmıştır.)

⁴⁸ M.Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2009.

⁴⁹ Kafalı, *age*, s.20-25

⁵⁰ Kafalı, *age*, s.45,46

⁵¹ Kafalı, *age*, s.46,47.

Mustafa Kafalı dışında bu konuda araştırmalarda bulunan Yakubovskiy Cuci Ulusu, Gök Orda ve Altın Orda kavramlarını, XIV. yüzyıla kadar, aynı anlamda, devletin tamamını ifade edecek şekilde kullanır.⁵² Bu kavramlar devletin tamamını karşılayan Ayrıca Yakubovskiy XIV. yüzyılın başından itibaren Cuci Ulusu'nun Gök Orda ve Ak Orda olarak iki kısma ayrıldığından ve doğu kanadının Ak Orda, batı tarafının ise Gök Orda olduğunu belirtir. Bununla birlikte, ona göre, Ak Orda, Gök Orda'nın vasalıdır.⁵³

Peter Golden da Ak Orda ve Gök Orda'yı doğuda göstermektedir.⁵⁴ Golden, Ak Orda sınırlarını şu şekilde çizer; “*Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgeleri, yani Kazakistan'ın çoğu ve bitişik topraklar idi. Birincil kentsel başkenti ise Sıgnak idi.*”⁵⁵

İlyas Kamalov, Mustafa Kafalı'nın görüşlerini destekler niteliktedir. Eserinin Altın Orda ve Gök Orda meselelerini açıklayan kısımda, Ötemiş Hacı'nın eserinden faydalanmıştır. Gök Orda ve Ak Orda'yı birbiriyle karıştıran tarihçiler için bu meseleyi şu şekilde ispatlar: “*Türk ananesine uygun olarak mavi veya gök rengi Doğu'yu ak rengi ise batıyı temsil etmektedir, ayrıca madenlerin kıymetine göre altın ile ak sözcüğü eşleşmiştir.*”⁵⁶

Bu tartışmaların temel çıkış noktası Farsça eserlerden olan Muiniddin Natanzî'nin XV. yüzyılın başlarında yazdığı Târîh-i Mu'înî ve Kazvinli Kadı Ahmed Gaffarî'nin XVI. yüzyılda telif ettiği Târîh-i Cihân-ârâ adlı eserlerin vermiş oldukları yanlış malumatlardır.⁵⁷

3.3. Sağ-Sol Kol Teşkilatlanması Hakkında

Eski Türk devletlerinde devlet doğu-batı, kuzey-güney, iç-dış, bozok-üçok şeklinde iki bölümde teşkilatlanılır ve bir tarafın üstünlüğü kabul edilirdi.⁵⁸ Batı Seferinden sonra İrtiş'ten Karpat Dağları'na kadar olan Karadeniz'in kuzeyinde bulunan geniş bölgede Cuci Ulusu yer aldı. Cuci Ulusu Ötemiş Hacı'ya göre iki ana bölümden oluşuyordu. Bunlardan ilki Batu Han(Sayın Han) için Altın Busagalı Ak Orda, ikincisi Batu Han'ın ağabeyi Orda-İçen için Gümüş Busagalı Gök Orda idi.⁵⁹ Ötemiş Hacı'da belirtilen iki kardeş (Batu Han ve Orda-İçen) arasındaki hikayeye göre Batu Han'ın Ak Ordası daha üstün durumda olup batıda yer almaktadır.

İdari bakımdan iki ana ordaya ayrılan Cuci Ulusu içerisinde sağ ve sol kol beyleri yer alıyorlardı. Cengiz Han'ın Cuci'ye verdiği dört bin kişiyi idare eden dört binbaşıya ek olarak bölgede Mangıt, Kongirat, Barın, Şirin, Argın, Karluk ve Uygur gibi boylar da bulunmaktaydı.⁶⁰ Bu boylar han üzerindeki haklarını beyleri aracılığı ile koruyorlardı. Cuci Ulusu'nun devlet ileri gelenleri genellikle önemli boy beylerinden oluşuyordu.⁶¹ Nogay, Mamay, Edigü gibi beyler buna örnek gösterilebilir. Cuci hanedanları üzerinde etkilere sahip olan bu beyler, kurumsallaşmış olan bir hanedan yapısını ortadan kaldıramasalar da nüfuzlarını genişletip hanları sürekli bir baskı altında tutmaya çalışmışlardır. Cuci Ulusu'nun tamamı üzerinde etkin olabilmek için de hanlardan yararlanmışlardır. Örneğin, Mangıt-Nogaylar Toktamış Han ve evladına zıt bir tutumda bulunmuşlar ve Tokay Timur ve Şiban'ı ona karşı desteklemişlerdi.⁶² Bu boylardan bazıları Saray şehrini korumakla görevliydi. Hanlar da nüfuzlarını koruyabilmek için bu boylar ile iyi geçinmek ve boylar arasındaki rekabetten yararlanmak yolunu tutuyorlardı. Güçlü bir boy olan Kongirat beylerinin kızları ile hanlar evlenirdi.⁶³

Boyların hanlarla ve kendi aralarındaki rekabetlerine ek olarak Ak Orda'yı temsil eden sülale ile Gök Orda'yı temsil eden sülale arasında da rekabet söz konusuydu. Özbek Han merkeziyetçi bir devlet kurmak amacıyla Gök-Orda (Orda-İçen) sülalesini yıkmış ve bu bölgeye oğlunu tayin etti.⁶⁴ Batu Han neslinin de bir süre sonra sükutundan sonra Cuci oğlanlarının birçoğu Ak Orda tahtına çıkmaya çalıştı. Tokay-Timur ve Şiban sülalelerinin bu safhada birbiriyle mücadeleleri görülmektedir. Şiban sülalesi Tokay-Timur'dan kendisini üstün tutmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ötemiş Hacı, Şiban sülalesini Tokay-Timur sülalesinden üstün tutan hususları sıralamaktadır. Bu bağlamda Cuci Ulusu içerisinde Cuci oğlanlarının rekabetinin ayrıntıları hakkında eserde birçok malumata ulaşılabilmektedir.

⁵² A.Yu.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s.21,43

⁵³ Yakubovskiy, *age*, s. 157

⁵⁴ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken, İstanbul 2016, s. 309.

⁵⁵ Golden, *age*, s. 309.

⁵⁶ İlyas Kamalov, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008, s. 57.

⁵⁷ Kafalı, *age*, s. 44-45.

⁵⁸ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul, 2015, s. 261; Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yay., Ankara, 2012, s. 67.

⁵⁹ Kafalı, *age*, s. 46.

⁶⁰ Hayrunnisa Alan, “Altın Orda Hanlığında Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, *Tarih Dergisi*, S. 54(2011/2), İstanbul, s. 10.

⁶¹ Kafalı, *age*, s. 35.

⁶² Kafalı, *age*, s. 55.

⁶³ Kafalı, *age*, s. 53.

⁶⁴ Kafalı, *age*, s. 64.

4. Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*

Mustafa Kafalı Türk tarihçiliğinin, Türk düşünce hayatının önde gelen hocalarındandır. Mustafa Kafalı hocanın Türk tarihi ve kültürü başta olmak üzere birçok alanda kayda değer eserleri mevcuttur. Mustafa Kafalı'nın Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi ile ilgili yazıp söyledikleri Türk ulusu için oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu yazıda Kafalı hocanın Anadolu'nun Türkleşmesi adlı eserinden yola çıkarak ortaya koyduğu çok değerli görüşlerini ele almaya çalışacağız.

Mustafa Kafalı, Türkiye'nin önde gelen tarihçilerinden birisidir. Yapmış olduğu çalışmalarda Türk tarihinin geçmişine ve geleceğine dair oldukça kıymetli bilgiler vermiştir. Mustafa Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi adlı eserinde vatan-millet-devlet kavramları üzerinde durmuş, Anadolu'nun Türkleşmesini Selçuklular dönemi, beylikler dönemi ve Osmanlı dönemindeki fetihlerden cumhuriyetin başındaki olaylara kadar devam eden dönem olmak üzere üç evrede değerlendirmiştir.⁶⁵ Bu yazıda Kafalı hocanın kaleme aldığı görüşlerinden hem de çeşitli kaynaklarda bu durumun nasıl değerlendirildiğinden bahsedeceğiz.

4.1. Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi

Anadolu fethedilmeden önce Hunlar, Sabarlar, Hazarlar da Anadolu'yu almak istemişlerdir. Bu amaçla Hunlar 359 ve 373 yıllarında iki kez Anadolu'ya akın yapmıştır. Daha sonra 396 ve 398 yıllarında da Derbent üzerinden Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu'ya ve İç Anadolu'ya girip Suriye ve Filistin'e kadar ilerlemişlerdir. Sabarlar zamanında da bu durum devam etmiştir. Sabarlardan sonra da Hazarlar tarih sahnesine çıkarak Güney Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı ele geçirip Sasanileri yıpratmışlardır. Bu akınlar sayesinde Anadolu artık Türklerin çok iyi bildikleri bir yer haline gelmiştir.⁶⁶ Kafalı, 374 yılında Batı Hunlarının başlattığı Kavimler Göçü'nün sonunda İdil boyunun, Karadeniz'in kuzeyindeki ovaların, Kafkasya'nın, Hazar Denizi'nin kuzeyinin, Tuna boylarının ve Balkanların tamamıyla vatanlaşacağını ayrıca, Hunların, Sabarların, Avarların, Hazarların, Peçeneklerin, Oğuzların ve Kıpçakların da aynı yol üzerinden gelmelerinin bu durumun devamı niteliğinde olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nı Selçukluların kazanmasıyla Türkmenler kitleler halinde Anadolu'ya gelmişlerdir. Çünkü Gazneliler İran'ı ellerinde bulundurdıkları için bu durum Selçukluların Bizans'a sefer yapmalarına engel oluyordu. Gazneliler'in de Dandanakan Savaşı'yla ortadan kalkmasıyla Ön Asya'nın ve Anadolu'nun kapılarının Selçuklulara açılmasının önündeki sorun da kalkmış oluyordu.⁶⁸

Mustafa Kafalı, Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden önce Anadolu'nun nüfusunun çoğunu kaybetmiş ve harabeye dönmüş olduğunu yazmıştır. Bunun nedeni olarak da uzun yıllar devam eden savaşları göstermiştir.⁶⁹ Aslında bakıldığında zaman orduların bu yerleri yakıp yıkması, yağmalaması sonucunda Anadolu'nun harabeye dönmesi kaçınılmaz bir durumdur. Zaten Anadolu'da harabe yerler için "viran, höyük, ören" sözcüklerinin kullanılması da buna en güzel örneklerden biridir.⁷⁰

1025 yılında Bizans imparatoru II. Basilio ölünce Bizans'ın altın çağı kapanmış oldu. Bu tarihten itibaren de Türklerin önlenemez akınları başlayacaktı. Avrupa'da da Normanlar, Slavların isyanı ve Rusya üzerinden Balkanlara gelen Türk nüfusu imparatorluğu zor duruma sokuyordu.⁷¹

Oğuz Türkleri Bizans'a karşı ilk zaferini 1048 yılında Pasinler Savaşıyla kazanmıştır. Türkmenler, Selçuklu hükümdarlarına bağlı askeri birliklerin komutanlarıyla birbirini izleyen akınlarla Anadolu'ya girdiler.⁷² Bizanslılar Balkanlar'da Peçeneklerle uğraşırken Tuğrul Bey'in 1054'teki seferi Bizans'ın müttefiki Gürcülerin Azerbaycan'da yürüttüğü harekate bir tepkiydi. Tuğrul Bey büyük bir orduyla hareket ederek Anadolu'da stratejik bir öneme sahip olan Malazgirt önlerinde kamp kurdu. Yerli halk şehri o kadar iyi savundu ki Tuğrul Bey'in kampına bir ok ve bir kadın yollayarak ona: "Sultanım bu kadınla evlen şehri de sana çeyiz verelim" dediler.⁷³ Bir ay sonra da Tuğrul Bey geri çekildi ve oraya gelen Bizans elçisini de alıp Bağdat'a götürdü. Böylece en büyük düşmanları Bizanslılarla iyi ilişkiler içinde olmak istiyor gibi görünüyor ve bu da Fatimilerle olan ilişkilerini bozuyordu.⁷⁴

* Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013. (Bu kısım Sema Sertkaya tarafından hazırlanmıştır.)

⁶⁵ Kafalı, *age*, s. 30.

⁶⁶ Kafalı, *age*, s. 17-18.

⁶⁷ Kafalı, *age*, s. 18.

⁶⁸ Kafalı, *age*, s. 20.

⁶⁹ Kafalı, *age*, s. 22.

⁷⁰ Kafalı, *age*, s. 44.

⁷¹ Alessio Bombaci, Stanford J. Shaw, *L'impero Ottomano*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1981, s. 14.

⁷² Kafalı, *age*, s. 28; Bombaci, Shaw, *age*, s. 14.

⁷³ Bombaci, Shaw, *age*, s. 15.

⁷⁴ Bombaci, Shaw, *age*, s. 15.

1068 yılında da Bizans tahtına Romen Diyojen geçti. Tahta geçtiğinde Türk saldırıları artmış ve Türkler batıya doğru ilerliyorlardı. Bir yıl sonra Türkler Kapadokya'yı geçerek Konya'yı ve çevresini yakıp yıktılar. Bu akınlardan korkmaya başlayan imparator ordusunu toplayarak Malazgirt yakınlarına gelerek burada karargah kurdu. Bizans ordusunun çoğu paralı askerlerden ve Norman, Bulgar, Peçenek, Uz, Gürcü ve Ermeni gibi kalabalık topluluklarından oluşuyordu.⁷⁵

Türk ordusu Bizans ordusuna göre sayıca az olmasına rağmen Türklerdeki savaşçı ruh ve birbirine bağlılık Bizans ordusunun cesaretini kırmıştı. Bizans ordusunda bulunan birçok Peçenek ve Uz da taraf değiştirerek Türk tarafına geçtiler. 26 Ağustos 1071 günü Sultan Alp Arslan saldırıya geçmiş ancak daha sonra Türkler her zamanki savaş taktiklerini uygulayarak geri çekilir gibi yapıp Bizans ordusunu içlerine çektikten sonra gizlendikleri yerden çıkarak Bizanslıları bozguna uğratmışlardır. Türk atlı okçularının üstün yeteneği Bizans ordusunun sonu olmuştur. Romen Diyojen de savaşta yaralanarak tutsak alınmıştır.⁷⁶

Böylece Malazgirt Savaşı, Bizans tarihinin en ağır yenilgisi olmuştur ve Anadolu'daki Türk ilerleyişinin yeni bir dönemi de başlamıştır. Kafalı da bu olayın ulusal tarihimiz açısından oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır.

Mustafa Kafalı'nın değerlendirmesine göre Malazgirt zaferinin ardından Türkmenler Adalar Denizine ve Boğazlara kadar ulaşmışlardır. Başkent olarak da İznik'i seçmişlerdir. Burayı başkent seçmelerinin nedeni de Trakya ve Balkanlara doğru fetihlerini devam ettireceklerinin göstergesidir. Ancak Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla başkentlerini İznik'ten Konya'ya taşımışlardır. Bunun sonucu olarak da Anadolu'nun tamamen Türk vatanı haline gelmesi gecikmiş olacaktır.⁷⁷

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine birçok Türk aşireti yerleştirilmiştir. Bu aşiretler dolayısıyla Anadolu fethedilmiş olup Mengücek, Saltuklu, Artuklu beylikleri kurulmuştur.⁷⁸

Kafalı'ya göre I., II. ve III. Haçlı Seferleri sırasında Haçlıların Kudüs'e ulaşmak için Anadolu'dan geçmeleri Selçukluların sürekli mücadele etmesine neden olmuş ve bu yüzden de fethettikleri yerlerde iskan süreci gecikmiştir. 1176 yılında yapılan Miryokefalon Savaşı'yla birlikte Bizans ordusu Selçuklular tarafından bozguna uğratılmıştır. Kafalı hocanın da belirttiği üzere Anadolu'ya Türk mührü böylece vurulmuş oldu.⁷⁹

Osmanlılar zamanında da beyliğin sınırları Çanakkale Boğazı'na kadar ilerlemişti. Osmanlı'nın başkentinin Edirne'ye taşınmasıyla fetihler Balkanlara doğru iyice ilerleyecek ve buralara Türk nüfusu yerleştirilerek buraların Türkleştirilmesi sağlanmış olacaktır. Anadolu'nun yurt haline gelmesinde beylikler dönemi başlamıştır. İstanbul'un fethine kadar olan fetihler de bu dönemde gerçekleşmiştir.⁸⁰ Kafalı Hoca, Anadolu'nun yurt haline gelmesinde son aşama olarak İstanbul'un fethinden sonraki dönemi ve Anadolu'nun tamamen Türk hakimiyetine girmesinin de Fatih Sultan Mehmet ile olduğunu belirtmiştir.

Malazgirt Savaşı ile başlayan yeni dönemde yapılan akınlar yıldırım hızıyla yapılan akınlardan başka bir şey değildi. Konargöçer halk temelli Anadolu'da kalacaklarından emin olarak tüm ailesiyle, sürüleriyle gelmeye başladılar. On yıl gibi bir sürede Anadolu'nun her köşesine yayıldılar.⁸¹

Kafalı, Türklerin yeni vatanı Anadolu'nun neredeyse harabeye döndüğünden buraya yerleşmek için ülkenin yeniden inşa edilmesi gerektiğini söylemiştir. Zaten Anadolu daha önceden de savaşlardan dolayı oldukça tahrip edildiği için böyle bir imara gereksinim de vardı. Anadolu'ya Türkmenler ile birlikte hayvan sürüleri, tohumlar, develer de getirilerek Anadolu'nun her açıdan canlanması sağlanmış oldu.⁸²

Kafalı Hoca'nın söylediklerine bakacak olursak Anadolu'da kurulan köy ve kasabaların adlarının Türkçe olması da buraya göçen Türkmenler tarafından kurulduğunun kanıtı niteliğindedir. Ayrıca yeni kurulan köy ve kasabalar da adlarını bölgenin bir özelliğinden, bölgede yetişen üründen, o yeri kuran kişinin adından dolayı da almaktaydılar. Bundan başka atalarımızın geldikleri bölgedeki yerlerin adlarına da günümüzde rastlamaktayız.⁸³ Yine hocamızın belirttiği gibi bu adlandırma daha çok iki şekilde olmuştur. İlki, Anadolu'ya gelen yirmi dört Oğuz boyunun adlarının verilmesiyle; ikincisi de harabe durumdaki Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bu durumdan etkilenecek ad vermesiyle olmuştur. İlkine Yüreğir, Bayat, Kınık gibi yer adlarını örnek olarak

⁷⁵ Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 29; İbrahim Kafesoğlu, "AlpArslan", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1989, s. 526-530.

⁷⁶ Kafalı, *age*, s. 29; Bombaci, Shaw, *age*, s. 17-18; Mükrimin Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1934, s. 48-49.

⁷⁷ Kafalı, *age*, s. 30.

⁷⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Anadolu'nun Osmanlı Hakimiyetine Geçişi", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul 1991, s. 116-117; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, cilt 27, s. 481-483; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, editör Refik Turan, Ankara 2014, s. 133.

⁷⁹ Kafalı, *age*, s. 31-32.

⁸⁰ Kafalı, *age*, s. 34.

⁸¹ Alessio Bombaci, Stanford J. Shaw, *L'impero Ottomano*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1981, s. 18.

⁸² Kafalı, *age*, s. 39-40.

⁸³ Kafalı, *age*, s. 40-41.

verebiliriz. Köy ve kasaba adları çoğunlukla Türkçedir ancak bazı yer adları değiştirilmemiş Türkçeye uygun duruma getirilmiştir. Sebastia-Sivas, İkonium-Konya, Caseria-Kayseri gibi.⁸⁴ Ayrıca Anadolu'yu çevreleyen denizlere de Türkçe adlar verilmiştir.⁸⁵ Anadolu'ya gelen Türkler yanlarında büyük ve küçükbaş hayvanlar, tahıl, tohum gibi çeşitli mahsuller de getirmişlerdir. Kafalı'ya göre Anadolu'ya getirilen çeşitli mahsullerle, hayvanlarla Anadolu'da tarım ve hayvancılık önemli ölçüde artmıştır. Türkler, ülkeyi imar etmek açısından da kasaba ve köyleri birbirine bağlayan yollar yaptılar. Anadolu'ya Türk yapı tekniğini getirdiler.⁸⁶ Böylelikle her açıdan Anadolu'ya kendi imzalarını atmış oldular. Kafalı'nın naklettiğine göre sonradan evliya mertebesine yükseltelen kişilerin kurdukları dergahlar, tekkeler Anadolu'nun vatanlaşmasına çok önemli katkıda bulunmuşlardır. Bunlar Hoca Ahmet Yesevi'nin yetiştirdiği alp-savaşçı kişiler idiler. Bu kişilerden oluşan Ahilik Teşkilatı da Anadolu'da sanat ve ticaretin gelişmesine çok önemli katkılar sağlamışlardır, aynı zamanda sanat ve ticarete ahlaklı bir yapıyı da oluşturmuşlardır. Anadolu'da demircilik, bakırcılık ve hayvanlardan elde edilen yün ve ipek böceğinden elde edilen ipekli, yünlü kumaşların işleniş gelişmiş böylece de halıcılık, kilimcilik, keçecilik yayılmıştır.⁸⁷ Türklerin Anadolu'ya getirdiği bir diğer yenilik de inanç yapısıdır. Bundan dolayı başka dinlerin ibadet yerlerine de saygı duymuşlardır. Kafalı'ya göre, bunun nedeni Türklerin yönetici bir ulus olması ve "dinde zorlama yoktur" ilkesine inanmalarıdır. Buna örnek olarak da Hacı Bayram Veli Camisi'nin bitişiğinde bulunan Augustus Tapınağı'nı gösterebiliriz.⁸⁸

Anadolu'nun Türk vatani haline gelmesinden sonraki en önemli sorunlardan biri de fetihten önce Anadolu'da yaşayan Ermeni ve Rum halkıydı. Türkler hayvancılık ve tarım ile uğraştıklarından dolayı toprak onlar için oldukça önemliydi. Bu yüzden köy ve kasabalara kendileri yerleşmişler, şehir merkezleri ve civarındaki yerlere de Ermeni ve Rumları yerleştirmişlerdir. Kafalı Hoca'nın belirttiğine göre, Ermeni ve Rumlar toplam nüfus içinde azınlık durumuna düşmüşlerdir. Anadolu nüfusunun % 90'ı Türklere, % 10 gibi bir kısmı da Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı. Ancak Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nu Türk sınırları içine katmasıyla bu durum % 15'e kadar çıkmıştır. Ermeni ve Rumlar askerden muaf tutulmalarına, askere alınan Türk nüfusunun bir kısmının savaşlarda telef olmasına rağmen cumhuriyete kadar bu oran hemen hemen hiç değişmemiştir.

Kafalı, Anadolu'nun fethiyle yurtlaşma sürecinin 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı'yla başladığını ve 1176 Miryokefalon Savaşı'yla da bu durumun kesinleştiğini ele almıştır. Hocanın daha önce de ifade ettiği gibi Anadolu'nun yurtlaşmasında üçüncü ve son dönem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını hazırlayan 26 Ağustos 1922 zaferidir.⁸⁹ Bu durum bir ulusun hayatta kalma ve yoktan var olma mücadelesidir. Kafalı Hoca bu durumu Ergenekon Destanı'yla özdeşleştirmiştir. Sakarya ve Dumlupınar Zaferleri tıpkı destanda anlatıldığı gibi yeniden canlanmanın ve tarih sahnesine çıkmanın ifadesidir.⁹⁰

Kafalı'ya göre bir yerin yurt haline gelmesi o yerde nüfus üstünlüğünü sağlamak demek değildir. Yaşayış biçimi, ortaya konan yapılar, o bölgenin köylerinin, kasabalarının, dağlarının, göllerinin, denizlerinin konuştukları dil ile adlandırılması gibi durumların hepsi vatan olmanın birer parçasıdır.⁹¹

Kafalı, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesindeki son aşamayı da Türk ulusunun Yunanlara, İtalyanlara, Fransızlara, İngilizlere karşı gösterdiği büyük direniş olarak göstermiştir. Bu zaferlerden sonra imzalanan Lozan Barış Anlaşması da Türk ulusunun iradesini, azim ve kararını çok net bir biçimde ortaya koymuştur. Hunlardan başlayarak uzun yıllar boyunca yapılan Anadolu seferleri, Pasinler Savaşı, Malazgirt Savaşı, Miryakefalon Savaşı, Dumlupınar zaferi Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesini perçinlemiştir.⁹²

Mustafa Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesinin öncesinde ve sonrasında yaşanan olaylar hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştir. Hocaya göre harabe halinde ele geçirilen Anadolu, Türk yurdu haline getirildikten sonra Türkistan'dan getirilen türlü hububatlar ve hayvanlar ile zenginleştirilmiş, tarım ve hayvancılık geliştirilmiş, yeni köyler, kasabalar, şehirler kurularak, yollar inşa edilerek bayındır hale getirilmiştir. Kafalı, Anadolu'nun Türkleşmesi meselesinin sıradan bir olay olmadığını, bu duruma zemin hazırlayan olayları ciddiyetle irdeleyerek Türk ulusunun iyice idrak etmesini sağlamıştır. Bu hususta hocamızın verdiği bilgiler oldukça değerli olup Türk ulusunun ufkunu da açacaktır. Son olarak da şunu söyleyebiliriz; Anadolu'da Malazgirt Savaşı'yla başlayan, Dumlupınar Zaferi ile pekiştirilen Türk hâkimiyetinin sonsuza kadar sürmesi garanti altına alınmıştır.

⁸⁴ Kafalı, *age*, s. 45.

⁸⁵ Kafalı, *age*, s. 42-45.

⁸⁶ Kafalı, *age*, s. 47-48.

⁸⁷ Kafalı, *age*, s. 49 ve devamı.

⁸⁸ Kafalı, *age*, s. 50.

⁸⁹ Kafalı, *age*, s. 54; Ettore Rossi, "Atatürk (1880-1938)", *Oriente Moderno*, cilt 18, sayı 12, Istituto per L'Oriente, Roma 1938, s. 640.

⁹⁰ Kafalı, *age*, s. 55.

⁹¹ Kafalı, *age*, s. 55-56.

⁹² Kafalı, *age*, s. 56-58; Ettore Rossi, "Il Discorso di Mustafa Kemal Sulle Vicende Della Turchia Dal 1919 Al 1927", *Oriente Moderno*, cilt 7, sayı 11, Istituto per L'Oriente, Roma 1927, s. 550-551.

5. Dış Türkler Makaleleri*

Mustafa Kafalı'nın çeşitli yerlerde ele aldığı "Dış Türkler"'i ilgilendiren makaleleri bizim için birçok açıdan önemlidir. Öncelikle makalelerin ağırlıklı olarak 1970 ve sonrasında kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa, bu yıllarda yeniden ivme kazanan Türkçülük akımına verdiği büyük destek dikkatlerden kaçmayacaktır. 1931 senesinde Atsız Mecmua ile başlayan ve bünyesinde Zeki Velidî (Togan), Abdülkadir (İnan), Orhan Şaik (Gökyay), M. Fuad (Köprülü), Abdülbaki (Gölpınarlı) gibi değerli ilim adamlarını barındıran dergilerin yayınlanmaya başlaması, Türk Dünyası'na yeni bir ufuk açmıştı. Devamında gelen Orhun, Orkun ve Ötüken gibi dergiler, bu yeni yolda ilerlemeye devam etmiş ve Türklerin sadece Türkiye'de yaşayanlardan ibaret olmadığını, dünyanın dört bir yanında Türklerin bulunduğunu yazdıkları makalelerle okuyucularına duyurmuşlardır. Hüseyin Nihal Atsız'ın 1975 senesinde vefat etmesi üzerine bu camia suskunluğa bürünse de, Mustafa Kafalı kaleme aldığı yazılarıyla bu yolun kapanmasına müsaade etmemiş ve Türk Dünyası'nın potansiyel gücünü her fırsatta dile getirmiştir. Ayrıca bahsetmek gerekir ki, bu yıllarda Türkiye dışı Türkleri ilgilendiren ilmi yazılar oldukça azdı ve bu durum literatürümüzde büyük bir eksiklik olarak durmaktaydı. Bu açıklığın farkına varan Mustafa Kafalı, bu eksikliği, ilmi, fikri ve edebî yolların her birini ustaca kullanarak gidermeye çalışmıştır. Böylece bu yazılar, literatürümüzde önemli parçalar olarak kendilerine yer bulmuştur.

5.1. Dış Türkler

Mustafa Kafalı'nın dünyanın çeşitli yerlerinde ikâmet eden Türkler hakkında kaleme aldığı yazılarını belirtmeden evvel, Türk Dünyası ifadesinin onun gözünde ne anlama geldiğini ve hangi bölgeleri içerisinde barındırdığı açık bir şekilde belirtmekte fayda vardır. Böylece Kafalı'nın izlediği yolun pusulasını elde ederek, gözümüzde bir coğrafi sınır belirleyebiliriz. Ona göre Türk Dünyası'nın coğrafi hudutları:

"Batıda Balkan yarımadasının bilhassa Vardar ırmağı ile Tuna ırmağı arasında kalan Makedonya, Batı Trakya ve Bulgaristan, Deliorman, Dobruca ve Besarabya bölgelerini de içine aldıktan sonra, Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım yarımadası ile kısmen Kuzey Kafkasya'yı ve Hazar Denizi'ne dökülen İdil (Volga) ırmağı ve ona katılan Samar, Ak-İtil ve Kama Irmakları havzalarını dâhilde bıraktıktan sonra Ural Dağları boyunca kuzeye doğru devam ile Baydar Ata körfezin Karadeniz (Kuzey Buz Denizi'nin bu bölümünün adı)'e ulaşır. Bundan sonra bütün Kuzey Buz Denizi sahilleri boyunca devam ederek Kamçatka yarımadasına ve Bering Boğazı'na erişir.

Doğuda Sahalin denizi Tatar Boğazı (Sahalin adası ile Asya Kıtası arasındaki boğaz) ve Japon deniziyle hudutlanır. Türk Dünyası'nın güney hududu ise esas itibarıyla kuzey yarım küresinin 350 paralel dairesini takip ederek batıdan doğuya doğru Kıbrıs, Lazkiye, Halep, Kerkük, Kazvin, Meşhed, Mezarşerif, Belh, Kunduz ve Doğu Türkistan'ı kuzeyde bırakan hat boyunca Asıl Çin hududuna erişir. Buradan kuzeye doğru dönüş yapan güney hududu, Altaylar'ı Orkûn Selenge ırmakları ile Baykal gölü havzasını dâhilde; Moğolistan'ı hariçte bırakmak üzere devam edecek Kadırgan (Kıngan) dağlarına, buradan da Amur ırmağı boyunca Japon denizine bağlanır. Tamamı 20 milyon kilometrekareye erişen bu sahada 150 milyon kadar insan yaşamakta ve bu nüfusun 120 milyonu yâni %80'i aslî unsur olan Türk'lerdir".⁹³

Coğrafi sınırlarını net bir şekilde verdiği Türk Dünyası'nın diğer güçler tarafından *Gizli Dev Güç* olarak adlandırıldığını vurgulayan Kafalı, bu coğrafyanın ekonomik, siyasî ve askerî şablonunu da çizerek bize tabiri caizse bir Türk Dünyası projesi sunar.

5.2. Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri

Hocamız ilk önce Azerbaycan hakkında coğrafi bilgilerle konusuna giriş yapar. Azerbaycan'ın bütün haliyle yani bölünmemiş şekliyle 250.000 km²'den daha geniş bir sahayı içerisinde barındırdığını belirttikten sonra, İran ve Sovyet hükümetlerinin uyguladıkları sun'î küçültme politikalarıyla bugün Azerbaycan'ın toprak genişliğinin 200.000 km² olduğunun altını çizerek Azerbaycan üzerinde oynanan siyasî oyunları ifşa eder.

Kafalı, Azerbaycan'ı tarihte devamlı surette Türkmen kütlelerini bünyesinde barındıran depo olarak görür. Her ne kadar bu Türkmen deposu Safevi Devleti'nin içerisinde yer alsada, bu siyasî bölünmüşlük Türkler arasında birlik ve bütünlüğe engel teşkil etmemiştir. Buna duruma hocamız çok güzel bir örnek verir. Oğuz ilinin Azerbaycan bölümü olarak tarif ettiği bu bölgede, *Aslı ile Kerem, Arzu ile Kamber, Aşık Garip* gibi Türk halk edebiyatının önemli nümüneleri saz şairleri vasıtasıyla Anadolu'da da yayılmış, buna mukabil olarak, Anadolu'dan türemiş *Koroğlu Destanı, Hüsrev ile Şirin* ve *Nasreddin Hoca* fıkraları da Azerbaycan'a

* Bu derleme, Mustafa Kafalı, *Makaleler*, Yayına Hazırlayanlar: E.Semih Yalçın- Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, adlı eserin I. ve II. ciltlerinde yer alan ilgili kısımlar dikkate alınarak oluşturulmuştur: *Makaleler I*: 405-538; *Makaleler II*: 289-408. (Bu kısım Remziye Yılmaz tarafından hazırlanmıştır.)

⁹³ Mustafa Kafalı, *Makaleler*, I, Yayına Hazırlayanlar: Semih Yalçın ve Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 406.

geçmiştir.⁹⁴ Hatta bu edebî mahsuller Hazar-Ötesi Türkmen Elllerinde de yüzyıllarca bilinip söylenmiştir. Hocamızın bu tespiti iki açıdan büyük önem taşır. İlk olarak coğrafi ve siyasî parçalanmışlıkların Türkler arasında bir ayrılık meydana getirmedeği bildirilir. İkinci olarak Türklerde gelişen edebî kültürün nasıl onları duygu, düşünce ve fikrî olarak birbirine bağladığının altı çizilir.

Kafalı'nın üzerinde durduğu diğer bir önemli mesele ise mezhep ayrılığı idi. Safevi Hanedanı'nın çöküşünden sonra İran'a hâkim olan Afşar boyunun Kırklı oymağından olan Nadir Şah Afşar (1736-1747), Osmanlı hükümdarı I. Mahmud'a gönderdiği mektuplarda, sık sık kavmi akrabalığa vurgu yapmış ve İran içerisindeki Türkmenlerin bazı gruplarını bünyesinde barındıran Sünni anlayışa yakın Caferî mezhebinin de I. Mahmud tarafından hak mezhebi olarak ilân edilmesini talep etmiştir. Böylece Nadir Şah, Türkmenler arasında ayrılık unsuru olarak görülen mezhep problemini ortadan kaldırmak istemişse de hedefinde başarılı olamamıştır. Nadir Şah'ı üstün milli şura sahip biri olarak vasıflandıran Mustafa Kafalı, aslında Türkler arasındaki mezhepsel ayrılıkların gereksizliğine dikkat çekmek ister.

Son olarak şu belirtilmelidir ki, hocamız, bugünkü isimlendirme kapsamında olarak, hem Kuzey hem de Güney Azerbaycan'da yer alan Türkmen boylarının varlığını ve bu boyların buldukları bölgeleri açık bir şekilde ifade eder ve makalesinin sonuna kendisi tarafından çizilen, bölgedeki Türkmen boylarının yerleşmelerini gösteren iki harita ekler.

5.3. Suriye Türkleri

Selçukluların 1040'da Dandanakan Zaferi'ni kazanmasının akabinde Oğuz ya da Türkmenlerin Ön-Asya'ya gelmeleriyle başlayan Suriye'deki Türk yerleşmeleri, Kafalı tarafından bölge bölge ele alınır. Suriye'deki Türk varlığı, sadece tarihi verilerle değil, yakın zaman nüfus sayımına dayanılarak da kanıtlanmaya çalışılır. Bilhassa XIII. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'nin kuzeyinin Türk yurdu haline geldiği bildirilir. Akabinde bölgedeki Türkmen boyları ile yaşadıkları bölgeler teker teker sayılır ve bu bölgeler harita üzerinde gösterilir. Kafalı'nın işaret ettiği bu malumatlar, XI. asırdan başlayarak XX. yüzyıla kadarki süreci kapsayan tarihi bilgiler ışığında kanıtlarıyla birlikte sunulur.

Mustafa Kafalı'nın iki bölüm halinde incelediği *Suriye Türkleri* isimli makalesi oldukça kapsamlı ve önemlidir. Suriye'deki Türkmen varlığı bazı siyasî gerekçeler yüzünden unutturulmaya çalışılsa da, hocamız verdiği açık ve yer gösteren bilgilerle, bölgedeki Türkleri unutmamış ve unutturmamıştır. Özellikle *Lazkiye* vilayetine bağlı olan *Bayır-Bucak* bölgesindeki Türk nüfusun altı bilhassa çizilmiş ve Suriye'de bulunan Türk köyleri, isimleri verilerek mercek altına alınmıştır. Hocamızın buradaki amacı Türk milletinin nasıl yapay sınırlarla ayrı düşürüldüğünün altını çizmektedir. Böylece Kafalı, Türkiye'nin dış siyasetine de bir yön vermeye çalışmıştır. Çünkü o, makalesinde de defalarca örneklediği üzere, Suriye ve Türkiye'deki Türk yerleşmeleri birbirlerinin devamıdır. Örneğin, Bucak nahiyesinin doğusunda yer alan Bayır nahiyesindeki Türkmen köylerinin merkezi durumundaki *Kebele*, Türk topraklarındaki *Yayladağ* kazası köylerinin devamıdır. Yine hocamızın altını önemle çizdiği üzere, Bayır Bucak Türkleri Hatay vilayetimizdeki Türklerin devamı ve akrabalarıdır. Bu yüzden bu bölgede yaşanan sorunlar sadece oradaki Türklerin değil Türkiye Cumhuriyeti'nin de meselesidir. Suriye'nin 1970'lerde Türkler üzerinde uyguladığı malların devletleştirilmesi politikası üzerine bilhassa vurgu yapan Kafalı, Suriye hükümeti tarafından bölge Türklerinin Türkiye'ye göçü sağlanarak, bölgenin Türk kimliğinin ortadan kaldırılmaya çalışıldığını bildirir. Son olarak tüm bu söylediklerimizi bir de hocamızın kaleminden okuyalım:

“...asırlardır Türk yurdu konumunda olan bu topraklar, Türk nüfusunu kaybederek, Araplaşacaktır. Yani asırlardır sürüp gelmekte olan dirlik ve düzen ortadan kaldırılarak Misak-ı milliye uymayan, 20 Ekim 1921'de çizilmiş olan siyasî hududa tabii olarak bu bölgeler boşalacağı için dünün siyasî hududu, netice olarak aleyhimize tecelli eden Milli hudud haline gelecektir. Malûm olduğu üzere, siyasî hududlar devlet hududlarıdır. Milli hududlar, her zaman siyasî hududlara uymazlar ve siyasî hududların ötesinde de aynı soydan insanların devamlılığı mevzubahis ise bu nüfusun bitim noktalarından geçerler. Bu durum Türk Devleti için bir hayli düşündürücü ve bu mesele, üzerine eğilmesi icap ettirici, şartları gerektirmektedir. Çünkü bu mesele Suriye hudutları dâhilinde kalan 300 bin Türk'ün davası değil aynı zamanda Türk Hükümeti'nin de meselesidir⁹⁵.”

5.4. Kerkük ve Musul Türkleri

⁹⁴ Daha sonra bu edebî mahsuller Azerbaycan Türklerinin uyanış hareketinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Örneğin Üzeyir Hacıbeyli 'nin en önemli operası *Köroğlu*'dur. 22 Ocak 1908'de Türk-İslam Dünyası'nda ilk opera olan *Leyla ile Mecnun* operası yine Üzeyir Hacıbeyli tarafından yazılır. 1910'da *Rüstem ve Söhrab* 1912'de *Şah Abbas ve Xurşud Banu, Esli ve Kerem* operaları yazılıp sahnelenmiş ve büyük ilgi ile karşılanmıştır. Bu operalar Azerbaycan Türkleri arasında Türk oldukları bilincini uyandırmış ve onlara sahip olduğu kültürel değerler hatırlatılmıştır.

⁹⁵ Kafalı, *Makaleler*, I, s. 446-447.

Mustafa Kafalı, Kerkük ve Musul Türklerini ele aldığı bu makalesinde âdeti olduğu üzere bölgedeki Türk varlığına tarihi bir bakışla yaklaşır ve bu bölgelerin XI. yüzyıldan çok daha evvel Türkleştiğini öne sürer. Bu yüzden hocamız “Irak Türkleri” tabirinin yanlış olduğunu ve doğru kelimenin “Kerkük Türkleri” ya da “Musul Türkleri” olması gerektiğini ifade ederken, bölgenin genel adının ise Irak değil “el-Cezîre” olarak adlandırılması gerektiğini önemle vurgular. Çünkü el-Cezîre 900 senelik Türk hâkimiyeti devresinde, daima Anadolu'nun bir devamı olagelmıştır. Coğrafi ve etnik hususlar dâhil edilerek bir değerlendirme yapıldığı zaman da, el-Cezîre bölgesinin (Irak'ın kuzeyindeki Musul vilayeti ve çevresi) Irak bölgesindeki (Basra ve Bağdat vilayetlerini içine alan güney bölgeler)⁹⁶ bataklık ovaları, çölleri ve halkı ile tamamen zıt karakterde olduğu hemen dikkatleri çekecektir. Buna mukabil olarak, hocamızın belirttiği üzere, Irak Devleti sun'î bir devlet olup tamamen İngiliz projesi olarak gün yüzüne çıkmıştır. Kafalı, bu iddiasını çeşitli yollarla kanıtlama yoluna gider. 1918 yılından başlayan bu süreci Ankara-Musul antlaşmasına (5 Haziran 1926) kadar götürerek tarihi bilgilerle aydınlatır. Ayrıca bölgedeki nüfus bilgilerini ve Türk köylerinin adlarını da vererek iddiasını keskinleştirir.

Hocamızın üzerinde durduğu diğer önemli mesele ise, Irak'taki Arap ve Kürtlerin birbirlerini güçsüz duruma düşürmek için Türkleri kendi yanlarına çekme arzusudur. Oysa Irak bölgesi üç temel ırk üzerine kurulmuştur. Bunlar Türkler, Araplar ve Kürtlerdir. Yani Türkler, Araplar ve Kürtler arasında destekleyici ya da haklarında gıyaben karar verilen bir unsur değil, kendi hakları olan bir millet olarak kalmalıdır. Böylece Kafalı, bölge Türklerine de içerisinde buldukları durumun vahametini gösterip, onlara yapılması gerekenler hakkında bilgi vermiş olur.

Mustafa Kafalı yol göstericilik konusunda uluslar arası bir statüye geçer ve Irak hükümetine de bir proje teklif eder. Bu projeye göre, Irak Devleti sun'î bir devlet olduğu ve bölgede yaşayan halklar çeşitli olduğu için iç karışıklıkların ve merkezi hâkimiyetin, özellikle Arap hâkimiyetinin, sağlanması imkânsızdır. Eğer ülkede birlik kurulmak isteniyorsa Irak hükümeti, devletin yapı taşı olan üç millete yani Araplar, Türkler ve Kürtlere, mahalli muhtariyetler verilmelidir. Bu muhtariyetler kültür ve eğitim bakımından kendi geleneklerini sürdürmelidir. Böylece her unsur devlet birliği mesuliyetine gönülden iştirak edeceklerdir. Aksı takdirde, Irak dağılmaya mahkûm olacaktır. Hocamızın bölge hakkında nasıl tutarlı tespitleri olduğunu 2000'li yılların başında Irak'ın başına gelenlerden anlıyoruz. Aslında Kafalı hem Türkiye'yi hem de Irak hükümetini Irak'ın başına gelecekleri konusunda uyarıyordu. Ayrıca hocamız başka bir makalesinde⁹⁷ Saddam'ın ağır bir şekilde iktidardan düşeceğini de yazmaktadır ve bu fikrini de gelecek haklı çıkaracaktır.

5.5. Kıbrıs Türkleri

Mustafa Kafalı'nın üzerinde en çok durduğu konulardan biri Kıbrıs meselesidir. Kıbrıs'a bir barış harekâtı yapılmış neticede Türkiye bu harekâttan başarı ile ayrılmıştır. Ama harpte kazandıklarımızı sulh masasında kaybetme geleneğimiz, kendisini Kıbrıs meselesinde de göstermiştir. Elde edilen zafer, mutlak surette değerlendirilmeliyken Türk tarafı halen zaferden önceki şartların; yani federe devlet yapısının devamı şeklinde bir politika sürdürmektedir. Bu durumun yanlışlığına dikkat çeken Kafalı, bunun düzeltilmesi için, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin fiilen ilân edilmesinin önemine vurgu yapar. Bu hususa özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Hocamız bu makaleyi kaleme aldığı esnada KKTC ismiyle anılan bir devlet yoktu ve *Kıbrıs Türk Cumhuriyeti* isimli makalenin yazımından yaklaşık iki sene sonra KKTC ilân edilecektir.

Kafalı, Kıbrıs konusunda alınması gereken önemler arasına, KKTC'nin ilân edilmesi dışında, başka maddeleri de ekleyerek Türkiye Cumhuriyeti dış politikasına bir rota çizer. Bu rota sadece siyasi bir güzergâh izlemez. Ekonomik, ticari ve ulaşım gibi sorunların da altı çizilerek çözüm yolları önerilir. Devamında, eğer Türkiye Kıbrıs konusunda pasif kalmaya devam ederse, Türkiye'nin vesayeti altında Kıbrıs'ın belki korunabileceği, ancak onun gelişmesinin ve istikbalinin temin edilemeyeceğine vurgu yapılır. Hocamızın bu makalelerini yazmasının üzerinden yaklaşık otuz beş sene geçmiş olmasına rağmen, görüşlerinin isabetliliği hayret uyandırıcıdır. Bugünkü Kıbrıs'ın durumuna baktığımız zaman, Kafalı'nın altı çizdiği tehlikenin bizzat yaşandığını görmekteyiz.

5.6. Batı Trakya Türkleri

Batı Trakya toprakları Türkiye'nin kanayan diğer bir yarasıdır. Bu bölge Lozan'la elimizden çıktığı zaman buradaki Türk nüfusu %85 olmasına rağmen bu Türk coğrafyasının Yunanlılara verilmesine engel olamadık. Bu durumun vahametine dikkat çeken Kafalı, Batı Trakya'nın tarihi bir Türk yurdu olduğunu söylüyor ve buradaki Türk nüfusunun miktarını net bir biçimde bildiriyor. Akabinde, bölgede Türklere karşı yapılan Yunan mezalimine özellikle vurgu yapıyor. Yunan hükümetinin Türk toprak ve vakıfları üzerinde sergilediği oyunları birer birer gün yüzüne çıkarıyor. Bununla da yetinmeyerek kendi üslubunca Yunanistan'a göndermelerde de bulunuyor. Bunlar arasında bulunan: “*Yunan başvekili Papandreu Megali İdea nöbetine tutularak tozutmuştur... Evvelki hafta ‘Türkiye’ye karşı Haçlı seferleri tertip edeceğini’ söyleyerek bizleri güldürmüştür. Hiç olmazsa bu*

⁹⁶ Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı'ndan evvel bölgenin isim taksimatı bu şekilde idi. Daha sonra Irak adı altında bu iki bölge birleştirilmiştir.

⁹⁷ Kafalı, *Makaleler*, II, s. 345-346.

sözlerinde, diğer haçlılar ile birleşmeden Türklerin karşısında bir hiç olmanın idraki mevcuttur⁹⁸.”, ifadesi ile hocamız yüzümüzü güldürmüştür. Ruhu şâd olsun.

5.7. Afganistan Türkleri

Kafalı, Afganistan meselesi ile ilgili yazdığı *Afganistanlı Kardeşlerimizi Unutmayalım* isimli makalesinde, Türk basınının batı basınına temel olarak İslâm ülkelerinde meydana gelen olaylara göz yummasını eleştirir. Özellikle Afganistan’da bulunun Türk nüfusunun altını çizen Kafalı, bölgedeki Rus işgalinin hususiyetini kamuoyuna sunar. Böylece Türk kamuoyu unutsa veya unutturmaya çalışsa da, hocamız dünya üzerinde yaşayan hiçbir Türk topluluğunun unutulmasına asla müsaade etmez. Bu durumu ise kendi ifadeleri ile şu şekilde dile getirir: “Türkiye devletinin bu soydaşlarımıza sahip çıkması en tabii bir hadise olması lazım gelirken hariciyemizin alâkasızlığı yüzünden kendi kaderlerine terk edilmiş olduklarını yine alınan haberlerden öğrenmekteyiz. Türk milleti ister hududlarımız dahilinde ister haricinde kaderde ve kıvançta birdir. Türk devletinin hariciyesi de bu mantıkla olmalıdır⁹⁹.”

5.8. Doğu Türkistan Türkleri

Çin’in istilası altındaki Doğu Türkistan Türklerinin yaşadıkları sıkıntılara parmak basan Kafalı, Çin’in uygulamaya koyduğu politikaları ve bu politikaların sonuçlarını değerlendirir. Biz burada da hocamızın isabetli fikirlerine denk geliyoruz. Örneğin, Çin’in Doğu Türkistan topraklarına uyguladığı Çinli göçmen mevzusunun ileride sorun teşkil edeceği ifade edilmiştir ki bugün bu büyük bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Yine hocamız, makalesini yazdığı tarihte (1982) Çin’in Türklere karşı uyguladığı yumuşama politikasına aldanılmaması gerektiğini, bunun devamlı olmayacağını, Çin’in esas amacının propaganda olduğunu belirtir. Bu görüşünün tutarlılığını biz bugün 2019’da net bir biçimde görmekteyiz. Bugün Çin’de, Doğu Türkistanlıların tutulduğu toplama kampları dünya tarihinin utanç vesikası olarak varlığını sürdürmektedir. Ayrıca bölge Türklerine yapılan baskı, zulüm ve kısıtlamaların varlığını belirtme ihtiyacı dahi duymuyoruz.

Türkistan’ın Çin işgali ve Rus nüfuz hegemonyası altında bulunduğuna dikkat çekerek, son noktayı Kafalı hocanın üslubuyla koymayı tercih ediyoruz “ o zaman biz bütün dünyanın bildiği veyahut bilmesi lazım geldiği hakkın temeli olan hakikati burada söyleyelim: Haklı olan, üzerinde kumar oynanan Türkistan’a bu adı veren ve bu vatanın aslı sahibi olan Türklere¹⁰⁰.”

5.9. Bosna-Hersek Meselesi

Bosna-Hersek’in siyasi, ırkî, etnik ve dinî sorunlarını ele alan Kafalı, özellikle Boşnakların Slav olduklarına dair yapılan neşriyatları eleştirir ve Boşnakların Peçenek Türklerinin bâkiyeleri olduğunu kanıtlarıyla birlikte sunar. Hocamız, verdiği tarihî ve istatistikî bilgilerle de Boşnak Türkleri hakkında önemli bilgileri Türk kamuoyuna sunarak bu Türklerin varlığından Türk halkını haberdar eder.

5.10. Yeryüzünde Türkler

Mustafa Kafalı’nın üç seri halinde yayımladığı bu makaleler, dünya üzerinde bulunan tüm Türkleri kapsayan bir yazı dizisidir. Makalemizin başında da belirttiğimiz üzere, Kafalı hocanın bize çizdiği Türk Dünyası haritası içerisinde bulunan tüm Türk toprakları üç grup halinde incelenir. Şimdi hocamızın bizlere sunduğu bu üç şemayı inceleyelim:

I. Batı Türkleri (Oğuz Grubu)

- Türkiye Türkleri
- Azerbaycan Türkleri
- Balkan Türkleri (Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan’daki Türkler)
- Gagavuzlar (Romanya ve Basarabya)
- Irak ve Kerkük Türkleri
- Suriye Türkleri
- Kıbrıs ve Rodos Türkleri
- İran Türkleri (Kaşgaylar, Hamse Türkmenleri, Kirman Afşarları, Horasan Türkmenleri)
- Afganistan Türkmenleri

⁹⁸ Kafalı, *Makaleler*, I, , s. 303.

⁹⁹ Kafalı, *Makaleler*, I, , s. 340.

¹⁰⁰ Kafalı, *Makaleler*, I, , s. 333.

- Türkmenistan Türkmenleri

II. Doğu Avrupa Türkleri (Kıpçak Grubu)

- Kuzey Kafkasya Türkleri (Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar, Nogaylar, Kalmuklar ve Dağıstan Türkleri)
- İdil-Ural Türkleri (Kazan Türkleri Mişerler, Tepterler, Çuvaşlar, Başkurtlar ve Astarhan bölgesi Türkleri)
- Kırım Türkleri, Romanya'daki Kırım Türkleri
- Karay Türkleri (Kırım, Ukrayna ve Lehistan)

III. Doğu Türkleri (Türkistan Türkleri)

- Özbekler
- Karakalpaklar
- Kazaklar
- Kırgızlar
- Tacikistan Özbekleri
- Afganistan Özbekleri
- Doğu Türkistan Türkleri

IV. Altay ve Sibiry Türkleri

- Altay Türkleri (Telengut veya Teleutlar, Altay-kişi, Şorlar, Yış-Kişi veya Tuvalılar ve Hakaslar)
- Sibiry Türkleri (Tobul Tatarları, Barabinler, Kamasinler, Koyballar, Karagazlar, Kaçansiler, Abakan Tatarları, Sagaylar, Çulum Tatarları)
- Yakutlar

Hocamız, yukarıda şablon şeklinde verdiğimiz tüm bölge ve ülkeleri, tarihî, coğrafi ve istatistikî bakımdan teker teker analiz eder. Böylece bize, tabir-i caizse, yekûn açıklamalı Türk coğrafyası haritası sunar. Türkiye dışında yaşayan Türklerin kim oldukları, nerelerde yaşadıkları gibi sorulara cevap veren Kafalı, bunun ötesinde, daha basit bir şekilde ifade edecek olursak, bize unutulmuş ya da unutturulan başka Türklerin varlığını gösterir.

Mustafa Kafalı'nın *Dünya Türklüğü ve Esir Türkler* başlığı altında kaleme aldığı diğer bir yazısında ise, yine dünya üzerindeki Türk milletleri hakkında bilgi verir. Hocanın istatistikî olarak verdiği bilgiler şu şekildedir:

Dünya Türklerinin Nüfusları (1979 yaklaşık olarak)

• Kuzey Türkleri	27.250.000
• Doğu (Türkistan) Türkleri	49.800.0000
• Batı Türkleri	66.530.000
• Toplam Türkler	143.530.000

Hocamız, verdiği bu bilgilerden sonra dünyadaki Türk nüfusunun 3\2'sinin esir altında olmasını, herkesten evvel bizler için utanç verici olarak yorumlar. Hatta Türklerden başka yeryüzünde bu denli esarete maruz kalan başka bir milletin olmaması dikkate alınırca utançımızın daha büyük olması gerektiğini açık yüreklilikle söyler.

Son olarak Kafalı, *Esir Milletler ve Esir Türkler* başlıklı makalesinde, her Temmuz ayının üçüncü haftasında kutlanan *Esir Milletler Haftası*'nı, dünya üzerinde Türklerden başka büyük bir nüfusu esir altında olan bir millet kalmadığı için, *Esir Türkler Haftası* şeklinde olması gerektiğini söyleyerek durumun vahametini kinayeli bir biçimde ortaya koyar.

Mustafa Kafalı tarafından kaleme alınan Dış Türklerle ilgili makaleler sadece halkı bilinçlendirme amacı gütmemiş, aynı zamanda Türk dış politikasına ve Türk basınına da yön vermiştir. Hatta Kafalı bununla da

yetinmemiş, uluslararası boyutta, dış devletlerin politikalarını da değerlendirerek, onlara bazı yollar göstermiştir. Bu duruma en bariz örnek Irak hükümetine sunduğu tasarıdır. Eğer sunduğu tasarı hükümet nezdinde değerlendirilmezse, Irak'ın dağılacağını bildirmiştir ve biz 2003 senesinde Irak'ın başına gelenlerden haberdarız. Türk dış politikası ve Türk basınına çizdiği yön açısından konuyu değerlendirecek olursak, Türklerin sadece Türkiye'de meskûn olanlardan ibaret olmadığını dile getiren Kafalı, Türk Dışişlerinin ve Türk basınının dikkatini çekmeye çalışmıştır. Böylece kendisine yüklediği tüm Türklerin sesi olma misyonunu sonuna kadar yerine getirmiş ve güçlü kalemını bu uğurda en etkin biçimde kullanmıştır.

6. Altın Orda Hanlığında Sayın Han*

Deşt-i Kıpçak bölgesinde kurulan Altın Orda Devletinin hanı Batu, kuşkusuz Avrasya ile Doğu Avrupa ülkelerinin tarihinde önemli rol oynayan XIII. yüzyılın önde gelen siyasi isimlerinden biridir. Deşt-i Kıpçak'taki çeşitli aşiretleri bir araya getirerek yönettiği devletin sınırlarını genişletti. Dedesi Cengiz Han'ın siyasi, ticari ve ekonomik görüşlerini devam ederek Altın Orda Devleti'nin gelişmesinde çaba gösterdi. Ayrıca Cengiz ailesinden ilk olarak diğer ülkeler ile diplomatik ilişkileri kurdu ve tarih sayfalarında "Sayın Han" ünvanıyla tanındı. Bununla birlikte Avrasya kıtasındaki devletlerin siyasetini belirledi. Yıllardır kazandığı iktidar ile kurduğu siyasi devlet yapısı onun ölümünden sonra da varlığını sürdürdü. Dolayısıyla Batu sadece bir hükümdar değil, aynı anda devlet kurucusu, diplomat ve komutandır. Tarih sahnesinde yaptığı tüm başarılarına rağmen hayatının başından sonuna kadar birçok gizlilik mevcuttur. Bu yüzden çalışmamızda farklı kaynakları kullanarak bilgileri analiz ettik. Çalışmamızın temeli Batu'nun hayatındaki tarihi gizlilikleri, faaliyetleri ve ölümünden sonraki devlet yaşamını ortaya koymaktır. Bir de araştırmacılar tarafından tartışılan konulara cevap bulmaya çalıştık.

Altay'dan Doğu Dinyester ile Batı Tuna nehirlerine kadar uzanan geniş bölge, Doğu tarihi eserlerinde "*Deşt-i Kıpçak*" adı altında bilinir. Deşt-i Kıpçak, Türk, Kıpçak ve Kimek gibi çeşitli konargöçer halklarının yaşam alanı olmuştur. Halkların birlikte yaşamasına rağmen kan bağılılığı olan kabileler bile dil, gelenek ve yaşam tarzıyla birbirinden ayrılmıştır. Mesela, Kıpçak aşiretleri birbirinden dil ve gelenek kullanımını bakımından farklıydı. Fakat bu aşiretler ortak bir sefer ya da düşman saldırısı sırasında birleşmişlerdi. İki ya da üç kabileyi birleştirebilecek olan liderlere "*Büyük Han*" denilmiştir. XIII. yüzyılın ortasına kadar bu bozkırlarda yaşayan halkları kendi hâkimiyeti altında hiç kimse birleştiremedi. Ancak Cengiz Han'ın torunu Cuci'nin oğlu Batu bir liderdi. Moğol İmparatorluğu'nun kurucusunun torunlarından biri olarak en büyük Cuci Ulusu'nu genişletti ve Deşt-i Kıpçak'ı bir devlet altında birleştirdi. Batu'nun gücü yalnızca bu bozkırlarla sınırlı kalmadı. Bununla birlikte kendisine bağlı olan Asya, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin, Selçuklu Sultanlığının, Rus eyaletlerinin hükümdarı oldu. Ayrıca İran, Harezmsah ve Balkan'daki Moğol mülklerinin siyasi yönetimine karışabildi.

Batu, Avrupa temsilcileriyle ilk temasta bulunan Moğol hükümdarı oldu. Son yıllarda Moğol İmparatorluğu'ndaki en etkili kişiydi. Batu, II. Frederick Hohenstaufen, Kutsal IX. Louis, IV. Roma Papası ve Aleksandr Nevski gibi yöneticilerin çağdaşydı ve hepsiyle temas kurabildi. Moğol dünyası ile Avrupa arasında diplomatik ilişkileri geliştirdiğinden dolayı tarihte özel bir yeri vardır. Diğer ülkeler ile diplomatik ilişkilerin korunmasına büyük özen gösterdiği için tüm dünyada ismi bilinir. Dolayısıyla eskiden bu yana kadar Batu'nun hayatı ve saltanat sürdüğü yıllar dünyanın tüm araştırmacıları tarafından kapsamlı şekilde araştırılmaktadır. Batu Türk (Türk Cumhuriyetleri), Rus ve Batılı araştırmacılar gözünde Altın Orda kurucusu, hanı, diplomat, Orta Avrupa ile Rusya'yı fetheden büyük komutandır.

Araştırmacılar Batu ile ilgili kapsamlı çalışmalar yapmasına rağmen onun hayatı ile ilgili bazı konular hâlâ tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı Kafalı'nın Altın Orda hakkındaki makaleleri üzerinden Batu'nun Avrasya kıtasındaki devletlerin siyasetini belirleyen Cuci Ulusu'nun bir devlet adamı, yöneticisi, askeri lideri ve diplomatı olarak gerçekleştirdiği faaliyetleri incelemektir. Bu çalışma esnasında Batu'nun babası Cuci'nin ölümü, Orda İçen değil Batu'nun tahta gelmesi, Batı Avrupa seferinden geri dönmesi ve ölümü ile ilgili birçok sorular ortaya çıktı. Yukarıdaki soruların cevabını çalışmamızın bölümlerinde bulmaya çalıştık.

6.1. Cuci Han ve Altın Orda

Tarihçi Prof. Dr. Mustafa Kafalı tarafından yazılan "*Altın Orda Hanlığında Sayın Han Sülalesi*" başlıklı Doçentlik Tezi 1972 yılında yayınlanmıştır. Kafalı'nın makalelerinde Batu Han, Cuci Han'dan sonra ünlü bir yönetici olarak belirtilmiştir. Batu, Büyük Kağan'ın (Cengiz Han) önerisi üzerine doğrudan Cuci Ulusu'na ait olan toprakları 12 yıl boyunca (1237-1256) yönetti. Batı'ya olan seferi (1235-1241) çok uzundu ve Rusya'nın orta ve doğu kesimini, Bulgar, Çerkes, Polonya, Macaristan ve Doğu Avrupa'yı işgal etti. Dolayısıyla tüm bunlar onun Büyük Kağan ile babasının görevini yerine getirdiğini gösterir. Büyük yolculuğu boyunca sertliğine rağmen "*Sayın Han*" veya "*Aziz Han*" olarak da adlandırılmıştır. Batu Han babası tarafından yaratılan ulusun

* Mustafa Kafalı, "Altınorda Hanlığı (1227-1502)", *Makaleler 2*, Yayın Hazırlayanlar: Semih Yalçın ve Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 81. (Bu kısım Meirbol Mutaliev tarafından hazırlanmıştır.)

bölgesini genişletti ve iktidarın merkezi Saray (Saray Batu) şehrinin temel taşını attı. Cengiz Han, büyük oğlu Cuci'ye Deşt-i Kıpçak bölgesini yönetmeyi vermiştir.¹⁰¹ Fakat 1227 yılında Cuci bir avcılık sırasında ölmüş ve ardından 18 tane oğlu kalmıştır. Sonra büyük oğlu Orda ile ikinci oğlu Batu Cengiz Han'ın yanına gitmişler. Cengiz Han ise Batu'ya Altın busagalı Ak-Orda'yı, Orda'ya ise Gümüş busagalı Gök Orda'yı idarelerine vermiştir. Dolayısıyla Batu babası Cuci'den sonra hanlık makamına gelmiş sayılır. Fakat yukarıdaki konu ile ilgili çeşitli görüşler de mevcuttur. İlk olarak Cuci'nin av sırasında ölmesidir. Çünkü araştırmacılar Cuci'nin av esnasında ölmesini tarihi gizlilik olarak ortaya koyar. Hâlâ tartışılan konuların biri de onun oğullarının sayısıdır. Dolayısıyla halen kimse somut olarak tarihi gerçeği ortaya koyamamıştır. Bu konu üzerinde görüşler temel olarak iki gruba ayrılır. Birincisi, Reşidüddin, D'ohsson ve Biçurin'e göre Cuci 20 yaşında ve en son kaynaklara göre ise 30 ya da 40 yaşında ölmüştür.¹⁰² Fakat bu yorumların olmasına rağmen kesin bir tarih verilmemektedir. Cuci Han'ın ölümü hangi tarihe denk geldiği hakkında İranlı tarihçi Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni "*Tarih-i Güzide*" başlıklı çalışmasında Cuci'nin babasından altı ay önce öldüğünü ifade eder.¹⁰³ Barthold, Cengiz Han'ın 16 Ağustos 1227'de 66 yaşındayken vefat ettiğini belirterek Cuci Han'ın 1227 Şubat ortasında ölmüş olduğu yorumunu ortaya çıkarır.¹⁰⁴ Ancak yukarıdaki görüşlerin hiçbirini doğru kabul edemeyiz. Eğer Barthold'un görüşü doğru ise Cengiz Han, oğlunun ölümü hakkında Çin'e yaptığı seferi sırasında duymuş olacaktı.¹⁰⁵ Ancak Cengiz Han'ın Çin'e karşı seferi 1225 yılın sonbaharında gerçekleşmiştir. Çin ve Moğol yazılarında ise bu seferin 1226 yılın baharında başladığı bilinmektedir. Dolayısıyla Cengiz Han'ın 24 Ağustos 1227'de vefat ettiği ve oğlu Cuci'nin ise 1225'te babasından önce öldüğü yorumlanır.¹⁰⁶ Kafalı da Cuci'nin babası Cengiz Han'dan önce öldüğünü makalelerinde ifade eder. Bunun dışında Cuci'nin avda mı yoksa farklı bir şekilde mi öldüğü de tartışılmaktadır. Cuci Han'ın kaza neticesinde vefat ettiği varsayımı da ortaya çıkar.¹⁰⁷ Bunun dışında diğer araştırmacıların çalışmalarında farklı görüşler de mevcuttur. Eski Çin ve Moğol kaynaklarında Cuci'nin 1225 yılında 47 yaşında hastalıktan öldüğü yazılmıştır. Moğol tarihi eserleri de bu fikri doğrular. Tüm bu görüşlerden dolayı Cuci Han'ın nasıl ve ne zaman öldüğü ile ilgili sorular kafamızda oluşur. Bu da bu konunun tarihi gizliliğini gösterir. Cuci'nin öldüğü yılı belirlemek için önce ölümünün sebebinin de belirlenmesi gerektiği anlaşılıyor. Bununla ilgili üç farklı varsayım vardır:

1. Reşidüddin'e göre Cuci Han'ın Ürgenç savaşı sırasında (1223) hastalandığı ve onun etkisinden öldüğünü söylemektedir.¹⁰⁸

2. Rus tarihçilerden N. Aristov, L. Gumilev, N. Biçurin'e göre Cuci babası Cengiz Han ordusu tarafından öldürüldüğü düşünülmektedir.¹⁰⁹ Araştırmacılar Cuci'nin son zamanlarda babası Cengiz Han'ın emirlerini yerine getirmediğinden dolayı bu varsayımı öne çıkarırlar.

3. Ötemiş Hacı'nın "*Cengizname*" adlı çalışmasında Cuci Han'ın Ulatau bölgesi yakınlarında av esnasındayken barınağın peşinden koşup ok vurmak sürecinde attan düştüğü ve yaralanmasından dolayı öldüğünü belirtir.¹¹⁰ Mustafa Kafalı, Ötemiş Hacı'dan yola çıkarak "*Cuci Ulusu'nun Tarihi*" adlı kitabında son varsayımına katılır.¹¹¹

Yukarıda bahsedilen varsayımlar hâlâ araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır. Cuci'nin ölümü tarihi bir gizliliktedir. Bu nedenle yukarıdaki yorumlar araştırmacının kendi fikri olarak yorumlanabilir. Bu konularla birlikte Cuci'nin oğulları ve onun halefi olan Batu Han ile ilgili bilgiler de tartışılması söylenebilir. Bu nedenle bundan sonraki bölümde Cuci'nin ikinci oğlu Batu Han ile ilgili bilgiler ortaya koyulur.

6.2. Altın Orda Devleti'nin Hükümdarı ve Seferleri

Cuci Han, Orta Asya fethini gerçekleştiren ilk komutan olmasıyla birlikte oğullarının çok olmasıyla da ünlüdür. Bazı kaynaklara göre Cuci'nin kırk civarında oğlu olmuştur. Resmi olarak Orda, Cuci Han'dan sonraki varis olarak kabul edilmiştir. Fakat Kafalı'nın "*Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*" adlı çalışmasında Cuci Han ölümünden sonra oğlu Sayın Han (1227-1256) İtil ırmağı ile Karpat Dağları ve Tuna nehri civarına uzanan bozkırların çerçevesinde Altın Orda Devleti'ni kurdu ve han olarak tanındı.¹¹² Ama neden

¹⁰¹ Mustafa Kafalı, "Dest-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Makaleler 1*, Yay. Haz. S. Yalçın ve S. Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 52.

¹⁰² Vladimir Tiesengayzen, *Börte Qasqır*, Tarihi Roman, Hex-hot Yayınevi, Beijing 1979.

¹⁰³ A. Luvsandanzan, *Altın Topç*, çev. Ts. Şagdar, Ulsın Gazar, Ulan-Bator 1990.

¹⁰⁴ Vasilij Barthold, *Soçineniya*, Moskva 1973.

¹⁰⁵ Zardıhan Kınayatulu, "Joşi Xanniñ Ölimi jäne Onıñ Tarixtan Alatın Ormı", *Birinci Qazaqstandıq Tarixi Jelilik Jurnal*, 6/06, Qazaqstan 2017, s. 9.

¹⁰⁶ Cemâl-i Karşı, *Al Mulhakat bi -s -Surah*, Ed. A. Muminov, Dayk Press, Almatı 2005.

¹⁰⁷ Mustafa Kafalı, "Altınorda Hanlığı (1227-1502)", *Makaleler 2*, Yay.Haz. S. Yalçın ve S. Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 81.

¹⁰⁸ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s.79.

¹⁰⁹ Aristov Nikolay, *Zametki ob Etnicheskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniye ob İh Chislennosti*, Zhivaya Starina, 1896. Gumilev Lev, *Ot Rusi do Rossii*, Ed. E. Gonçarova, Airis Press, Moskva 2015. Bichurin Nikita, *Istoriya Pervih Chetreh Hanov iz Doma Chingisova*, Ed. V. Sekachev, Moskva 2019.

¹¹⁰ Ötemiş Hacı, *Çingiz-Name*, Gılım, Almatı 1992, s. 91.

¹¹¹ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.

¹¹² Mustafa Kafalı, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

Orda değil Batu babasının varisi olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Bugünkü yeni kaynaklara bakıldığında, Altın Orda kurucusu ve hanları hakkında farklı yorumlarla karşılaşırız. Ortaçağ tarih yazıcılığı geleneğine göre küçük erkek kardeşini seven Orda İçen, Cuci Ulus'u Batu lehine haklarından feragat etti. Ancak, Karakurumlu akrabalarının özellikle de Cengiz Han'ın en büyük karısı Börte'nin onu buna zorlayabileceğine inanmak için sebep vardır. Çünkü hem Orda hem de Batu Börte'nin en büyük oğlu Cuci'nin torunları olmasına rağmen, Batu Han aynı zamanda yeğeninini Uki-hatun'un oğluydu. Bir başka deyişle, Börte'ye kan bağılılığı olarak Batu, Orda'dan daha yakındı ve bu nedenle Batu'dan daha fazla etkilenebiliyordu. Buna Kungrat boyundan gelen akrabaları da dâhildi.¹¹³ On sekiz yaşındayken Batu Han, Moğol İmparatorluğu'nun en büyük ulusuna başkanlık etti ve devlet politikalarına katılmak zorunda kaldı. Cuci'nin ölümünden altı ay sonra Ağustos 1227'de Cengiz Han öldüğü için Batu en güçlü desteğini kaybetti. Çünkü İmparatorluktaki durum Batu'nun lehine değil amcaları olan Çağatay ve Ögeday tarafına kaymaya başladı. İlk olarak, amcaları Çağatay ve Ögeday ağabeyinin (Cuci Han) çok fazla mülk edindiğini ve Cuci Ulusu'nun sınırlarını yeniden gözden geçirme kararını aldığını belirtti. Orta Asya toprakları 1230'lardan daha önce Cuci'ye ait olması gerçeğiyle sonra iktidara gelen Çağatay'ın eline geçmesi ve Sibiryâ mülkiyeti Ögeday ve çocuklarının kontrolüne geçmesi buna delil olabilir.¹¹⁴ Bir de Cengiz Han'ın oğulları Batu'ya çok fazla güvenmiyorlardı. Çünkü dönemin kaynaklarına göre 1229'da düzenlenmiş Kurultay'da Ögeday yeni Moğol hanı olarak seçildiğinde Batu sonra ulusuna geri dönmediği ve amcasının yanında kaldığı söylenir. Bir süre Moğolistan'daki Han sarayında kaldı ve 1230-1234 yıllarında Ögeday ile birlikte Çin İmparatorluğu Szin'e karşı savaşa katıldı. Aynı anda Cengiz Han'ın seçkin bir yardımcısı olan komutan Subitay ile Noyon Kugudey komutanlığı altında Cuci Ulusu'nun bir parçası olması düşünülen İtil (Volga) ve Ural bölgelerinde mücadele başlamıştır. Ancak Batu bu olaylara katılmadı aksine amcasının yanında olmayı tercih etti.¹¹⁵ Batu'nun Ögeday'ın yanında birkaç yıl geçirmesi onun için olumlu sonuçlar doğurdu. Bu süre zarfında Moğol Hanı yeğenin sadakatine ve hoşgörüsüne ikna oldu ve ona olan güvenini göstermeye başladı. Ayrıca Batu'ya Çin'e karşı savaşa katıldığı için fethedilen bölgelerin bir kısmını talep etme hakkı verildi. 1235 'da yapılan Kurultay'da, Cuci Ulusu'na Şansi eyaletindeki Pinyanfu ilçesi verildi ve gelirler ise onların hazinelerine gitmesini temin etti.¹¹⁶

Aynı Kurultay'da Batu'nun hayatında ve Cuci Ulusu'nun tarihinde etkili olan Batı'ya sefere çıkmaya karar verildi. Ural ve Volga (İtil) bölgesinden başlayarak en son denize kadar uzanan topraklar Batu'nun yönettiği devletin bir parçası olması gerekirdi. Çünkü Cengiz Han'ın ölümünden sonra Çağatay ve Ögeday'ın Cuci Ulusu'na ait toprakları ele geçirdikleri için bu bölgeler Batu'ya bir nevi tazminat olacaktı. Bununla birlikte Moğol İmparatorluğunun genişletilmesi Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin hepsinin ortak bir "aile hareketi" olarak ilan edildi. Sefere Batu ve üç erkek kardeşiyle (Orda, Şiban, Tangut) birlikte Ögeday'ın oğulları Güyük ve Kadan, Çağatay'ın oğlu Baydar ve torunu Buri, Tuluy'un oğulları Mengü ve Büjek ile Cengiz Han'ın en küçük oğlu Kulkan katılmaktaydı. Amcaları Batu'ya güvenmesine rağmen yapılan bu sefer ona emanet edilmedi. Doğu kaynaklarına göre Cengiz oğulları Cuci Ulus'un yöneticisinden gizli hareketler yapmışlar. 1236'da Cengiz Han'ın on bir torunundan oluşan kuvvetleri Volga'ya girmiş ve 1237 yılın sonbaharında tamamen fethedilmiştir. İlk başta bazı yerel yöneticiler Moğollara karşı çıkmamış ama daha sonra onlara karşı isyan etmişler.¹¹⁷ İsyanın bastırılması sonrasında Volga (İtil) bölgesinde Moğolların doğrudan hukuksal yönetmeliği getirildi. Daha sonra İtil Bulgar'ın bölgesi Altın Orda'nın merkezi oldu. Yani devletin ticaret ve yönetim altyapısı temelleri Saray'da gelişti. Aynı dönemde Cengiz Han'ın 1210'ların ortalarında Kıpçak kabileleri ile olan savaşı da nihayet sonuçlandı.

Aralık 1237 ile Nisan 1238 sürecinde Moğol askerleri Kuzey-Doğu Rusya'da savaştı. Bu süre zarfında bölgenin başlıca eyaletleri olan Muromo-Ryazan ve Vladimir-Suzdal mağlup edildi. Dolayısıyla Ryazan, Kolomna, Moskova, Tver, Vladimir, Suzdal gibi diğer şehirler de yıkıldı. Uğlıç ve Rostov gibi büyük ve zengin şehirler yıkmamak için teslim olmayı tercih etti. Büyük Knez Vladimir Yuri Vsevolodoviç Ryazan'ı desteklemedi ve başkenti oğullarına bıraktı. Bu anda Vladimir Zalessky kuzeye doğru gitti ve burada Sit nehrinde bir kamp kurdurarak Moğollara karşı direnmek için kendisine bağlı olan eyaletlerden asker toplamaya hayret etti. Ancak Moğol komutanı Burunday'ın askerleri birlikler kurulmadan önce oradaydı. Tarihi kaynaklara göre 4 Mart 1238'de Sit nehrinde şiddetli bir savaş olmuştur. Neticesinde Rus birlikleri mağlup edilmiş ve Büyük Knez yakalanıp öldürülmüştür. Fars tarihçisi Reşidüddin savaş süreci ile ilgili hiçbir şey yazmamış sadece Moğolların beklenmedik bir şekilde idam edilen Yuri Vsevolodoviç kampına saldırdığını ifade eder.¹¹⁸ 1238 baharında Batu'nun emri altındaki Moğollar Novgorod topraklarının sınırlarına ulaştılar ve uzun bir kuşatmadan sonra Torcok'u ele geçirdiler. Fakat Torcok'u ele geçirdikten sonra hemen geri çekildiler. Araştırmacılara göre Batu

¹¹³ Roman Pochekeyev, *Batty*, SPb Yayını, Moskva 2006, s. 46-52.

¹¹⁴ Vadim Egorov, *İstoričeskaya Geografiya Zolotoy Ordi v XIII – XIV vv*, Moskva 1985, s. 45; Magamet Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordi*, Saransk 1960, s. 20.

¹¹⁵ Len- Pul Stanley, *Musulmanskiye Dinastii*, Moskva 1996, s. 98.

¹¹⁶ Roman Hrapachevski, *Zolotaya Orda v Istočnikah*, Tom III, Moskva 2009, s. 172.

¹¹⁷ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s. 37- 38.

¹¹⁸ "Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey", *Lavrentevskaya Letopis*, 2. baskı, Leningrad 1927, s. 39.

Han'ın geri çekilme sebebi Moğol süvarilerinin daha kuzeyde ilerlemesine izin vermeyen çözüme idi. Ancak Batu Han Novgorod'un Ryazan ve Vladimir eyaletleri (knezleri) gibi isyan göstermediğine memnundu. 1237-1238 yılları arasındaki "Rus" birliğinin son noktası Çernigovsk eyaletinin Kozelka şehrinin Mayıs 1238'de ele geçirilmesiydi. Küçük şehir yedi hafta boyunca direndi. Böylece kuşatma ve saldırı sırasında birkaç Moğol askerle komutanı da dâhil olmak üzere hayatlarını kaybettiler. Kuşkusuz bu süreç zarfında Moğollar Rusya'da büyük kayıplara uğradı. Bu nedenlerden dolayı Moğol askerleri kısa ama zor bir çatışma sonrası yaklaşık bir sene dinlendiler. Ancak Batu bu süreç boyunca dinlenmedi. İlk, onun askeri komutanları güney İtil bölgesindeki Kıpçak isyanını ezdi. Batu Han Kuzey-Doğu Rusya'dan döndükten sonra Moğol Hanı Ögeday'a bazı Cengizlilerin kendisine hiçbir saygı göstermeden bağımsız davrandıklarını şikâyet ederek mektup gönderdi. Buna cevap olarak, Ögeday Han kendi oğlu Güyük'ü, Çağatay'ın torunu Buri'yi ve Tuluy'un oğlu Mengü'yü sert bir şekilde uyardı.¹¹⁹ Bazı kaynaklarda Mengü 1239'da Güney Rusya'daki çelişkiye katıldığı ama 1238'den sonra Güyük'ün artık Batı seferine katılmadığı belirtilmiştir. Batu Batı'ya yaptığı seferinde yine de yüksek komutan olarak onaylanmış ve diğer Cengizliler onun emrini yerine getirmek zorunda kaldı.¹²⁰

1239-1241 yılları aralığında Güney Rusya'ya karşı ikinci Moğol seferi düzenlendi. Aslında belli bir şehri ele geçiren Moğollar tekrar güneydeki Rus bozkırlarına geri döndüler. Böylece 1239'da Çernigov ile Güney Pereyaslav, 1240'ta Çernigov ile Kiev, Galich, 1241'de ise Galiç ile Vladimir-Volinski gibi şehirler ele geçirilmiştir. Bazı Sovyet araştırmacıları Aralık 1240'ta Kiev'in ele geçirilmesi Rusya'daki Moğol-Tatar boyunduruğunun başlangıcı noktası olarak düşünmelerinin bir nedeni yoktur diye yorumlar.¹²¹ 1241-1242'de ise Doğu Avrupa'ya seferi gerçekleşti. Mart ayında Moğollar aynı anda üç sütun olarak Polonya, Macaristan ve Transilvanya bölgesini istila etti. Nisan ayı başlarında Avrupa'nın iki büyük şehirlerini yani 9 Nisan'da Polonya'daki Legnitse'yi 11 Nisan'da ise Macaristan'daki Şayo'yu ele geçirdi. Zaferi kazandıktan sonra Polonya'daki askeri operasyonlar o kadar etkili olmadı. Macaristan'daki zafer ise tamamen ülkeyi Moğolların kontrolünde olmasını sağladı. Macar tarihçiliğinde bahar 1241-1242 yılındaki olaylar "tatarjaras" yani "tatarizm" adını aldı. Bu süreç aralığında Altın Orda devletinin batı sınırı şekillenmeye başladı. Batu'nun kazandığı zaferlerin neticesinde Altın Orda Batı sınırı Rusya'nın Galitsko-Volinskoy bölgesini, bazı Balkanlar bölgelerini ve Doğu Avrupa'nın pek çok eyaletini (Bulgaristan, Wallahiya, Sırbistan, Macaristan'ın bazı bölgeleri) kapsadı. Doğu Avrupa ülkeleri XIII-XIV. yüzyıllara kadar Batu'ya bağımlı oldu.

Moğol ordusunun bu etkileyici zaferlerin ardından 1242'nin ilkbahar ve yaz aylarında Macaristan'dan geri çekilmesi birçok yeni görüşleri ortaya çıkardı. Araştırmacılar Ögeday Han'ın Aralık 1241'de öldüğünü ve Batu Han'ın ölüm haberini aldıktan sonra geri çekildiğini öne sürer.¹²² Bir başka deyişle, bu gibi durumlarda Cengizlilere tüm savaş seferlerini durdurmaları ve yeni Han'ın seçilmesi için Moğolistan'daki Kurultay'a katılması gerekirdi. Rus tarihçileri birkaç yüzyıl boyunca bu durumu Moğol askerlerine karşı Rus halkının kurtuluş mücadelesi ile ilişkilendirir.¹²³ Batılı araştırmacılar ise Moğol ordusunu Almanya sınırında güçlü ve yenilmez Avrupa askerlerinin durdurduğuna inanır. Batılı araştırmacıların çoğu Orta Çağ kronik bilgilerine atıfta bulunarak aniden Roma İmparatorluğunda bulunan az sayıdaki Moğol askerlerinin yerel askerler ile çatışmadan sonra geri çekildiği görüşlerini ortaya koyar.¹²⁴ Bütün bu görüşleri değerlendirdiğimizde geri çekilmenin asıl nedeni Batu Han'ın planladığı hedeflerine ulaşması olabilir. Çünkü Moğollar eski düşmanları olan Kıpçakları sonunda yendiler. Bununla birlikte Macarlar da Kıpçaklara yardım ettikleri için cezalandırıldılar. İkincisi de Moğollar Macaristan sınırına ulaştıklarında diğer kalan toprakların göçebeler için uygun olmadığı sonucuna varmış olabilir. Bu nedenle diğer toprakları fethetmek anlamsızdı. Bu yüzden Moğollar iktidarını genişletmek ve etkili kılabilmek için diğer ülkelerle diplomatik ilişkileri kurmayı ön plana çıkarmış olabilir. Mesela, XIII. yüzyıl boyunca Moğol hükümdarlarının Avrupalı hükümdarlar ile aktif yazışmaları birbirleriyle ilişkiler kurduklarını ispat eder.

1242'de Batu Han tekrar İtil Nehri etrafında bir komutan olarak ortaya çıktı ve seferini tamamladı. Batu Han yaptığı savaş seferleri ve yetenekleriyle akıllı, etkili yönetici ve diplomat olarak dünyada tanındı. 1242-1256 yılları aralığında herhangi bir ciddi savaş yapmadı. Fakat bu süreç esnasında Volga ve Ural bölgelerinde etkili bir yönetim sistemini kurmayı başardı. Bununla birlikte Rusya eyaletleri, Gürcistan ve Ermenistan yöneticileriyle birlikte küçük Asya Selçuklu Sultanlığı, İran'ın bazı bölgeleri, Doğu Avrupa bölgeleriyle devlet ilişkilerini inşa edebildi. Batu adıyla Altın Orda başkenti Saray ile birlikte Ukeka, Kazan, Volga bölgesindeki Hacı-Tarhan, Kırım'daki Solhat ve Kuzey Kafkasya'daki Macar gibi diğer şehirlerin oluşumu doğrudan bağlıdır. Cengizlilerin Altın Orda topraklarının genişlemesine katılan seferlerinde fethedilen bazı bölgelerin kendilerine devredilmesini istedi. Örneğin, Güney Rus bozkırlarındaki bazı ulusların Cengiz Han'ın torunlarına yani

¹¹⁹ Sergey Kozin, *Sokrovennoye Skazaniye*, Moskva 1941, s. 194.

¹²⁰ Roman Hrapachevski, *Zolotaya Orda v Istochnikah*, Tom III, Moskva 2009, s. 233.

¹²¹ Roman, *Pochekayev Baty*, SPb Yayını, Moskva 2006, s. 130-135.

¹²² Dzh Fletcher, *Mongolskaya Imperiya i Kochevoy Mir*, Ulan-De 2004, s. 247.

¹²³ Pashuto Vladimir, *Geroicheskaya Borba Russkogo Naroda za Nezavisimost XIII vek*, Moskva 1956, s. 159-163.

¹²⁴ Vera Matuzova, *Angliyskiye Srednevekovye Istochniki, IX—XIII*, Moskva 1979, s. 106.

Çağatay'ın oğlu Mauci ile Ögeday oğlu Kadan'a ait olmuştur.¹²⁵ Fakat fethedilen yeni bölgelerin çoğu Cuci'nin soyundan gelenler arasında dağıldı. En önemli uluslar doğal olarak Batu kardeşlerinin en büyüğü olan Ordu, Şiban, Tangut, Buval ve torunları, Tuga-Timur ve diğerleri tarafından dağıtıldı.

Altın Orda'nın kurucusu sayılan Batu hiç şüphesiz yönetim sisteminin kurulmasına, şehir altyapısının ve ekonominin gelişimine büyük katkıda bulundu. Bununla birlikte onu kendi ulusunun bağımsızlığı için çaba gösteren ayrılıkçı (separist) olarak değerlendirmeye hiçbir neden yoktur. Ayrıca o hiçbir zaman Han'ın unvanını almadı. Hükümdarlığı boyunca geleceğini Moğol İmparatorluğu ile yakından ilişkilendirdi ve XIII. yüzyılın ortalarında meydana gelen siyasi olaylarda aktif rol oynadı. Batu'nun geniş toprağa ve sayısız askere sahip olması diğer ülkeler ile diplomatik ilişkileri yürütmesine ve Moğol İmparatorluğu'ndaki en güçlü kişi haline gelmesine izin veren kaynaktı. Batu, Ögeday'ın ölümünden sonra 1242-1246 yıllarında dul kalan karısı ve geçici hükümdarı Töregene'yi destekledi. Ögeday'ın dul eşi sürekli çeşitli taht adaylarına karşı durabildi. Bu durum Cuci'nin varisi için çok faydalı oldu. Dolayısıyla Batu Han ile Töregene arasında bir anlaşma sağlandı. Yani Töregene imparatorluk taraftan Altın Orda Devleti'nin yönetimini kontrol altına almaz, Batu Han ise Karakurum'daki olaylara karışmazdı. Fakat Batu Han bundan sonra İmparatorluğun siyasi hayatına daha fazla katılmak için etki ve güç biriktirmekteydi.

1246'da Moğolistan'daki düzenlenen Kurultay'da Ögeday'ın en büyük oğlu Güyük yeni Han olarak seçildi. Batu yaptığı seferinde Batu Han, Güyük ile sürekli çakıştığı olayları göz ardı ederek onu destekledi ve Karakurum'a giden kardeşlerine kendisini desteklemesini emretti. Buna karşı Güyük Han bir süredir Cuci Ulusunun iç yönetimine karışmadı. Ancak kendi otoritesini güçlendirmek için Batu'nun statüsünü sınırlandırmaya çalıştı. İlk olarak Güyük Han, Altın Orda'ya vasal olan her bir devlete iki yönetici atadı. Yöneticilerin biri Batu'nun taraftarıydı diğeri ise tarafsızdı. Böylece Rusya'daki Kiev'de Aleksandr Nevski ve kardeşi Andrey ise Vladimir'de iki büyük knez atandı. Bununla birlikte iki Gürcü kralı Ulu David ve kuzeni David Narini, iki Selçuklu kardeş sultanları II. İzzettin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan bu duruma yönelik atandılar¹²⁶. Bu karar Batu'nun Kafkasya ve küçük Asya'daki devletlerde otoritesini olumsuz etki bıraktı. Bir de Rusya toprakları üzerindeki kontrolü de zayıfladı. Kısa bir süre sonra Ögeday tarafından kendisine devredilen İran'daki mülklerden Batu valileri dışarı çıkarıldı. Daha sonra Güyük Han Batu'ya yönelik başka herhangi bir olumsuz hareket yapamadı. Çünkü akıllı bir politikacı olan Batu Han'ın karşılık verebileceği herhangi bir neden yaratmadı. Bir de Güyük Han İmparatorluk içinde birçok sorun yaşadı. Bu yüzden Batu'yla olan çakışmalarına tüm zamanını harcamaya fırsat bulamadı. Batu'nun onunla şahsen görüşmesinde bahane bulduğundan kızan Moğol Han'ı 1248'de Cuci Ulusuna yönelik hareket edeceğini önemli komutanlar önünde ifade etti. Bu ifadesini sonra Güyük Han Cuci Ulusunun yöneticisi ile tarafsız bir bölgede görüşmek isteğiyle açıklamıştır. Ancak araştırmacılar Güyük Han'ın Batu'ya karşı askeri operasyon başlatmayı düşündüğünü ifade ederler. Güyük Han Semerkand şehrine yakın bölgede gizemli koşullar altında vefat etti.¹²⁷ Bazı kaynaklar Batu'nun Moğol Han'ın öldürdüğünü öne sürer. Fakat Güyük hüküm ettiği süreci boyunca yaptıkları nedeniyle İmparatorluğun bütün siyasi güçleri ona karşı koyuldu. Dolayısıyla Han'ın ölümü yalnızca Batu'ya değil bazı önemli figürler için çok olumluydu.

Tüm bunlara karşı Moğol Han'ın ölümünden en çok kazanan Batu olduğu sayılır. Batu yeni Han'ın seçilmesindeki düzenlenen kurultayı uzatabildi. Bununla birlikte Turakina ile karşılaştığımızda yönetme kabiliyeti yetersiz olan Güyük Han'ın dul eşi Ogul-Gaymiş'i geçici hükümdar olarak onayladı. Araştırmacılar Batu'nun hareketlerini İmparatorluk meselelerine karşı ilgisiz olduğuna inanır. Batu üstlendiği geniş topraklarda yeterli güce sahip olduğunu söyleyerek Moğol Hanı olma teklifini reddetti.¹²⁸ Batu Altın Orda'nın statüsünün Moğol İmparatorluğu'nun bir sonraki Hanı kim olmasına bağlı olacağını anladı. Bu nedenle yeni bir Han seçme sürecinde planlı hareket etmeye başladı. Üç yıl (1248-1251) süren müzakere ile sert tartışmaların ardından Batu Tuluy'un en büyük oğlu Mengü'yü yeni Han olarak önerdi. Mengü, Batu'nun bir arkadaşıydı. Bir de Mengü'nün annesi Sorhaktani-beki Turakina ile Güyük döneminde Batu'nun baş müttefikiydi. Bu nedenle 1251'de olan kurultaya Batu'nun kardeşleri Berke ve Tuga-Timur (diğer kaynaklara göre Berke ve Batu'nun oğlu Sartak) 20.000 asker ile geldi ve Altın Orda yöneticisinin isteğini katılımcılara ilettiler.

Mengü'nün seçilmesinden sonra Batu'nun Moğol İmparatorluğu'ndaki etkisi en yüksek noktaya ulaştı. İlk olarak, Cengizler klanının başı ve Moğol İmparatorluğu'nun batı kanadının yöneticisi olarak hanın eş yol gösterici statüsünü korudu. Bununla birlikte Batu, Cüveyni'nin "*Dünya Fatihleri Tarihi*" eserinde "*kaan-aka*" yani "*büyük han*" olarak belirtilir. Ayrıca Kafkas araştırmacıları bazı tarihi çalışmalarında "*Han'ın babası*" (Bizans anlamı ise "*Vasileopator*") unvanından da bahsederler.¹²⁹ Dolayısıyla tüm bunlar Mengü'nün Batu

¹²⁵ Plano Karpini, *Istoriya Mongolov*, 3. baskı, çev. A. Maleyna, Moskva 1997, s. 72.

¹²⁶ Boris Grekov, Yakubovskiy Aleksandr, *Zolotaya Orda i ee Padeniye*, Moskva 1998.

¹²⁷ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s. 121.

¹²⁸ "*Sbornik Materialov, Omosyaşçixsya k Istorii Zolotoy Ordı*", T. II, İzbleçeniya iz Persidskix Soçinenii, Sobranne B. G. Tizengauzenom i Obrabotannem, Moskva 1941, s. 16.

¹²⁹ Cüveyni Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, 1958.

kıdemini yalnızca ailede değil, aynı zamanda İmparatorluk hiyerarşisinde tanıdığını gösterir. Kaynaklar Batı devletlerinin hükümdarlarının Mengü'nün tahta geçmesinden sonra Karakurum'a değil, direkt Batu'ya gelmeye başladığını gösterir. Ayrıca Batu tüccarlara kendi taşları ile etiketlerini de verdi. Tüm bunlar bir daha Batu'nun Han'ın durumuna eşit özel bir statüye sahip olduğunu kanıtlar. Çünkü sadece üst düzey yöneticiler veya hanlar etiket çıkarma hakkına sahip olmuşlardı. Fakat Batu'nun yeni unvana sahip olduğu bağımsız bir yönetici olduğu anlamına gelmez. Çünkü onun statüsü Moğol İmparatorluğu çerçevesinde önemliydi ve bu yüzden Cuci'yi ilk Altın Orda Hanı olarak düşünmek hata olur. Etiket basma hakkı aslında Altın Orda hükümdarlarının özel hakkı değildi. Bu onun kendi avantajları altındaki hakkıydı.

Mengü seçimlerinden kısa bir süre sonra Ögeday müttefiklerinin planıyla karşılaştı ve hemen kendinin siyasi düşmanlarına yönelik baskı yaptı. Bu arada o Batu'nun Çağatay ve Cengiz Han'ın yeğeni Elçiğitay boylarının bazı temsilcilerine baskı yapmasına izin verdi.¹³⁰ Aynı süreç içinde yani 1252'de Rusya'da da büyük knez değişimi yapılmıştır. Yani büyük knez Andrey Yaroslaviç kendisinden büyük olan kan kardeşi Aleksandr Nevski ile değiştirildi. Bu olay Rus eserlerinde "*Nevryuev Ordusu*" olarak adlandırılır. Çünkü büyük knez Andrey Yaroslaviç'i tahtından devirmek için Nevryuev komutanı emri altında bir asker ordusu gönderildi. Rusya'da gerçekleşen tüm bu olaylar nedeni büyük knez Andrey Yaroslaviç'in Güyük'un (veya dul Oğul-Gaymış'ın) torunlarının Mengü ile Batu çatışmasında tarafında olmasıydı.¹³¹

Bunun gibi değişiklikler Batu Han'ın altında yani Altın Orda'ya bağlı olan Selçuklu devletinde ortaya çıktı. Olay sonrası Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Köseadağı savaşında yenilmesiyle bitmiştir.¹³² Bundan sonra Sultan büyükkelçilerini Moğolların himayesi altında kalmak için kendisine saldıran İran'daki Moğol hanı yardımcısı Baycu Noyan'a değil, Batu'ya gönderdi. Onun büyük oğlu ve halefi II. İzzettin Keykavus babasının yolu ile gitmeyi tercih etti. Bu tercih Keykavus'un erkek kardeşi ve taht rakibi olan Rüknettın Kılıçarslan'ı destekleyen Baycu'nun olumsuz bir tepkide kalmasına neden oldu.¹³³ 1249'da Güyük daha önce de belirttiğimiz gibi Selçuklu sultanlığın Batu'ya değil, Moğol Han'ına ait olduğunu göstermek için Kılıçarslan'ı Sultan olarak onayladı. Ancak 1251'deki Mengü darbesinden sonra Batı İmparatorluğundaki topraklar ile tüm vasal devletler Batu kontrolüne geçti. Bu yüzden Baycu bir süre bu duruma alışmak zorunda kaldı. 1250'li yılların başlarında kardeşlerin rekabeti çatışmaya yol açtı. Dolayısıyla onlar Baycu emrinden kurtulmak için küçük kardeşleri II. Allaaddin Keykubad ile birlikte Batu kararını dinlemeye gittiler. Fakat Keykubad kardeşleri tarafından öldürüldü. Bunun sonucunda Batu "*quo*" statüsünü korumak için Selçuklu sultanlığının Batı yönetici olarak İzzettin Keykavus ve Doğu yöneticisine Rükneddin Kılıçarslan'ı koydu.¹³⁴

Batu'nun kurduğu Altın Orda'nın başkenti Saray ile Karakurum arasında en güzel ilişkilerin geliştiği bellidir. Fakat gün gittikçe bu ilişkiler kısa sürede içinde bozulmaya başladığı görülmüyordu. Buna neden Mengü'nün kendi iktidarını güçlendirdikten sonra Batu'nun statüsünün çok yüksek olduğunu ve bunun kendi otoritesine zarar verdiğini düşünmesidir. Ancak Mengü Batu'ya açık bir şekilde karşı olduğunu belirtmedi. Bu nedenle Mengü Batu statüsünü diğer Cengiz ulusu yöneticileriyle eşitleştirmeye başladı. İlk başta Mengü İmparatorluk hazinesini mahvedeceği bahanesiyle Altın Orda hükümdarına Moğolistan ve Çin'deki mülklerinden resmi olarak belirtilen fazla gelir alma hakkını reddetti. Daha sonra Cuci Ulusuna ve vasal devletlere nüfus sayımı için kendi yetkililerini göndermiştir. 1253 yılında Batu kendi askerlerinin % 20'sini Mengü'nün küçük kardeşi Hülagü komutanlığı altında İran'a savaş yolculuğuna ayırma emrini aldı. Mengü'nün tüm yaptığı eylemler yasal normlara uygundu ve Batu buna karşılık göstermedi. Çünkü karşılık gösterseydi Han'ın emrine karşı geldiği anlamına gelirdi. Bir de Mengü'nün Han olması için kendisi de yardım etmiştir. Bu nedenlerden dolayı Batu da Mengü gibi açık muhalefet göstermemeye karar verdi. Böylece nüfus sayımı sürecini sordurtmaya çalıştı. Böylece Cuci Ulusu ve vassal devletlerinde nüfus sayımı işlevi sadece 1250'lerin sonunda yapıldı. Aynı şekilde Hülagü'ye asker verme emrini yerine getirerek Batu kardeşine bundan sonra onun hareketini desteklemeyeceğini belirtti.¹³⁵ Ancak ilişkilerin soğumasına rağmen Batu ve Mengü aynı anda müttefikler ve yöneticiler olarak bilinir. Mengü, Cuci Ulusu halefi olarak Batu'nun büyük oğlu Sartak'ı onaylamaya karar verdi. Sartak Han'a geldiğinde gerekli yetkilerinin onayını aldı. Ayrıca Moğol hükümdarı onu iyi karşıladı. Tüm bunlar Batu'nun Altın Orda bağımsızlığı için çaba göstermediğini belirtir. Çünkü Batu kendi ulusun gücünü Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak gördü ve İmparatorluk iktidarını koruma ilkelerini yerine getirdi.

6.3. Batu Han'ın Ölümü ve Mirasçıları

¹³⁰ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960, s. 136-137.

¹³¹ Roman, *Pochekayev Batty*, SPb Yayını, Moskva 2006, s. 245-249.

¹³² Vladimir Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldzhukidov Maloy Aziyi*, Moskva 1941.

¹³³ Kirakos Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Erevan 1969, s. 196.

¹³⁴ Rustam Shukurov, *Velikie Komnini i Vostok*, Moskva 2005, s. 155-156.

¹³⁵ Cüveynî Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, 1958.

Batu 1256'nın başında öldü ve mirasçılarına Cengizler ailesinde yüksek bir statüsü ile geniş, zengin bir ulusu bıraktı. Batu ölümünden sonra Altın Orda içinde, Moğol İmparatorluğu, diğer uluslar ve devletler ilişkilerinde hâlâ çözülmemiş sorunlar vardı. Üstelik Batu Han'ın ölümü de gizlenmektedir. Buna rağmen dünya çapında araştırmacıların görüşleri var. Batu hakkında belki de en detaylı (diğerlerine kıyasla) bilgi bırakan ne Cüveynî, ne de Reşidüddin, ölümünün koşulları ve nedenleri hakkında tek bir söz söylememiştir. Ama Batu Han'ın 48 yaşında öldüğü belirtilir. Bazı kaynaklara göre Batu Han'ın bir sefer sürecinde öldüğü ön plana çıkar.¹³⁶ Ayrıca onun zehirlendiği de tahmin edilir. Bir başka görüş ise onun hastalıktan ölmesidir. Çünkü Batu son zamanlarda sık sık bacaklarındaki ağrıya şikâyet ediyordu. Bazen bundan dolayı önemli kararların alındığı Kurultay'a gelemedi. Han'ın yüzünün hastalığını açıkça gösteren kırmızı lekelerle kaplı olduğu ifade edilir. Bu hastalığın onun anne tarafı ailesinden geldiği makul görünür. Bundan dolayı çoğu araştırmacılar onun büyük olasılıkla kalıtsal romatizma hastalığından öldüğünü ortaya koyar.¹³⁷

Batu Han'ın Sartak, Ulakçı, Togan (Tokugan) ve Ebukan adlı dört oğlu vardı. Rubruck 1253 tarihinde Sartak yurduna uğradığını ve onun babasının ölümünden sonra 1256'da Mengü Kağan'ın yarlığı ile taht veliahdı olarak tayin edildiğini seyahati zarfında anlatır.¹³⁸ Fakat Hristiyan inancında olan Sartak Han hastalığı yüzünden bir yıl bile hüküm etmemiştir. 1256-1257 yılları arasında Sartak'ın ölümü sonrasında kardeşi Ulakçı da Mengü Kağan tarafından tayin edilmiştir.¹³⁹ Ama aynı yıl içinde vefat etmiştir. Böylece, 1256'dan 1258/1259'a kadar Cuci Ulusunda taht için şiddetli bir mücadele başladı. Ancak mücadele Berke'nin zaferi ve tahtı ele geçirmesiyle sonuçlandı. Yani, Batu Han'ın iki oğlunun art arda ölmesiyle kardeşi Berke Han'ın Altın Orda makamına getirilmesini görmekteyiz. Berke, hayatı boyunca kardeşinin gölgesinde yaşamıştı ve şimdi iktidara sahip olduğu için onu göze alarak, şehri yeniden inşa etmek ve büyük çaplı savaşlar, seferler yapmak için çabaladı. Fakat birçok yönden Batu siyasetini devam ettirdi ve Cuci Ulusu bütünlüğünü korumak için çok çabalanmak zorunda kaldı. Kardeşi ve halefi Berke, Batu'nun ölümü esnasında vassal devletler bağımsız olmaya çalıştı. Buna örnek, sayım sebebiyle vergilerin toplanması sırasında knez Aleksandr Nevski'nin 1259 Novgorod'da, 1262'de Rostof, Suzdal ve Yaroslav gibi ehliyetlerde isyan yapmasıdır.¹⁴⁰ Berke han tekrar Altın Orda'ya bağlı olan vassal devletlerin isyanlarını bertaraf etti. Bu sırada Berke Han Harezmi bölgesinde idi. Şeyh Seyfeddin Baherzi'nin tesiri ile Müslüman olmuştur.¹⁴¹ Dolayısıyla Berke han, Altın Orda tarihinde Müslüman olan ilk han olarak tanınmıştır. Bunun yanı sıra Altın Orda devletinin resmi dini İslam olarak cereyan eden Tuğrulca'nın oğlu Özbek handır. Berke handan sonra Altın Orda Hanlığına sırasıyla:

1. Mengü- Timur Han (1266-1282)
2. Tuda – Mengü Han (1282- 1287)
3. Tula- Buka Han (1287- 1291)
4. Tokta (Tokoga) Han (1291- 1313)
5. Özbek Han (1313- 1340)
6. Canı Bek Han (1340-1357)

7. Berdi- Bek Han (1357- 1359). Kanglı Tulubay vasıtasıyla babası Canı Bek Han'ı öldürterek Cuci Ulusuna hâkim oldu. Bununla birlikte bütün kendi soyundan gelenleri ölüme revana etti. Böylece Sayın Han sülalesinde han tahtına kimse kalmadığı için sona ermiştir. Ötemiş Hacı'ya göre Berdi-Bek Han Altın Orda Hanlığı'nda Batu Han Hanedanında en son olarak adlandırılmıştır.

Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olan Altın Orda oluşumunda, refahı ve krizinde Batu'nun büyük etki bıraktığı görülmektedir. Batu Cengiz İmparatorluğunun yönettiği siyasi, yasal ve ekonomik kurumlar sistemini kullanarak geniş ve oldukça gelişmiş, iç ve dış siyasi ilişkileri yürütebilen bir devlet kurmaya çaba gösterdiği belirtilmektedir. Ancak Batu Cuci Ulusu'nun hükümdarı olduktan sonra hemen güçlü yönetici olmadı. On yedi yaşındayken nominal güce sahip olduğundan dolayı Cuci Ulusu'nun siyasetine karışmadı. 1235 yılı Batu'nun hayatının ve Moğol İmparatorluğu tarihinin dönüm noktalarından biri olan Batı'ya sefer oluşturma kararı alındı. Bu karar neticesinde İmparatorluğun batı sınırlarının kurulduğunu ve Hristiyan dünyasına Asya bozkırlarının tanıtıldığını görürüz. Bu seferler Batu'nun büyük ölçüde gelecekte otoritesinin ve gücünün büyümesine katkıda bulundu. Batu 1241'in sonu 1242'nin başında Cengiz Han'ın oğulları olan Ögeday ve Çağatay'ın ölümünden sonra Cengizlerin klanının başına geçti. Ancak 1240'ların sonunda Cengiz Han ailesinde ve imparatorlukta gerçek güç kazandığını söyleyebiliriz. Mengü büyük Han olduktan sonra Batu Moğol İmparatorluğu'ndaki en

¹³⁶ Aleksey Shishov, *Aleksandr Nevskii Rostov-na-Donu*, Moskva 1999, s. 261.

¹³⁷ Rubruck Wilhem Von, *The Journey*, çev.W.Rockhill, London 1900, s. 117. George Vernadsky, *O Sostave Velikoi Yasy Chungiz-Hana*, Moskva 1999.

¹³⁸ Rubruck Wilhem Von, *The Journey*, çev.W.Rockhill, London 1900, s. 48.

¹³⁹ Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960.

¹⁴⁰ Yakubovskiy Aleksandr, *Altınordu ve İnhitati*, çev. Hasan Eren, İstanbul 1955, s. 64.

¹⁴¹ İbn Haldun (Abdurahman Muhammed), *Unvânu' l- iber ve divânu' l- mübtedâ ve' l- haber*, bk. Tiesenhausen I.

yüksek pozisyonu elde etti ve "Han'ın babası" unvanını aldı. Bu unvan en büyük hanın statüsünün üzerinde sayıldı. Bununla birlikte Batu çeşitli kaynaklarda farkı unvanlar ile meydana çıkar. Birçok araştırmacı çalışmasından da Batu'nun "aka" (aile büyüğü), "Sayın Han" (akıllı, saygılı han) gibi unvanları olduğunu görürüz¹⁴². Özellikle Doğu tarihçileri Cuci Ulusu'nu Batu unvanına ilişkilendirerek "Sayın Han'ın yurdu" demişler¹⁴³. Cengiz ailesinde Batu'dan önce ve sonra bu unvanları alan kimse yoktu. Dolayısıyla Cengiz ailesinde bu unvanlarla tarihte kalan sadece Batu olduğu bilinir. Hayatı boyunca iktidar ve otorite kazanımıyla daha sonra ise kazandıklarının korunmasıyla mücadele etmiştir. Bu mücadele onun Moğol İmparatorluğundaki en etkili figür haline gelmesiyle birlikte Cuci Ulusu'nun güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Cuci Ulusu da Sayın Han'ın yönettiği süreç "Altın Çağ" olarak sayılır.

Sonuç olarak, Cuci ve Batu'nun mirası Batu ölümünden sonra mirasçıların arasında olan taht mücadelesine rağmen çökmedi. İlk Cucilerin hırsları ne kadar ileri gitse de XIV. yüzyılın ortasına kadar devlet birliği sürdürüldü. 1266'da Berke'nin ölümünden sonra Batu'nun torunu Mengü-Timur iktidara geldi. Bu andan itibaren Altın Orda sikkelerinde ve yerel zanaatkarların ürünlerinde "Batu Evi'nin Tamgası" bastırıldı. Bu tamga bir yandan Cuci Ulusunun amblemi olarak hizmet ederken yandan da mirasçılarına aktarılan ve onların korunmasını sağlayan Batu'nun karizmasının bir simgesiydi. Batu soyundan gelenler diğer Cucilerin temsilcileri tarafından değiştirilinceye yani 1380 yılına kadar Cuci Ulusu'na hüküm etti. Ancak en son hükümdarları bile kendilerini Batu'nun mirasçıları olarak görüyordu. Örnek olarak, 1392-1399 yılları aralığında yöneten Tarkan-Timurid Timur-Kutlug Tarhan etiketinde "ölen Sayın Han" kararlarına atıfta bulunmuştur. 1465-1481 yıllarında hüküm eden son Hanlardan biri III. Ahmed, Ivan Moskovski'ye gönderdiği mektubunda Batu ismini kullanmıştır. Dolayısıyla Batu, Cuci mirasçıları arasında önemli hükümdar olarak algılandı. Bir başka deyişle, mirasçıları Batu'nun statüsünü Cengiz Han'ın statüsüyle eşit bir tarzda da görmüş olabilir.

SONUÇ

Mustafa Kafalı'nın uzmanlık alanı Türk kültürü ve Türk yurtlarının yanında Altın Orda ve diğer Cengiz hanlıklarıdır. Mustafa Kafalı tarafından kaleme alınan eserler onun Türk Tarihi için vermiş olduğu emeklerin birer cansız armağanıdır. Uzun ve yoğun bir çabanın ürünü olarak kaleme aldığı nadide çalışmalar alanında ilklerdendir ve son derece önemlidir. Yapmış olduğu çalışmalar ve araştırmalar Türk tarihinin ve kültürünü en zor safhalarından birini kapsamaktadır. Türk kültürüyle ilgili yapmış olduğu çalışmalarda eksikliklerin giderilmesine katkı sağlamıştır. Cengiz Han ve ailesiyle ilgili yaptığı çalışmalarda onların siyasi, askeri ve kültürel olarak belirleyici özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi, Milli Mücadele ve Anadolu dışındaki Türkler de Kafalı Hoca'nın çalışmalarında ön plana çıkmaktadır. Çalışmalarında özellikle alanının ana kaynaklarına olan hâkimiyeti ve konulardaki bilgisi de dikkat çekici bir hayranlık uyandırmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALAN, Hayrunnisa, "Altın Orda Hanlığında Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", *Tarih Dergisi*, S. 54 (2011/2), İstanbul, s. 1-20.
- ARİSTOV, Nikolay, *Zametki ob Etnicheskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniye ob İh Chislennosti*, Zhivaya Starina 1896.
- BARTHOLD, Vasiliy, *Sochineniya*, Moskva 1973.
- BİÇÜRİN, Nikita, *Istoriya Pervih Chetureh Hanov iz Doma Chingisova*, (V. Sekachev Ed.), Moskva 2019.
- BOİL, John E, "Posmertni Titul Batu-Hana", *Tyurkkologicheski Sbornik: Zolotaya Orda ı Ee Naslediye*, Moskva 2002.
- BOMBACI, Alessio-SHAW, Stanford J, *L'impero Ottomano*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1981.
- BULDUK, Üçler, "Prof. Dr. Mustafa Kafalı: Ailesi, Hayatı ve Eserleri", *Mustafa Kafalı Armağanı*, Yay. Haz. Saadetin Gömeç, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 3-20.
- CEMÂL-I KARŞÎ, *Al Mulhakat bi -s -Surah*, (A. Muminov Ed.), Dayk Press Yayınları, Almatı 2005.
- CÜVEYNÎ Ata-Malik, *The History of the World-Conqueror*, 1958.

¹⁴² Reşidüddin, *Sbornik Letopisey*, AH Yayını, Moskva 1960. George Vernadsky, *Istoriya Rossu: Mongoly ı Rus*, Tver, Moskva 2000. Boil Jonh E, "Posmertni Titul Batu-Hana", *Tyurkkologicheski Sbornik: Zolotaya Orda ı Ee Naslediye*, Moskva 2002.

¹⁴³ Ebulgazi Bahadır Han, *Rodoslovnaya Turkmen: Sochineniye Abulgazy, Hana Hvinskogo*, çev. A. N. Kononova, Moskva 1958, s. 44.

- EBULGAZİ, Bahadır Han, *Rodoslovnaya Turkmen: Soçineniye Abulgazy, Hana Hvinskogo*, çev. A. N. Kononova, Moskva 1958.
- EGOROV, Vadim, *İstoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordu v XIII – XIV vv*, Moskva 1985.
- FLETCHER, Dzh, *Mongolskaya Imperiya i Kochevoy Mir*, Ulan-De 2004.
- GANDZAKETSİ, Kirakos, *İstoriya Armenii*, Erevan 1969.
- GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken, İstanbul 2016.
- GORDLEVSKİY, Vladimir, *Gosudarstvo Seldzhukidov Maloy Azii*, Moskva 1941.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yay., Ankara 2012.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- GREKOV, Boris, Yakubovskiy, Aleksandr, *Zolotaya Orda ı ee Padeniye*, Moskva 1998.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengizhan/Timur*, çev. M.Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- GUMİLEV, Lev, *Ot Rusi do Rossii*, (E. Gonçarova Ed.), Airis Press Yayınları, Moskva 2015.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, “İnsan, Tarihçi, Mütefekkir: Kafalı”, *Mustafa Kafalı*, haz. Kenan Erzurumlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 21-22.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Anadolu’nun Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul 1991, s. 116-117.
- HRAPACHEVSKİ, Roman, *Zolotaya Orda v Istochnikah*, Tom III, Moskva 2009.
- İBN HALDUN (Abdurahman Muhammed), *Unvânu’ l- iber ve divânu’ l- mübtedâ ve’l- haber*, bk. Tiesenhauzen I, (Türkçe çev.).
- KAFALI, Mustafa, “Cuci Ulusu’ndaki İl ve Kabilelerin Siyasî Roller ve Ehemmiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, II 1971, s. 99-110.
- KAFALI, Mustafa, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXV 1971, 179-188.
- KAFALI, Mustafa, “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIV 1974, s. 59-68.
- KAFALI, Mustafa, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağanı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1976, s. 295-306.
- KAFALI, Mustafa, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.
- KAFALI, Mustafa, “Altın Orda Hanlığı”, *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 397-411.
- KAFALI, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- KAFALI, Mustafa, “Altın Orda Tarihi Hakkında Bibliyografya Tenkidi”, *Makaleler 1*, haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 183-187.
- KAFALI, Mustafa, “Altınorda Hanlığı (1227-1502)”, *Makaleler 2, Yay. Haz. S. Yalçın ve S. Özbek*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.81.
- KAFALI, Mustafa, “Cuci Sülalesi ve Şubeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (1970), s. 103-120.
- KAFALI, Mustafa, “Dest-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *Makaleler 1, Yay. Haz. S. Yalçın ve S. Özbek*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.52.
- KAFALI, Mustafa, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.
- KAFALI, Mustafa, *Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara 2013.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Alparslan”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1989, s. 526-530.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2015.

- KAMALOV, İlyas, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008.
- KARPİNİ, Plano, *Istoriya Mongolov*, 3. baskı, (A. Maleyna Cev.), Moskva 1997.
- KINAYATULU, Zardıhan, "Joşı Xanniñ Ölimi jäne Onıñ Tarixtan Alatin Ormı", *Birinşi Qazaqstandıq Tarixi Jelilik Jurnal*, 6 (06), Qazaqstan 2017, s.9.
- KOZİN, Sergey, *Sokrovennoye Skazaniye*, Moskva 1941.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, 5/19 (1941), s. 397-436.
- LEN- PUL STANLEY, *Musulmanskiye Dinastii*, Moskva 1996.
- LUVSANDANZAN, A, *Altın Tovç*, (Ts. Şagdar Cev.), Ulsın Gazar Yayınevi, Ulan-Bator 1990.
- MATUZOVA, Vera, *Angliyskiye Srednevekovıye Istochniki, IX—XIII*, Moskva 1979.
- ÖTEMİS HACI, *Çingiz-Name*, Ğılım Yayınevi, Almatı 1992.
- PASHUTO, Vladimir, *Geroicheskaya Borba Russkogo Naroda za Nezavisimost XIII vek*, Moskva 1956.
- POCHEKAYEV, Roman, *Batty*, SPb Yayınevi, Moskva 2006.
- Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, *Lavrentevskaya Letopis*, 2. baskı, Leningrad 1927, s. 39.
- REŞİDÜDDİN, *Sbornik Letopisey*, AH Yayınevi, Moskva 1960.
- ROSSI, Ettore, "Atatürk (1880-1938)", *Oriente Moderno*, cilt 18, sayı 12, Istituto per L'Oriente, Roma 1938, s. 635-646.
- ROSSI, Ettore, "Il Discorso di Mustafa Kemal Sulle Vicende Della Turchia dal 1919 al 1927", *Oriente Moderno*, cilt 7, sayı 11, Istituto Per L'Oriente, Roma 1927, s. 529-558.
- RUBRUCK, Wilhem Von, *The Journey*, (W.Rockhill çev.), London 1900.
- SAFARGALİYEV, Magamet, *Raspad Zolotoy Ordı*, Saransk 1960.
- Selçuklu Tarihi El Kitabı*, editör Refik TURAN, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- SEVİM Ali, MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular Devlet Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara 2014.
- SEVİM, Ali, "Malazgirt Muharebesi", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 27, Ankara 2003, s. 481-483.
- SHISHOV, Aleksey, *Aleksandr Nevskii. Rostov-na-Donu*, Moskva 1999.
- SHUKUROV, Rustam, *Velikie Komnini i Vostok*, Moskva 2005.
- SMİZO, "Sbornik Materialov, Otnosyaşçixsya k İstorii Zolotoy Ordı", T. II, *İzbleçeniya iz Persidskix Soçinenii, Sobrannie B. G. Tizengauzenom i Obrabotannie*, Moskva 1941, s. 16.
- TİESENĠAYZEN, Vladimir, *Börte Qasqır*, Tarihi Roman, Hex-hot Yayınevi, Beijing 1979.
- TİESENHAUSEN, W. De, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- VERNADSKY, George, *Istoriya Rossı: Mongoly ı Rus. Tver*, Moskva 2000.
- VERNADSKY, George, *O Sostave Velikoi Yasy Chingiz-Hana*, Moskva 1999.
- YAKUBOVSKİY, A.Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- YAKUBOVSKİY, A. Y., *Altın Ordu ve İnhitattı*, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Anadolu'nun Fethi*, Akşam Matbaası, İstanbul 1934.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 255-256.

Geliş Tarihi–Received Date: 08.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.01.2020

DÜŞÜNCE YAZISI – THINK PIECE

MODERN DEDE KORKUT: MUSTAFA KAFALI

KONURALP ERCİLASUN*

Ülkemizdeki birçok tarihinin hocası Mustafa Kafalı sadece bir tarih abidesi değil, aynı zamanda bir Türklük çınarıdır. Kendi kelimeleriyle ifade etmek gerekirse “canlı eserleriyle” Türk tarihçiliğinin gelişmesine büyük katkıları oldu. Hocanın sadece dersleri veya yazılı eserleri değil, sohbetleri dahi ufuk açıcudur, öğreticidir. Mustafa Kafalı Hocamızla ilgili bir yazıda onun sohbetlerinden veya toplantılarda söylediklerinden aklımda yer etmiş olanları paylaşmak isterim. Bu birkaç kısa hatıra okunduğunda görülecektir ki Hoca'nın sohbetlerinde hazır bulunan biri hem bilgisine bilgi katar, hem de hayat yolculuğunda işine çok yarayacak uzak görüşlülük gibi özellikler kazanır.

Öğrencisi olmaktan gurur duyduğum Mustafa Kafalı, Türklüğün modern Dede Korkut'u idi. Modern zamanların Dede Korkut'u idi. Hocanın fiziksel özelliklerinin yanı sıra, kişilik özellikleri de Dede Korkut'a benzerdi. Dede Korkut'un bir özelliğini hatırlayalım. Hikâyelerin sonunda toylar yapılır, boy boylanır, soy soylanır, özellikle biri doğduğu zaman, bir kahramanlık gösterdiği zaman -Boğaç Han hikâyesini hatırlayalım- Dede Korkut o gencin ismini verir.

Bu hatırlamadan sonda Gagavuz yerine gidelim. Üçler Bulduk, 2015'te Gagavuz yerine gittiğinde orada Mustafa Hoca'nın etkisinin büyüklüğünü gördüğünü söyler. Bunun öncesindeki hikâyeye gidelim. Mustafa Kafalı, Gagavuz yerine 1991'de gitmişti. Orada o zaman Gagavuzlara, o engin tarih bilgisi ile anlattığı bilgiler, kökenlere dair verdiği bilgiler Gagavuzların çok ilgisini çeker. Gagavuzların isimlerinin birçoğu Hristiyanlıktan gelme isimler biliyorsunuz. Hoca, Gagavuz yerinde öyle bir etki yaratmış ki Gagavuzlar ondan Türkçe isimler istemişlerdi. O da Gagavuz yerinde herkese isim Türkçe isimler dağıtmıştı. Mesela Stefan'ı İstemihan yapmıştı. Bildiğim kadarıyla Dimitri'yi de Demirhan yapmıştı. Yani bir anlamda boy boylamış, soy soylamıştı. Dolayısıyla Dede Korkut'luğu hakkıyla yerine getirmişti.

Mustafa Kafalı'dan bahsederken hocanın coğrafya bilgisine ayrı bir yer ayırmak gerekir. Bir gün rahmetli Türkeş'le bir toplantıda ikisini birlikte dinleme fırsatım olmuştu. Biliyorsunuz Türkeş 60 İhtilali'nden sonra sürgüne gönderildi ve Hindistan'da kaldı. Hindistan hatıralarını anlatıyor. Oradaki bir yolculuğunu anlatırken yolda bir gölün ardından bir gölün geldiğini, sürekli birbirinden farklı göllerin yanından geçtiklerini söylemişti. Türkeş Bey bu sözleri söylerken Mustafa Hoca, bu sözünü onaylarcasına orasının göller bölgesi olduğunu anlatmıştı. Biz göller bölgesi deyince aklımıza Anadolu'daki göller bölgesi geliyor. Fakat burada görüldüğü gibi Hoca dünyanın başka yerlerindeki göller bölgesini de, bu cümleden anlaşılacağı üzere Hindistan'ın kuzeyindeki coğrafi yapıyı da biliyordu. Oraların coğrafi bir özelliğini söyleyebiliyordu. Yani coğrafyaya olan hâkimiyeti, üstelik de dünya coğrafyasına olan hâkimiyeti çok derinde idi.

Biz öğrencileri, Hoca'yı çok eskiden beri tanımamıza rağmen her bir konuşmasından yeni bir şey öğrenebiliyorduk. Daha birkaç yıl öncesinde Gazi Üniversitesi'ne bir panele geldi. Önemli günlerden birinin yıldönümünde anma paneliydi. Muhtemelen bir Türkçüler günü anma paneli olsa gerek. O panelde bunca yıldan sonra dahi Hoca'dan hâlâ öğrenebileceğim bir şeyler olduğunu fark ettim. Paneldeki sohbetinde Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına gitti, Millî Mücadele'den bahsetti. Orada çok dikkate değer bir bilgi verdi. Daha önce o kadar Hoca'yı dinlemiş olmama rağmen bu bilgiyi duymamıştım. O zaman bile benim önümde yeni bir ufuk açtı. Mustafa Hoca, Cumhuriyet'in ilk zamanları olan 30'lu yılları anlattı. Kendi çocukluğundan örnekler verdi. Çocukluğunda sokağa çıktığında yollarda neredeyse sağlam insan görmediğinden bahsetti. Kiminin kolu yok, kiminin bacağı yok diyerek anlattı. O zamanlarda çocuk olduğundan buna bir anlam veremediğini, merak edip babasına sorduğunu söyledi. Bunun üzerine babasının kendisine Millî Mücadele'yi anlattığından bahsetti. Sokakta gördüğü insanların hepsinin ya Balkan ya Birinci Dünya Savaşı ya da Millî Mücadele döneminin gazileri

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: kercilesun@gmail.com

olduğunu anladığını söyledi. İşte bu hatıra üzerine Millî Mücadele’yi o panelde daha iyi anladım.

Mustafa Hocamızın günümüzle çok irtibatlı bir başka yönünden de burada bahsetmek uygun olacaktır. Burada Hoca’nın güncel meselelerle de olan ilişkisine dair bir hikâye daha nakletmek isterim. Bilindiği üzere Mustafa Kafalı, Ankara Üniversitesi’nde İnkılap Tarihi Enstitüsü’nün müdürlüğünü yapmıştı. Burada çok insan yetiştirdi. Yetiştirdiği öğrencilerin önemli bir kısmı ya sonradan devlet hizmetine girdiler ya da zaten devlet hizmetindeyken onun öğrencisi oldular. Öyle ki devletin her kademesinde öğrencileri vardı. Bunların bir kısmı da askeriye'deydi. 1991 yılındaki Birinci Körfez Savaşı ile ilgili bir gün Hoca bazı hatıralarını anlattı. Bu hatıralarını tabii ki 1991’den birkaç yıl sonra, belki de on yıl sonra anlattı. 1991’de yine Türkiye kuzeyden girecek mi, girmeyecek mi tartışmaları yapılıyordu. Türk askeri Irak’a girecek mi diye konuşuluyordu. Musul-Kerkük’te olacak mı diye konuşuluyordu. Bu sıralarda öğrencileri, Hoca’yı sık sık ziyarete gelirlerdi. Gelen öğrencilerin o sırada kimisi asker, kimisi devletin başka bir kademesinde. Mustafa Hoca’ya fikir danışıyorlar, Musul-Kerkük konusunun sadece sokakta değil, devlette de tartışıldığından bahsediyorlardı. Hoca’nın fikrini almak, düşüncesini öğrenmek istiyorlardı. Mustafa Hoca, bütün bu soruların hepsine tek bir cevap verdiğini söylemişti. *“Plan kimin? Planı kim yaptı? Amerika mı yaptı, İngiltere mi yaptı, yoksa bizim devletimiz mi yaptı? Başkasının planıyla hiçbir yere girilmez.”* Adeta ders olacak bir cümle... Planın kimin olduğu son derece önemli... Dolayısıyla bu sözler, bugünlere de ışık tutacak bir bakış açısını yansıtıyor.

Son olarak bugünlerde yeniden önem kazanan iki eski yazısından bahsetmek isterim. 1973 yılında Töre Dergisi’nde iki sayı üst üste Mustafa Hoca’nın Suriye Türkleri üzerine yazıları yayımlanmıştı. O iki yazı bugün hâlâ Suriye Türkleri üzerine en önemli yazılardır. Üzerinden bu kadar zaman geçmiş, buna rağmen bu yazılar aşılamamış. Bu yazılar kısa bir süre önce internet sitelerine konuldu. Milli Düşünce Merkezi’nin MİSAK sitesinden ulaşılabilir.¹ Site yöneticilerinden Hakan Paksoy’dan öğrendiğime göre bu yazılar Azerbaycan’dan dahi atıf almaya başlamış. Yine coğrafyaya geliyoruz. Yazılarda Suriye’yi köy köy anlatıyor. İlçe ilçe değil, köy köy... Suriye Türkmenlerini anlatıyor. Suriye Türkmenlerinin hangisinin hangi boylardan geldiğini anlatıyor. 73’te yazılan yazı 40 yıl sonra hâlâ ses getirmeye devam ediyor, henüz hâlâ aşılamamış durumda.

Türk Milletinin modern Dede Korkut’u Mustafa Kafalı’yı bir kez daha rahmetle ve saygıyla anarak satırlarıma burada son veriyorum.

¹ Mustafa Kafalı, Suriye Türkleri: Fırat’ın Doğusu da Türk, Batısı da... (<https://millidusunce.com/misak/suriye-turkleri-firatin-dogusu-da-turk-batisi-da/>); Mustafa Kafalı, Suriye’de Türkmen Köyleri ve Ankara Antlaşması Hükümleri (<https://millidusunce.com/misak/suriyede-turkmen-koyleri-ve-ankara-antlasmasi-hukumleri/>)

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak/January 2020, ss. 257-

Geliş Tarihi–Received Date: 17.11.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.01.2020

DÜŞÜNCE YAZISI – THINK PIECE

HOCAM MUSTAFA K. KAFALI'DAN (1934-2019) 1960'LARDAN HATIRALAR:

O GÜNLERİN TARİH TALEBESİNİN DÜNYASI

TUNCER BAYKARA*

1962 senesinin Aralık ayı başlarında birçok hayal kırıklığı ve olumsuzluktan sonra, sınavını birinci olarak kazandığım Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydımı yaptırmıştım. Bunun için o zamanki fakültemiz sekreteri Vedat Çifçili beyin büyük iyi niyetini unutamam.

Fakültede ve aynı bölümde hemşehrim Yatağan Köyü'nden Cüneyd Yatağanbaba'dan biraz bilgi de almıştım. İlk senede hazırlık sertifikası dersleri olup, bunlar haftada 6 saat Osmanlıca ile 2 saatlik Tarih Metodu ve birer saatlik Bibliyografya dersleri idi. Bu hocalarımızın hepsi profesör idiler. Tarih Metodu ile Ortaçağ Bibliyografyası dersine İbrahim Kafesoğlu, İlk Çağ Bibliyografyası'na Afif Erzen, Yeni ve Yakınçağ bibliyografya dersine ise o yıl profesör olan A. Cevat Eren giriyorlardı.

Tarih talebesi kalabalık olduğundan Osmanlıca dersi için dört hoca görevli idiler. En kıdemlileri doktorası olan Nejat Göyünç, sonra ise asistanlar geliyordu; Hakkı D. Yıldız, Mustafa Kafalı ve Fahri Çetinderin. Kaydımı yaptırdıca ben Cüneyd'in de hocası olan Nejat beyin dersine girmek istedim. Nejat hoca, biz yeni iki talebeyi (zira benden başka geç kaydolan bir arkadaş daha vardı) özür dileyerek kabul etmedi. "*Benim otuz talebem var, kontenjanım doldu, başka hocaya gidin*" deyince biz arkadaşla o saatte dersi olan bir başka hoca aradık. Nihayet Osmanlıca dersi okutulan bir sınıf bulduk, kapıyı çalıp içeri girdik. İşte o sınıf Mustafa Bey Hocamın sınıfı imiş. Sonradan Konyalı olduğunu öğrendiğim hocam, demek ki Mevlana'nın "*kim olursan ol gel, yine gel*" düsturunun gereği olarak bizi kabul etmişti. Oysa onun sınıfında otuzdan fazla talebe vardı.

Öteki Osmanlıca hocalarından Fahri Çetinderin (vefatı: 2015), bu işle görevli bir okutman imiş. Bir diğeri ise sonraki yıllarda iyi dost olacağım Hakkı Dursun Yıldız (1937-1992) idi. Hakkı beyin bu okutmanlık yıllarına ait bir hatırasını yakınlarında M. İpşirli dostum nakletti; "*Ne zaman sınıfa girsem yabancı bir talebenin sınıfın en güzel kızının yanında oturduğunu görüyordum. Sonradan öğrendim ki meğer bu Nejat beyin talebesi Mehmet Saray imiş*". Mustafa Bey Hocamın sınıfında çok geçmeden ben göze girdim. Çünkü daha önceden kendi kendime, bu yazıyı okumayı öğrenmiştim.

Osmanlıca derslerinin programdaki asıl hocası Prof. Dr. Cavit Baysun idi. O zamanlar bir kimse doçent, yani öğretim üyesi olamadan dersin gerçek hocası olamıyordu. Bir defasında Cavit Bey bizim sınıfa da durumumuzu kontrole geldi. Kafalı Hocam hemen beni tahtaya kaldırdı. Verilen metni rahatlıkla okudum ama bir de yazarken bir kelimeyi yanlış yazmışım. Baysun rahmetli sert bir sesle; "*... öyle mi yazılır?*" deyince içimden "*ben böyle biliyorum, doğrusunu sen yaz*" diye geçirdim ama tabii ki sesim çıkmadı. Oysa "*öyle yazılmaz evladım, düzeltilebilirsin*" dese ne olurdu sanki. Sonraki yıllarda talebelere hiç de böyle sert söz sarf etmedim. Baysun'un, Fuat Köprülü'nün mahdumunun, 1951'deki doktora çalışmasının jüri tarafından "iyi" olarak derecelendirilen çalışmasına "pekiyi" verilsin diye jüri üyelerine ısrarları 1960'lı yıllarda dahi anlatılırdı.

Kafalı Hocam o yıllarda Zeki Velidi Hocamın danışmanlığında doktora tezi hazırlıyordu. Yine bizim sınıfta talebelik yapan Sevgi hanımla, duyduğumuza göre bir yıl öncesinden evli idi. Rahat bir hayatı var gibi görünüyordu. Ben ikinci sınıfa geçince asıl sertifika seçiminde hocama gitmedim ve kendi meraklarım doğrultusunda sertifika seçtim. Türkiye'nin yakın tarihini merak ediyordum. Bu sebeple Yakınçağ tarihini esas sertifika olarak seçtim. Meğerse bu dersin hocası Cemal Tukin oldukça titiz olup, talebeler hep dönem kaybedermiş. İkinci profesör olan Cevat Eren ise beni zaten biliyordu. Bu dönemden kalanlar Mahmud H. Şakiroğlu son sınıfta olup, tezini bitmek üzere idi. Ayrıca Sina Akşin de Tukin'in yanında, "31 Mart" üzerine doktora yapıyordu. Paleografya hocamız ise o yıllarda Başbakanlık Arşivi Genel Müdürü olan Midhat Sertoğlu idi. Onunla dersleri Babıali'nin saraya, Gülhane Parkı'na bakan kapısı içindeki arşiv binasında yapıyorduk.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, E-posta: baykaratuncerbt@gmail.com

Benim asıl hayranı olduğum hoca, o yıllarda asıl sertifika olarak almadığım Umumi Türk ve Asya Tarihi hocası idi. Gerçi Türkiye'yi de coğrafya olarak merak ettiğimden Besim Darkot'un başında olduğu sertifikayı da seçmiştim. Ama diğer tarih sertifikamı 2. ve 3. sınıflarda okuyacaktık ve bu sertifikanın hâkim noktası Zeki Velidi Togan olup Temür'ü anlatmaya başlamış idi. İbrahim Kafesoğlu Hocam Göktürk tarihini anlatıyordu. Togan'ın gözüne girmem şöyle oldu. O bizleri tanımak için kendimizi tanıtan ve okuduğumuz kitapları belirten hayat hikâyelerimizi istemişti. Ben ise daha çok onun da kitaplarının bulunduğu bir liste ile hayat hikâyemi sunmuştum. Sonraki derste elinde benim yazdığım kağıt ile sınıfa girdi ve sordu; *"kim bu Tuncer Baykara?"* ayağa kalkıp kendimi tanıttım ve bu tanışıklık vefatına kadar artarak devam etti.

M. Kafalı Hocam, bu sırada Zeki Velidi Togan ile Ötemiş Hacı'nın eseri üzerine doktora yapıyordu. Gerçi sonradan bu doktora da hayli maceralı geçmiş, bir defasında Kafalı Hocam, bir başka hocam İbrahim Kafesoğlu'na, hocasıyla yaşadığı zorlukları dile getirmişse de sonunda Togan'dan doktorasını tamamlayacaktır. Ben bunu İbrahim Bey Hocamın kendisinden işitmiştim. Fakülteden, Devrim Tarihi yüzünden Haziran ayında değil, Eylül'de mezun olunca Zeki Velidi Hocamın yanında doktora çalışmalarına başlamıştım. İstanbul'da bir geçim imkânı bulamayıp, 1967 yılı sonunda Erzurum Atatürk Üniversitesi'ne girdiğimden Hocamla irtibatım nispeten kesilmişti. Ancak o beni uzaktan takip ediyor, gerektiğinde olumlu müdahaleler de yapıyormuş.

Hocam hakkında birkaç maddede topladığım hatıralarımı naklederek sözlerimi bitireyim.

1. 20-27. Mayıs 1997'de, Türk üniversitelerinden takriben 20 kişilik bir seçkin kafiye ile Türkistan/Yesi'ye gitmiştik. Türk-Kazak Üniversitesi, Namık Kemal Zeybek'in olağanüstü çabalarıyla oluşum hâlinde idi. Gülçin Çandarlıoğlu hanım (1942-) ile Şerif Aktaş (1945-2013) orada görevli imişler. Yeni yapılan misafirhanede ben B. Yediyıldız ile kalıyordum. Taşkent üzerinden intikal ettiğimiz Yesi'de akşam hemen civardaki Kentau adlı şehre götürülmek istenmemiz üzerine itiraz ettim. *"Bu şehre, Hazreti Türkistan'ın diyarına geldik ilk işimiz orayı ziyarete gitmek olmalı"* diyordum, ama kaale alan yoktu. Kafalı Hoca'ma durumu anlattım, o hemen ortaya atıldı, iri cüssesi hem de davudî sesiyle *"Hazreti Türkistan'a gidilecek"* deyince oraya gidildi.

2. Dönüş yolunda, Taşkent üzerinden dönülüyordu, Sayram'a yakın geçilecekti. Fakat kafilenin çoğunluğu için mesele adeta bir turistik gezi gibi algılandığından benim Sayram'a uğrama teklifim yine kaale alınmadı. Hemen Kafalı Hocama sığındım. *"Buraya kadar gelmişken şu garip kalmış Sayram'a uğrayıp, Hazreti Türkistan'ın (Ahmet Yesevi) anne ve babasının türbelerini ziyaret etmeden olmaz değil mi"* deyince, Hocam yine meseleye el koydu. Çoğunluğun içten homurtuları arasında Sayram şehrini de görmüş olduk.

3. Yine kafilemiz Otrar şehri harabelerini ziyaret ediyordu. Kaleye, Şehristan kesimine uğramış, belki de iç-kale yani Erk'de idik. Türkiye Türkçesi de iyi olan bir Kazak arkeolog, kazı alanını gezdiriyordu. Katmanların açık açık görüldüğü bir yarmada, katmanlar hakkında izahat vermeye koyuldu: *"Bakın şehir bu tabakada mamur imiş, ama bir yangın geçirmiş. İzlerini görüyorsunuz, bu büyük ölçüde Cengiz ordusunun tahribatını gösteriyor. Fakat hemen sonra yine bir canlanma var, şehir adeta çok geçmeden canlanmış; yine bir zaman sonra bir yangın felaketi daha yaşamış, bu tahribat muhtemelen Cungarlar eliyle yapılmış olacak"*. Biz kafilenin yarısı pür dikkat bu açıklamayı seyredip dinlerken Kafalı Hocam etrafına bizlerden daha sadık beş-on talebe-müridanını almış, onlara tarih kitaplarındaki Moğol vahşetini anlatıyordu. Oysa tarih, asıl önlerindeki harabelerde de mevcut idi. Buna üzüldüm ama hocama diyecek bir şey yoktu.

4. Hocam hakkında çıkan Armağan'da da hakkında güzel şeyler yazmışımdır.

Üzerimde emeği olan Kafalı hocama ve sınıf arkadaşım eşi Sevgi hanıma da artan mutluluklar dilerim. (2.05.2019,12,44) Bu yazımı vefatından önce yazmıştım. Vefatı günlerinde, önceden kararlaştırılmış işlerim olduğundan cenazesine gidemedim ama bildiğim duaları uzaktan ruhuna okudum. Mekânı cennet olsun.

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 3, Ocak /January 2020, ss. 259.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.01.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.01.2020

DÜŞÜNCE YAZISI – THINK PIECE

İNSAN, TARİHÇİ, MÜTEFEKKİR: KAFALI*

ABDULLAH GÜNDOĞDU**

Kafalı Hocamızı 28 Ağustos 2019 Çarşamba günü kaybettik. 30 Ağustos 2019’da Gölbaşı’nda toprağa verdiğimiz Kafalı Hocamız, Milli Cumhuriyetin yapı harcıını karan büyük tarihçiler kuşağının son temsilcisidir. O kuşaklar, ardı arkası gelmeyen felaketler arkasından, büyük yokluklar içerisinde milli ve müstakil bir devlete sahip olmanın ne denli kıymetli olduğunu bizzat yaşayarak tecrübe etmiş kuşaklardı. Mütevazı idiler. Dirençli ve dayanıklı idiler. Ancak alçak gönüllü oldukları kadar gururlu idiler. En büyük iftiharları mensup oldukları milletleri ve bu milletin parlak geleceğine olan imanları idi. *Köprülü, Mükrimin Halil, Togan* gibi birinci kuşakların devamı Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu gibi ikinci kuşak tarihçilerin hemen ardından gelen son halkasıdır. Bu tarihçi kuşakların umumi hususiyetleri; ilmî derinlik ve donanım yanında her birinin ayrı ayrı mütefekkir olmalarıdır. Ülke ve dünya meselelerine kayıtsız kalmayan bu tarihçi nesli, bu konuda sahip oldukları özgün çözümleri ve Türklük konusunda yüksek hassasiyetleri ile hemen fark edilirler.

Kafalı Hoca, temsilcisi olduğu bu tarihçiler kuşağının tüm hususiyetlerini fazlası ile şahsında taşır. İyi bir hatip, vukûfiyetli bir tarihçi, mefkûreci ve mücadeleci bir fikir adamı olarak söz konusu kuşağa katkısı büyüktür. O tarihçi kuşağın hepsi, dünyada özellikle de Batı’da Türk tarihine ilişkin yazılmış büyük monografilere denk, onların eksik ve çarpık bakışlarını düzeltici temel eserler vermişlerdir. Bu yaklaşım o kuşakların kendilerine duydukları özgüven ve fikirlerine olan kuvvetli inançlarından kaynaklanmaktaydı elbette. Wittek ve Gibbon’a karşı Köprülü’nün, Barthold’a karşı Togan’ın, Claude Cahen’e karşı Turan v.b.nin yaptığı gibi. Mütefekkir ve tarihçi kuşağın son temsilcisi olarak Kafalı Hoca da Rus tarih mektebinden Y. Yakuboski’nin Altın Orda çalışmalarına karşı tamamlayıcı, düzeltici çalışmalar yapmış, temel bir monografi kaleme almıştır.

Hoca, gerek özel sohbetlerinde gerekse katıldığı toplantılarda geniş vukufiyetiyle hemen fark edilir. O bu şekilde Türklüğe ait olan her şeyi geniş kitlelere sevdiren adamdır. Televizyon programlarından sonra uyandırdığı yoğun hayran kitlesi bunun göstergesidir.

Kafalı Hoca’yı temsilcisi olduğu söz konusu kuşakta şahikalara çıkaran onun insani vasıflarıdır kuşkusuz. O her kese karşı müşfik, fedakâr, affedici, yol göstericidir. Genç nesil tarihçilerden onun himmetine mazhar olmamış hemen hemen hiç kimse yok gibidir. Hocanın kendi ifadesi ile canlı eserlerim dediği yetiştirdiği tarihçiler, bunun canlı tanıklarıdır. Onun bu insani vasıflarına muhatap olamayacak yalnız bir zümre vardır ki onlar da vatan ve millet düşmanlarıdır. Bu nâkısayı taşıyan her kim olursa olsun, ister en yüksek mevkilere gelmiş olsun, hoca onlara zerre miskal taviz vermez, tenezzül etmez. Hoca, yüksek ahlak ve iffetle doldurduğu hayatı boyunca mütefekkir ve tarihçi hususiyetlerine ilave olarak yüksek insani faziletleri ile herkes için timsal alınacak sağlam bir numunedir.

Elbette, Kafalı Hoca’yı muhterem eşleri Sevgi Kafalı’dan ayrı düşünmek mümkün değildir. Türkçü camiada *Atsız* romanlarının *Yamtar* ve *Almılası* olarak ayrı bir yere sahiptirler. Sevgi Hoca, hocayı her anlamda tamamlayan, takviye eden bir hayat arkadaşı olduğu kadar aynı zamanda bir dava arkadaşıdır. O da taşıdığı tüm hasletleri ile Türk hanımları için yine kıymetli olduğu kadar aynı zamanda keyifli bir numunedir.

Hocanın rahle-i tedrisinden geçenler, Kafalı mektebine mensup olmanın hazzı ve gururu ile en felaketli zamanlarda bile ümitli olmak gerektiğini, en kalıcı değerın millet ve memleket yolunda üretilen değer olduğu gerçeğini hocamızdan ebedi bir düstur olarak taşıyacaklardır.

* Bu yazı Kenan Erzurumlu’nun editörlüğünde yayınlanan **Mustafa Kafalı**, Ankara, 2013, adlı kitapta yayınlanmış yazımızın güncellenmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta, abdullahgundogdu@yahoo.com